

ШАҰДЫРБАЙ СЕЙИТОВ

Романның екінші кітабы

Машақатлы асырымлар

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАҒЫ, НӨКИС, 1981

Жазыушы Шаўдырбай Сейитов „Халқабад“ романының биринши китабында қарақалпақ ауылының тарийхындағы үлкен бурылыс-коллективлесиў дәуирийи, социализмге атлаған тунғыш қадемин сүўретлеген болса, екынши китапта сол үлкен қыйыншылық пенен қолға кирген женисти беккемлеў ушынғы ғүрес, машақатлы бес жыллықлар сөз етиледі. Өлип баратырған жәмиет ўәкиллериниң сонғы арпалыслары, жаңа менен ескиниң аяўсыз қырқыслары сүўретленеді. Ауыл коммунистлериниң бул жана ҳәм бийтаньс, үлкен мақсетли ҳәм аўыр жолдағы айырым адасыўлары да рёаль көрсегиледи, биринши китаптағыдай-ақ, қарақалпақ дийханының санасының кем-кемнен өсип барыўын, жекке меншиклик сананың жәмийетлик санаға айналыўын көрсетиў жазыўшының мудамы дыққат орайында болып отырады.

Көп санлы оқыўшылардың пикирлерин есапқа алып, жазыўшы журнал вариантына әдеўир өзгерис енгизди.

С $\frac{70303}{M-357(04)-81}$ 4702250000

© „Қарақалпақстан“ баспасы, 1981

*Дәуірінің қаталлығының бә-
рін өзінің өр минезіне құйып ал-
ған өз әкем Қазақбай Сейитовқа
ядығарлық.*

А в т о р.

I

Қара айғыр ысқыртып тартып турғанға ма, суық са-
мал ояғынан да, бұяғынан да құўлеп вагонның үстін-
деги Бердикәриминің урқанатын бұрынғыдан да бетер
ушырып баратыр. Тоңғанлықтан ба, аштан ба, ол өзи-
нен өзи түсіп қалыуға сылтау ізлей берди. «Шегера-
дағы қалада тексеріу бериден басланады! Вагонның
үстінде жүргенди ғой сирә тексермей жибермейди,
қансаң, атады, қашпасам, тутыламан, онда да бәри
бир, атады!...» Мынау ойы өзи қалжаурап киятырған
адамның сырттағы қалтыратпасын ишине салын жибер-
ди. Иште де тыныш жатпады, келип, тислерін сақыл-
датты. «Апырмай, бала, түрлі қыял келе береді екен-
ау, — деп, өзи өзи алағанда етіуге урынды. — Баяғы
сонарға шыққанымда, қасымда Барлықбай, Жәлий
мақсым да бар еді-ау, қаршығалар бир қасқырдың
изине түсті-ау, сонда бүркіт бүрген көкжалдың тиси
өтірапына ийт барғанда үсейтип сақылдан еді. Апыр-
май, мынау соны есеме салды-ау, хәр заманға бир за-
ман деген. большойдың ийти қалмай изиме түсіп, енді
сол қасқыр өзим болын турман...

Күн де жылыта қоймады, — деп гүбірленди өзинен
өзи. — 1937-жыл. Шыпшаң он жылға қарапты-ә ша-
лабымның шайқалғанына!.. Бүйтип жүргенше, елсиз,
ұатансыз... Бас-басымызға кеттік-ә!...» Оның өле қалыу-
ды ойлағаны бир бүгін емес, өле алмай жүр. Жаңа
өле жақ болғанда бир үміттің ушлығы табылып: «әй,
яғә! Онда мына большойлар күліп қала жақ...» деп
ұаз кешеді. «Тап, усы пойыздан ырғыйын, өлсем, өле-
йін, қалсам, қалайын, бәри бир, өлген адамман мен,
ұатансыз адам адам ба, оннанша өлімтигим шегераның
бержағында қалсын...» деген ой менен, состав, негедур,
жүрісин пәсеңдете баслағанда ең изги вагонның арты-

на салбырап, аяғын бир темирге иликтирди. Қараса, бул вагон жалғастыратуғын жери екен. Тағы бир темирге асылып, аяғын мардана қойып алдыдағы бой таслауға қолайлы пурсат іздей баслады, «буған қолайлы пурсаттың не кереги бар, я тоба-а!» деп, өзине өзи таңланғандай бир сезим жылт етти санасына. «Бул, жаны қаслық, диннен шығарман!» деп, өлиўден бас тартқысы келип турдыдығы, тағы тәўекел еткнси келе берди. «Ендн таслайыншы!» дегенде, қапелимде, «бай-боой, ийманым үйирилмей баратыр екен...» Гүбирленди, гүбирленди, узақ гүбирленди. Сөйтип, биреў өлиўге тайынланып атырса, пнсин қурытып, поезд пыс-пыс-пысс етип тоқтап атыр! Ол өзнен өзи бирден ҳаўлықты. Түсе сала қашты былай қарап, оны қуўған да, көрген де адам болған жоқ. Жолдың сол жағы қаңыратпа сексеўиллик еди, еспе қумды суўдай шашыратып қашқан ол соның арасына барын тығылды.

Поезд жүрип кеткеннен соң «ел жоқ шығар» деп қараса анадайда бир тас жай қаңқайып тур. Үсти-басын қағып, солай қарап жүрди. Мурынына қуйқаның ийиси келгендей болып еди, жақ...

Бир ҳаял нан жаўып атыр екен, он бир, он екилердеги бир бала ақ ботаны қуўып ойнап жүр. Тандырға княтырған жалғыз жолаўшыға қарарын қараса да, негедур, яўмыты нәхән көпек ийтшилиқ етип үре қоймады. «Адам көп келетуғын болса керек, жол үстиндеги үй ғой», деп шамалады Бердикәрим соған қарап.

— Хәй нашар, амансыз, ба, сизден бир жол сора-сам?..

Хаял қолындағы нанды услаған күйинде анрайды да, соң әлле не есине түскендей, бирден жолаўшыға қарсы жуўырды. Буны күтпеген жолаўшы да албырады. Я қашып, я түсинин үлгермеди, хаял мойынына асылып, жылап жиберди:

— Садағаң кетейин, қарақалпағым, тилиңнен кетсин садағам!... Елден де адам көрер күнлер бар екен-ғо! — деп жылай берди, жылай берди. — Ұатан гедайы болып жасап атырғаныма шыпшаң жигирма бир жыл, енди он бир күннен төрт айдың жүзи толады, — деп жылайды. Бердикәримнің мурынын нанның ийиси жарар еди:

— Хәй, шырағым, наннан үлкен нәрсе жоқ, наныңа жуғыр, күйип баратыр, — деп зордан хаялдың қолын мойынынан жаздырды.

Бул жалғыз үй деп отырғаны раздъезд екендағы, үй ийеси Кушкаға кетипти, усы кәраның хызыметкери, кешки поезд бенен келеди екен. Буның «балшой адам» екенін өжиреге кириўден төрдеги Лениннің сүүретине көзи түсиўден-ақ абайлады. «Булар әкесин қыстырмаса да Ленинди қыстырады...» Оның бир ақшам жыллы жерде жатып хәз етермен дегени болмады, тез кетпесе анаў киси келип, тутып беретутындай көрине берди көзине.

Чай ишип отырып билди: Он алтыншы жылдың бәхәрінде Кегейли бойындағы Сапар ақсақалдың жаманшаларынан бул қызды басбашы алып кеткен екен. Соннан бир атыспада басбашы өлителилип, үйине бир жорасы қара атын әкелип байлап кетипти. Сонда айыкүни питип отырған нашар екен, көп өтпей көз жарып, ул туўып, «елге аман барарман» деген нийет пенен Амангелдн деп ат қояды, сол Амангелдиси хәзир Ашқабатта ІІҚВДда ислеп атыремниш. Бердикәрім, бурынғыдан да бетер қобалжыды, кеўлине, сол бала тап хәзир келип айден кететутындай, асықты. Хаял жарыларға жан таниай жабығын қалған ба: «Жа-ақ аға, кесгеллем жибермеймен», деп, гәпин даўам ете береді. Айтыўына қарағанда, баласы үшке шыққанда жетекке алып: «усы бағдар емеспеди келгенимиз» деп, жолға түскен екен. Шөлде өлейин деп атырған жеринен, бир ски атлы қызыл әскер қутқарып алыпты. Әдебинде, әскерий казармада жасап, соң, өзиниң ырзашылығы менен биреўиниң үйине жөнетилген. «Ол күнде усындайман ба, таўдан ойып алғандай ботакөз нашар едим, кемпыр-ғаррысына да жағып қалдым, жатып жабысты» дейди, усы күнги сол күүеўи екен, сыртта бота қуўып жүрген соның баласы қусаған. «Өйиппей, отыра бериппен-аў, жигирма бир жылдың дәрти бар мына көкиректе, елин сағынған адам быжық болады, сөйлей бериппен-аў, аўқатыма айналысайын», деген хаялды «Ал, енди, бизден жол болсын сора» деп. Бердикәрім жибермей қалды. Өзиниң поездан түсип қалғанын айтқан жоқ. «Ел аралап, қақлап, Хажыға зияратлап баратырған бир хожаман. Туўылған жерим, сол Кегейли бойын-

дағы хожа аўыл», деп, ҳаялды тағы да бир қамсықтырып алды. Ата-анасын сорайды, бул қайдан билсин. Ақыры: «елден жаўгершиликтен бурын шығынып кетип едим», деп қутылды. Түби айналып келгенде жән-жағына жал-тақлады. Ҳаял да бир нәрсени түсине қойды. «Қонып кетин» анық таңламасын билгеннен соң: «бизлер пул сақламайтуғын едик, не берсем екен енди сизге!» деди ҳәйранлық пишинде. Қараса, қонақтың көзи жыңғыл қазықтағы ғалы қоржынға тигилип отыр. «Берсембекен, бермесембекен?!» «берейин» десе Амангелдинин әкесинен қалған бирден бир нышан, «тәўекел», деп ҳаял орынынан турдыдағы қоржынды әкелип:

— Гүнаны көп ислеген, көп ел тонап, көп қанға батқан қаралы еди. Ҳажыға барсаңыз алладан гүнасын өтпүйин тилеп, ҳаққына бир дуға қылғайсыз, — деди алдына қойып. Таза жапқан зағарадан енапаттай нан, еки қағаз, чай, бир қадақтай гелле қант берип, хошласыўға көзи қыймай, изинен баладай бозлап жылап қалды. Ел дегеннің қәдири Бердикәримнің санасына шын мәнисинде жаңа бир жылт еткендей болып еди, лийкин, сөнип қалды.

Алды түн еди. Адастырмайтуғын бирден бир нәрсе-темир жол. Соны жағалады да жүрип отырды, ийининде айқара тасланған қоржын, қарсақ жортпас қараңғыда, түлки жортпас түнейде кетип баратыр, кетип баратыр, геллесинде мыңсан еки қыял: «аппырмай, бала, жаңағы ҳаялдың өз елинде жүрип, елин сағыныўын-ай, үхх!...»

Ғайры еллердеги кеше жақ өмир усы бастан-ақ уўызыйын қурытып киятыр. «Сибирьден жаман болмас», деп турдыдағы: «онда» елге қайтаман, мешит-қәўимиме жерленемен» деген үмит бар еди, енди не үмит, шегерадан бир өтсең, қайтып келмек жоқ. Қой, мен Кушкаға жетейин де поездға минип, дуппа-дуўры Шаражаўға тартайын. Аржағынан салдаўшыларға қосылсам да елге барып жетермен, туўылған топырағында өлгенге не жетсин, атса атсын, шапса шапсын!...»

Усы қыяллары оны әбден жеделлендирип жиберди. Узақтан сағаллар улыды, тап, аяқ астынан да бир нәрсе тасырлап қашқандай болды.

Тацның алдында қаңыраған вокзалға келип кирди. Сибирьдин жолында да бундайларды жүда көп көрген.,

адам отыратуғын күтиўшилердин залы болыўы керек, енди неден қорқады, тутса тұта қойсын, шалқасына таслап, таң уйқысын алады.

Силеси қатып қалған екен. Түси ме, оңы ма, билмей-ди, «құдай урған бендесин пайғамбер хасасы менен түртеди, ким бул түртип турған!...» Түси де емес, түртип турған да пайғамбер емес, орыс па, мусылман, ба, намәлим: қырықпа сақаллы, муртын әрменлердин муртындай етип шошайтқан, басында қалпағы, үстинде желең пальто, аяғында шойын қара жылтыр туфли, мойынында галстук, қолында қолғап, көзінде, қара көз әйнекли бир джентельмен қыйсық таяғы менен түртип атырған екен. Ол сес шығармадыдағы, қасындағы милиционерге ымлады. Милиционер өкшесин тарс еттирип, қолын шекесине апарыды да Бердикәримнің жуп жағасынан силкип түргелтип, қоржынын ешектің белине таслағандай ыйығына зыңғыта сала залдан түйгишлеп-түйгишлеп шығарып әкетти.

Тусынан пилдей гүўкилдеп, бир отарба өте бергенде: «тап, усы астына таслай қойсамбекен», деп қыялланып еди, сол ойын сезгендей милиционер оны жолдын қырағынан былай алып кетти.

Бир рота солдат жер солқылдатып тусынан өте бергенде айдаўшы айдалыўшыға дүзиў жүриўди буйырды. Айдалыўшы оның тили сынбаған қазақ екенлигин абайлады. Артына қарай жақ еди, еңсесинен нуқып жиберип, қаратпады. Қыснақлы бир тар көшеге түсе бергенде еңсесынен тағы нуқый берип: «оң жақтағы есикке бурылыңыз, тақсыр», деди сыбырланып. Даўыс жүдә бийқазар, Бердикәрим исенерин де, исенбесин де билмеди, лийкин, бир жақсылықтың әламаты бар сыяқлы еди... изиндеги қәпелимде желкесинен услап, бир қап пахтадай есикке қарай зыңғытты буны. Буның пәти менен пәскелтек шарбақтың жарма қапысы ашылып кетип, жынжырлаўлы бир ийт берман жуўырыўдын орынына арман қарап қашты. Ол енди ийттен қорқып-ақ төрдеги қапыға қарап жуўырды. Айдаўшы ийтти тынышландырып, қапыны илип кирди. Сөйтти де, өткелектен өткелек, бир жайлардың түпикрине апарып, дәлиздин күн шығарында саңлақ шығып турған айналы қапыны нусқады. Бердикәрим кирди. Ғалы-ғилемлер тутылып тасланған жап-жақты жай! Қат-қабат көрпе-

шелер төселип, ортаға хантақта, оның үстінде майы тоңлап қалған кәбап, аұызы ашық бир шийше арақ тур, мурынға қышқылланып келген соның ийиси ме, я кәбапқа себилген сирке ме, билмеди. Төрлеу керек пе, усы кәрада туруу керек пе, хәйран, буны төрлетіу ушын әкелмеген шығар. Есиктен джентельмен кирди:

— Ассалаўмаәлейкум, Бердикәрим аға, келши бери, бир, қушақласып көрисейик! — деди таяғын тасламастан қушағын жая берип.

Бердикәрим буны кимниндур, дауысына шырамытса да анық еслей алмады, соның арасынша ол адамның өзи келип қушақлады. Аұызынан шыққан арақтың ийисинен туншығып, бетин алып қашып еди, анау қарыулы екен, муртын батырып-батырып сүйди, қайқаңлағанына қаратпады. Төрге шығарып отырғызбастан алдын өзиниң қара көз әйнегин алды:

— Енди танығандурсыз, тақсыр ийшан! — Бердикәримниң көзиниң алдына айдындағыдай сынып-сынып барып, Избасқанның сууық жүзи тәсұирлене қойды, жылан көзлер тап сондағыдай жылтырайды. Журт түсине бермейтуғын бир нәрселерди гүбирленип оқып, хәйранлығында шек болмаған Бердикәрим Избасқан менен қайтадан қушақласты да баладай еңиреп жылап жиберди.

— Жыламан, жыламан, тақсыйыр, — десе, «Гөри-не жыламайын ба, ел, ұатан жоқлауы бул...» деп, бурынғыдан да бетер өксийди.

Өлдимазарда жубатқан Избасқан оны жаңа төрлетип отырғыза бергенде «милиционер» келип: «Әпиу етиң, тақсыйыр», деп, кеширим сорады да Избасқанның ымы менен шығып кетти. Ортаға алабүйрек чайнеклер менен ханның кәнизиндей жылұалы бир келинишек чай келтирип, былай қойды. Соң хантахтаның үстин жыйнады да бәсип шығып кетти. Нан, пал, тағы сол сыяқлыларды көтерип, тағы келди, чайнеклерди қойып тағы шықты, шыққанда да мыйығының ушы менен жүдә ғана нәзик тәбәссүм әйлеп кетти. Бердикәрим қасындағының анау-мынау адам емеслигин аңғарды, негедур, өзинен өзи күлип: «жаңағы нашардан қуллықтың ийиси шығады екен», деп, Избасқанға тигилды, ойшаң.

— Хааууа, тақсыйыр, — деди ол да буның жууап күтип отырғанын аңғарып. — Адамыйзаттың хәммеси-

нен де қуллықтың ийиси шығады. Мен мынаұ жақында Англия деген жаққа барып келдим, сатылмай жақ зат жоқ, Францияда болдым, бул оннан да бес бетер, Италия деген жақта болдым, қатынлары пул берсең, жалаңаш, қурсағы менен ойнап береді. Өзимиздің мына Тегеранда көресең үлкен мәй базары менен тән сатыспақты! Адамыйзат рәуажланып ақылы енген сайын қасыллана ма десең, бул, пулдың қулына айналады екен. Мынаұ большевиклар «социализмнің ұағында мийнет қадирли болады, абырай-атақ, нызам ақшаға сатылмайды, пара жоқ етиледі» деп, қатты қателесип жүріпты, шылғый ғорсаұатлар!...

— Қояйық буны, ал, барыс қайдан, келис қайдан?— деп, Бердикәрим өзін қызықтырған мәселеге бурды буны. «Өлип қалған шығар» деп, нешше жыллардан бери жаққына дуұа қылып жүргенин айтып, тирилей дийдар несийп еткени ушын аллаға рахыметин жаўдырды. Өзинің бастан өткенлерин айтып берди. Сибирьден қашып, аўылына барған екен, жалғыз баласы Бәкир: «жалғыз жақсылық қолымнан келеди, хәзир қайқай, мен келгеніңди тири жапға билдирмейин», деп, үйинен қуўып салынты. Соннан ағайын-туўғанлары менен ырзаласа да алмай кетпўге мәжбүр болыпты, баласы қып-қызыл комсомол, түрпін жаман көрипти. Жәлийди өзинің күйсў баласы услап берип аттырған екен, «кетпесең, мен де сөйтип хәмел аламан, Жәлийдің күйеў баласы өсип кетти, маған еле хеш ким исенбей жүр» деген соң, «бул заманның балларына исенип бола ма, сөйтсе сөйте қояр» деп, жылап-енреп елден шығысыпты. Яўмыт арасында бир-еки жыл оңысып, бунда да тексериспек бола берген соң, баяғыда байлар қашқанда көшпегенине өкинип, жерге бирди, маңлайына екини урып, усылай қарай шығысы екен. Бағдары — Диярбәкир шәхәри. Оның султаны — Шерғазы хан медиресесин өзи менен бирге питкерген ийшан екен. Биреўдан бунын қалын билип: «ели оңыстырмаса өзим оңыстыраман, келсин бери», деп жиберипти хўкиметтің жумысы менен сояққа барған биреўден. Избасқан буның бул гәплеринен буны да сояқлар менен байланыстырып тұрған биреў бар екеин билди, бирақ өзи айтпаған соң, сорамады. Өзи де бастан өткенлеринің жеңил-желписин тийип-қашып ғана айтты.

Әскерий мектептен шыққанлығын, соңғы жыллар ишінде Ийран армиясында хызметте екенлигин туйдырды. Бул жаққа не хызмет пенен келгенлигин, тағы да сыр тутып қалды хәм ояқларын шуқыластырып сорай бермеўди қатты талап етти, өтинген жоқ, айтылғанлардың усы жерде қалыўын да қатты талап етти. Тисинен шығарған зайырында улуўма мусылманның мәпине зәлел келтиретуғынын айтып ескертти, Бердикәрим ушын аржағын түсиниўге соның өзи де жеткиликли еди. Ол өзиниң жанына тойынып, не де болса туўған жердиң топырағына бас қойыў нийети менен Диярбәкир сапарынан буннан бир жыл алдыңғыдай тағы да **ўаз** кешип киятырғанын айтып: «елден айырылған соң не қадир болады адамда, мен қайтсам ба, өз аяғымнан хүкүўметке берилсем бе деп киятырман», деген нийетин айтып еди, Избасқанның қаралтым жүзи бурынғыдан да сурланып, шешек дағлары тереңлесип сала берди.

— Ким айтады елден, ўатаннан айырылды деп! — деди жылан көзлерин жылтыратып. —Еле айрылған жоқпыз, ўатан еле өзлеримиздики!

— Өзлеримиздики болса, неғып жүрмиз бүйтип, шырағым-аў!

— Неғып жүргениңизди сиз өзиңиз биләсиз, буны мен бетиңизге баспайман. Хәмме мусылманда бар наданлық сизде де бар. Биз өзимиз бенен турмай халықты да сол наданлықта услағанбыз. «Орыс-кәпир», деп, орыстан қашқанбыз, англичаннан, франңуздан қашқанбыз, хай, қашқанбыз-аў «ғайры диндегилер, диннен бездиреди, ишкен-жегснй харам, тағы, тағылар...» деп. Сөйтип, қуранымызды қушақлап қала бергенбиз. Енди ол халықлардың изинен жалаң аяқ қуўып жете алмай атырмыз! Бир гезде олар бизден үйренген болса, енди биз солардан үйренейик десек, ойымыздың өресі жетпей атыр. Мен де сиздей етип, туўылған топырағыма барып, қырқ-елиў большевикти жәхәннемге жөнетип, бир оқ пенен изинен ғана өзим де кетейин, сөйтип, пәдәриңе нәлетлерге о дүньяда да былғалақты салайын», деп едим. Жақ, оларды өйтип ушылығыпа шығыў мүмкин емес екен, онда өлтиргенлеримниң орынына басқалары келе жақ. Отыра жақ мениң халқымды басқарып! Жақ, оларға бул дүньяда азап берип, жер жүзинен айдап шығыў керек екен. Ақыл-парасатлы қарақалпақлар

Стамбулда, Тегеранда ҳазир усы мәселеде бас қатырып атыр. Ел ҳеш қайда кеткен жоқ, жақын арада қолымызға қайтып келеди...

— Бай-бай, иним, бул большой дегениң дым көбейип кетти-аў, шөп те бальшой, шәр да бальшой, елге бир барып көрсен еди-аў!

— Большой көбейсе булардың жаўы буннан да көбейип атыр. Сиз бир, жән-жағыңызға сер салмайсыз ба! Шығыста японлар, батыста немислар пышақты кимге қайрап атыр, әлбетте, байларға емесго, бальшойларға! Тисиңнен шығарма, жақында урыс болады, елди немис кеңестен тазартып, жылаўымызды қолымызға береді... Соған «алма пис, аўызыма түс» деп отырмай, ғалаба ат салысыўымыз керек. Ал, енди усы гәплерден кейин, большевиклерге өз аяғыңыздан барып берилгиңиз келсе, ықтыярыңыз, ол онша қыйын емес...

Изабсқан жуўап-пуўап күтип отырмады. Тиккелей гапсырма берип буйырып сөйледі: «Диярбәкир, басқа жақларыңызды қоя турың. Еппен арғы жаққа өтип алгандай болсаңыз, туўры Тегеранға тартың. Ҳазирети Олий көшесиниң он биринши жайына барың, сол бизиң үйимиз. Оннан соңғы талапты өзим барып таўып беремен», дегенинен-ақ буның бул жақта қалатуғыны мәлим еди, ол да майдалап сорап атнады, тек болғаны: «Мен кемғарежетлесўмен, соқыр тыйыным жоқ. Бирақ, бир алтын әребегим бар, соны сиз пуллап әкелип бериң. Мениң мынаў турысымда алтын услағаныма журт исене ме, биреў болмаса биреў гүманланып жүрер, соны бир иретлестириң, иним, өзиңиз болмасаңыз, мынаў хызыметкериңизди жумсаң», деп, әширепи етип, орамалға орап муқиятлап жүрген әребегиниң орамын жаздырып алдына қойғаны, қатты күйзелiske түскендеги әдетине гөре Избасқанның көзлери шыңыраўдың түбиндеги суўдай жылтырап, шешек дағы тереңлесип баратырғандай туйылдыдағы, аўызына нәрсе сөз келместен қалды. Бул оның 1929-жылы Ҳайтмуратқа мингестирip, усы аўхунның үйине жиберген ашығыў-сәркашта-сияның мурынында кеткен әребек еди. «Буған қалай түсип жүр бул әребек! Сол күнлери-ақ өз қолынан бир бөле қылып, сымшыйып жүрген сумырай болмасын!» деген қыял менен нағанды шығарып турып, ҳазир-ақ жанын алмақшы еди, лийкин, «шәтанға ай берди».

— Бердикәрим аға, — деди ашыұын ишке жутып жиберип, өлпең бир даұыс пенен.—Сиз өмириңиз туұып биреўди тәўир көргенбисиз, ашықлық дегенниң барына исенесиз бе, «қуда бир, ирәсиўли ҳақ» деп айтың, — деди оған, бул даұыста жалыныш та, ада болмас өкиниш те бар еди. Бердикәрим түкке түсинген жоқ, Избасқан буны да абайлады, тымсаллаи, қуры ўақыттың өткериўдиң бийнәтийжелигин билди де дәлинин туўры хабарына өтиц кетти:

— Мен буннан көп жыл илгери, аўелха куда, қала берди өзим себепши болын, бир пәрше жүрегимниң жартысынан жуда болған едим, аға,—деп гүрсинди.—Қуда шыпасын салса хәршецки дәрттиң даұасы табылса тәәжуп емесдур; лийкин, мынаў қастеликтиң дәрти-не мөлхам болыў ски талай ис. Мен буны көп жыллық жудалықта өзим басымнап кеширип, кеўилим менен сезип, запыранын шегип киятырман. Өлнниң сағынышы ҳеш гәп, тирилей кеткен ғайыитың, онда да өзиң бул кең жәхәнде, ең қадирлиси мусылманға ийманго, ҳәтте соған хәм алмастырмайтуғын сәўдиктиң сағынышы жаман екен...

— Тағдийрге тән бермек керекдур...

— Бул гәп бизгә басқа мөхминлерди тынышландырыў ушын керек, тақсыйыр, өзимизди өзимиз алдаўымыз ушын емес. Соңғы ўақытта әскерий ис пенен машғуланғанлықтан минезимде қопаллық, қыйлықаллық болса әниў еткейсиз, гәпимди бөлмей тыңлан отырғайсыз... Иренжимен-дәә ақыры! Мен өйтеинн деген жоқ едим, минезиме дәўир берген қаталлықты қайда қояман ақыры, әжизбеч... Әне, сөйтип, тақсыйыр, мен сол ғайыбымның ышқында мәжнүн болын, бармаған жерим, баспаған таўым, кирмеген есигим, үңилмеген тесигим қалмады. «Большойлар тутып алып, оқыўға жибере қойды ма екен», деп, Төрткүли, Ташкент, Самарқанды бар ма, қайда «қарақалпақтан қыз оқып атыр» десе барып көрип шықтым. Лийкин, мениң ақ суңқарым, қолдан ушқан ақ кептерим — айдан арыў Зүбайда жанымның меңзесин таба алмадым. Сол жулынып қалған жүрегимниң жартысының дәрегин сиз таўып отырсыз, тақсыйыр, әребек бизики болсын, қанша қалесениз сонша алың, буған қоса сүйиншиңиздн хәм молдан берейин. Бирден бир өтинишим, куда бир, ирәсиўли ҳақ деп, қо-

лыңызға қәләмулла услап турып айтың. Қайдан алдыңыз сиз бул әребетки, ғайыбым тири ме, өлди ме?!—деп, аўхунға тесирейди. Усы ўақытта «милиционер» кирип келип еди, көзин аўхунның көзинен тайдырмай: «Орынбасар, тақсыйыр ийшанға Қуранды әпериң де шығып кетиң!» деп буйырды. Нениң не екенин аңғара алмай хәйран болған «милиционер» текшеден Қуранды алды да айтқанын булжытпай орынлап, шығып кетти. Бердикәрим оның есиктиң аўызына келип қалған хаялға: «әри тур, соң келесең,» деп атырғанын еситти. Алдыпа қойылған китапты усларын да, усламасын да билмей, бул да Избасқанға тесирейди: «Жолбарыстан көзди тайдырсаң, сени алады, көзи әжептәўир болып кетти, заңғардың! Дурыс иске Куран услағанының неси гүна!..» деп, қолын китапқа жуўыртты да баўырына басып: «Аппырмай, бүйтнегенде де ғалет сөйлемеймен-аў,» деп, гийне билдирди де: «кел, еиди сизиң кеўилиңиз алағадасыз исенсин, усласам услайын,» деди, соң манлайына тийгизип, Зүбайдаиы қашан, қайда, қайсы тақнлетте көргенлериниң бәрин, бир аўыз да өтирик қоспастан, бир сөзин де бөрттирместен қарыйдың китап шыққанындай үтир, ноқатсыз зуўлатып: «Сени өлдиге жорып, буннан бир жия еки ай илгері оңбай қалған Диярбәкир сапарында Хайтмурат пенеп рабыйғыңыздың некасын өзим қыйып келдим, еиди пайдасы жоқ, ийим, жолыңыздан қалмаң. Олар бул ўақытлары Жыланлыдан Халқабадқа көшкен шығар,» десе де Избасқанда буны тыңларлық аўхал жоқ, тап, хәзпр-ақ ақ кептерге айналып, ушып кете бере жақ. Ол ҳаққындағы ҳеш жаман ғәптиң қулағына кириўи итимал емес: «не қылыпты, бурынғыдан толысып па, қарайып па?»дей береді қайта-қайта. «Па-ай, қарайып па дейди-аў! — деп дурысынан келип атыр аўхуп да. — Сизиң менен бизиң елтилеримиз елтилик линаста сыртқа шықпай саядағы шөптей сарғайып, инжайы болып-ақ жүрген екенго! Мен хәм өзимниң елтимди өзим танымай қалдым. Сизики-го, бурыннан нашардың жуқа жүзли, ақ жипектей таўланған қыйлы еди, жүзинен шамал қағып, үйдиң изейинен қутылып, сырттың таза ҳаўасынан жутып, еки бети лалаптай жанып кетипти-ә! Көз дегеилер мәстана жаўтаңлайды! Аппырмай, бала, гөззәлдиң гөззәллигин айтамыз деп, келинлерге, неғығаң келин, ба-ай, Хайтмураттай бир пилтабан дийханның жүнлес билегин жастанып атырған

биреудің гөззәллігін айтамыз деп, диннен де шығып болдық-ау! Ҳаялдан салымы бар екен Ҳайтмураттың! Урды омманды!» деген сайын Избасқан жин көзленді. Бердикәрім биреуді үсейтип күйдире алса, қатты ләззетленер еди:

— Енди қайтып тилиңе алма ол нәкасты! Ҳарам енди ол! Ҳайтмуратқа өптирген жүзинен жеркенбек керек, жүзи бар болсын, түпә!..

— Сиз, ышқы, муҳаббет дегеннен не түсинетуғын едіңиз, тақсыйыр! Мениң шеккен ахыұ-пығанымды қайдан билесиз, — деп атырғапда Орынбасар келип кирди: — Зүбайдадан дәрек шықты, Орынбасар, ҳәзир кетемиз, Жыланлыға барамыз, оннан кетсе Халқабадқа! Аспанға ушса аяғынан, жерге кирсе шашынан тартаман Ҳайтмураттың. Дүньяның топырағын елеп болса да Зүбайданы таўып аламан!...

— Бай-бай, иним-ау, снди ол мәкириу дейман!!! Қапылды ма басқасы!..

— Мен мынау Орынбасар менен бир жыл емес, бир нешше жыл излеп сергиздан болдым қарақалпақты. Бир сайыл достымыз: «оны Ҳайтмурат деген Ийранға алып қашыпты» деп хабар тапқан соң, Тегеранға да соны излеп барып жүрмиз. Ондағы жәлепханаларды қыдырып шықтым мен, сонда болса да қолынан жетеп әкетип яр қыла қояын деп едим, сиз бир Ҳайтмуратты айтып отырсыз, заманы сондай болса, онда не гүна бар! Мәкириуды айтасыз, қуда берип бала-шағалы бола қойсам, мен Зүбайда менен бир гөрге көмиуді нәсият етип кете жақпан, сиз мәкириуден гәп қозғайсыз! Гәптиң қысқасы мынау: мине, сизге ақша, — деди қойынынан бир пачка ири пулды шығарып хәм аўхунның алдына төрс еттирди. Әребекти алды да ийискеп-ийискеп, қойын қалтасына салды. Буның анық кетерменлигин билген аўхун уяң дауыс пенен: «Онда биз Орынбасар инимиз бенен кетер екенбиз-дә,» деп еди, Избасқан бас шайқады:

— Жақ, бул мениң атқосшым, өзи Ақмешиттики. Тегеранға кетпестен алдын да ат қосшым еди, ҳәзир нөкерим. Буған тиймең. Тапсырып кетемен, кеште биреу келип, қолыңызға хұжжет берип, Бакуге шекем поездға мингизип жибереди. Аржағында тағы адамларымыз бар. Оннан соңғысын солар биледи...

— Әпиу етесіз иним, усы бир сапарыңызды сорасам қайтеди, Халқабад қайда, Жыланлы қайда!

— Мынаң қараң, Бердикәрим аға, мен буның Европасын гезген адамман, Зүбайда ушын Халқабадға, Халқабад, Алясканы билмейсиз сиз, Американы билмейсиз, Сибирьди билесизғо...

— Айта гөрме, атына от түссин соның!

— Мен қәтте, оның аржағына да қайылман, бар, есап ете берің!

— Онда мен күтип жатсам қайтеди усы манда сизлер келгенше!

— Болмайды, усланып қаласыз, сизде биздегидей жолкерлик жоқ. Ал, қәне, ақ пәтияңды бер, ал әүми-йин! — Бердикәрим узыннан узақ шубыртып, ҳақ жол тиледи. Соң екеуи бирден орынларынан турып, қушақласын хошаллаяр айтысты:

— Дийдар несийп болса, Тегеранда, бизиң үйде көрискеймиз...

— Жаң бар жерде қаза бар иним, көреспесек, ыразы бол!..

Олар шығып кеткеннен соң бағанағы қасына сүрме жаққан ашөлеңнен келген келіншек Бердикәримге мәстана бағынқырап, мыйық тартты да:

— Не бұйырасыз, тақсыйыр, бегим сизге хызмет не-леўди бұйырып кетти, — деп, хошмұлайым жымыйды да зәрре турып «ойланың», дегендей, сырлы бағыс пенен шығып кетти. Бердикәримге жүреги лүнилдеп, та-мырлары бүлкілден баратырғандай сезилди:

— Аппырмай, бала, сөйте қояр ма екен! — Ҳаял жас хәм оғыры шырайлы, әрн хошмұлайым, хошмулақат еди. — Я-а, мәдәт бер, алла! Нашар туқымына нәзерим түспегенине неше жып болды екен... — деп, бармағын бүгип есаплай баслады. — Бүгин бир мың тоққыз жүз отыз жетинши жыл, бесинши сентябрь, анпырмай бала, неше жыл!..

2

1931-жылдың жазы оғыры ыссы келди. Түнлерде қәтте пешшехананың ишинде қыслығып жата алмай шығасаң, тап бир, дем жетиспей атырғандай, елп еткен самал аз болады. Құдайберген шундый бундайда тамның басына зәңгнен дамбалшаң минип жатадыдағы: «Арқа муз деген бар дейди, қысы-язы музы еримесемиш, шуяқ-

ларда жасағанлардың да әрманы бармекен,» деп болып, «хаў, онда пахта писпей қаладығо! Қой, ондай суўығы армаған, дақыл писпесе, дәрьяларынан суў ғарлап ақпаса оннан мекан бола ма, халық бола ма!» деп, тап анаў тплеги ҳазир келе қалатуғындай ҳаўлығып бүлип қалады.

Бүгин де кешки жармасын ишип, төсегин шыйырып қолтықлап, тамның басына шығып, өрге таманлаў салып, тыр-тыр қасынып жатып атыр еди. Ұй қапталынан аттың дүрсилдиси еситилип:

— Ҳа, Қудайберген, үйде болсаң шық бери! — деген ақсақалдың дауысы шықты. Тас төбемнен бақыра қояды ғой деп турмаған ақсақалға:

— Ҳа, Қунназар аға, жыққын кеткеннен аман ба! — деди шоқыйтуғын ғарғадай тамның төбесинен тасбақаның мойынындай жыйрық-жыйрық мойынын созып. Ақсақал қалпағын басып шалқайды да:

— Сениң-ақ шығармайтуғын ҳәнериң жоқ, қартайганда қырғый бол-ә, — деп атыр. — Ал, әңгиме мынаў, Шымбайдан кәмсия шығып, журттың саўатын тексерип киятыр шетинен! Төмен томпылдап түс те қолыңа китап алып, балаңның қасына бар! Усыннан түк сызбай қалсаң, бизди тирилей жерге көмесең! — деп, Қурбанның үйине қарай ат шаўып кетти. Қунназар ақсақалдың хаткерин қоя берип, тәнха өзиниң бүйтип суўыт жүрсине қарағанда комиссия анаў-мынаў көринбеди. Соны билген соң, тақтынап түскендей қыйналса да Қудайберген де тамбастан гүбирленип түсти. Түсти де жайға кирип кетти, шыраиы шақты. Ол жер, бул жерди қараса, ҳеш китап жоқ. Алламберген үйде смес еди, «Гүлистанның» малы талан-тараж болып атыр, соны комсомоллар менен аңлуймаз,» деп, МТСтан кеше келген Исимет, Рейимбай менен кетип еди, таң атпай келмейди.

Қудайберген келип Дәүекени оятты. «Өзин саўатлы болғаннан кейин, журттың өлгенинен хабарың жоқ. Қунназардың қатесин шығарыўға кәмсия киятыр! Түрге, маған ҳәриплерди көрсетип жибер. Мен ҳеш ҳәрипли қағаз таппай келдим үйден,» деп зобалаң салды. Дәүеке тамда иштен илип, қасына балта алып жатыр еди, ҳәмме жерде муғаллимди өлтирип кетип атырғаннан соң сөйтпесе болмайды. Ёсиктиң дәслепки тарсылдысынан-ақ уйқысы шайдай ашылған ол шыраны жа-

ғып: «Сен енди демнің арасында барлық хәрипти қалай үйренип шығасаң!» деп қапылтты шаншыұланып.

Екеуі бірден столға өңменин тиреп, әри-бери айналысып көріп еди, Құдайберген бір хәрипти билсе бирин умытып қала берди. Мезгил ярым ақшамға барғанда: «Мынаңқара, Құдайберген аға, — деди. — Сен бүйтип, бизди де қыйнама, өзинди де қыйнама. Билим деген комиссия кеткеннен соң да керек. Сен буны бір түнде үйрене алмайсаң, хәмме сөйте бергенде мына мектепти салып, бунда пәлен жыл бала оқытып атыўдың кереги жоқ. Өзимиз де комиссия болып барып көрдик. «Қане, қандай сөз билесең, жаз,» деп, жаздырамыз да жиберемиз бир сөзди. Мине, мынау кітап, мине, мынау Лениннің сүүрети, мине, мынау астындағы «Ленин» деген жазыў. Сен хәзир үйиңе бар да бир қағазға усыны көширип жаза бер, мийинде қалады,» деп, «Егеделер сауаты» ма, «Әлиппе» ме, бир кітапты берип жиберди. Сол ақшам түни менен қағаз таппай таң атқанша Құдайберген күйс менен жайының ишки диўалларына «Ленин» деп жаза берди, жаза берди, ашық жер қалған жоқ, пеш бар ма, қапы ма.

Сәскеде Құнназар келіп өзиниң Айназары менен Яқыпбай қыншақтың Дәлибайын мектептен шақыртты, Алламбергенди басқа бир ауылға, Рейимбайды «Гүлистан» колхозына, Атажан батрақты таптырып, оны Ерлеш порхапның колхозына жөнетти. Түс ауа жиберилген жерлердің хәммесинен ликбезшілер қалмай жыйналды. Мектептің алды быған-жыған адамға толып кетти.

Комиссия деп жүргени еки адам екен. Алланазар бийбала Нурымов деген, усы ауылдың партиячейка секретарына шекем алдында жорғалап жүр. Соған қарап мектепке жыйналғанлар бұның әнейи комиссия емеслигин шамаласып атыр. МТС тың партиялық ислерин басқарып Сайымбеттің кеткенине де көп уақыт болған жоқ. Бийбаланың болса, келгени жақында, соның арасынша-ақ салдаманлылығы, минезиниң тиклиги, гәпти отырғызып айтатуғынлығы жағынан қашшан-ақ көзге көринип қалған, Құнназарлар қатарлы, мурт қойып, сақалын қырып жүретуғын, қарапәрең, орта бойлы, баспақ дауыслы киіп еди. Өзи он тоғызыншы жылдан бери ВКП(б) ағзасы екен, «Жалпақ жаптан» ячейка шөлкемлестирин, тап жақынға дейин сонда ячейка секрета-

ры болған атақлы белсендилерден. Соның жалтақлығын көргеннен кейін. Құнназар да, басқалары да албырайын деди.

Комиссия келип аттан түсті хәм шоғырланысқан аламанға жалпы бир „ассалаўма әлейкүмин“ айтты да айнасы құблаға қараған үлкен классқа кирип, алды менен мектептің директоры Дәуекени бармағының ушы менен шақырды. Соң, соның күши менен келгенлерди классқа тыққызды, сыймағанлары есиктен анаталасып турды. Бул жыйналыс емес екен, анау-мынау сайланбадыдағы, қайыстай тартылған, саз бет, суп-сур жигит:

—Мен Досмухаммед Жумағұловпан, мынау Қалбай Шаназаров,—мына аўылдағы Шанан қассаптың баласы.—деп таныстырып өтті, қасындағы мөлтилдек, ғарипсымақ, қызыл бет, қасы қойыў жигитти —Хүкиметтин ғалаба сауатланыў ҳаққындағы қарары шыққаны қашшан! Соннан кеген, гейпара ақсақал, партиячкалар, партылдатып ат шапқаны болмаса, елин сауатланды: рыўға кемсалыйқа қарап атыр жолдаслар, бул құпия емес! Аўылда жаңа мектепке балларын берип, түни менен қолына әптийек услатып, ескише оқытатуғынлар да толып атыр. Ким бул аўылдың комсомол ячейкасы?!

—Мен, жолдас Жумағұлов, —деп, Алламберген суўырылып шықты. Жумағұлов „күн бағаман дегенше барлық комсомол, мектеп оқыўшыларын“ жүз пырасент мәбилизабат“ етип, бир үйде бир де әлепше хаты бар китап қалдырмай, мектептің алдына үйиўди“ буйырды. „Кимде ким ески китабын бермеймен десе алты басы болса, алтаўын, бир басы болса сол бир басын мынау есиктен суғын көрсетсин бизге!“ деп қатаң тапсырған соң комсомолларға не турыс, сайланып-сайланып шықтыдағы, атларына минип, атланып өгә кетти.

Бул комиссияның, я Мәдияр, я Алланазар, я Деўеке менен иси болсеш, өзи менен өзи болып атыр. Қолына бир бет қағазды көтерип, журтқа былай құрды айналдырып көрсетти:

—Таныйсызлар ма? —деди сөйтип көпшиликке. —Не деп жазылған, оқый алатуғыныңыз бар ма?! —Көпшилик оқый алмаса да бир үңилип қалып атыр. Гезек ақсақалға келген уақытта жүреги суў ете қалды. Ол өзиниң қолын танымаса да мәрин таныған еди. Мурат хәккелек: „Жазған өзим, мен неге танымайын!“ деп, ауызын сыйпады.

—Әне, жолдаслар, бул сизин Қунназар ақсақалдың буннан бир жыл илгери райбилимге „ликбездан жүз процент саўат аштық“ деп берген справкасы, усыған тийкарланып, жоқарыға справка берген райбилимнің үстинен „көз бояды“ деген арза түсип, соны тексеріўге биз тап анаў Төрткүлден келип турғанмыз, —деди Төрткүл жақты көрсетип. —Мына дизимде ликбезден кимнің саўат ашқанлары жазылған. Биз солардан бирим-бирим сорай баслаймыз. Сойтип, Қунназар ақсақал ықырар болған справкадағы түз процент билимиңизды тексерип көремиз. Ерлеш порхан дегеннен басқаңыз шығын. Ал, аўылдың кәткудалары, сизлерге де урықсат, салланысып жайдан шыға қойың, бирим-биримлеп шақырамыз.

Демнің арасында өжирениң иши қанырап қалды. Алдыңғы столда екеўи, оның қарсысында Ерлеш порхан биринши класстың баласындай қысынып отыр, болғаны. „Шананның баласы“ дегенин таныйтуғын болса керек, реҳим күткендей соған мәлийе береди, ол да „өзимнің ҳалым қудай менен“ дегендей, былай қарады.

—Колхоздың баслығы екениңиз жөндағы, бирақ, лақабыңыз шатақ екен, —деди Досмухаммед бир бет қағаз бенен бир қалемди оғап ысырып. —Басқа сорамаймап, тек бир ғана сөз жазып берсеңиз болғаны. Алың қапс, қалемди қолыңызға, ал айттым: „қуўқыл мылтықсұрмылғық...“

Лийкин, Ерлеш ликбезден кейин де жумыс бабына бола ис қағазларға үңиле-үңиле саўат ашып қалған еди. Ҳеш қыйналмастан сытырлатып жазды да шықты. Сырттағылардың қоршап алып: „аман шықтың ба?“ дегенлери „шыбын жаның аман қалды ма“ дегендей бодып еситилер еди. Изинше шақырылған Жолдас қара басын шайқап, қамаў тер бергендей желпинип шықты. Шәртимекленип жүрип, Назарбай илген екен ликбезден бир нәрсе, жолы әбден бола қалды. Деўди жыққан палўан бүйтип мардыймас!

Комиссияның киргенлердің ҳәммесине жаздырып атырғаны сол бир сөз еди. Биреўден биреў сорап, биреўге биреў: „жазып көрсет“ деп жалынып атырған.

Түни менен „Ленинди“ жазып дийўалларды толтырғаны, күни менен, комиссия келемен дегенше де кенседе отырып, „Ленинди“ көшириў менен аўара болғаны бир пул, Қудайберген шундый өзинен өзи

қарар таппай томпылдап мектепти айналып жүр: „Шатақ, шатақ!“..

Хәр адам қара тер болып шыққан сайын, Қунназар ақсақал бир қысым. Сахәргүл деген усының жубайы еди, ликбезден саўат ашқанлардың дизиминде бул да бар екен, комиссияға: „Дәўеке муғаллим маегимди жеп-жеп, ҳеш нәрсе үйретпей кетти“ деп, қара-ап тур! Жер жарылмады, ақсақал кирмеди. Саўаттың қадири тап ҳәзир өтип атыр Қунназарға: „бир ай мәўлет бергендемеди, бир ай!“..“

—Қунназар ақсақал, кири-ии! — Ақсақал селк ете қалды, сирә „өзимди шақырады“ деген ойына кирип шықсаше! Көзи тасырайып ишкери кирди. —Бас кийиминизди алың ақсақал жолдас, сөйтиң де мынаў кәраға келип отырың, — деди Досмухаммед гүрсини нуқап. Аўылдың ҳаяллары „қысындырмайық“ деди ме, қапыдан армаған ысырылып кете баслады. Мурат хәккелек саўатлылығын көрсегизге сылтаў таба алмай тур, мыналарға еситтирип-ақ: „соны-әм жаза алмайсаң ба, ўәй, былайғо!“ деп атыр еди Жаңабайға, Досмухаммед:

—Қане, хаткер жора, бул не ғалаўыт?! — деди қасына келип. —Аўылыңның саўатсызларын бүгин көрип атырсаң ба, бар, мектепти үйиңнен аш! — деп, хәммениң қышыған жерин таўып қасып: „ҳай-ҳай, ҳаққыңнан саған сол керек еди,“ дегизди биреўлерге.

Алдына қағаз-қалем ысырылыўдан-ақ аўхалының „қоржынласа“ жағын сизди ақсақал. Келгенлердин ҳеш кимниң үйине түсленбей, Мәдиярдың үйинде жулынған шәйтан таўыққа да бармай папкаларынан нан шығарып жегенинен-ақ өзиниң басынан сыйпамайтуғынын билген Қунназар усындай бир қолайсыз қысыныспақты сезинип, күни бурын мойын болып қалғанлықтан буғурлым өзин алдырмады, десек те, сорпа ишкен адамдай маңлай тери мурынының үстинен тамып атты.

—Әнгиме былай, жолдас ақсақал, — деди Досмухаммед, мысқыллылаў күлип. —Көрип отырмыз, аўхалыңыз онша жақсы емес. Сизлер жаңағы адамларды бир жылдан бери саўатландыра алмасаңыз, биз бир айдан бәрин заўлатып газийт оқыйтуғын етип беремиз. Соны қалейсиз бе?

—Қалегенде қандай, әлбетте, қалеймиз, сөйтессеңиз де ғошшым!

—Олай болса биз сизің нийкакөй ғошшы-пошшы-ңыз емеспиз, —деп гәп қосты „өзимиздің Шананның баласы“ деп отырған қызыл бети. —Жасы үлкенлигинизди, хәзирғи, бурынғы хызметиңизди сыйлаймыз. Бирақ, биз муғаллимбиз, муғаллимнің алдында партаға отырдыңыз ба, ким болсаңыз да баласыз, так что, ғошшыңыз жоқ бунда!

—Әпиў еткейсиз, бир билмеслик кетти! —Турып отырды ақсақал. —Бир, енди, инилерим, хаа, жолдас-лар...

—Хеш қандай жалыныў-палыныў қулағымыздың тесигине кирмейди! Қалемди алың да жазың: „қуўқылмылтықсурмылтық...“

Ақсақал қалемди де алмады, не ушын алады билетуғын бир әлиби жоқ, тек, тобыққа түйилгендей, бақырайды да отырды.

—Бир айдан кейин, хат оқыйтуғын боласыз, оқыта алмасақ, биз айыпкер, салланып шығындағы Қурбан устаңызды жиберің. Туры-ын, неге мәшшийе бересиз, я басқа бир сөз жазғыңыз келе ме!...

Қурбан уста да, хаялы Гүлзийра да мардыйысып шықты.

— Қудайберген Шундыйын деген ким, сондай-әм фамилия бола береди екен-аў, бизің қарекең де...

— Мениң фамилиямды не қылайын деп едиңиз сизләр! —деп, бирден топалаң салып кирди. —Сизлер бул, кәмсиясызлар ма, я бир мий айландырғыш биреў-сизлер ме?! Қунназар ақсақалды, шул арқалы аўылдың кеңес хукүўметин қорладыңызлар, мен буны бу турысына қоймайман, язаман да жаңағы хорлап жибергенлериңиздің хәммесине қол қойдырып, айдайман жоқарыға...

—Ха-а, айдаң-айдаң, яшуллы, —деди Шананның баласы дегени. —Жаза аласыз ба әйтеўир! Онда патлы шықтығо саўатыңыз, көремиз хәзир!!

—Язаман, хаўўа, язбай неси бар! Бу, азанлы берли шыдайман, булар ойнап отыр ма деймен, айналдыра бересиз мийди Назарбайдың дийирманындай етип, айналдыра бересиз!...

—Ха, неғыппыз өйтип, отырың мына жерде!

—Неғыппыз?! —деди отырып. —Ха „қуўқылмылтырсуўмылтырың“ не, язбақ тўе айтпақ адамның қолынан келмейди! Сен, Шананның баласы Қалбай, сени

хүкүүмет саясий биймәни сандырақларды яздырып, колхозшыларды атыздан қалдырып, мийин ғыргелектеп айналдырып кел деп жиберди ме, қуўқылмылтырын не, ҳа, саясий мәниси бар сөз қапылып па! Ҳа, неге „Ленин“ деп яздырмайсыз, неге „партия“ деп яздырмайсыз, я қорқасыз ба ондай сөзлерди яздырмаға, я ондайды яздырған қате ме?!

— Олай еме-ес, жолдас Шундыйып, — деди Досмухаммед қағаз-қалемди ысырып атырып. — Сиз өйтип аяқ тапылдатпаң. Ол уллы сөзлердиң қате жазылыўынан қорқады киси. Ал, қане, өзиңиз-ақ жазың „Ленин“ деп, көрейик жазғаныңызды, қателессениз, шатақ!

— Неге қателеседи екенмен! — деди қалемди алып, илин бир жағына шығарып атырып Шундый. Қараса, ип тасқа басқандай ойып жазып атыр мына киси, еп-еп те отырған жоқ, тез болды: — Мине, ҳел..

— Болды, болды! — деди таңланған Досмухаммет. — Экелиң бери қағазды! Ойдыңыз, ойдыңыз! Сүўретши бүйтип оя алмас!

Эйне, усы ўақытта Алламберген кирип келип, жыйналған китаплардын алып келингенлигин, алыстағы ауылларға кеткенлердиң азанда келетуғынлығын, жыйнаў еле даўам етин атырғанлығын хабарлап еди. „Азанпазаныңды билмеймен, қас қарайғанша ҳәмме ески жазыўы бар китап мектептиң алдына жыйналсын! Директор жолдас, сиз де жедел кирисиң!“ деп, Дәўекени де қосып жиберди.

— Өзлеримиз де жыйнасайық, — деп еди ақсақал, Досмухаммед басын шайқап, „Ески саўаты бар, мешиттен тәлим алғанларға комиссия исенбейди, олар қуранды жыйнаўға қудайдаи қорқады“ деди.

Бул кәраға өзиниң дым кереги жоқлығын билген Мәдияр орынбасары Қудайбергенге: „бизлик жумыс болса өзиңиз барсыз-ғо“ деди де кеңсесине кетип қалды, я кеңес сорамайды, я ис буйырмайды, Алланазар бийбаланың да басқа жумысларға айналысқысы келсе де, бағанағы „бир айда саўатландырыў“ мәселеси қызықтырып отыр.

— „Тағы бир нәрсе жаз“ деп, масқарамды шығармаса болар еди- аў!“ — деген ойы қобалжытып турған Қудайберген басқа жумыслар комиссияны алағада еткен сайын қуўанып, еле гүрсиде отыр еди.

„Хәмме кирсин!“ деди Досмухаммед, Шундыйға еле жууап болған жоқ: „аллабәрәкәллә, бизди көптин көзинше қысайын деди!“ деген ой менен тағы қууыслана баслағанда: „Сиз не, палаў береді деп отырсыз ба, орыныңызға барың, ақыры!“ деп, жекиринип жиберді Досмухаммед, буған Шананның баласы қызарды.

Тасыр-тусыр хәмме кирип, балалардың парталарына жайғассын, жайғаспасын, аманат ғана отырысты. Қылып отырған хеш иси жоқ, мына Шананның Қалбайының не қылып отырғанына түсинген жоқ адамлар, биреу: „бул кәмисияға қосып жиберген инкибинің жансызы“ деп қапылтты, тағы биреу: „кәрдің бе, қабағының астынан қарауын, тыныш отыр, иске шатып кетер,“ деп сыбырлады. Анауысы:

— Жолдаслар, — деди партаның алдында өрден-ыққа жүрип. — Сизлер саўат ашпағансызлар хәм Қунназар ақсақал райбилимнің, райбилим облбилимнің көзин бояған. Сизлердің мағлуұматыңызға бола, биз тап анаў жақтағы наркомбилимнің көзин боямағанымызды айта берің, буғурлым абырай бар екен, — деп басын шайқады. — Не ушын сизлер саўат ашпайсызлар, барлық хәрипти бир тақлап алғаннан кейин аржағын өзлериңиз оқып кете бермейсиз бе! Жаңағы Қудайберген Шундыйыптан (хаяллар бүлик-бүлик күлишти) қайериниз кем! Олғо, жазбасын да қоя беріп, басбасын тасқа басқандай етип кетти. Қәне, турың сиз, Шундыйып жолдас, сиз большевик екенсиз, хәм-месин өзиңиз билип, не ушын басқаларға үйретпедиңиз билгениңизди?! Ким еді бағанағы буның басын қасый беретугын кемпири...

— Созанай! — деп жиберді ең алда аяғын сәррийтип отырған Мурат хәккелек, соң ауызын сыйпады. Аржағын Досмухаммед алды:

— Хәтте, сиз, эне, билгениңизди өзиңиз быламығыңызды былғатып ишип отырған Созанай кишемнен де қызғанғансыз! Отырың, бундай иши тарлық болмасын енди! Бир айдан қайтып келемиз биз, соған шекем бир өзиңиз он адамды саўатландырып қоясыз, — деп, он адамның дизимин айтты, ишинде Жолдас қара да, өзинің Созанайы да бар.

Комиссия хәммеге бир ай мәўлет берді. „Сол бир айдың ишинде газетаны егленбей жүритип оқытуғын

болмаса мына хатта көрсетілген гөрсәуәтлар, жаза-ланады, Құнназар ақсақал партиядан шығарылып, хұкүümetти алдағаны ушын судқа бериледи, партиячей-ка, комсомол ячейкаларының иси райкомда қаралады, ликбез муғаллимлерине ақшалай салық салынады. Кимде ким балаларын мектептен тыс ескише оқытса, қамалады, мәмилекет мешиттен, мешит мәмилекеттен қашшан ажыралған екен. Соның ушын мынаў отырған қара көзлер ҳәзир жақын жердегилери түүели менен үйлерине қайтып, бир сааттан қалдырмай, ески китап-ларды әкелип, усы жерге тапсырады...”

Досмухаммед деген қатты талапшан адам екен, қасарысқан жеринен қан алып, ҳеш кимди жибермей қойып еди маймыл ойнатып беретуғындай. Қарақұп-танда бир арбадай китапты ортаға үйдирип: „партияға талабанлар, үш адым алға!“ деп буйырды, жаслардан онлағаны шықты. Алламбергенге: „шырамайды сеп те өртеп жибер!“ деди. Ол қорқса да сездирмеді. Бир шелек шырамай қуйылған китаплар лап ете қалғанда аламан: „алла, алла, өзин сақлайгөр!..“ десип, жағаларына түпирисип, базылары: „бир жекке жигит еди, Алламбергенге шатақ болды! Енди аўызы қыйсайып кетпесе болғанығо!...” деп аясып агты.

Оттан бир түрли, майлық өртелип атырғандай ызғар аралас көңирсиген бәд ийис шықпақта, китаплардың өртенип атырған қағазлары қараңғыдағылардың қорққан, үриккен, таңланған түрлерин ақырғы мәртебе жақтыртып, мыс иренге дөндирип турды.

Досмухаммед зәңгисин басыўға барған Муратты да қуўып:

— Кет ары, мешелим жоқ, өзим минемен! — деди.

Китаплардың ғыжлаған шоқларын самаллар ушырар еди. Аламанның алдында атлы ширенип турып: „еситпедим демен, шыпшаң, бир айдан келип, баслығыңыздан тап сипсекешинизге шекем имтихан аламыз, бизлер ушын емес, өзлериңиз ушын оқыйсыз. Бул сапары жағдайыңызға қарадық, қатты қыспадық. Ендигиде аямаймыз, так что, Құнназар ақсақал, партбилетиңиз бенен мөриңизге бек болың!“ деп қапылтты да атқа қамшыны бир басты.

Адамлар шаршап қалғандай, ыйығынан аўыр жүк түскендей суўық демлерин алысты...

Бул келген комиссия емес, басқа түскен үлкен бир машақат екен. Тап наўқан қурттай қытырлатып-сытырлатып „кітапты жеп“ баратырған биреулер, кітап сорап жүрген биреулер, кітаплыға ерип жүрген биреулер, кітаплының басы аспан лийкин, сол кітап таптыра бермес еди Ал, бир ай, ўәдели күн болса, жақынласып киятыр, гөрсәуатларға Досмухаммед емес, семсерин жалаңлатып жаў киятырғандай, соннан қорғаныўдың иләжын излескендей урда тут билим алыспақ, билимлинин үйине геўишлерди сылпылдатып жуўырыспақ. Қатық керек пе, алсын, мәш керек пе, алсын, қарызға пул ма, мә! — қулласы, саўатлының барлық буйымы гөрсәуаттан питип атыр, питкермесе, үйретпейжақ, шатақ!..

Қунназар ақсақал жақында айырылып қалатуғындай партбилетине қатты қаўетерленип қарайды. Үйден де маза қашып кетти, аўыл-елди саўатландырып, өзи саўатланып, хўкиметти алдаған гўнасын жуўмаса бир айдан хәмме нәрседен, хәтте адамға ен қымбаты— азатлықтан да айра түсетуғынып ескерткен күни жуптысы Сахәргүл де, Ерназар менен Айназары да бар еди. Әкесиниң жүзин төменшик етпеў ушын булар да әй, бар илажын етип атыр-аў!

Яқыпбай қыпшақтың баласы Дәлибай келсе, бурындары „балам“ деп, жыллы сөйлейтуғын Қунназар ақсақал: „Ал, енди балам Дәлибай, барып әкенди саўатландыр, аманлық болса Айназар жоранды бир айдан соң қолыңа босатып беремен, биз мынаў бир имтиханын тапсырып болайық“, деп, еглемей қайтарады.

— Бнр айдан қырта-қырт пахта басланады, соннан бурын оқып қалың, оннан соң қолыңыз тиймей қалады, — деп, Мәдияр қыстастырады билеклерин. Оның үйи егеделер ушын мектепке айналған, Айсултан оқыўдан соң солардың хызметинде. Бирақ, оқыў кеште, хәмме мал-қалларын жайғастырып, жарма- жаўғанын ишип келеди. Соннан жатарға шекем гә мектепте (ол кәрада тахта бар), гә үйде мыжып отырғаны, жасы өтип кеткен саўатсызды билимлендириў саңыраўдың қулағын ашқаннан қыйын.

Қудайберген шундый жолыққан „кеселдиң“ атын ҳеш тәўип билмейди, бул барған жеринен жалтаңлап,

хатлы қағаз қарайтуғын „дәртке“ шатылды, көзлери урының көзиндей тингинип сала береді. Қолына қағаз түссе, бас салып жазады. Бир жаман жери, райкомпартия менен исполкомларға усыныс билдирип, хат жаза беретуғын „бәлеге“ бир ай болмай-ақ шатылды. „Гүлистан“ колхозынын ортақ мүлки талан-тараж болып кеткенин, буны бундай қуұыршақ колхоз егип қойғаннан „Жақсылыққа“ қосқанның мақуллығын, мына турысында турса әтирапындағылардың колхозласыуына кедерги жасайтуғынын айтып, кетип баратырған биреуден тап Төрткүлдеги совнаркомға хат жоллапты. Буны ҳеш ким билмейтуғын еди. Булар Мәдияр екеуи кеңседе отырғанда азан менен „Гүлистанның“ баслығы Балтабай үстине кирди.

Буның өзи нәрсе қызбайтуғын, қой аўзызынан шөп алмайтуғын, қақаң-соқаң менен де иси жоқ, бир аўылдағы бир өзбек еди Колхоз болмасынан тәўир-ақ бурын Есберген райком, исполкомларға барып: „мен,енди үсейтип, қуұырдақшы болып жүре беремен бе, бир түсинбеслик болса, болған шығар. Моншаға басшы қылсаңыз да қылың ақыры!“ дегенде Қарабеков: „сизің өзи аўылыңыз қаерде?“ деп сораған екен, „Бессарыда“ депти бул.

— Барың, онда „Бессарыға“, барың да колхоз дүзиң! Әне, сизге партиялық тапсырма! — деген соң, Есберген басқа нәсиятшылардай бир папка менен келген жоқ, көши менен келди.

„Әне, яшуллылар, — деди аўылдың кәтқудаларын жыйнап алып. — Бизге елди ел қыласаң деп жиберди. Өзимиздің аўылдың баласы, жүзин төмен етпейик десениз бизге жәрдем етесиз“ деген соң, Есбергеннің әкесин көрип қалғанлар бар, мешит-қаўимди жыйнап, сондай-сондай деп журтты қайыл етти де: „Әне, Есберген жан, енди мәжилисиңди шақыра бер, биз уйысылып отырмыз!“ дести. Лийкин, мәжилис шақырыў буның қолында емес еди, хабарды райкомға жеткерди. Райком колхозды „принципиаль партиялық принципте дүзиў жумысын“ шақырып алып, Сайымбетке қатты тапсырып жиберди. Мәжилис ашыўға Сайымбет пенен Қунназар ақсақал келгенде-ақ оның берекети қашып, ишинде мамақалдырақ турып еди. „Көкиреги қурығыр сезинген екен, айтқан жеринен шықты да тынды...“

Сайымбет: „Жақсылықтың“ баслығын шақырайық, Құнназар аға, мынаўларға айтсын колхоз болғанның артықмашлығын, жақсы болады,“ деди. Құнназар сирә Мурат ҳәккелексиз жүрмейди ғой, өзи саўатсыз болған соң жүрген жеринде журттың буйымын соған питкертип алады. Ақсақал Муратқа ым қақты, Мурат „Жақсылыққа“ ат шапты. „Баслық жоқ екен, орынбасарын қуўып келдим“ деди.

Жыйналыс болды. Айтты Құдайберген. Басқалар да айтты, Сайымбет те сайрады, оған сайраў жыр ма, өзи күшиге төрт мезгил, бес мезгил сайрап жүрген адам. Халық, ырасында да уйыса қалды. Баслық сайлаўға келгенде, әлбетте, хәмме „гүў“ етип Есаергенди көрсетти. Енди, Құдайберген қызды. Хеш кимнен урықсат та сорамады:

— Бул жерде уруўшыллық болып атыр! Биз буған қарсы қатты гүреспегимиз керек. Қай басшы уруўына тартса, маңлайының жигине ғана оқлаў менен ғырш еттирип уруўымыз керек! Түркистаннан аты қарақалпақты постырып, мынаў ийт байласа улып шығатуғын бийзүрәхәт Өтениң сорына әкеп тыққан, шундыйтип, көтте халықты тоз-тоз етип, киширейтип таслаған шу маңлайы қатты Есенгелдиннің уруўшыллығы болды-аў! Енди көгерсөк бессарылар айтқашына бола әмеки билип, Есбергенди бий көтермекшизмисиз! Жа-ақ, ол қыйтырлығыңыз өтпейди, — деп еди, Сайымбет узақ сазырайып, ырайынап қайта қойды. Құнназар ақсақал тубалады, „болсын“ дейин десе, Есбергеннің өзін өзи айтып тайынлатқаны сезилип тур, „жақ“ дейин десе „баяғы қамшының ашыўы бар ақсақалда, өш ала жақ,“ деп күстаны қылайын деп тур Есберген де, сол қазыўда болған басқалар да.

— Бурын колхоз тўўе, район басқарған адам, хеш гәп болмас, таршылық ете бермей-ақ қояйық, — деп сыйпалап киятыр еди, — усы сен не деп турсаң, Құнназар аға! — дедидағы, сөзди шорта бөлип, Сайымбет алға созылды: — Тағы ким бар, қане?...

— Балтабай деген бар, уруўы да жоқ буның, өзи туқымлыққа бир өзбек, өзи сырнайшы, өзи дәпши! Соннан әдили болмас...

— Өзи өл деген дийхан, жемистің түрли түрин усы табады...

Есбергенге екиленип жүргенлер аўып еди, басқалар да мақуллап өтә шықты. Әне, Балтабайдың аты сонда биринши еситилди. Өзиниң ийи дым бос екен. Адамлар: „Есберген ешек етип қойыпты абырөйин төгип,“ дейди, ырас шығар, колхозының бир жыл болмай дағыса баслағаны шын. Бул кәраға күтә аянышлы ҳалда келип тур.

Өзиндей бир колхоздың баслығы келген соң Мәдияр ушып турып:

— Ҳе, Балтабай аға, аманлық па?! — деп еди, апырмай, дым баўыры бос адам екен-аў, көзине лық етип жас келе қойды. Құдайберген неге келгенин билгендей, буны аяған жоқ:

— Мине, шу минеиң менен қалай баслық боласан! — деди орынынан өрре турып. — Тапсыр баслықлықты ислеі алатуғын адамға, ел тозды!

— Құдайберген аға-а, — деди Балтабай сарсылып. — Сизден мен буны күткен жоқ едим. Қолында сизиң арзаңыз, обылыстан кешеден бери көзи дуздай бир орыс келип, бизди қаматайын деп атыр! Менде не қастыңыз бар еди, аға-жан-аў, өзиңиздиң колхозыңызға ийелик етип отырсаңыз болмай ма, бизиң колхозда не нсиңиз бар еди?!

— Мынанқара, Балтабай, сениң шу гәпиң, қате гәп. Бийкар айтасаң жаңағыны, сен саясый неғырамытный адамсаң. Саясый ғырамытный болғаныңда жаңағыны айтпас едиң, бул Құдайберген дегенди билемисен, өзиң! — деди пәтленип. — Бул сениң колхозыңго, сениң колхозың, барлық иттипақ ушын жуўап береді! — деп жекиринип еди, „иттипақына“ өзбек болса да хәтте Балтабай да түсинбей қалды. Мәдияр: „бузып сөйлеп турған бир орысшасы шығар“ деп ойлады.

Соның арасынша ўадырлап Шотан келип қалдыдағы:

— Сени көргеним жақсы болды-аў! — деп, Балтабайға жабыса кетти. — Бизиң бир қызыл қашар ада-сып сизлерге барған екен, малшыңыз ен салып жиберипти, көрши отырып, бул ийтлигиңиз типти балмайды!

— Ҳаўўа, енди, жаў жағадан алғанда, ийт етектен алады деген усы! Өзимиз жеткере алмай, қун тартайын деп турсақ...

— Жақ, жақ, маған ондай палтай-шалтайың өтпейди, көрши...

Өкпесин айтаман деп келген Балтабай, зорға сытылып хәзир келетуғындай болып, сыртқа шығып еди, бәдәр кетти.

— Мен енди баслық, көринген колхоз бенен сотласып жүре алмайман. Мал басы көбейип, егис көбейип, колхоз көбейип, жайлау тарайып баратыр. Өзине мәлим, сениң малыңды екінши колхоз жерине бақтырмайды. Жаңағылардың қылып отырғаны анау: атандай бир қашарға ен салып, тымпыйып отыр, алар мынаны! Кеше Өтебайдың баққан малы „Тасқынлы“ лардың дәрьялықтағы пахтасына урып кетип, ур-хә Өтебайды, тик аяғынан тура алмайды, бүгин малын басқа биреуге бақтырып жибердим. Бүйтип жасауға болмайды. Мына жақта Дауыткөл деген бар деп еситемен..

— Уай-бай, алыс ғой ағажан-ау, кемінде жүз шақырым...

— Биз қырда бес жүз шақырымға көшетуғын едик, алысы неси-әй! Мен соннан хабар аламан, малға жайлы болса, ферманы көширемен.

— Биз бир ойласып алмаймыз ба буны...

— Ойбай-ау, үш правление мүшеси усындамыз ғой.

— Шотандики дурыс, — деди Құдайберген. — Малға қай жер жайлы болса, шул жер мақул. Бирақ, сен енди имтихан тапсырып кетиуің керек. Досмухаммедтиң келіуіне аз ғана күн қалды. Еле сауат та ашпай жүрсең, билемен...

— Мениң әкем, оның әкеси, оннан аржағы да сауатсыз болып күнин көрген, Құдайберген аға. Арамыздан бир Сулуұшашты шығардық, сол бәримиз ушын оқып келеди, — деп күлди Шотан. — Бәримиз сауат ашып, қалемди шошаңлатып кетсек, таяқты шошаңлатып ким мал бақсын! Мал сауат пенен бағылмайды ғой, ойбай-ау, қай күнде де шопан сауатсыз болуы керек, — деп еди. „Дурыс емес сеники!“ деди Құдайберген, билмесе не десин: „не ушын?“ дегенде тубалады Қудекен.

— Билим тири жанның бәрине керек, — деп деместі орынбасарын Мәдияр. — Мал да сауат пенен бағылатуғын күнлер киятыр. Қайткенде де малдың ықтыяры өзиңизде, Шотан аға, барсаңыз барың Дауыткөлге, бирақ, сүт, май план тапсырыу жағын билмедим. Сауыннан аткөнекке байлаймыз ба...

Жұмыстар, мәселелер соншелли көп еди, бир мәсәле екінши мәселени келтирип шығарып атырғаны. Ферма отарға шықса, шынында да май план, қыйын, жүн план да ҳеш гәп, арбалы тасып тапсырса болады, хәзир фермалар май орынына саўыннан сүтлей де тапсырып тур еди, онда бул мәселе қала жақ, сүт ашып кетеди, ол жақтан барып, ҳеш ким сүт алмайды. Бул нәрсе саўынның байланыўын, оның ушын мал қора салыў зәрүрлигин келтирип шығарып атыр. Енди оған ўақыт қайда! Бүгин-ертең терим басланады, оннан соң мурын симгириўге ўақыт болмай қалады. Теримнен бурынғы питкен истиң ириси—усы кеңсениң жайы. Буны да қапылтып, „дийўал утамыз“ деп аткөнекке жапсарлап сала қойған екен. Күни менен баққыдағы өгизлердиң, атлардың дүрсилдиси мийинди солқылдатып отырғаны.

Үшеўи ойласып, саўын ушын усы кәрада жигирмалаған сыйыр алып қалып, жайлаў жайлы бола қойған жағдайда көшиўге уйғарып, Шотан кетип еди. Сол кетистен үш күнди өткере берип:

— Шөбин мал түўе адам жесе болар, мына жағы да көл, мына жағы да көл! Қазақлар еситсе муны төнәў Орынбордан көшип келер еди, ий-яә! — деп шулғынып келди де қайтып ҳеш кимге парасат бермеді. Мәжилис шақырып ойласылып еди, Даўыткөлге көшиўге талабан дым табылмай қалды. Бәри де: „Туўылған топырағымызды таслап, мешит-қаўимнен узақлап, гайры журтқа қалай барамыз,“ деп, бүйирине қарай берди. „Қатығың мут, сүтиң муг, етин мут, бир сыйырың бир жылдан еки, бес қойың он бес қой болады!“ деп былпытқанда Назарбайдың ойына бирден баяғы Толыбай Тасмаңлайға кеткен туўшалары, сондағы урған есабы елеслеп кетип, тағы есапқа қашып, питегене аўмақайланайын деп еди. Бирақ, Базар жоқ үйде, ол перзенттиң зары болып, бир жетиден бери Шыбылайшыйықта түнеп атыр. Соның менен ойласпаса бола жақ емес. Өзи колхозға быйыл өлдимазарда кирип, енди аўылдан көшип кете қойыў да уят, кеўилине аўылда отырмаған колхозшы еместей сезиледи.

Есиркепке Мәдиярдың өзи рухсат бермеді. „Пахтаны егетуғын, суўғаратуғын, төгетуғын, тасыйтуғын усымандағы күш көликлер. Қалаберди, саўын да байлана жақ. Буларға Есиркептиң шәрўа көзи дәркар. Ақтөре аға, сен бара ғой“, деп еди, ол да: „жас жа-

рыдан асты, ендиги жағында мешит-қауимнен узақласып, шалабымды шайқамай-ақ қояйын, жан бар жерде қаза бар, қуяңым шығып қала береди,” деп қапылтты.

Шотанның қатты көшкиси келип, „хеш ким шықпаса қоя қояйық буны, бурынғы онысығымыз болар“ деп, биреу адамларды айнытып ала ма деген қыял менен қауєтерлениңкиреп тур еди. Айтқанындай-ақ:

— Қайтемиз, Шотан аға, — деди Мәдияр үмитсиз көз қарас пенен. Тез сөйлемесе: „қоя қояйық“ дейжағын, адамлардың дағысыуға қарағанын абайлаған Шотан: „Ойбай-ау, қоя турың! — деп орынынан ырғып турды. — Қолтық көлдин қолтығына қысылып, үш үйли ажым отырған екен, мен солар менен келисип келдим, Өтебай екеуимиз-ақ кетеберейик, бизиң көшимизди апарысып тастаң!?...

Арадан тағы бир-еки күн өткеннен кейин колхоздың малларының хәммеси жер аударылғандай болып, ауыл арасы тым-тырыс болақалды. Оларды қонысландырып қайтып келген арбашылардан:

— Ажым түе тәңирдин өлими де жоқ, — деди Базарбай қылай Мәдиярға. — Шотан бизлерди алдапты. Падашыны енди излей жақ. Бирақ, жайлауы оғыры жайлы екен, қысы-жазы айдауға жиберип қоя берсең болады. Маллар бир оцып қалатуғын болды!.

Мәдияр не де болса пахта териминен бурын бул жумыстың да бир жөнкилли болғанына қууанды. Бирақ, бул жердеги мал-халлар да адамлардың басларын аз ауыртып атырған жоқ. Қудайберген таңнан турып, айна сабалайды, белинде орағы, күн қызбай турып, хәммени боян, қамыс ораққа салады. Азан менен бул күнлери Қамыслы көлге барсаң мыңсан еки сазан көлди самбырлатып, қазандай қайнатып атырғандай туйылады.

Балақларын түринип, сууға түскен орақшылар көл жийегине түски чайға жәң қағылғанда бир-ақ шығады. Ол кәрада Қудайберген нәхән бир тесик қазанды қыйсық бақанға байлап қойыпты. Бақанның саясы дәл түбине түспегенше қазан жаңламайды..

4

Быйыл жыл жүдә жақсы келип еди. Адамлар буны „тырақтырдың қадеми қутлы болды“ деп шығысты. Ырасында да трактордың қадеми күтә қутлы болды. 1930-жылдың биринши майы Халқабадлылардың ядын-

да мәңги сақланып қалар сирә! Бай-бай, сол күнги трактор парадын айтпайсаң ба! Шағал жағысында кемеден түсіуден жигирма трактор қатара дизилип бир сап таргты-аў, оның алдында анаў жағы Шанышпай көпир, мынаў жағы Қотанкөл, Сары ағаўлардың, Қаллыжағыс пенен Халқабаттың толы журтының бас көтерген шабандозлары Шағалдан Халқабатқа шекем ғыйықта басты салып, ылақ ойнап, шаңғытына изиндеги тракторларды көмсе, тракторлар өзиниң изине ерген есапсыз аламанды көмди-аў! Бундай күн ҳеш қашан болған емес Халқабаттың тарийхында, Исиметтиң өмиринде де болған емес! Пай, сол күни журтты таң қалдырып айдан қайтты-аў! Сол келисин Гүлайша көрмедидә, сол көргенде болатуғын еди. Қаңлының қызлары буның бетиниң шаңын сыпырыўға таласса, туў ҳаяллар тракторына маңлайын тийгизиўге таласып жүрди.

Соң аўылға келди айдап. Бай-бай, аўылдың ғаррыжасының бәри изинде. Яқыпбайдың Дәлибайы оқыўдан жырылыўдан буған жуўырады, суўшылық етеди, соннан, қара қуптанға шекем жерди силкиндирип сүрип жүргени, сонда да изинде қара-шоры аламан болып жүрди көпке шекем. Түнемелигине балалар алдында паныс жағып жүреді.

Бул күнлери Исиметтиң абырайы бажбанның абырайынан кем болған жоқ, барған жеринде таўық сорпатайын. Ҳаяллар трактордан айналыў ушын баўырсақ писирип келеди. Тек мына аўылдағы Ҳәмзе баслық: „отыз жуп өгизим бар, ҳалал жеримди ҳарамламайман, өзим сүрип аламан“ деп, трактордың алдында жатып жүргизбеди, қырқ манат пара берип еди, Исимет алған жоқ, бирақ, актине қол қойдырып, ырым ушын, егилмейтуғын бир партаўын сүрип кетти. Сол Ҳәмзениң пахтасы өгизлери менен мыйқыңлап жүргенде усы быйыл кеш егилди, „көремиз еле, — дейди Исимет. — Гүз келсин, пахтасы писпей қалса, Ҳәмзе өзи өкинеди!“

Трактор майда келгени менен аз күнде көп күнниң жумысын ислеп таслады. Трактордың ең дәслепки келген аўылы да усы „Жақсылық“ колхозы болды. Мәдиар тегис-тегис жерлерди көрсетип, алдында қамшысын былғап шаўып отырды, Исимет айдап отырды, пай, жан-жағына қарап айдады-аў! „Қараң, мине қандай!“..

Дауысын еситиуден алды менен Әметтің еки баласы келди жууырып. Усы күнлери Әметке қыйын, соннан тракторға желикти де еки баласы бирден әкесиниң көриклерин таслап, Төрткүлге оқыўға кетип қалды, ҳәзир устаның қасында жәрдемши жоқ есабында, оқыудан бос ўағында Айназар менен Дәлибай, Мәдиярдың Дәнияры көрик басысады, оларға қызық, устага жумыс керек.

Келгеннен соңғы трактордың биринши талабы – күни-түни пахта жерди сүриў болды. „Ура берсең, қудай да өледі.“ „Жақсылықтың“ шағын ғана пахта жери бир ҳәптеге бармай-ақ адақланды.

— Енди тек тары егис қалды, басқа егис өтти, — деди өним кеңес—орынбасар Қудайберген. — Дабай, бозға тары шашамыз?!

Соннан күни-түни бул Қудайберген хәлек, Исимет хәлек, Созанай хәлек, Созанайдың хәлек болатуғыны — ол атыз басына жарма қатынатады. Қудайберген мектептен Айназар менен Дәлибайлар келгенше шүдигар жерде тирсеги қағысып, жармыстан қабақлап арқалап суў тасыйды, қара тер, қап сорпа, трактор да қара тер, қап сорпа, булар да қара тер, қап сорпа! Пай, болды-ау, болды-ау! Тары дегеннен жер қайысты-ә! Эттен, басқа егинлердиң ўақты өтип кетти-ә, болмаса ма, мына елли мынау Шундый мыйлығынан батыратуғын еди, бағырғаны сол, төбесинде дыңғырлап, үйлердиң егин екнеслигине жол қоймайды, бир айтып та қоймайды, айта береді...

Хеш нәрсе тегин кетпейди. „Жақсылықшылардың“ марданларын көриң ҳәзир, тары дегенге тышқан да қыйсайып қарамайды. Гүзлик те, жазлық та бассына питкендей болды! Буның үстине, өткен жылдың мийнет күнине ҳүкүўмет те енепаттай бийдай берди. Болды бир майғалақ, мыйлықтан батыспақ! Кимди көрсең алдына қапшық өңгерип, үйине бийдай алып баратырған. Соны көрген соң, „Жақсылыққа“ қызықпаған дара аз, келип атыр, еле келип атыр, колхоз толысып атыр.

— Усының бәри трактордың шарапаты! — деген сайын Қурбан уста қоддыады. Ақыры, тракторды айдап жүрген усының баласыдағы! Хаялы Гүлзийра дегенге елеге шекем аты Халқабаттан ударникликте тайлас хаял шығып көрген жоқ, оннан кейин бул қоддыймай ким қоддыйсын? Бирақ, өзиниң еле баяғы қырсық-

лығы бар. Тилин тауып сөйлемесең, мойынтырықты аударып алады. Бұған Құдайбергенди жумсамайды, Мәдиярдың өзі сөйлеседі:

— Ал, аға, сизге рахыметтен басқа айтарымыз жоқ. Колхоздың арба, шығырынан, халықтың астақта, оқлауына шекем өзинизден питип тур. — Колхоз неден план орынласа, соның бәрінде сизин үлесиниз бар. Сиз қыйналмасаңыз колхозды буннан да байытыудың бир жолы бар? — деп сыпайылайды. Бунысына уста әжепленеді:

— Иним, сен усы дым жатық болып баратырмысаң, я маған сондаймысаң, дәлиден туұры хабарды айт та қойдағы!

— Үш-төрт жууаз болса, брак өгизлерди гүнжараға бағып, айналдырып койсақ деймен-ау! Мынақара, — дейди Мәдияр. — Бегжан қарақшының бир қат жайынан жақында дүкан аштырдық...

— Оны билеменго, пирләпкисин ислеп келген мен емес пе, оның несин айтып отырсаң!

— Бирақ, сол дүканда кендир май, гүнжи май сатырыудың кереклигин де билип қойсын деп атырман-дә! Әмет аға мың дана этөшкир соғып салатугын болды. Сипсе тары пискен соң, сипсе де буудырып салдыраман. Сиз не ислеп салыуыңыз мүмкин?

— Сен енди өйтип биринен бирине өте берме. Мен жаңағы жууазыңды соғайын ба, соқпайын ба?

— Мениң айтып турғаным—жууаздан сонғы мәселе. Соң өзиниз базарды бир көрерсиздағы, не өтимли болса, соны соғарсыз.

— Онда маған бир арба менен бир жигит бөлип берің. Жууаз хөнер менен емес, қара күш пенен соғылады.

— Арбасы менен қоса Жаңабайды аласыз, соннан қарыулысы жоқ.

Арадан бул гәптиң өткенине бир-еки хәпте-ақ болды, сол бир-еки хәптениң ишинде-ақ қазыуда бел шыдатпай шүрген Жаңабайдың, әй, көни қалған шығар-ау! Үйине келиуден сүре жығылады. Соннан гә аяғын, гә қолын Тойманына бүлкилдетип бастырып отырғаны. „Құдайым, бул үйин жанғырдың кулы қылмағай адамды!“ деп сөгеди Қурбанды: „Бундай да жан себил ийт болады екен, я күндиз, я түнде бир тынса екен-ау! Үйге кирип кешки быламықты ишкен соң, енди қайта-

туғын шығарман десең, тағы шотын алып шығып баратырғаны! Сирә үндемейди де, айдың жарығы менен барып тоқылдата береді! Нәмнаған адам сөйтіп атса, балтырың талыстай болып отырыу да уят екен, өлдим, өлдим! Енди Қурбан адам сораса Базарбайды силтеме-сем!“ деп, жаны шықпай атырғандай гә аяғын, гә қол-ларын тартып урын атқаны! Алақанлары көндей, қа-барған.

Жууазлар питкен күни Мәдияр келип, „рахымет аға, мийнетинизге сыйлық, складтан бир қапшық ақ бийдай ал,“ деп еди, „Мынау тырақтыршы дегенге МТС бий-дайды дым көп шығарады екен, Исимет жанның бий-дайы-ақ жетип атыр. Бала-шағасы палапандай шүйкил-десип отыр. Мына Жаңабайға бере ғой. Оннан соң, иним, усыны мениң қасыма үнемине қосып қоя бер, ырас-ақ қарыулы екен! Күниге еки мийнет күн жаз, есесин биз дүканыңнан өндирип береміз! Әметтен қа-ламыз ба, Әмет мың этәшкир соқса, биз мың гүби, айран атлау, бесикке шекем соғайық-ә!“ деп еди, бас-лық көнип киятыр. Жаңабайдың жан ийманы қалмады:

— Сыйлық бир қапшық бийдайың хәм өзине, мий-нет күниц хәм өзиңе! Мениң жағамды жибер, ықтыяр өзимде! — деп, сөгинип кетип қалып еди. Ертеңине Тойманды шақырып, баслық бир қапшық бийдай бер-гели баслықгы көрсе қыздай қылмыңлап, сыңсып сөй-лейтуғын әдетти шығарып жүр Тойманы.

Лийкин, Әметтің мың этәшкири Қурбанға бәле болды. Күнде жәрдемши сорап, келеди де турады. Хәр ким үш-төрт күн ислеп кетип турыпты, бірақ, хәнерин үйренип, шәкиртлик еткендей адамның ирети табылмай атыр.

Әметтің күни буннан да бетер еди. Балалар қашан-ғы айтқанын қыла береді. Күнлердің күнинде күн тий-меген ұлпилдек Шийше қыз пистедей мурынлары, жипек көйлеклери күйе болып, көрик те басатуғын болып қалды. Өйтпейин десе, бул Әметке Қурбанның соғып дүканға тарттырып атырған адақ арба, астахта, оқлау, кели, келсаплары бәле болып тур. Шийше қыз өмири тууып күйеуіне „сен“ демей, „сиз“ деп сөйлей-туғын нашар еди: „Тилим тийип кете ме деп қорқа-ман, шабазым, Шымбайдай жерден көшкенде мени үсейтейин деп әкелип пе едиңиз!“ дегенде, устаның қолынан шөккиши түсип кете жазлады. Бул хаялы

тәрәпинен усы ўақытқа шекем айтылған ең аўыр сөз еди. „Қудай айдап,“ тап сол күни түнде бир дегди қудайы қонақ болып келе қойды. Сорап қараса, күтә көргенли жердиң перзентине усайды, жасы жана қырықларды қуўсырган, бала-шағасы жоқ, Елмурат қатаған дегенниң баласы Бийсен деген екен. Не буйырсаң, елпилдеп ислей береди, бирақ, шамалы қашқаш таслайды, соның ўақты шамаласыўдан салысын суў ығызады буның. Сонысы демесең, орын да таңламайды, төсегин берсең, устаханада-ақ жатып қала береди.

Усыны еситкели Қурбанның ҳәм еки көзи жолда, әттең, қолайлы сайыл таппай жүр. Биреў келип еди, бирақ, Қурбанның көзинше-ақ Гүлзийраның қызыл жүзлерине жутынып қарап, өлип баратыр! Бул өзи, қырықларға шамаласып қалғаны менен, адам қызса қыза қойғандай, жүзи нурлы келиншек еди, оны Қурбанның өзи де абайлайды. Ыррас, жумыстың аўырына басып, ийт азабын берип, еки күн жумсап еди, үшінши күни сайылдың өзи бир түнде жоқ болып шықты, бирақ, Қурбанның жыйынлық шапанын кийип кетипти. Неге қашырғанын Қурбан айтпаса да ҳаялы түсинди ҳәм кисисиниң өзін қызғанғанына қатты ыразы болып қалды, өйткени, тек сүйген адамның ғана қызғанатуғынын ол жақсы билетуғын еди.

Еки уста бири биринен хабардар. „Әмет дүканға пәлен жөнетипти!“ деген хабарды еситкен мапазында трактор айдағанын маба билгени менен, базда-базда, ата кәсибин ийелемеғени ушын Исиметке налынады.

„Кемликтің кемалы бардур, Бийсендей бир дегди бизге де табыла кеткей“ деп жүрген күнлердиң биринде биреў келе берди. Узақтан-ақ үстиниң қоренишлиги бул бийтаныс адамды сайгелдиге усатты да Қурбанды үмитлендирди. „Аўхатына, гөне-көкси кийимге жүрсе айтып көрейин, тамағын аш етпеймен“, деген хыял менен жумысын тоқтаттыдағы: „хәй бала, бери кел!“ деп сүренледи. Келди. Уста қолын жамбасына сыпырып, аманласты. Бала дегени шәпеги жымырайған, я орыс, я татар, я қарақалпақ екени намәлим, үпик сары, қоңыр, қой көзли жигит екен. Тилинен буның қарақалпақ екенин абайлап еди, өзін „Текебайман“ деп таныстырды жигит.

— Ал енди, Текебай ғошшым,—деди кимлигинен түк хабары жоқ уста.—Хәзир нан табыў дегенниң өзи

де күтә қыйын болып тур. Мен сени аш етпейин, жалаңаш етпейин, көрпе-төсегің, үсти-басың, көне-көкси де меннен. Мийнет күн де жаздыраман, бизге ат қосшылық ет. Колхозды хотқа жиберейик, маған жеккелик келип атыр.—деп саўдырады.

Текебай мақуллағандай мыржыйып күлдидағы, сон оны-буны майдалап сорай берди-сорай берди. „Химм, тийкарғы талап—пахташылықты қойып, колхозымыз бенен саўдегершиликке өттик десеңизде!“ деп, кенкилдеп күлди, Қурбанның „кеселин“ усы күлки айырды. Текебайдың қолынан услап түргелттидағы, „қәне, сыз былай!“ деп, жолды көрсетти. Ол күлип-күлип, кетти, бирақ, былайлаў шығып, бир қақ кесектиң үстинде отырды, „тырнақ алып отыр ма“ десе, жазып отыр екен:

— Яшуллы,—деди айналып келип.—Мине, мынаў актке қол қойың. Бул енди баслығыңыздан төслигинизге шкем ым-жымыңызды бирлестирип, колхозды жаппай талапқа жалпы жатқарғаныңыз жөнинде акт.

Уста бақырайды, Текебайдың сөзи еле аўызында: „сизлер пахтаны қойған екенсизлер, Американы қуўып жетиўимизге карсысыз. Мине, аяқтап тартатуғын душпан қайда!..“ Қурбан қол қойып:

— Есиң жоқ адам екенсең, районға тексеріўшиликке сеннен мийлилеў адам қапылыпнеди! Жерди көтерип турған төрт өгиздің бири сен болсаң мына әлемди шақыңнан тайдырып жибере ғой, гәпим мынаў: бар да исполкомыңа айт, сен қусағанды ўәкил етип жүрген адамда да мий жоқ, айт соны, мен устаман, пахта термеймен, пахтакештиң хәжетин питкеремен, қурал сайманын оңлайман, бул мениң еңкейип-тонқайып терген бир-еки гиламнан пайдалырақ, мийлан болмасаң соны бил! Ислеп атырған исимнің колхозшыға, колхозға жығырлаған ақшадан басқа әкелетуғын кесапаты жоқ, соны түсинбесең, сен жуттырған лопайға қылғынып-ақ өлейин! Билип қой, мен адам сабасам, гүңелектеймен, қатты сабайман, тез ушпасаң, обалың өзине!—деп еди, Текебай апалақта-жумалақ жолға түсиў менен болды.

— Қаладан келген муғаллиминиз бир қудай, жайға тығып, қуўқылмылтығын жаздырып, зәребемизди үйиреди, ҳаўўа, сен қусаған қыйсық шәпек арақхоры бир қудай, өле қалдықо әбден, я жабанда жасаған

жазығымыз ба. я жабандағы адамның қоры ма!—деп бақырып қалды уста.

Текебай артына жалтақ-жалтақ қарап былай кетип еди. Аздан соң Әметтің шөккишинің „жанқылдысы“ тынып қалды. „Мына кесаўпат Әметти-хәм ирикти-аў!“ деп едирейди Қурбан.

Ырас. Текебай ашыў менен келди де: „Мине, мынаў хұжжетим, мынаў акт, сизлер қаладан дүкан ашып, пахтадан Американы қуўып жетиў хәм туўў аныққа қалдырыў хәққындағы қарарды турпайылық пенен, жаўызлық пенен, душпанлық пенен бузып атырсыз, жап дүканды, мына жерге қол қой!“ деп еди, Әмет, өзи қорқақ адам, „әжеп, иним“ деп, жорғалаў менен болды, буған Бийсен хәйран қалды, буның буншелли қорқақлығын билмейди екен, „Ашайық дүканды, Әмет аға?“ „Жақ, жақ!“.

Текебай сол пәт пенен „жуўазшыларды да „дүкип“, жуўазларды жаптыра сала Қурбаннан еситкен гәптиң ашыўы менен қабағының түйинин жаздырмастан Шымбайға хайт қойды, кеңсеге де бармады...

Қырта-қырт пахта басланбасынан бурын Мәдияр менен Қунназар Даўыткөлдеги маллардан хабар алмаға кетип еди. Халқабадтан атлы келген Оразымбет лоқетек деген милиционер ғалақ-ғулақ кеңседе жүрген Қудайберген шундыйдың қуйқасын жуўлатып жиберди: „Пәдерине нәлет, душпан екен-аў! Жүзи қурысын, өзин бар хәм журтқа көрсетип айда!“ деп Қурбанның үйин силтеп қалды.

Бүгинги қуяш Қурбанға Мәдиярдың тамынан зәрре арқарақтан шыққандай болды. Көк жийекте шамалы күлирең булыт бар еди, соның тусында питегене геўгим тартқаны болмаса, зонқ етип булыттан шығыўдан-ақ қуяш жадырап, әтирап айдынласып кетти.

Қурбан, ишинен ыңылдап жүр. Негедур, кеўили көтериңки, ишке де Жанабай шайырдан үйренип қалған „Ақсүңгилин“ ыңылдап кирди.

— Қартайғанда жин урды ма, қойса,—дегенине қарамастан, хаялының тумсығын бурып әкелип, ләбинен сүйди. Усындай бир посаның өзи жаслығын, қыз күнин умытпаған, бәлким, сағынып жүрген кейўаныны да жасартып сала берсе, тәәжип емес, Гүлзийраның көзлери жылўаланып, басқа биреўге өптирип қойғандай „өйппей, маңлайым“ деп, уялып, былай қаймыққаны

менен ашөлең, жуқа жүзи уўылжып, гүл-гүл жанып сала берди.

Түсте чайын да тыныш ишкизбеди. „Қәне, қытығың қалды ма?“ деп, гә бүйиринен түртип, гә жамбасынан шымшып, жортаға болса да шоршытып түсиргени менен оер-бүерин жымбырлатып та отырды...

Кейўаны кийеўин усы кейипте мудамы көргиси келсе де буныңдай хош кейипли пурсатлар устаның өмиринде кемде-кем. Қурбан қәхәри қатты, жадыраған жазынан түнерген қысы көптей көринетуғын, қуўанышын да, қайғысын да, сүйинишин де көпке айта бермейтуғын, аз сөзли, сөзге де олақ, көтерип соқпайы басым, туйық адам. Сонлықтан буның еркелетиўлерине де, жыллы сөзине де жасынан тоймай, ынтығып өскен Гүлзийраға устаның бул қылўасы жүдә жағып, мумдай балқытса да; „сыйпағаны жаққанын сездирсең, еркек қолын тартып ала қояды“ деген исенимине гөре тайсалыңқырап шыбжыңлап отыр еди. Уста „бала болып баратырмыз-аў!“ деп, бирдан салмақланды да, пәтиясын етип, турып кетти. Қарап кеткен жоқ, „ишиңе салы ектиң бе, тур да жумысыңа бар, я бригадтың келиуин күтип отырмысаң“ деп, буйырып кетти.

Сол күни Гүлзийраның кеўили негедур, алағада болды да жүрди. Шөп қыстырса да, қатынлардың түски чай ушын жаққан отынан күл алып сүртсе де жылар қабағының бүлкилдиси қоймады. МТС тағы жалғыз баласи Исиметинен қәўетерленди, биреўлердин: „ирээнки суғып, тырактордан май сорыйды екен, ишине қара май кетсе, адам лепсе болады, тыракторды ҳарылдатқан күш қоя ма, адамның ишек-шабағын ширитетуғын шығар!“ дегенин еслеп, ҳаўлықты.

Уста болса, ырым-пырымың түўе қудайыңа да исенип жалшымайтуғын, қәхәри келсе: „Хә, сыйынған Қудайыңның!...“ деп сөгинип, қәхәри шала келгениниң өзінде Пириңниң аўызын патаслап таслайтуғын адам еди. Оның ҳеш қабағы тартқан да жоқ, тартқан менен де елестирмес еди.

Ықласы иске бир аўса, басқа жаққа дым алаң болмайды, ҳеш нәрсени еситпейди де, ҳеш ким менен сөйлеспейди де, гүңелектиң дәл өзи. Сонлықтан, қасына жақынлап қалған атлыны да сезген жоқ. Түски қуяшқа шотын жалтылдатып, қулыперени шығып атыр, тоғын жонып атыр. Әлле биреў еңсесинен түрткендей

болды, едирейип қараса—Оразымбет шоқыйжақ ғарғадай ат үстинен еңкейип тур екен. Устаның көзине биринши түскени оның шемиршеги қулақтай жуқа зонмурыны болды.

— Шот өткир,—деди жумысына айналыса берип—тарт мурныңды!

— Хәў!—Тағы түртти. Тағы едирейди. Едирейсе—күлип тур екен, дым жаман болып күлип тур.

Қурбан қасына келген адамның баяғы қызларды оқыўға алып кететуғын үки көзли, мурты тағадай милиционер екенин таныды. Өзин қамаў қаққындағы қолындағы қағазын көргенде өли шырай урып, сазырайды да қалды. Бир қараса қолын артына қайырып, байлан атыр, бул не!.. Есине жаңа енди. Дөгерекке қараса хошласқандай да жан жоқ, Гүлзийрада атызда!

— Түс алдыма!—деди Оразымбет.—Лағанда оқ бар, қашсаң, бир душпан кем!—Сөйтти де аттын алдына салып айдап отырды. Көрген таң қалып: „ха, аманлық па, Қурбан?“ дейди, буған Қурбанда үн жоқ, Оразымбет: „аманлықта қол байланатуғынбеди, халық душпаны бул!“ деп қыйғырады: „Сизлер, түүе, ладанлар, мурыныңыздың астындағы душпанды билмей, түүе!“ Бул даўыс мийин егеген сайын егейди, лийкин сембейди, жер жарылмайды, Қурбан кире жақ!

„... Ырас-ақ душпан шығарман!“—Халқабадқа жеткенде өзине өзи шубхаланды. Артынан: „душпан, душпан!“ деген даўыс жийилене берди, журт жийиленген сайын Оразымбет те: „пош, пош, душпанға жол ашың!..“ деп қыйғырады.

Кимдур, артынан патырақлатып ат шаўып келди де „душпанның“ алдына көлигин кесе тартты: „Не қылып қойдың, Қурбан?!“. Қараса,—Сайымбет екен! Қурбан жылап жиберди, Сайымбет Қурбанның тегинликте жыламайтуғынын билетуғын еди, аттан ғарғып түсти, журт жыйналып қалды. „Жолдан қаш Сайымбет, өйтиўге қаққың жоқ!“ деп қышқырып атыр Оразымбет. Сайымбет қосбаўынан пышағын суўырды да:

— Кет арман, партбилетим менен, геллем менен өзим жуўап беремен!—деп, Оразымбеттиң хәйле-пәйлесине, айбарағына қарамастан Қурбанның қолын тырыстырып турған қыл арқанды кесип-кесип жиберди. Милицияда ислегели бундай хәдийсеге өмиринде дусласып көрмеген Оразымбет асылайын, күш жумсайын

десе, Сайымбеттің Халқабатта „ярым райком“ екенін биледи, күш жумсамайын десе, сонша аламанның көзінше масқара болып қалғандай сездідағы, өзіннен өзі тығылып, өзіннен өзі сөгініп, аттың басын Шымбайға бурды...

Албырамайтуғын, қорқпайтуғын адам албырап, қорқса, өзін жоғалтып алады екен, қолында кесілген арқанның гүрмеги еле салбырап киятыр, соны да алып таслау жаңа есине түсіп, жыңғыллықтың арасында тоқтады да шешіп, былай қарап зыңғытты. Ғауыр-ғауыр аламан, „тарқалың“ деген Сайымбеттің шаңқылдысы узақта қалған секилли, қашып баратыр, жөн алды қарабарақ, қашып баратыр, себеби, „халық душпаны“ деп қамалғанлардың, тutyлғанлардың буншелли тез қутылғанын хеш қашан көрмеген еді ол...

Кеште Мәдияр менен Қунназар келсе, ауылдың арасы дуу-дуу гәп: „Қурбан халық душпаны болып, тutyлып, ат хұкимінде айдалып кетті!..“

Гүлзийра ға Мәдиярға, гә Қунназарға жылап барып: „кашшан атып таслаған шығар, өлигин әкеп берің? Не қылайын, Атаудағы ағайинлерин ас-абатына шақырта бәрейин бе?..“ деп, жанды алып баратыр.

Булар келместен сәл алдын исполкомнан шабарман келип „келиуден тез жетсин ақсақал менен баслық“ дептидағы, Алланазарды таптырып, алдына салып қууып кетипги, Мәдиярдың бас сүйегі шатынап баратырғандай ауырып, Қунназардың басына жүн тыққандай, дым ислемай қалып еді, Гүлзийраның солқылдап жылауы, адамлардың гүмпий гәпи санасына ызғардай жаңа барып жетсе керек, „Ырасында да атып таслар Қурбанды, тез жетейик!“ деп гүлгуланы салды Қунназар. Лийкин, баслық буған дәрпенбеди: „Мынау шылғый душпанның иси, мениң зордан қурастырғанларымды бузып атыр! Ким болса соның шақырығына епелеклей бермей айтысындағы ақыры! Алланазарыңнан бунда қайран жоқ, Сайымбеттің қәдири өтті!“ деп, ақсақалдың өзін күстаны қылып: „Азанда атланармыздағы!“ деди.

Лийкин, баслық азанда бәлениң үлкенин көрді. Ата-баба: „бәле-қада биреу болып жүрмейди, оның жолдасы болады,“ дейтуғын еді, сол жолдасы таңнан турып атқа от салуу ушын баслықтын орылған бедеге созған қолын музлаттыдағы, қолдан жуу етип барып, жүрегін суулатты, сықырлаған ақ қырау, қалай қара-

сан, солай қара! Сентебрьдің бүгін он сегизи, қалай санасан солай сана!..

Айсултан менен Дәниярдың көрпесін серпип оятып, атқа мингенде еле алакөлеңке, елес-қапас жақтылық еди. Ашыұ менен атты сүріп баратырған ол атыз ара-лап, бас шайқап жүрген Құдайберген шундыйды көр-ди, „буяққа кел!“ деп шақырғанын да еситти, „Сүйин-ши сораи жоқ әбден!“—атты қамшылап-қамшылап, қайырылмастан өте шықты. Шундыйдың шақырыуына өмирінде биринши қайрылмауы еди, былай шығып, өкинди, усы өкиниш Құнназар ақсақалға буны жууа-сытып апарды. Ақсақалдың да қашшан усқыны қуйы-лып қалған. Үнсиз атланысты.

Күн көтерілип қалып еди. Халқабадқа келгенде: „дүканды көріп кетейик, не кемис екен?“ деп келсе, елѐ жабық! Дүканшы Бегжан қарақшының жайы таман-ға баратыр екен, буларды көріп қайырылдыдағы: „саудамның әйне гүжиген мәхәлинде жаптырып кетти Текебай деген!“ деп күйип-писти. Мәдияр атты омы-раулатып барып төмен еңкейди де қулыпқа оралған гөне көйлектің женин жулып-жулып жиберди хәм Текебайды келистирип сөгип, „Аш!“ деп буйырды.

— Қатты әнтекликеттің!—деді былай шыққан соң Құнназар.—Сени қамап тасласа, ақлай алатуғын қудирет жоқ! Камалғанның гәпин хеш ким пәтиуаға алмай-ды, азат жүріп айтыспақ керек еди, ўақ!..

— Қапыла қойсын!—Шымбайға шекемги баслықтың соңғы сөзи усы.

Сол пәт пенен барып, „ким барса да сүзип кире бермесиндағы! Партия ячейкасы, правление деген бар!“ деп, исполком председателине тийисти. Лийкин, Мақаш Тоғызбаев деген қатты салқын қанлы, салдам-лы адам еди, ашыұ менен айтылған барлық гәпин парасат пенен тыңлап: „Мен хеш кимди жиберген жоқ-пан, қамалған адамыңыздан түк хабарым жоқ!“ деди де ГПУға қоңырау соқты. Әйне усы ўақытта кешегі шабарманның өзи алдына салып қууып кеткен Алла-назар бийбала кирип келип, хәмме нәрсе айдынласты. Текебай исполкомға емес, тиккелей Қарабековке келип шағыныптыдағы ол рай ГПУ Жорабаевқа тәртип берипти. Халқабад арқалы Оразымбетти жиберген де Жорабаев, Оразымбеттин: „Сайымбет топлым жұрттың көзинше масқаралап кетти!“ деп, шағынып келгени де

Жорабаев. Сайымбет хәзир Қарабековтың қысқысында қусаған.

— А—ал, кеше босанған болса, бизлер бүгин үйден шықтық, сонда Қурбан қайда кеткен, мен атланардың алдында хаялы дадлап келип кетти,—деди Кунназар қауөтерленип. Мәдияр: „әй, жүргендидағы!“ деп, дыққатты тағы исполком председатели Тоғызбаевқа бурды:

— Тағы да хәр ким үсейтип, тоз тозақай етип кете бере ме, колхоздың гирдикарын жақсылаўға кесент бере бере ме?!

— Бере бермейди,—деди Тоғызбаев.—Бирақ сизлер де жанапай талапқа хәдден тыс қызыға бермен, тийкарғы ўазыйпаңыз пахта, жоңырышқа туқым жетистиріў. Бирақ, жанапай талап керек емес дегенди аңлатпайды бул, тийкарғы талапқа зиянсыз болсын,—деп жиберди хәм Текебай мәселеси менем өзи машғул болыўды мойынына алды.

„Әй, жүргендидағы!“ деген Қурбаны аўылға келсе еле жоқ, ертеңине де, соңғы күни де жоқ! Хәмме ҳаўлығысайын деди. Хабар соратып, жиберилмеген ағайинлери қалмады, сирә өли-тири хабары жоқ.

Арадан еки жума өткенде Мәдиярға Гүлзийра келип: „тири хабарып билдирип, „тисинен шығармасын“ деп жиберипти, Жыланлыда бир яўмыттың үйинде болып атыр екен“, дейди сыбырлап. Ағаш жумысларының бәри қалып кеткенине ингендей қайысып, МТСқа барған сайын Исиметтиң үмидиўар, сораўлы нәзеринен тайсалақлап жүрген Мәдиярдың қуўанышында шек болған жоқ. Қоржынына еки күнлик азық салып, нағанын сыпырыстырып-сыйырыстырып, оғын тексерип көрип, ертеңине өзи жолға түсти, басқаға келмейтуғынын билетуғын еди...

5

—Қурбан аға табылып па?—деди шөккишти урып турып Бийсен, Әметке бир қыялаў бағып.—Үй-дәскесин таслап қайда қашады екен журт?!...

„— Алтын үйден жан татлы“, иним, қорққандағы. Қорққанығо со, түркпен арасына шығынып кетипти. Мәдияр баслық зер-зебил болып, бир хәптеде зордан таўып келипти...

— Батыр адам дейтуғын еди оны,—деди Бийсен.
— Батырға да жан керек, „алтын үйден жан...“
— Усы нақылды көп айтасыз...
— Басыма түсип көрди...
— Ҳаўўа, Шымбайдан қашып көшкениңизди айта жақсызғо!

Әмет қаластырып турған темирин услаған күйинде аңырайып қалды. Анаў ханнан хабарсыз адамдай урып атыр солқылдагып шөккишти.

— Сен оны қайдан билесең, ГПУ дан еситтиң бе?

— Жақ, Избасқаннан еситтим,—деп сыбырланды жән-жағына қарап. Әметтин тили гүрмеўге келмей, көзи сайыл жәрдемшисине бақырайып:

— Ол үйиң жанғыр тири ме еле!—деди әллен ўақыттан соң.

6

Пахта терим басланды, еле Досмухаммедтен хабар жоқ, әўели кешигиңкиреп келгенин тилеп жүрген ақсақал, енди кешиге берсе, адамлардың ғарежети сепсип кететуғындай, тез сорап қалмаса, билимин жутып кететуғындай көринип, жолға қарайды. еле жоқ.

Алланазар да тап усындай ҳалатта. Мәдийрға келип: „келмедиго бул!“ дейди, „келтирип неғыласаң, аға, адамларың еле гөрсәўат! Сирә, усы сапары Қунназар ағаны партиядан өширетуғын шығар, бир ушы сизге тиймесе болар еди!“ деп қапылтады Мәдийр. Ол кеткен соң Дәўеке менен кимдидур: „ўай сумтуяқ екен-аў, баплады!“ деп, күлисип атады. Буған Айсултан сирә түсинбей кетсин, ол ақсақалдың тапсырмасы бойынша еле он адамның мийин шуқуў менен бәнт. Бул да түнемелигине, бул күнлери ким де болсаң күндизине пахтакешсең.

Ҳәзир де қыйда-қыйыс теримде еди. Теримшилердиң көбиси дерлик „Гүлистан“ менен шегарадағы төрт гектарлық нәхән тақталықта. Оқыўшылары, колхозшылары бәри солманда. Басшылар да бириниң изинен бири келип-кетип тур. Ҳәзир ғана Қунназар ақсақалдың өзи келип, Айсултанды шақырып алып, пахтадан да бурын гөрсәўатларының аўхалын сорады.

— Енди гөрсәүат бар ма!—деп атыр Айсултан да.— Созанай шешем оқый алмайды, басқасы бир жөн.

— Оқыт оны да,—деп нықлап атыр Қунназар.— Маймылға хат үйретеди дегенде инанбайтуғын едим, өзим үйренгели, соған исенемен келин, елдің жүзин төмен етпе, оқыт, оқыт, анаў бәлениң келетуғын ўақыты жақынлап қалды!—деп кетти. Ол кете беристен көп шөжели мәкийендей гилең үрпе-шүрпе, естиярлы-ести-ярсыз оқыўшылардың арасында маңқыйып пахта терип атыр еди, атызды айдындай сабатлай кешип, Назарбай „бери кел,“ деп, әсте сыбырланып, урланып шақырды. Мына жақта усы адамлардың басына ўәкил етип қойылған Шундый шәлгийип турып еди:

— Неўе, маңлайы қатты Назарбай?—деп күлди.— Сен маңлайы қатты урлық ислер алдында шундыйтип мәширең көзлеринди күлдирип, ымлап шақыратуғын един, урлықтың дәреги бар ма, не қораздай ғақақлап күлесен, маңлайы қатты?!..

Назарбай Айсултанға келип, зыя-зулпын қайырып, сүйе жақтай қулағын аўызының түсына әкелди де:

— Колхоздың абырайы байынның абырайы, байынның абырайын ойлаймысаң?—деп сорады тосыннан.

— Хе, не болып қалыпты, соншама!—Таңланды Айсултан.

— Мына „Гүлистанның“ пахтасы деген ағып атыр, тири жан жоқ,—деди шын ықыласы менен аңқылдап, кеўилинен жақсылықтан басқа гирбиң сезилмейди.— Мен салма менен буққышлап барып, демнің арасында бир пәртөк япып келдим, көздің тасасын алып, оқыўшыларыңды бир басып алсоңо, пырасент деген аспанға шығып кетеди! Бол тез, мен ырашқа шығып қарап турайын, „Гүлистаннан“ адам көринсе, қолымды былайтип силтеймен,—деп Айсултанға әбден жолларын да үйретип киятыр еди, өзинен өзи шоршынып, өзинен өзи түршигип: „өйппей, қоягөрәй, хәзир аўызыңды жаппасаң, мынаўынды шундый қайнағаға айтаман!“ деп кейин қашты Айсултан. „Әй, яқшы, пайданды билейтуғын қатын екенсен!“, деп, қолын бир силкип кетти Назарбай. Айсултан басын бир көтерип қараса, буның баласы Дәниярды үгитлеп атыр шулғынып. Хаял дәриў баланы қасына шақырып алды. Түсте атыздың басында жәң қағылып, хәмме түсликке шыққанда Айназар менен әжик-гүжик болып отыр еди. Айсултан

бир нәрседен гүманланғаны менен жаман іске кеуілі бара қойған жоқ.

Кешқурын усы екеуі адамлардың көзінен тасаланып-тасаланып, узақластыдағы, бирден жоқ болып кетти. Былай шыққаннан сөң:

— Әне, Айеке,—деди Назарбай мәширең көзлерин күлімлетіп.—Бул журт „колхоздың пайдасын ойлаймыз“, дейди, буның хәммеси көз бояу ушын мәжилисте айтылып жүрген қыйғырық, усындай қыйғырықлар менен көзге түсіп, алдап, шундый қусағанлар хәмелде алып жүр! Колхозынын пайдасын ойлағанда „бир тамса да шекпенге тамсын“ деп, яппай ма мынадан! Ким көріп атыр буны, „қудай көріп тур“ деуге хукүмет бул қудайды да жоқ деп тауып атыр. Шелден бир өткерсек болды, өзимиздики, хеш ким дыррықшылық ете алмайды, етип көрсин, тумсығын бузамыз,—деп, Айназарды ертіп барып, ат жалмандай жалмаңлап түсіп кетти атызға.

Буның буншелли тергиш екенін Айназар жаңа билди. Журт бир қоллап келистире алмай жүрсе, бул еки қоллап тереди. Күн батыуға шамаласты, жол майда тоғайлық, қасқыр, доңыз-поңыз дегенлер кийіп жүр, қатын-қалашлар қорқыуы мүмкин болғанлықтан жәңерте қағылды. Айназар әри-бери күтті, Назарбай тере бере жақ: „Қайтпаймыз ба, Назарбай аға, мен қорқаман“, деди бала ақыры. Назарбай қасына халласлап келип:

— Мынанқара, Айназар, хайналсын дейди, сен ақыллы баласаңго,—деди.—Пахтаң дым көбейіп кетти. Тап Гүлзийра өдәрниктикинен де, бивің Базар өдәрниктикинен де көп. Усы турысында арқалап бара алмайсаң, барғаның менен де хеш ким исенбейди, себеби, бизің колхоздың атызында бундай болық пахта жоқ, урлығың билиніп, артың ашылып қала жақ. „Ақсақалдың баласы уры екен“ деген қандай жаман ат оқыушыға! Әкең бир берген жалған справкасы ушын Досмухаммед дегеннен еле қутыла алмай жүр. Сениң урлығың әкең пақырды қаматады! Пахтаңның жартысынан азырағын апар да қалғанын бизге таслап кетіп өлшет. Биреу мени сораса „көргеним жоқ“, де, хайналсын дейди, зорго бизің Айекең!—деп атыр еди, „әкең қамалады сениң урлығың ушын“ дегеннен-ақ есин жойтқан бала шегіншеклеп-шегіншеклеп барып, пахта

түуе ыдысына да қарамастан тура айдады. Изинен шақырған сайын бақырып қашады. Хаулықты, албырады, састы Назарбай, усыннан айтып барса, неше пулық ки си бола жақ! „Айтса, айтсын, не бопты, меншигме урлап атырғаным жоқ-ғо, колхоздың абырайы ушын бәри!“ Усы ойы күтә мақул түсип, бурынғыдан да батырландырып жиберди.

Айназардики менен қосқанда күнн мененги пахта-сы бир қанар төппелеме болып, бир фартук пахта-ауысып қалып еди, қанарды тепкилеп тығып, фартук-тегисин де қанарға жайладыдағы. атыз шетиндеги қодирең кендирден бир-еки шыбық жулып алып, ауызын торлады.

Қараса—„фартук бос кете жақ, урладың ба, урла жөнлеп, уры атыңа нуқсан келтирме, өзине емес, колхозға“—бул ойы Назекеңди сүўмеңлетип, „Гүлистанның“ атызына тағы айдады.

Кемкемнен ымырт тартып, қараңғы түсип баратыр, тап, жақын жерлерден-ақ шағаллардың улығаны еситиледи. „Шағал ғой адамды жемейди, сонда да дауысы хүрейли бәдбақты!“ Өзинен өзи хүрейленип, кете қояйын десе, алдынан ағараңлап пахта шыға береді. Жаңа басын көтерип, белип жазғанында-ақ әтирапта тири жан жоқ еди. Ауылласлары қашшан кетип болған шығар. „Әтирапты бир серлейин-ши, жан жоқ болса мен де жылысайын, усының менен, ертең пахтаға шықпасам-хәм болар едидағы, бирақ, дән бөлиспекте аз тийедидағы, . . .“ деп, усы басған есапқа қашып басын көтерип қараса, туў анадайда суў жорғаны сүрип, „Гүлистанның“ өним кенес—орынбасары ат үстинде ырғалып баратыр. Бул адамды „қатты залым, исполкомлықтан да сонлықтан шыққан, жазықлы болып, қолына түссең қарыўлы болсаң бир хәпте жатып, әлжуўаз болсаң, сол ўақытта-ақ тақан қалтаңды қағып, жәхәннемге жөней бересең“, дейтуғын еди. Сол есине түсип, зәрреси қалмай қуйқасы жуўлаған Назарбай қоянның үстине таслағандай бойын жерге атып, жер жастанып жата қалды. Бир нәрсе дүрсилдеп киятырғандай, аттың туяғы ма, өз жүрегиниң дүрсилдиси ме, билмейди, сөйтип атырғанда, әй, бир ўақытта билдирди-аў, билдиргени сол, үстине ат дүбеп келип қалды. „Кимсең, неғыпатсаң?“ деп, сорап-порап атпады, ийеси ушын қамшы шырпылдап тилге кирди, ал енди, тилге

кирген қамшы, Назарбайды тилге киргизди, тилге киргизгени шығар, „ўай-ўай, қатынынның қулы болайын, аға жан!“.. деп, бақырып, аттың алдына түсіп, тырағайлап қашыу менен бола берди. Адамның бир талабы келиспесе қоя бер, басқа жақ капылғандай, албырап жүріп, қанары сүйелген қыйсық тораңғылға қарап қашар ма, олай қашқанының да хәш гәпи жоқ, қашқан соң, қалай қашқанда не, әттең, қыйсық тораңғыл „Гүлистан“ дики едидағы, оған сүйелген қанар урының урлығын бурынғыдан да бетер паш етер еди. Тораңғылға барғанда сүре жығылып еди уры, қайтып басын көтертпедн, май бөксені жезбаұырдақ жылан тилли қамшы тилип-тилип өтті. Соң: „тур!“ деген хөктем буйрық еситилди. Дизелери қалтылдап турды, жеңгесинің қойынынан шыққанда бүйтип қорқпас Назарбай! „Усыннан аман қутылып, енди урлық етсем артыма түйениң табаны“ деп, тәўбеге келип, ант ишип тур, лийкин, мынау залым қутқара жақ емес. Қамшысын ойнатып турып, қорқытып, көйлегин шештирди, соң зар еңиреп жылағанына, жалынғанына қарамастан аттың қыл шылбыры менен қыйсық тораңғылға атылатуғын атамандай шандып байлады да: „көптен бери пәтия ала алмай жүріп едим, шыбынлар қаныңды сорып, бир ирәхәтленсин, хукүүметке апарсам, хәзир қамаласаң, оннан үсейтип өлгениң мақул болар, Сибирьден сениң өлигинди ким әкеледи?...“ деп күлди де хайт қойды. Назарбай әдебинде „ойыны ғой, қорқытып атырған шығар, анау жерден айналып келер“ деп еди, жақ, кетип қалды. Сонда да еле үмити бар, „қанардағы пахтаны алдына өңгерип, алып кетиўге болатуғын еди, бул өйтпеди. Соған қарағанда, ең болмаса пахтаға бир соғатуғын шығар...“ Бирақ, ол келемен дегенше буның жаны шығып кетпесе, қорыйын десе қол бос емес, қорымайын десе, мына пешше ийттей улытып атыр, улығаны сол, дауысын шығарып жылады, тап усыған жууап берип атырғандай анау жардың астынан созып-созып, екшеп-екшеп, бөри улыды, Назекеңнің ўай-ўайы енди жер жара баслады...

Лийкин, буны еситкен „Гүлистанлылар“ да, Есберген де болмады. Есберген: „пахтамыз неге мандымайды десек, „Жақсылық“ лылар қурытып атырған екен, қолайлы пурсаты келди, мынау пахтасын өлшейик, гөйтип, терим басланғалы берли булардың қанша пах-

та урлағанын есаплап, актлейик те райкомға берейик, мына колхозлар да үсейтип урлап атырған шығар, неге план бежермедің десе тилге тийек болады“ деп, Балтабайды геўкеўлей жақ болып келсе кеңседе ол жоқ. Аتكөнектің қараўылынан еситти: Аман бухгалтерди, правлениениң басқа да ағзаларын райисполкомнан адам келип, „Жақсылыққа“ шақыртыпты, „ат байлаўға келсе айт, зинҳар, жетсин!“ деп, тапсырыпты буған Есбергенди Балтабай. „Бундай қолай келмес!“ — Қатты қуғанған Есберген төте-төте жол менен Назарбай байланған қыйсық тораңғылға қарай ат шапты. Кеўилине, урыны урлаған заты менен тез жеткермесе исполкомнен келген ўәкил кетип қалатуғындай асығып шулғынды.

Келсе, Назарбайдың тек шықпаған жаны қалыпты, есин жоғалтқан, басы қорадан салбыраған сәлле асқабақтай омыраўына қулап атыр. Лийкин, адамның өлигин де көп көрген Есберген албыраған жоқ, салмада ийт балықлар порсып атырған жаман, сасық суў бар еди, соған Назарбайдың көптен бери жуўылмаған көйлегин малып алып, қыйсық тораңғылға танылған Назарбайға бардыдағы ығал, муздай дасмал менен жалаңаш етине, бетине шарпылдатып алдырып-алдырып жибергени, уйқыдан оянғандай Назарбай апалақлап басын көтерди.

— „Қулың болайын, аға“, де!

— Қулың болайын, аға!!!

— „Жеген таяғымды айтсам, өлген шешем қатыным болсын“ де!

— Ыай-ўай, руўхынан қорқаман аға...

— Онда мейлиң, мен кетемен, таң атқанша мына жердеги жалақласқан аш қасқырлар анаңның жанына жөнетеди...

— Жақ, жақ, ... Қатыным болсын, аға, анам қатыным болсын...

Есберген шылбырды шешти. Пахтасын арқалатып көріп еди, динке қалмаған екен. Ақыры: „қашсаң, пахтаны таслайман да ат пенен қуўалып жүріп жаныңды аламан!“ деп, зәрресин ушырып, пахтаны алдына өңгерип, Назарбайдың изинен атлы ерип отырды.

Аўылға жақынлаған сайын Назарбай тиршеленип, қашпаға қайымласып, үй-пүй болса өзін урып кетпеге қолайлап қыйпақлап киятыр еди.

— Тоқта! — деп бұйырды да қанарды зыңғытты. — Жаның барда арқала!..

Ауылға еле бір шақырымдай жол бор еді. Назарбайға негедур, бурынлары да тап усыманнан бір нәрсе арқалап, ат алдында айдалып өткендей туйылды да тұрды. Ақыры еследи, анау сапары ана қауын атыздан урлаған қауыны менен тутып, Шундый айдап барған екен-ау! Сонда да енди урлық етсем, арғыма түйениң табаны деп еді, лийкин, оннан бери талай арқан-тусау, бел-кетпен кетти, артына түйениң табаны да, адамның абаны да дарымай-ақ киятыр еді, бирден қамшы тийе қойды, бирақ, бул түйениң табанынан кем ашытқан жоқ, хәзир де май бөксеси бурыш жаққандай болып, зорға киятыр, „мақау адам мынау Есберген, журт көретуғын жериңе урмайды екен“,... Негедур, Назарбайға „буның хаялының тек жүзи шығар жылтырап жүрген, жуқа жерлери көк талақ шығар қамшыдан...“ деген күлкили ой келе берди.

Оны туппа-туұры кеңсенин алдына айдап келди. Иште шыра жанып турыпты, бир емес, бир неше шыра екенлигин абайлады Есберген. Айнаның ауызынан былай өтип баратырған Құдайберген шундыйдың геллесин таныды, соң, столға қолын тиреп, сөйлеп тұрған Тоғызбаевты танып қалды. „Әнейи емес екен“, деп ойлады ишинен, лийкин, енди бирден мына адамды қалай айдап барады, таслап кетсе, бул қаша жақ, оннан соң тутқаны, сонша мийнет бир пул, өзи жалахор бола жақ. Соның ушын атты дүрсилдетип, айнаға келдй де:

— Мәдиярр, хә Мәдиярр! — деп, қамшы менен саба-лады айнаны. — Шық бери, урыңды қабыл ет! — деди тап иштеги мәжилистен нәрсе хабары жоқ адамдай кейип пенен. — Жән-жаққа қыран қарақшыларын жиберип, көрдің бе тымпыйып отырғанын! Билдик енди қалай план орынлап жүргениңди!...

Бул даурықпаға иштен Құдайберген жууырып шықты, басқа шыққанда хеш гәп, пайдасына шешилмейтуғынын Назарбай соннан-ақ билип еді. Ойлағанындай-ақ, Шундый да Есбергеннен кем келмеди.

— „Билипемау шундый боларын, ишке қанарын арқалап кирсин! — деди.

— Билмей не қыласаң, урлатып қойған өзін! Құдай билсин, усындай ешше қарақшыңыздың барын! — деп,

Есберген әбден күйдирип жиберди Шундыйды. Ашыұлы Шундый Назарбайдың енесине нуқып-нуқып, соң арқалатты пахтасын. Кейін ишке айдап кирди. Есберген ең изде. Түри суслы. „Бул не, бул не!!!“ Хәмме аң-таң, биреу биреуге қарады.

Есберген хәмме менен салқын сәлемлесип шықты да:

— Мине, — деди өз баслығы Балтабайға қарап. — Из түспеген пахтамыз неге жылан жалағандай бола береди десек, булар қарақшы шығарып қойған екен! — деп, Мәдиярды ийеги менен нұсқады. Лийкин, Мәдияр мырс етти де қойды, бунысы сөккеннен бетер батып кеткен Есберген енди қыза бергенде Тоғызбаев араласып отырғызып таслады. Ес жоқ жерде Құдайберген шундый қызып кетти:

— Мен шул маңлайы қаттыны баұыр урлап жеп, түйилип өлейін деп атырғанында өлимнен бир аман алып қалдым!..

— Онда кулқыны ушын ислеген урлықты...

— Әй, яқшы, кулқыны ушын ислеі қойсын. Сон колхоздың қауынын өз үйине урлап тасып баратырғанында тағы...

— Онда жекке меншиғи ушын, — деп күлди Тоғызбаев, соған бола Назарбайдың да иши жылып, мәширең көзлерин жәлеп қатындай наз бенен күлдирип:

— Мынаны тасладым атып жиберсеңіз де! Мен колхолға пайда бола қойсынд едим, оқоқоқоо! — деп, қораздай қоқақлап күлди (улуұма, буның күлкисиниң өзи қоразды еслетер еди) де қанарды торс еттирди.

— Әне, айттым ғой, — деди Тоғызбаев. — Бул урынын жекке меншиклик санасы жәмийетлик санаға айналып қиятыр. Есбергенниң ислеіп жүргени де колхоздың ғамы, демек, буның да санасы жәмийетлик санаға айналып баратыр. Бул жаңағы оқылған ұазда мен айтқан кеңес адамларының санасының кем-кемнен кеңейіп баратырғанының айқын мысалы. Сизлер нығып турсызлар, отырын, мен еле ұазымды тамамлаған жоқпанғо!.. Әне, жолдаслар, буның хәммесине коллективизм руұхын санаға сиңириу арқалы ерисип атырмыз. Сен егер басқа районнан усы районға урлап тасығанында, онда сениң санаң районлық масштабқа кеңейген болар еди, сен хәзир колхоздың урысысаң...

— Әне, айттымғо, колхоздың өзи жиберіп қойыпты буны!..

— Отырың, Есберген, мен тек мысал ушын түсіндирип атырман. Бул мениң „басқа районнан урлап та-сы“ дегеним емес. Маған сауал бар ма, түсиникли ме жәмийетлик сана менен жекке меншиклик сана? Коммунизм ұағында адамның санасы пүткил дүньялық масштабқа кеңейеди. Адам бир мәмилекеттиң емес, барлық ықлымның, пүткил әлемнің ғамын ойлайды. Соның ушын, Тәнирбергенов Құдайберген жолдас, сизің коммунизмге көшейик деп, совнаркомға жазған арзаңыз қанаатландырылмады...

— Не ушын!...

— Себеби, еле коммунизмге адамлар тайын емес, сана еле тар...

— Усынша адамға көлик табыла ма, жай табыла ма көшкенде, па, Шундый!

— Көлик те, жай да жоқ хәзир,—деди күлип Тоғызбаев.—Коммунизмге бизди хәзирги көликлердің бир де бирейи апара алмайды, шортым билсин ол ұақыттағы көликлердің қандай болатуғынын;—деп, саатына қарадыдағы:—Бай-бай, мениң еле районға жетиуим керек еди! Дабай, екінши мәселеге көшемиз. Бул енди, кәрлик колхозларды сапластырып, тайнапыр хожалыққа өткерий. Мына уры, жолдас Есберген, урлық ислеменген, өзиниң колхозының пахтасын терген. Себеби, буннан үш күн бурын көп тексериспеклердің нәтийжесин қарап, сизің колхозыңызды дағытты райкомның бюросы, бул уры соннан хабарлы болса керек,—деп еди, хәмме дуу күлип жибердидағы, Есберген де, Балтабай да, бухгалтери Аман Қыдырбаев та бирден қолайсызланып қалды.

— Ертеңнен баслап, барлық малы-мүлик, қурал-сайманды „Жақсылық“ қа өткересиз...

Мәжилистің изи шарта-шурт тезлетилди. Балтабай орнынан турып:

— Сонша жыл хүкүümet деп жортып-жортып, мен қаңғалап қала беремен бе?—дейди, қапа. Стол дөгереклегенлер сыбырласып-сыбырласып, соң Тоғызбаев:

— Сизди қамауға да болатуғын еди, Балтабай,—деди түрин сурландырып.—Бирақ, биз кеңлик етип атырмыз. Сизің қолыңызға тағы да дүнья беремиз, тағы талан-тараж етсеңиз, гегирдегинизден бууамыз! Бириккен еки колхоздың складына баслықсыз. Ауылға уруушыллық илетин дарытып, алауызлық туудырған

сизсиз, шаплықпай-ақ қойың, Есберген жолдас, бизде бул туўралы мағлұмат бар. Бурынғы колхозыңыздың көлеми бир бригада болып қалады, сиз соны басқарасыз. Үш ай мәўлет, аўыз биршиликти болдырасыз, барлық планды жүз етесиз. Болмаса партбидет қалтаңыздағы үш айлық қонақ...

Тоғызбаев атланып кетти. Назарбай Есбергенге хәкиреңлей жақ еди, „арғысында жоқ екен!“ деп, Мәдияр бақырып жиберди Назарбайға.

7

Алыс-берис көзди ашып-жумғанша тез болды, бунның узаққа созылатуғын да дымы жоқ еди. Маллар хатланып, ертеңине Даўыткөлге шопан-попаны менен көширилди. Бурынғы баслық орынында „Бессары“ қышлағында Есберген қалып, жумысты уршықтай айналдырып, өтә кетти. Аты бригадир болғаны менен сол қырқ гектар майдан, колхоздан парқы—фермасы, мөри жоқ. Бухгалтери Аман Қыдырбаев деген, мудамы көзи күлип туратуғын, төбесиниң алақандай қыршымайы бар, сары сыплы, мелле шашлы, хош кеўилли жигит, киширейиў былай тұрсын, тексериспеклерде есабы жөн шыға берип, бириккен колхозға бухгалтер болып шалқайып шыға келди. Жумыстың ең төменин берди деген Балтабайы да жаман емес, есаптан дым сызбайтуғын Есиркепти складтан аткөнекке ысырып салып, енди соның шотын өзи қағып отыр. Аманның да, бунның да үйи сол баяғы „Бессарысында“, қатынап ислеиди, ол айтқандай алыс емес ғой, арада бир салма, бир жал тоғайлық, болғаны.

Арқа районлардың бәрин жалпыламай жалпайтып бес қонақ урғанын есапқа алған совнарком, обкомпартия районлардың да, колхозлардың да бурынғы шәртлесилген планын тәўир-ақ жеңиллеткен екен. „Жақсылықтың“ да, улуўма, барлық колхозлардың да күнлик проценти сол есаптан шығып тур. „Урып кетти, пахта аз“ деп қарап жатыў бар ма, аз болған сайын жулқыныўы күшли. Бригада менен бригада, буўын менен буўын, колхоз бенен колхоз тай таласып атырған. „Хәзирше арқада алдымызға адам салмай киятырмыз,“ дейди сорағанға улуўма колхоз атынан сөйлесе Мәдияр.

Деген менен, „Жақсылықтың“ пахтасының көбиси Есбергеннен питип тур еди. Бригадир болған күнінен-ақ бирден күйи тайған, төменшик адам болды да „Бессарының“ баяғы яшуллыларын жыйнап алып: „ал енди, эмекилер, бир өзбек еди көзинизге бәле көринип турған, ақыры қуўып, мусаллатты бизиң мойынға илдирдиңиз. Бизге тапсырма исполком тәрәпинен қатты болды, елге басқа жақтан мурын суқтырмаў, бессарылардың бирлигин сақлаў, биреў хәмме ушын, хәмме биреў ушын деген сүренди еки бастан күнде еситип жүрсиз. Бессарының бир баласы жыласа, өзиме келиң, мен жыласам, сизлерге шағынаман. Келистик пе соған!“ деди, „келистик,“ дести адамлар. „Бул уруўға тартқаным емес, өзлериңиз мақуллаған иске бирли-ярымыңыз гежирлик ислесеңиз, обалы қамшыға! Шағынған адамның жазасын өзлериңиз бересиз. Мен сизлерди колхозго, колхоз, районда биринши етемен, бириңиз атқа минсеңиз, бәриңиз минесиз. Гәпим сол, планды бежеремиз, жақ десеңиз, усы бастан, тыштаңламай партбилетти апарып тапсырамыз, бәри бир, алады бизден . . .“ „Жақ,—дести адамлар.—Сиз басшы болып, биз қосшы болармыз да планды орынламаспыз ба! . . .“

Сол-сол екен, болып кетти қырыпыр! Есбергеннің бригадасында көзиң бас-қа басты көрсин, муңайып жүрген бир адам жоқ, билеклери атызға қосық айтып шығады, таңнан шығады, қуптанда қайтады.

Бригадир болғаннан бир хәпте өтти ме, өтпеди ме, биринши гезекте күнлик өсим бойынша Ақтөренің бригадасын табанда қалдырды.

Екинши хәптеде Жолдас қара менен бир-еки күн аттың басын теңлестирди, соң хәйлә-пәйлесине қаратпады.

Ең қыйыны Гүлзийраның бригадасы еди, усыны сындырса, онда район бойынша бирииншиликте алғаны, хәзир екинши орында табан тиресип киятыр. Адамлардың „хәў-хәў!“ы да жер жарып атыр.

— Гектары бурынғы, жери бурынғы, егиси бурынғы! Бул, Балтабайдың ўақтында не бәле көринип еди буған!

— Әй, бул сирә дем салса да бир бәле қылып атырған шығар!

— Буның несине хәйран қаласыз, бурын бессарылар ис таслап жүрген Балтабайға қырсығып. Енди Есберген ушын өлип атыр! . . .

— Не қылса ол қылсын, план берсе болды, қойың гәпти! . . .

Пахтаның ақырына таман Гүлзийра менен зәңги теңлестирди. Хәммениң қулағы, көзи усы екеуінде. Бир күн биреуи қыялдай озса, екінши күни биреуи, хәмме усылардың тамашасында, уста дүканын жауып, Қурбан да пахтаға шығып еди, „ол есап емес,—деди Есберген.—Мешеўге адам шақыратуғын болсам, мен Шымбайдың жарпысын әкеле аламан, кала берди, устаның да өз талабы, планы бар, шықсын атыздан!“ деди баслыққа. Баслық та буны мақуллаған соң, Қурбан тегин кетсин бе, қатынының атызынан сөгинип шығып кетти.

Декабрьдің он бири күни Есберген де 99,5, Гүлзийра да 99,5 болып қарап тур! Қайсысы бурын рапорт береді булардың! Буған тек „Жақсылық“ колхозы емес, пүткил район басшылары қызығып қалды. Қар жауып ерип кетип турыпты, ярым процентти алыўдың өзи күтә мүшкил, бүгин я ерген қайсысы да болса рапорт бериўи керек еди, лийкин, қайсысы?! Есберген де, Гүлзийра да урынып атыр, өлип атыр!

Бул да сол он бирінши декабрьдің ақшамы питип, он екінши декабрьдің бирінши қоразы шақырған мәхәл еди. Есберген баласы Досбергенди оятып алып:

— Тири жанға билдирме, ертең планды орынлаймыз, — деди. — Сен хәзир бессарының ақсақалларының бәрин оятып кел, айгтымға, жан билмесин!

Баласы шығып кеткеннен кейин ҳаялы жатырған жайға келип шыраны жақты, соң үстиндеги жаңа өзи шыққан айдынлы көрпени серпип таслап еди, ҳаялдың ащ гүзедей емшеклери, буўраның санындай аппақ сатанлары жарқырап қала бердидағы, күни менен силик-песи шыққан ҳаял ояна қоймайды, әбден ашыўы келген Есберген қабақтан бир шәңгил суўды алып, сеўип жиберип еди, ҳаял шоршып оянып, апалақ та-жумалақ дамбалын излеў менен бола берди.

— Саған жин көринди ме, бүйтип ойнамайтуғының-ғо! . . .

— Түрге, сөт мынаны! Бүгин план орынлаймыз! . . .

— Ассалаўма әлейкум! — Алды менен Турсынба-

қый ғарры келип былай шықты. Сәлемин әлик алған адам болған жоқ, қаялы екеуі тымтырыс көрпе сөтип атыр. Соң тағы бир-еки ғарры келди.

— Ұәде, ақсақаллар, ұәде қайда?! Я биз партбилет-ти қоямыз ба?!

— Орынланадығо, неге қоясаң!

— Ертең биз бермесек, Гүлзийра рапорт береді, қатыннан қалдыражақсыз ба мени?! Бессарылардың абырайына тырысып, исполкомлықтан айдалып едим, мениң абырайыма қашан тырысасыз сизлер?! Көрди-низғо, мына қатын не қылып атыр?

— Көрпе сөтип атыр, шырағым...

— Қауұа, көрпе сытып атыр, — деп таңланды тағы биреуі.

— Не ушын сытып атыр?!

— Көрпе табылады, шырағым, абырай табылмайды, ертең план бежеремиз.

— Хә, бәрәкәллә! Тири жан билмесин басқа аўылдан! Усы гәпиңизди қышлақтағы барлық бессарының үйин оятып айтып шығың, — деди де геуишлерин дү-зиўлеп қойып, қасаларын қолларына услатып қалды.

Ертеңине ойламаған жерден „Бессарыдан“ бир-еки арба пахта бирден пунктке жөнep кетти. Гүлзийра буны еситип, әдебинде исенген жоқ, оның шамалаўынша, ярым процентти алыў ушын тағы кеминде еки-үш күн бар еди. Туўысына шыдамаған Қурбан тамын айналып сөгине берди.

— Олардың бурыннан жыйнап жүрген, бурынғы жыллардан киятырған көмик пахтасы бар екен! — деп шықты биреулер. Тағы биреу:

— Не жумысың бар, план орынлап, озғандики есап! — деди.

Арадан үш күнди өткерип, арқа районларда екінши болып, Гүлзийра да орынлан шықты, лийкин, бул ҳеш кимди таңландырған жоқ. Бес күннен кейин, райкомнан адам келип, мәжилис ашты.

Есбергенге үш метр ғыжым, бес метр шымшық көз кемпир шыт берип, баласы Досбергенге шәйтан арба жетелеттидағы, Гүлзийраға патефон қолтықлатты.

Усы еки байрақ сол жылдың Шымбай сорамында пахташылық бойынша берилген ең биринши ҳәм ақырғы байрағы екен...

Қысы бойы атыздың намбар төгиспеси гүжигени менен, бул жумыста көбинесе Жаңабай, Назарбай, Базарбай қусаған аўылдың жигерли ғошшақлары бәнт-дағы, кемпир-ғарры, бала-шаға қазыўдың ғалмағалына шекем питегене дамыл табатуғын еди. Ал, аўылдың атқа минерлери болса, наўқан питип, соңғы хана тапсырылып, пахалға кетпен салынар-салынбастан-ақ, ғә районның, ғә областтың мереке-мәжилис, қурылтай, кеңеслерине қоржынларын қолпылдатып, қатынағаны қатынаған. Шымбайдағы райкомның кенейтилген пленумына Халқабадтың бул аўылынан Қунназар ақсақал, Алланазар бийбала, Мәдияр хәм Қудайберген шундай келип еди.

Усы бир мың тоғыз жүз отыз биринши жылдың егис мәўсиминен қалдырмай, райондағы барлық кулак хожалықларын жат жамай иретинде сапластырып, „ғам-зым коллективлесиўге жүз процент ерисиў“ хәққында қатаң мәселе қаралып, салмақтың көбисн партиячейкалар менен аўыллық кеңеслерге жүкленди. Халқабад бойынша партиялық басшы—МТС қасындағы сиясий бөлимнен большевик Сайымбет Айымбетов.

Қудайберген шундай Досмухаммед Жумағуловты, әне, усы мәжилисте көрди. Енди саўатланып алғаннан кейин бул Шундыйып кимнен айбынсын, хәрибиниң бәрин тўёлледи, қарақалпақша тўе орысшанды түсинбесе де зуўлатып сала береди. Оған усы ушырасыўдағы ең батқан жери, Досмухаммедтиң толы журтты алдағаны.

— Хәўўа, — деди көрисейин деп қолынан алған Досекеңе Шундый тарса қатып. — Сен не ушын большевик бола турып бир аўылды алдайсаң! Биз еле күтип жүрмиз, а журттың сеннен басқа талабы жоқ па!

— Ислей бер талабыңды, — деп күлди муғаллим ашыўланыўдың орынына. — Бириншиден, мен большевик емеспен, енди бола жақпан. Екиншиден, большевик бола турып, Қунназар ақсақалдың „саўатланды“ деп хәкүўметти алдағанынан қалай бизики! Үшиншиден, ал, айта қойың, жолдас Шундыйып...

— Тәңирбергенов де, маңлайы...

— Хә, сиз Шундыйып едиңизғо! Хә, мейли, Тәңирбергенов-ақ болың, үшіншиден, Тәңирбергенов, бизиң

алдағаннан пәнт жедиңиз бе, хәммеңиз саўатланып қалдыңыз, я жалған ба?

— Ўай, қыйтыр-эй! — Қудайберген азанда шыжыққа майланған жарық бармағын шошанлатып, тисиниң кетигин үңирейтип күлди. — Түсиндим, шундый хәм қыйтыр болар ма, шундый хәм пайдалы болар ма, саўатландық та қалдық! . . .

— Демек, биз бир айда саўатландырамыз деген ўәдемизди орыңладық, ақсақал. Саўатланбағанларға „келеатыр“ деп қапылтың . . .

Қапылтыўын қапылтып келди Қудайберген Шундый, лийкин, буның гәпине инанып, хеш гәрсаўат саўат ашыўдың изине қунтыйып түсе қоймады, себеби, „келеди, келеди“, менен енди келмейтуғынына хәммениң көзи жетип, хәрипти шала танып қоя қойғанлар сол, шала саўатын хәм жойта баслаған еди.

Шымбайдан сол қайтқанында Қудайберген Созанайдың „жүн бояў ал“ деген пулына бир қәтиптен орысша бир газета сатып алды. Қәтипке оның не кереги бола қойды, я орысша саўат ашып жүр ме, ояғын билмейди, сондай-ақ, тап усы орысша газетаның Қудайбергенниң өзине не кереги бола қойды. буны да билмейди, сонда да кемпириниң сонша бажалақлайтуғынын биле тура алды. Үйге келип, кемпири бояўды сораған ўақытта, дым үндеместен, төрт бүкленген газетаны „мине“ деп көрсетти. Кемпир: „бояў соның ишинде шығар“ деп еди, жақ, ғаррысы алдына жайып таслап, шыраны маңлайына тутып үңилип атыр, неғыған бояў; „усы бояў әкелетуғынбеди!“ Лийкин, Қудайбергенниң дым хәйран қалған жери, Созанай нәрсе бажалақлаў деген не, „пай, жақсы бопты-аў, газийт алғаның, ал, енди усы газийт жетеди сениң басына“, деп күледі, „не ушын басына жетеди, неге күлди“, ояғын ойланып отырған Шундый жоқ.

— Өмир-өмиримше бир дийдимнен шықтың, Созеке! — деди кемпириниң жүзи жылығанға буның тисиниң кетиги үңирейип. — Әне, түсиндин!

Газетаны оқып атыр, оқып атыр, сирә түсинсе қане! Хәр жер-хәр жерде „кулак, кулак, . . . колхоз, колхоз, ТОЗ-ТОЗ“, деген бири-ярым түсиникли сөзлер де ушырасып турады, басқасы түк . . .

— Үхххх! — Иши жанып кетти Қудайбергенниң. —

Көп тамаша нәрсени айтып турғанды-аў мынаў! Түсинбеген соң, пайдасы не?! . .

— Ҳе, неге түсинбейсең?! — деди ошаққа шылғаўды кептирип отырған Созанай. — Түсинбесең, неге аласаң, меңго ол пулды бир аўыз қабақ маек сагып бердим қолыңа, түсинбегени қалай?!

— Орысша!

— Билесеңго орышаны! — деди Созанай шыны менен-ақ таңланып. — Дорақ, пырасент дегенлерди айтып жүресеңго! Дәўекеге бар, ол да солғурлым биледи. Екеўиңиздиң билгениңизден артық орыста сөз бар ма!

— Әйй, қойсаң-ә! — деп, кемпириниң ладанлығына түңилгени менен, әри-бери үңилсе де түк түсинбеген соң, кемпириниң жаңағы „Дәўекеге бар“ деген ақылы мақул түсе берди кеўилине. Орынынан турды да етигин қонылтаық суқты, сыртта силпилеп жаўын жаўып турын еди, „хөлленеди“ деди ме, төрт бүклеп, газетаны қойынына тықты. Хаялы „қайда?“ — деп сорамады, сораў дәстүрге жат, сораса да Шундый айтпай жақ еди, хаялы да соны билген шығар.

Дәўеке мектепке жапсыра салынған еки қат өжи-реде туратуғын еди. Үйдиң ишине келип көрген адам: „үйи орыстың үйиндей“ деп кетеди тап бурыннан соң орыстың үйин кирип көрип жүргендей! Буның үйин „орыстың үйиндей“ етип қойған Қурбанға соқтырып алған столы, еки гүрсиси, ағаш кәти хәм атам заманлары Маяковскийдиң РОСТАға арнап салған, буржуйлар әжиўаланған сүүрети. Буннан тысқары да сүүрет көп, улуўма, сүүретли қағаз көрсе дийўалға қыстыра бериў Дәўекеге Төрткүлде жабысқан „жапсақ“. Намазхан дайы-жийенлери буның үйине жазда қыдырып келсе, „мына жин-жыпырларың түсимизге енип шығарды“ деп, сыртта жатып келеди, қыста келсе, басқа бир үйге қудайы қонақ болады, бул үйдиң намаз оқытуғын да жери жоқ. Тап, бул сүүретлер аздай, быйыл бесинши класс ашылғалы адам қурылысынан да шамалы түсиник беретугын болғанлықтан адамның қурастырылған қуў сүйегин райбилимнен үйине әкелип қойыпты. Дәўекениң қалай китап оқығанын, қалай чайпай ишкенин, хәтте, қалай уйқылап атырғанын да усы куў сүйек тислерин ыржыйтып, көзлерин қазықтың орынындай үңирейтип, бақлап турады. Шундый кирип

келгенде Дәўеке соны ашығындай аймалап, столдың үстине тикесине қойып, сай-сай қабырғаларын суўлы дасмал менен пәкизелеп ысып атыр еди. Әдебинде Қудайбергенди: „өлсек биз хәм шундый боламыз-аў“, деген бир хәсиретли ой салдамлы етип еди, қапелимде: „шул адам нашар ма, ер ме, жигит пе, қарры ма, шуны айтып бер?“ деп саўалға тута қойды, өзи де бирден жеңилтекленип кетти.

— Шундый аға, — деди Дәўеке. — Мен буны билмеймен, так что, мийди айналдырмай, келген буйымыңды айт, мен сабаққа таярлана жақпан.

— Әне, сениң шул так чтоң керек болып келдим, — деди газетаны столға дәстурхандай жайып атырып. — Сен ғырамытнийсаң орысшаға, басқасына бәримиз де ғырамытниймызго о, сен маған мына бир жерлерин оқып, тәржима қылып бер, не деп тур бул, „кулак“ дейди?

Дәўеке дасмалды былай қойып қолын соза берип ўди, „қолыңды жуўып кел“, деп алып қашты Қудайберген. Қолын жуўды, сүртинди, шыраның пилигин шығарды, соң газетаны алдына жайды, Шундыйды не оқып, не түсинип отырғанын айтпай, бираз тамсандырды. Сон:

— Бул газетиниң аты, аға, — деди жүдә данасынып. — „Правда востока“.

— О не дегени екен?!

— Бул ма, бул „Шығыс ҳақыйқаты“ деген. Бул, аға, „Күн шығыс жақтағы кеңес хәм кеңес емес хукўметлердеги ҳақыйқатлық“ дегенди аңлатады, енди билген шығарсаң не дегенин...

— Сирә, бир гәпиниң ялғаны жоқ десең!

— Хәә, үстинен түстиң, аға! Буның ялған болмайтуғын тағы бир жери бар, бул хукўмет пенен партияның тили, мына кәрасына мине, орысшалап сөйдеп жазады бунын...

— Орган дегени ме?

— Хә, сол „тил“ дегени. Демек, партияның тилине инанасаңго?!

— Ҳаққыйқа-ат! Оқы, не дейди екен, кулак ҳаққында?

— Бул кулак жаман душпан, буны сапластырмақ керек, халыққа күн көрсетпейди, депти.

— Буны өзимиз-хәм билемиз, тағы не депти?!

— Мына бир жери, дийханшылық ҳаққында, сендей өнимкенеслерге кереги де усы, — деген сайын ынтықты Құдайберген. Дәўеке даўысын шығарып, оқып-оқып алып, ойланып қалады да, „апырмай, бала, қалай аўдарсақ екен буны?“ деп, көзин жумады. Соң: — Бай-баай, — дейди Құдайбергенге қапылтып: — Усы быйыл сизлер тары ектиңиз, я?!

— Ҳаўўа, ектик!

— Мәш, лобья, кендир-ше?

— Бәрин де ектик, солар болмағанда, быйыл ашлық болатуғын еди.

— Жүўери де ектиңиз, я?!

— Урып кеттиґо жалпайтып, билип турып, несин сорап отырсаң оның! Бир, интересный екенсең сен де!

— Буның интересный жери сол, аға, сен өним советсең, билип қоймағың керек. Сол дақылларды ектирген сенсең ғой, я?!

— Меннен басқа кимнің басы айналды шул мәш, лобья, тарыға!

— Пахта, жоңырышқа жерден-хәм шамалы берген-сиздур оларға?

— Оны қаяқтан билген булар, я сен жазып жибердің бе? Сеннен басқа ким биледи орысшаны?

— Көп, Мәдияр биледи, Мурат хәккелек бар. Бирақ, буны бир илимпаз орыс жазыпты. „Мәкке, лобья, мәш, тары — булар дақыллардың ишиндеги кулагы. Пахтаның қанын сорыйды, суўын ишеди, жерин алып қояды, буларды класс иретинде сапластырмақ керек“ депти . . .

— Апырмай-ә! Ойнама өйтип!

— Мә, басқа биреўге де оқытып қара, өнимсовет, елеге шөкем соны да билмейди екенсең-аў, дақыллардың қулагын өзин ектиргенсең!

Сөйтип, күлди Дәўеке, Құдайберген исенерин де, исенбесин де билмейди, „усы кәрада ырас сөйдеп жазған ба, я мынаў ойнап, қорқытыў ушын айтып отырма“, — усыны билмей, түни бойы мазасы қашты. Азанда Мәдиярға барып оқытып көрмекши еди, „құдай айдап“ Мурат хәккелек келип тур күн шықпастан бурыи. Хатланатуғын кулақларға байланысly, Қунназар ақсақал шақыртыпты.

— Яқшы, — деди Құдайберген. — Мен бараман,

бірақ сен, маңлайы қатты, саған исенип те болмайды-ау, әй, мәйли, алдасаң, және биреуіге оқытаман...

— Неуе, Шундый аға?

— Мынаны оқып, тәржимелеп бер, өтирик айтсаң, большевик емессең, — деп, Муратқа берди де, Мурат газетаға, бул Муратқа „жүз пырасент“ дыққатын қойып үнилди.

— Опшым, түсиникли, — деди Мурат тақан урлап жегендей ауызын сыйпап. — Опшым, халыққа душпанлық сенде де бар екен. Ат жемилик шигин бермесен, усы газийтке сүйендирип ураман өзинди!

— Хе, не деп?!

„Солай, солай, солай“, деп айтып берди Мурат. „Опшым“, буники де Дәуекениң айтқаны менен үнлескеннен кейин, ырасын айтыу керек, Құдайбергенниң ишине, умытпаса, өмиринде биринши мәртебе қалтыратпа тийди. Төрткүл қамалына атланарда бундай қалтыраған жоқ. Анау-мынау дан қорқпайтуғын да еди, оны қорқытқан анау сапарғы қолы шандылып айдалып баратырған Құрбанның, „Халық душпанының шақы болмайды, мине, көрип қалын, паңкеллелер! Көзиниздин алдындағыны биреу түртип бермесе танымайсызлар, түүу, дорақлар!“ деп, бақырып баратырған Оразымбет лоқетектиң елеси. Соннан бери Құрбаннан адамлар қашқалақлайды, исенбейди жөнлеп. „ГПУ тегинликте адам қамамайды, самал болмаса қамыстың басы қалтырай ма, халыққа душпанлық еткени ырас шығар, өзи өжет адам, өжеттиң кимге дослығы бар! Тырақтыршы дегенниң абырайы хәзир бажбаннан күшли, Исиметиниң абырайы, өдәрник Гүлзийрасының абырайы, баслықтың қатереси оны босатқан, журт сөйдеп жүр“, дегенди Созанай елеге шекем айта беретуғын еди мыжып. Тап сол гәп хәзир буның есине түшти.

„Құрбанның ҳақлығына мен исенемен. Мәгәр мына қасийске шигин бермесем, мени шундыйтип органға жеткерсе, тап шул Құрбанды айдап кеткендей етип айдап кетсе, мениң өдәрник қатыным хәйран қалып тур ма, тырақтыршы балам хәйран қалып тур ма, „бир душпанның арасына түстин, екинши душпанға не деп турсаң, қайқай!“ дейди орган баслыққа да, ақсақалға да, шуннан кейин Шундыйыңның нәхән домзақта шунатайдай болын жатысыдә!..“

— Мен-ғо, сениң бул аяқ тапылдатпаңнан қорқпайман, — деди ярым қапшықтай шигинди телегинен алып түсіп атырып. — Бирақ, атынды арықлатпа, ат хукүümetики...

— Бер бери, мениң жармалық шигиним! — деп киятыр еди Созанай. „Кет ары!“ деп, бақырып жиберди Шундый хәм газетаны төрт бүклеп, ғөне шымшық көз орамалға орап, сандыққа салды, соң, „тап, бәхәр келмей кетер“, деп қойды ишинен, сөйтти де Мураттын алдына томпылдап түсиў менен болды.

Кишкене тулғасы аттын алдында бөденедей жорға лап баратыр, ойлап баратыр: „быйыл орталыққа үш гектар пахта жерден тарыға бериўге урықсат еткен өзим еди, қамаў керек мени, қамаў! Дақылдың кулагына пахта жерди берип қойдым, пахтаның суўын ишти, дәрисин жеди, кулак, кулак...“

„Кулакты хатлаймыз, кимди хатлайды екенбиз, ә!...“

— Сөйтип аға, өткен жылы көп пахта жер кетти парталға!...

9

Қудайберген менен Мурат қосақласып, Мәдияр да келди. Ақшам бирге жатып шыққан ба, Алланазар бийбала Қунназар ақсақал менен усы кәрада екен. Күтип отырған батрачкомы—Ақтөре ақсақалдын жинин тырыстырып атыр:

— Кеше өзим ескерттим болмаса, ишек-қарын жуўған қатындай жыйналып болмайды, түўе! — деди батрачкомнан түңиле сөйлеп. — Бурын да ғарқ емес еди, қашқаш таслайман деп, әбден қурытты...

— Сизлер оны айтасыз, жасырынып қуран шықпаға қатынасып жүр, — деп қапылтты Мурат хәккелек. Ақсақал буның бул гәпин қадимги „Мураттын бийәтиўалығына“ жорыдыдағы, Алланазар туйынып қалды, „жан бар гәпинде, бурын да еситкенмеи. Батрачком мектеп моллалар менен жүрсе, о қалай болғаны!“ дейин десе, хәзир мәселе пүткиллей Ақтөрениң үстине аўып кете жақ, жұмыс басқа еди.

— Келген келе берер, Сайымбет келгенше өзли-өзимиз шөп тийди қылып қояйық, кимди хатлаймыз?— деди нәйлаждай Қунназар. — Бул да өзи мына бирле-

гендей саўда болды, ҳәр кәмпис планда бирлеп-бирлеп, байы қалды ма буның, кулагы қалды ма, кимди билесиз, айтың қане?!

Хәмме ойланып қалды. Биреў биреўге қарасты, ҳеш кимнің ядына ҳеш ким түспей отырғандай. Соның арасынша Ақтөре кирди, сәлемлести, отырды. Ақсақал ызғарын сыртқа шығарды:

— Аманлық па, бала-шаға аўырыў-сырқаўдан аман ба? — деп, бир сорап алды. Аман екен, өзиниң де де ни саў екен. Соң Ақтөрени қоя берип, тиккелей Алланазар бийбалаға: — Мен усы Ақтөре жанға Мәкалайдың тусында да ақсақаллық еттим. Сонда бул адам „ақсақал шақырып атыр“ дегенде жалаң аяқ жуўырып келетуғын еди. Енди, мине, сонша теперишти бир мезгил дилгир етти, буның басына жапқан сапыйыны кепкенше күтип отыра бериўимиз шәрт не, бул қалай болғаны, Мәкалайдың ақсақалына жалаң аяқланып жуўырған Ақтөре кеңестин ақсақалына керенаў тартып, кербазланып келсе, я?! Я менсинбей жүрмекен, мени емес, ҳүкиметти айтып турман, партиячейка, биреўдин партиялық мәселесин қараўға бизге ҳуқуқ берилмеген, — деп еди, Ақтөрениң түклери тебендей шаншылдыдағы, Алланазар бул абай сиясатты түсиниң:

— Еси бар, саналы деген большевигимизго, билгени сол болса, жүре берсин қане, ақыры неге соқтырар екен! — деп сурланды. — Буннан былай бизиң хәммеге ҳәййиў айтып жүретуғын ўақтымыз жоқ. Белсендиге ҳәййиўдин не кереги бар...

— Олай болса, тап шумәхәлде-ақ мәселесин ҳал қылып кете қояйық. Бул, қуран шықпаға қатынасады екен, бара-бара зикир де салар, — деп, Құдайберген ыраслап баратыр. Ақсақал қолын гөлегейлеп:

— Жақ, — деди дәрхал алдын алып. — Гәп батауғын жигитке бататуғындай етип айтылды. Тағы да жүриңкиресин, арғысында болмаса, көрермиз, тийкаргы мәселеге өтиң! — Ақтөре суўық демин алып гүрсинди, Құдайберген тағы бир нәрсе дей жақ болып, өзин тутты.

— Қане, хатланғандай ким бар?

— Буны кәмбағаллар комитетиниң мәжлисине са-лып аламыз ба, я тиккелей президиумда қарай беремиз бе?

— Ҳәзир келисип алайық, кәмбағаллар комитетине бир пикир менен барайық, ол да усы бүгиннен қалмай шақыртылсын.

— Онда былай, — деп бирден иске көшти Қунназар ақсақал. — Ақтөре менен Муратты хәзир жөнете берейик, „Жақсылықтың“ кеңсесине кештен алдын, яғный, шамнан алдын мәжилис тарқайтуғын етип жыйна, ҳа бала? — деп айтып қалды Муратқа тапсырмасын.

— Хәй, бермаи кел, — деп изинен шақырды онын Алланазар. — Сен түстин алдына жыйна, бүгин әри хатлап та үлгеретуғын болайық.

— Буны узаққа созыўға болмайды, — деди Мәдияр. — Буннан бизиң жеген пәнтлеримиз аз емес, дәрриў ғабыр-ғубыр еттирмесең, малдың орыын сыйпалап қаласаң. Неғып турсаң мәшшийип, бараберсеңо! — Мурат таўланып бирнеңе дей жақ еди, ақсақал қолын силикти: „бар!“

Анаў „андай“ деди, мынаў „мындай“, шонтаңлап үш адам аўызға илине берди. Буның да бирли-ярымы нағайбыллаў. Ақсақал елден-ақ:

— Мусылманшылығын айтқанда Шынықул ағаға жәбир! — деп бас шайқады.

— Буны бизге исполкомнан Мақаш Тоғызбаев түртип берип жиберип отыр, „ойнамағыл әрбап пенен, әрбап урар ҳәр бап пенен...“

— Биз олай деп қарамайық, Алланазар аға, — деди Мәдияр. — Анық кулак болмаса, Мақаш түртпек түўе, пайғамбер хасасы менен түртип берсе де хатламаўымыз керек. Айта жағым, биз оны усы ўақытқа шекем еки ирет кәмписледик, үшіншилик шамасы қалдымекен?

— Биз буны көпшиликке салып көремиз, олар яқдесе, яқ. Тағы?

— Есберген Қосбергенов хатлансын, шуннан жаўыз кулак жоқ! ...

— Па-а, әне жаңа тапты аңсат кулакты! — деп күлди Қунназар, Мәдиярдың да бүйреги бүлкилдеп, Алланазар буған таңланды:

— Ҳе, ҳе, Қудайберген, бир нәрсе сезиклендин бе?! Гәп бар шығар!

— Не гәп болсын, аўылдағы ең бай—шул, адам жумсайтуғын—шул. „Бессары“ қышлағының бәри шу-

ның малайы, ол отырған хан! Сизлер оның пахтаны районда биринши болып орынлағанына қарамай-ақ қойың, ол сондай сыболыш, оның руўхы байдики, тутымы—байдики!

— Сен бул гәпинди мәжилисте айтып салма, уят болады. Қатардағы коммунист, — деп үгитледи тап бир баланы алдастырып атырғандай Алланазар бийбала. — Хәммемиздің де жек көретуғынларымыз бар. Бәрин хатлай берсек, большевиклик атымызға нуқсан келтиремиз.

Соның арасынша болған жоқ, сыртта ат дүрсилдеп, Аман бухгалтер айнадан дауыслады. Сайымбет кеңсеге келип шақырып атырған екен, соңы хабарлады да бухгалтер тағы бир жаққа ат шапты.

Булар келсе, ауызда еки ат байлаулы, биреуи телетин ерли әскерий ат, Қунназар буның милиционердің аты екенін билгени менен Жақандики деп ойлаған жоқ еді. Жигит тәўир-ақ бойға тартып өсипти, еле сол мыңқылдап сөйлеуи болғаны менен, шыйрақлау, айбатлылау, парасатлылау көринди Қунназарға.

— Хә, Жақан, үлкен жигит болдың ба, Бийбайша саў ма? — десе де дым үндемей басын ыргай береді, ауызында насыбайы бар екен, мүйешке түпирип келип болып, дурыслап сорасты адамлар менен. Көпшиликтің көзи тәрези, „УРА болғаны менен еле сол пәмсизлиги бар ма деймен“, деп шамалады Мәдияр. Қудайберген ашықтан-ашық:

— Сени ескиликтен қутылады десек, қайға ескиликке шатылғанбысаң! — деп күлсе де жаман айтты. — Адамлардың келип түсип атырғанын көрдің, аманласатуғыныңды билесең, ауызыңды тазалап отырсаң бойма! — Буған Жақан алай-булай демеди, жүз де жылытпады, сазырайды, сазырайды да: „Сиз берман шығып кетің, Қудайберген аға?“ деп, қолынан жетеп алып шығып кетті:

— Зүбайда деген хаялы бар, Хайтмурат деген дийхан көшип келди ме, ауылға?

— Жақ, оны неге меннен сарайсаң, басқадан емес?

— Ол мениң жумысым кимнеи сорау. Мен саған айтаман, келди ме?!

— Тергеу тамның мүйешинде бола ма, не өзіндики, маңлайы...

— Тшш, жолдас Тәнирбергенов! Мен сизден хеш нәрсе сорамадым.

— Түсиндим. Келсе хабар беремен.

— Бермеўге ҳаққыңыз жоқ. Ҳәзир маған Әметтиң үйинен Бийсен дегенди мектепке шақырып бересен, әскерий бұйрық, яқ демейсен!

„Мына баланы жин ура ма!“ деп, өзинен өзи таңланып, Қудайберген томпылдап Әметтикіне кеттидағы, Жақан ишкери кирди. Журтлар аннан-мыннан басқыласып атыр, журт күлсе де бул күлмейди.

Кимниндур үстинен шағынып, „болсаң, төрели коммунист бол, болмаса, жоқ бол!“ деп Есберген қызып атыр еди, Жақан әсте ақырын қасына келип, қулағына сыбырладыдағы қолтығынан услап, мектепке алып кетти. Не ҳаққында сорады, хеш ким билмейди, Есберген есеңкиреп кирди кеңсеге. Қунназар ақсақал: „мына балада бир ғәп бар, баяғы Жақан емес екен“, деп туйды да қойды.

Соның арасынша Қудайберген келип, Жақанға қыйтырланып бақты.

Жақан бирден шыға қойған жоқ, оны-буны бәнелен, соң шықты.

Бул ым-жымлардан, Есбергенниң усқышының қуйылып кетнулеринен соң кеңседе бир „жансыз“ бардай жөнсиз уарқылдылар тыйылып, әжептәўир суўықлық кирди. Тек еркин сайрап отырған Сайымбет:

— Кулак шығып киятыр ма бир жақтан дейсизлер, шығып киятыр кулак! „Қайдан табамыз“ дейсизлер, араңызда жүр кулак! НЭПтиң жеңилликлеринен пайдаланып, кешегі орташа бүгин кулак болып ақыйып шыға келди, көрмейсиз бе соны, түўе! Қайда бул адамларың Қунназар аға, сениң сорамыңа келсек, мәжилiske адам таппай дилгир болып отырғанамыз үсейтип! . . .

„Ассалаўмалейкүм, ўаалийкүм! . . . Ҳаў, Саекең де келиптиғо! . . .“ деп, бирим-бирим дийханлар кире баслады кеңсеге. Мәдиярдың кабинетиниң узынлығы өзиниң адымы менен он бир, кеңлиги алты адым едидағы, ишінде өғиз арбаны емин-еркин айналдыра бериўге болатуғын еди. Кеңлиги бар болсын, қысына қарай қыздыра алмай бүлип қалатуғын еди. Жақында Әмет бир май бочканың жартысын қыйып, геўмис темир печь соғып бергели Қудайберген шундый қалаған томардың

хәуири кабинетға, кабинет, оның ауызындағы Аман Қыдырбаевқа да урып турады. Бүгін күн де жыллы, кеңсе де жыллы, мың айтқан менен февральдың ақыры, суықтың шақы сынған, „хә“ дегенше енди бәхәр келе жақ. Адамларда да бәхәр кейпи бар еди. Келип атырғанлардың хеш қайсысынан буннан он-он бес күн илгериги қылқа тон, сеңсеңлерди көре алмайсаң. Пар-ауызлы шапан, бешбент, қыстырғышлы дегелей, ийт-қулақ...

Халық тоғайып, колхозласып, бай, жат-жамайлар жоғалған сайын батрачкомдай кәмбағаллар комитети де тәуир-ақ әхмийетин жоғалтқан еди, бурынғыдай „мәжилис“ десе, „ал-ха, пәленшени ура жақ, тамаша бола жақ!“ деп, хәмме анталаса бермейди. Комитеттиң ақсақаллық бойынша отыз бир ағзасының жигирма үши шаңқай түсте жыйналып болдыдағы, бурынғыдай тамашагөй жоқтың қасында еди, мәжилис шарт-шурт басланды да кетти. Комитет баслығы, батрачком болғанлықтан жыйналысты Ақтөре басқарғаны менен Сайымбет, Қунназар, Алланазарлардың қабағына қарап, албырап, жалтақлап ис алып барар еди. „Жаңағы Жақан қайда жоғалды!“ деп Сайымбет сыбырлап еди Қунназарға, Ақтөре де есиктегі Назарбайға:

— Жанағы Жақан қайда екен, қарап жибер, — деп атыр.

— Аша бер, Жақанның кереги жоқ.

— Яқшы, онда, шақырмай-ақ қой, Жақанның кереги жоқ, — деди Ақтөре хәм бүгинги тилге тийек болып отырған мәселе менен халының келгенинше таныстырып, хатланатуғышларды дауыслап оқыды.

— Тәжимурат деген ким, танымадықҒо?!

— Танымасаң өзим таныстыраман, қойып тур, — деп Оразбай хожа деген түргелди. — Бул баяғыда Жалпақ жапта Қошым менен ешек урлап, бир қамалып кетип еди хүкүümetтиң дәслепки жылларында. Соннан бир-еки жыл түрмеде жатып, байыұдың әдисин алып келди ме, келиўден гүрлеп кете берди. Мылтықтың нешше түри бунда бар, қатынның нешше түри бунда бар, жаманшаның Серегүли азлық еткендей, хәзир тағы бирейге қыйсаңлап жүр...

— Қойып тур, дийхан жумсай ма?!..

— Дийхан жумсамаса танап-танап салы атыз, танап-танап жүўери, танап-танап пахта, өзи егилип атыр-

ған шығар жүдә! Тилеўбей деген жумалақ қара „жий-енимен“ деп алдап жүр, соның малайы...

— Қойып тур, — деди Сайымбет, — мал-қалы бар ма, қойып тур...

— Өзин сөз берип, қойып турың не! Тап, билмей-туғын адамдай сорайсаң-әй! Мал-қал болмаса танап-танап жерди адам қосып сүрип атыр ма, я тырақтыры бар ма, ўәй, сенәм бир, Хатлансын, болғанысо!

— Хатлансын деген қол көтериң? — Ақтөре қәлемине „шоқытып“ — Бир-еки... Жүз пырасент! — деп атыр. — Енди Шыңықул мәселеси...

— Болмайды оны хатлаўға! — Алдындағы, көкирегиниң жүни көринип турған зоң мурын биреў қолын қылыштай сермеп жиберди. — Болмайды!

— Сениң өзін кимсең, бурын жоқ кисисеңго булманда! — деп созылды Сайымбет. — Бир жақтан келген болсаң, қалай бул аўылға төрешилик етесең? Қане, тур, не деп турсан өзиң?!

— Хаўўа, тур, — деп атыр қолын жоқары серпип Ақтөре де. — Ким бул?!

— Мен Мустаиақулман, қаслым Дүйшембили...

— Ондай жер жоқ, өтирик...

— Тәжікстаннан бала күнимде келип қалғанман. Шынықул ағаның шөлде малын бақтым, үйине аз келдим. Сол танымай турғаныңыз...

— Жуўымдысын көп иштим, енди қорасын қорыйман десен оннанша!..

— Сен, Базарбай! — деп орынынан өрре түргелди Мәдияр. — Тағы сондай намысқа тийетуғын сөз айтсаң, мойыныңнан услап, шәңгил қабақтай тамның басына зыңғытып жиберемен, тағы турып киятырго, отыр деймен!

— Мен отыра жақпанго, бирақ, кеширим сорай жақ едимда?

— Буның бир гәп! — деди Мустапақул күлип. — Мен кишкентайымда дийўана болғанман, бундай сөзди көп еситтим, соның ушын ашыўланбайман...

— Қойып тур, сени бул жыйлысқа ким шақырды?!

— Мына Турдымураттың Әўези „жүр, тамаша болады“ деди. Не бопты! Келе бердик. Машайт етсек, кетемиз, — деп атыр еди, Қунназар отырғызды да гәпин ақырына жеткерийўди өтинди, ол тағы орынынан турды:

— Мен Шынықул ағаның хукүметке ислеген, улуў-
ма халыққа ислеген жақсылықларын билемен...

— Не жақсылық, жумбақлай бермей айтсаң жөн-
леп!

— Бириншиден, ақ қапшықта ашлықтан журт қы-
рылайын деп атырғанда ун әкелгеннің бири ким, Шы-
нықул, сол ун болмағанда шатақ еди. Бул бир ме,
бир, екиншиден, халық тырыспайдан қырылып атыр-
ғанда өз жанынан пул шығарып, Орынбордан арақ
әкелип дәри деп алдап ишкизип, қырғыннан алып
қалған ким, Шынықул аға, бәрин көзим көрди, ҳаўуа.
Үшиншиден, Нөкисте қызыллар қамалып атырғанда
арба менен азық тасыған өзим. Сонда буның қаяғын
халыққа душпан билип шуқылай бересиз түүе! Мына
жаңа жүзим бағында әскерлерди күткенин хәмме би-
леди. Быйыл, бийшара, ешек қос пенен тары егип жүр,
аяйды адам! Бурын малына мен қарасатуғын едим,
енди мениң малыма қарасады. Өзиниң малы жоқ. Дий-
хан жумсағанды хатласаңыз мени хатлай қойың? Дий-
ханым Шынықул аға, еки танап жерим, қос өгизим
бар, я пәләк! Хәр заманға бир заман дегенә! — деп,
басын шайқап отырды. Тағы да бир-еки жерден гүр-
синиўлер еситилип атты. Дәрхал бул аўхалды жөнле-
месе, хукүметке шек келтирип алыўы мүмкин екен-
лигин, буны Ақтөрениң еплемек түүе түсинбейтуғынын
абайлаған Алланазар:

— Қойып туры-ың еле, — деди адамларға жоқары
көтерген қолының алақанын көрсетип. — Хукүметтиң
қурығы узып, дузағы жиңишке, бир күни биреўдиң
үстинен думалақ арза жазғанның да мойынына илине-
ди. Бул хукүмет, адамларды жазықсыз жазалайтуғын
хукүмет емес. Әңгиме, Шынықулдың үстинен арза
жазған шағымшыда болып отыр...

— Ким екен ол?!

— Сол намәлим, намәрт тасадан кесек атады, қо-
лы жоқ арзада...

— Шундый шығар онда!...

— Не ушын олай дейсиз сиз, турың?

— „Гүлистанды“ усының арзасы менен тарқаттығо!

— Хә, маңлайы қатты-ы, онда мен жүз пырасент
ырасын айтып, атымды, партбилетимнің нәўмирин жаз-
ғанман ақыры, мен намәрт емеспен-еен!...

— Тыны-ыш, отырың, жолдаслар! Онда Шынықул сызылсын ба? . .

— Сызылсын! . .

Ақтөре қолларды санап болып та Сайымбетке ийек қақтырып сызды.

— Ендиги дизимдеги Бекмурат улы Ешбай, көз әйнекли, төрт көз. Басар аўылдан, қане, ким бар билетуғын, айтсын уңқыл-шұңқылын?

— Айтар едик-аў, пулы көп, ол адамды өлтиртіп жибередидағы . . .

— Кимо өлтиртетуғын! — Жақан сөйленип кирди. — Орган барда, арқаңыз тамда, арқайын айта берің, — деп, Есбергеннің қарсысына келип отырды.

— Не ушын өлтиреді, қалай өлтиртеді, тур қане?! — Жақан бұл.

— Айтқаның ушын өлтиртеді, — деди жаңағы жақында қатыны өлген, жел бабасыры бар, арықтан келген Әбдиұәлий. — Сеннен бурынғы УРАНЫ шигин ураға көміп: „УРАНЫң орыны ура болуы керек“ деп, өлтирейін деп атырған жеринен Рейимбай қотыр менен мына Шундыйдың баласы Алламберген комсомол қуғқарып алды. Айтсын өтирик болса Алламберген! Мәселе Төрткүлден айналды, қанекей, қамағаны! Қамамақ түўе, УРАНЫң өзін қуўдырып жиберди-ә! Хәзирги Кеңестің байлары менен ойнаўға болмайды, буның байлары қамшы менен урып, бурынғының байларындай тез көзге түспейди, пул менен урады. . .

— Абайлап сөйле, хәй, қайда баратырсаң! . .

— Көріп жүрмиз ғой, енди Ақтөре, мине, сен де Ешбайға қарсы сөйлете жақ емессен. Айта берейін бе?! Ким мени өлтирмейтуғынына кепил бола алады, өзим жекке жигит едим, айта бердим-аў! . .

— Мен кепил боламан, — бұл, әлбетте, Жақан. — Бирақ, сен дурыс сөйле, ертең мойынына қоя алмайтуғын болсаң, қыйдалама . . .

— Әне, сен де маған аяқ тапылдатып атырсаң. Яқ, қойдым, — отырды.

Ақтөре „тур“ десе де турмады, басын шайқай берди ол. „Жалғыз кемпирим бар, ол да соқыр еди, мен дорақ болмасам, соны айтып не қыламан!“ деп жыланды өзіннен өзи өлтирилетуғынына көзи жеткендей. Оның бұл кейипи Жақанды өршелендирди, ол жыйлыс

басқарыушы Ақтөрені қоя беріп, қолын алдына созып жиберді:

— Хә, турсаң орыныңнан бес күн жасамай кетсең де! Кімде жоқ соқыр кемпир, жүрмизго бәриміз де жарақлы жау менен алысып, тур!

— Яқ, жолдас нәшәлник, оны қыйнама, — деп, Абдулла деген, кескен томардай, мұрынлы қара турды, денесі шапанын жыртып кетейін деп, тыртысып, зордан тур. — Мен ғой, Басар ауылда турмайман, қаланың шетінде, зынған кесегім Басар ауылға барып түседі, қатынларының бажылдысын да үйде отырып, анық есиге беремен. Ол күні, Әбдиұәлий, қатын емес еді бажылдап атырған, сен екенсең „УРАНЫ өлтирди!“ деп бақырып жүрген. Алламберген менен Рейимбай қотыр бизің үйде чай ишип отыр еді. Жабылып барып, УРАНЫ тирилей көмилген жерінен шығарып алдық. Ешбайды қамайық десек, қашып кетіпти! Соң еситип атырмыз, бұл бір нәхәннің мұрындық баласы, екінші бір нәхәннің мұрындық атасы екен, УРА бұның жеті қатыны барлығын дәлиллеу үшін барыпты. Сизлер хұкүümet бар деп жүрсіз бе, жоқ хұкүümet!

— Ауызыңа қарап сөйлемесең, хәзир қамаққа аламан!

— Хаууа, сениң мендейлерді қамау қолыңнан келеді, қойып тур, мениң гәпимді бөлме, соң дәреклесе берерсең мениң менен. Мен Әбдиұәлийдей қорқақ емеспен, қудай берген жанды қудай алады!... Сөйтіп, бизлер оны ізлеп жүрсек, ол жаңағы мұрындықтарына барып, жағдайды айтып түсіндіргендидағы, арадан бір ай өтпей, УРА хәмелинен, қызыл жағасынан журдай болып, қарап тур! Қане, хұкүümetтің болғаны, ол ақсақалларға параға беретуғын ақшасын санауға да еринип, тасқа тартып, өлшеп апарады дейді, мен болсам, еле тууел жүз манатты санап көрген адам емеспен, бір үйден жеті жан, соның төртеуі ислеймиз ебесе, қане хұкүümetтің болғаны! Байлар да бар, бәрі де бар хәзир! — деп, қаплығып отырды Абдулла. Отырып болып та: — Қане, көрейік, Ешбай Бекмуратыпты қалай хатлар екенсіз жүдә! — деди.

— Сен жыйлыс басқарамаң деп, тайғарасын ағызып атырсаң, — деп сыбырлады, лийкин, нықлап сыбырлады Ақтөреге Жақан. — Мынау исиңе жууап бересең, тезлет! — деди бұйырып, албырады батрачком, гә алдын-

дағы қағазын ысырды, гә отырғанларды тәртіпке шақырды.

— Яқшы, ол хатланады, — деп, хеш қимнен урықсатсыз-ақ, сөз де сорамастан Құдайберген турып кетти. — Жаңағы гәплер дурыс болатуғын болса, ялған болмаса, Алламбергеннен сорап аламандағы, мәгар, хатланбай қалса Ешбайды, билсем оны қуұатлап жүрген нәхән мурындық атасы менен исши мурындық баласын тап, өзим барып атаман, болғаны шу! — „Хә, әстерек, уятлы болып жүрерсең!“ деп күлип атыр биреулер, сонда да бул Шундый басын шайқап, сөзин даўам ете береді: — Яқ, атаман! Аtpасам, Шундый атым қурысын!

— Құдайберген атың-ақ болады-дә!

— Яқ, ойынды қойың! Мениң ойнағым келип турған жоқ, шуныңдй сыболышларға хұкұметтиң жерин басқылатып, атын патаслатып, әри қызыл жағасынан айырылып жүрсе, Жақан, қулағыңа алтын сырға, ондай УРАсы да бар болсын буның! Енди мениң хатқа қосатуғын және тағы биреуим бар, ол мынау отырған Есберген, қабағын ғой айтпаймандағы, фамилиясы химм!..

— Шуқ-шуқына тақа әбден, билмейтуғын шығармыз...

— Әне, шуны хатлау керек билсеңіз...

— Мынаны жин урды, өдәрникти хатлай жақ-ғо!...

— Хаў, ол республикада биринши болып орынлады-ғо, патийпон...

— Ала берсин патийпонды, шәйтан арба да ала қойсын! — деп қызды Құдайберген. Бул қызған сайын Есберген хәз етип, адамларға қарап: „қараң, усындай жинлилер де бар арамызда“ дегендей масқаралап жымыйып отыр. Пешинен басайын десе, ақсақалдың қолы жететуғын жерде емес, ымлайын десе, қарамайды, көзи шақшыйған: — Ол — бай, ол — хан, „Бессары“ қышлығының бәри шуның пухарасы! Кележақтың хәмелдарлары, обком, совнаркомнан тап бригадқа шекем урууына тартпауы ушын жәмәхәтке көз қылып Есбергенди хатлау керек. Ол большевик емес, ол — бай, хатлау керек, болғаны шу, хатлау керек!..

— Жолдас Тәңирбергенов! — Столды дүкилдетип, оны зорға тоқтатты да Алланазар бийбала сурланып түргелди. — Сиз ғой, көпти көрген, партияға хәммемизден де бурын кирген итибарлы большевик едиңиз, не-

гедур, бүгин интизамды бузып атырсыз. Сиз жақсы билесиз жолдас Тәңирбергенев, Есберген хатланатуғын болса, әдеп оның партиялық мәселеси шешилиўи керек, булманда партия ячейкасы мәзи жасап атырған жоқго ақыры! Сизиң менен бизиң сөзимиз басқаларға өрнек болыўы керек, яшуллы, жас емессиз, елиден асқан адамсыз, қуры сезимге, ашыўға берилип, бадабадты сала бериўге болмайды, ақыры! Ол ең алда өрнек болып киятырған өдәрник...

— Бола берсин, жорта болып жүр...

— Қой, баланың сөзин сөйлемей! Хатланатуғынлар солар, басқа усыныс болмаса, жыйналыс жабық...

— Жақ, Аланазар Нурымов! — Орынынан Есберген шапшып түргелди. — Тәңирбергеневтың сөзи сыйпалап қашагуғын сөз болғап жоқ! Көпшиликтиң алдында кеширим сорасын меннен, я болмаса, партия мәжилисин шақырың, мени қорлағаны ушын партбилети менен жуўап берсин.

Дағысыў ушын түргелгенлер „қызығы енди бола жақ“ десип, қайтадан отырысты. Қунназар ушып турып: „Ел ағалары урысса басқалар не қылмайды, қойсаңыз да түўе“ деп атыр еди, себеби Қунназар да, басқалар да Қудайбергенди „пәсине қайтады“ деп ойламаған, оның пәсине қайтқанын ҳеш қашан ҳеш ким көрмеген, сонлықтан басқа жол менен тынышландырыўды ойлап атырған ақсақалдың мийнегин бир пул етип:

— Ал, иним, әпиў ет бизди! — деп, Есбергенниң алдына барып еңкейип атыр, ҳәмме бирден дуў күлип жиберди, Қудайбергенниң өзи де күлди, бирақ, оңдырмай күлди, Есбергенди көзи менен, күлкиси менен ақыретлеп күлди. Қунназар ақсақал: „хә, бәрәкәллә! Сөйтиңдә ақыры!“ деп қуўанып атырғанда: — Ҳаўўа, шундыйтемиз, — деди Қудайберген күлип. — Бирақ, жәмәхәт, мен көзи ашықпан, еле берин биле бересизлер, көкирегим сезеди мениң, кеўилим сезеди! — деп, бирден жылап жиберди. — Лийкин, дәлийлим жоқ!...

— Ҳаў, ҳаў, ыраслап турғо!...

— Дағысың, неғып турсыз түўе, мәжилис тамам! — Белсендилер көпшиликти зорға, қуўып дағытқандай етип дағытты, биреўлерге жұмыс, биреўлерге тамаша керек. Атына минип, Есберген ашыўланып кетип баратыр еди, изинен атлы шаўып барып Жақан қайтарып келди:

— Қайда барасыз жұмысты таслап, биреўге өкпелесеңіз, сөйтесіз бе?

— Не жұмыс ол! — деди Есберген өкпелемегендей садасырап. — Не қыламан мен соған да өкпелеп, адамына қарап өкпелеу керек. Ол бир саўатсыз, сада адам, оның менен тебистиң не, ешек пенен тебистиң не!

— Қайдам, қайдам, — деп сырлылау қарады УРА. — Сиз периштесізғо!...

Жақпады мына қарас, мына сөз Есбергенге. Құнназар ақсақалға да, Алланазарға да: „нәрсе хабарым жоқ бүгін хатланатуғынынан, өкпелеп не қылайын, қолыңды бер, Құдайберген аға!“ деп, жайтаңлап көрисип, қапелимде гүл-лалагүл болды да қалды.

— Жаңағы, ким еди Әбдиўәлийдің „өлтирип кетеди“ деп қапылтып атырғаны? Тап соған жиберің мени! — деп жеделленди, Есберген.

Түски чай Мәдиярдың үйінде ишилди, адамға бир-бир табақтап тарының уынан мәшли сықпан тийисти. Аўыллық кеңестің президиум ағзаларының да көбиси усы кәрада есабы еди. Дизимди „бекиди, бекиди“ қылды, Мурат сия қалем менен, қара қағаз бенен астарлап, протоколларын да сытырлатып, қоллар да қойылып тасланды. Бундай иске, әсиресе жәрия болғаннан кейін асықнаса болмайтугын еди. Қалған жағын Сайымбет шырпатдин етип жиберди:

— Тәжимуратқа сен барасаң, Мәдияр, қасына Алламбәрген ячейканы, Құнназар ағаны, Аман бухгалтеріңди аласаң, баслығы өзің, Құнназар ағаның кеўили бос, баяғыда Избасқанды аяған бул яшуллы.

Ешбайға Жақан, Есберген, Алланазарды ертип өзим бараман, қане, тырп етип көрсин, үйің жанғыр, сыйынған пири менен қосып!...

Дымын қалдырмай хатлайсыз, малларын аткөнекке әкелип қамайсыз. Ал, атландық! — Хәмме, жаўға шапқандай сатыр-сутыр атларына асылу менен болды. — Есинде болсын, Тәжимурат көтерілме, атып салмасын, нағаныңда оқ бар ма?

— Оғы болмаса, сәнге қыстырамыз ба оны!...

Еки топар еки тәрәпке бөлінгенде күн тәўир-ақ аўып кетип еди...

Қай дәрежедегі белсенділігін көрейін,“ деди ме,
”дизимде аты „пәлен топарда“ делинбегенликтен,
Құдайберген Есберген кеткен топарға ерди.

Қарсақ жүрис пенен алдында Сайымбет, екі қапта-
лында Жақан менен Алланазар артындағыларға да есит-
тиріп, бақырып сөйлеп киятыр:

— Аяўдың кереги жоқ, алты батпан сары май сала-
йық! Усы күнлери соны таўып берсин, әўлийе екен,
тағы не?

— Гүнжи он батпан салсақ, уят болармекен? — дейди
Алланазар. — Адамлар жармалыққа жүўери таппай отыр-
ғанда журт күлмес пе екен?!

— Қайдам бала, — Сайымбет гүдикленди. — Бизди оз-
быр демейди журт, хұкүўметти озбыр дейди-аў!

— Салықсыз қамаққа алатуғын жолы жоқ па оның? —
деп сорады изден қапталласыңқырап келип Есберген.
Құдайберген ақыл тапты:

— Есбергенди алдынан жиберемиз, жоқ жерден ша-
тақ шығарады. Биз оны хұкүўмет адамына тийген
етип, актлеймиз, буның жолы шул!

— Ондай, жоқ жерден шатақ шығарыў, сизин қо-
лыңыздан келеди, — деп, Есберген күлди, күлкиси ме-
нен илди. Құдайберген шәртимекленип:

— Яқшы, мен-ақ шатақ шығарып берейін! — деди
ырасы менен.

— Мен ызамға ғылап ислетпеймен! — деп керекли
болды Жақан.

— Мейли, зәкүни менен-ақ жүре берейік. Салық
пенен-ақ жанын шығарамыз оның! Усы күнлери мың
маек сал, қайдан табар екен, — деп пәлленди Сайым-
бет. — Сизлер де ес жоқ жерде шөллейди екенсиз!
Әне, анаў терек шығар, ўай, өзиниң де жайы да үш-
килдей-аў!

— Бул маңлайы қара сирә қорықпайды-әм, қайта,
байлығына мақтанады, — деди Есберген. — Жақында
биреўге: „журт жақсы ат мингенине мақтанады, мен
сатса пойыз аларем,“ деп паңқылдапты.

— Көремиз, пойыз алатуғын пулын!...

Ешбайдың өзи қырқларды қапсырса да ҳаялы өзи-
нен жигирма бир жас киши, мудама жүзи күлип ту-
ратуғын, назы екенін, я жөне қылығы екенін нәрсе

сездирмейтуғын териси тып-тынық, оғыры сулуў Шәмшия деген ақ жипектей таўланған келиншек еди. Усы ең соңғы алғаны, түскенине бир-еки жыл болса да еле өкшеси қанамай атыр, басқа ҳаялы жоқ, ҳәммесиниң есап-китабын берип, законға муўапық, ың-жыңсыз ажырасып, барлық хұжжетлерин мурынға суққандай етип қойыпты. Сол Шәмшия Сайымбет суўдыр, бир милиция, тағы басқалардың есиктиң аўызына келип, аттан түсип атырғанын айтты. Жигит:

— Тым-тырыс отыра қал да аяғымды уўқалай бер,— деп буйырды. Ҳаял буған таңланды, лийкин, қарақалпақ ҳаялларына байдың буйрығын тәрк етиў әри ерси, әри қадаған. Күйеўи ақшам бир мәс жигитлер менен қумар ойнап, арақ ишип, бүгин басын көтере алмай сүлги менен шандып, шайы көрпе жамылып атыр еди. Сайымбеттиң әдебинде „хабарласқандай ким ба-ар?“ деген даўысы есиктеги жай беттен еситилидидағы, кем-кемнен берман өрлей берди. Ақыры ғалы паяндозларға көмилип келген оның нәхән аяғы төрги жайдың қапысын теўип жиберди. Тақта төселген еденниң ғалы-ғилемнен ашық жери болмағанлықтан, Медиярдың да, Есбергенниң де, Қудайбергенниң де аяқларының дыбысы еситилмей қалды. Өзи исполком председатели гезинде талай оданбасылардың шаңарағынан дуз татса да буныңдай малынған хожалықты көрген жоқ еди Есберген. „Мынаў я ақымақ, я жүрек жутқан!“ деп таңлана жорыды өзинен өзи: „Заманның усындай аласатлы, журттың көзи жылт еткен қызылда болып турған күнлерде байлығын жайып көрсеткендей, бул не деген ойсызлық!...“

Ешбай сирә ийт келди ме, адам келди ме деп атырған жоқ еди, Жақан қызып кетип, ҳаялдың қолынан былай жулқып тасладыдағы, Ешбайдың үстиндеги көрпесин серпип:

— Кеңес хұкүўметиниң хұрметине түргел, ақымақ!— деп, бақырып жиберди. — Мениң ушын ҳәргизине түргел! Тур деймен саған!...

УРАНЫң саўсағы шарп етип нағанға барғанда Ешбай да атып турды.

— Сизлер Кеңес хұкүўметиниң адамлары емессиз!— деп бақырды турарын турса да атпасын билип, дәрхал есин жыйнап алған Ешбай. Қатыны „байбай“ лап, сыртта шаўқымлап жүр: „Өйпей, келеөсиң, үйди жаў шаў-

ып атыр!“ деп шаўлағаны кемкемнен үйдең алыслап баратыр еди. Құдайберген: „мына саллақының үнине суўды қуйыў керек, жаў шаптысы не!“ деди. Алланазар Есбергенге шала бурылып: „Аўызыңның дуўасы барғо, тынышландырып, үйге киргиз, журт жыйналар!“ десе: „Жыйналса жыйналсын,— дейди Есберген. —Кулакты хатлаў бул бир, урлық па, журттың көзинше хатлаўымыз керек!“ Буны Сайымбет мақуллап, ҳаялдың изинен ҳеш ким кетпеди.

Кеңселерге қурылатуғын минәрдей бийик айланба темир печьке сексеўил мәс етип жағылған екен, өжирениң иши жып-жыллы. Келгенлер бул там ата-бабасынан қалған өз үйиндей еркинсип, кимиси машинның қасындағы гүрсини сүйреп, кимиси ылас етиклери менен мурынның қанындай қып-қызыл гилемлердің үстине өтип малдас қурынысты. Кәттің қасында дамбалшаң, жалан аяқ турған Ешбай басындағы сүлғисин ашыў менен жулып алып, былай ылақтырып таслай бергенде „бул не, ҳа, бул не!“ десип, бир-еки қатын-бала-шаға, үш-төрт ер адам гүўлеп есиктен кирип, турғанларға алақласты.

Бул аўылдың ҳеш мерекеси Ешбайсыз өтпейтуғын, бунысыз ҳеш ким той бере алмайтуғын, садақа саўа алмайтуғын, өли жайғастыра алмайтуғын еди. Пул керек пе, қысынып турғанында Ешбайдаи питеди, дән керек пе, „а-ал!“, таўар ма, өзінде жоқ болса, бар жеринен питкерип береді. Саўда тараўында буның сөзи кеспейтуғын жер, буны танымайтуғын шырўанлы саўдагер, қумарпаз жоқ. Барлық буйымын питкерип турғаннан соң бул аўылдың адамлары да Ешбайды иш тартып, тәўир көретуғын еди. Үстине адам келгенге арқасын тамға бергендей бийқатерленип, еркинсип сала берди Ешбай, даўысының барынша:

— Сизлер Кеңес хукүўмети емессиз! — деп бақырды тағы да. — Кеңес хукүўметиниң абырайын сатып, төғип жүрген адамларсыз! Бар екенсизғо, халқым-аў! Мынаў биреўи қатынымның қолын таўлап былай зыңғытып, ырас па қатын, айтөссе! — деген сайын онысы да қолын услап, солқылдап жылап, печьке басын сүйеп, талықсып атыр әбден. Бир бужыр бет қатын оны сүйеп апарып, анаў мүйешке отырғызып: „өйппей, жүреғи қанасынан шығып кетейин деп тур! Жарылмаса болғанығо!“ деп қапылтып атыр. Оннан сайын пәтленген Ешбай: —

Ким сизлерге қатынларға қол көтеріуге хуқуқ берди! Қолыңды мойынына таң да Төрткүлдеги Жумағұл Сейитоваға айда, қатын! ОблГПУда Сулуұшаш Шотановаға жеткер булардың бул қылығын, тур деймен, саған! Булар халықты қашанға шекем бассынады! — деп айбарақты салып атыр. Хатлауға келгенлер неге келгенинде, әй умытқан шығар-ау, ауызларына сөз түспей: „қойып тур, ға қойып тур, ўәжлесип алайық!“ дей береді.

Машынның тақтасына қойып, бир нәрселерди дым үндемей жазып отырған Сайымбет, жазып болған қу-саған, орынынан турдыдағы:

— Қане, тынышлан, — деди Ешбайға. — Өйтип қыйдалай берме, сениң шарбаяшылығың хеш жерге бармайды! Тап, сыйынған пириңди арқаңа таңаман! Тыныш тур, халық пенен ўәжлесемен! Жолдаслар, мынау адам өзін бай-кулак сыпатында хатлауға келген хуқуўмет адамларына жала жаўып ақыретледи, мына актке қол қойың! — деп, бужыр қатынға апарып еди; бужыр қатын:

— Әри уры, әри үстем, о неси-әй! — деп, бақырып жиберди. — Со, бетинди шийедей қылайын ба, ширкин! Мыпа хаялдың жүрегін...

— Жүрсгине бәле келген жо-оқ, маңлайы қатты, актке қол қой!...

— Әкел, әкел! Қалеминди де бер! — Қалемин де алды Сайымбеттиң. Сөйтип, жыртып-жыртып, ақ таўықтың пәриндей майдаланған қағазды Сайымбеттиң бетине шашып жиберди. Жақан пәтлене-жақ еди. Сайымбет: „Араласпа!“ деп бақырды. Алланазар:

— Бир, бийәдеп нашар екенсең! Мынау ұсы Халқабадыңның УРАсы, мынау политотделдин ГПУы, сен ким менен ойнап, кимге арқа сүйеп турсаң өзін! Байың бар ма, кимнің қатынысаң, я жүрген бир саллақымысан?! Бул не деген әдепсизлик, интизам қайда, уят қайда, адам емизди ме өзинди, ийт пе! Хә, ўәләдзина, тур, жоғал! — деп дәпинип еди, хаял есиктен шыға зытты. — Сениң бул нәйраның өтпейди, жора, — деди соң әсте-ақырын Ешбайға нықыртып. — Сен тек ғана кулак емес екенсең, мына сада адамларды Кеңес хуқуўметине қарсы таярлап атырған душпан екенсең! Әне, жаңа таярлаған бир қатының хәнерин көрсетип кетти бизге. Бул изсиз қалмайды. Басла Сайымбет хатлауды! — деди буйырып.

Сайымбет аўыл кенестің, кәмбағаллар комитетлеринің қарарларына муўапық, нызам бойынша жат жамай, кулак иретинде ҳазирден баслап сапластырылатуғынын, оның ушын күшейтилген салық салынатуғынын, жигирма төрт сааттың ишинде төленбесе үй-жайы, малы-мүлки хатланып, „ким зыятқа“ сатылатуғынын, өзи РСФСР Қылмыс Заңына муўапық, еки жыл қамаққа алынатуғынын күтә еркелетип отырғандай сыпайылық пенен түсиндирди.

Ешбай да басылған, жаңағы ашыўдың изи де жоқ, қатыны сырттан қолын мойынына асып келип еди: „биреўге айтып, нан, чай алдыр,“ деп буйырды. Адамлар: „қызыққа қарағандай не турыс бизлердики, „сыйса да бер бес теңге, сыймаса да бер бес теңге“ деген усыдә, қудай басқа салмасын! Ешбайдың қаери кулак, я бурын бай болмаса!“ деп, дағысыўға бетлегенде: „яқ, кетпейсиз, — деди есикке қулашын жайып Жақан, — анаў адам тағы бир нәрсе деп жала жаўады! Көрин көзлериниз бенен!“ Буны Сайымбет те, Алланазар да мақуллады. Негедур, Қудайбергенге бул мақул түспедидағы: „Неге керек шул ўарра-ўарра! Геллени ғыргелектей айналдырады, барсындағы пайда-мәпийтине, бүйерде не, маймыл ойнатып атыр ма!“ деп, Жақанға жолдан қашыўды буйырды, ал, адамларға болса, суқ бармағы менен есикти нұсқады. Үки көзли, ақ сары биреў жаңа шығып еди: „Ерда-аш!“ деп даўыслады муңлы даўыс пенен Ешбай, соның өзи-ақ жеткиликли болып қалды, Ердаш изине қайтып, пақсаға арқасын берип отырып еди, басқалары да қун алатуғын адамдай, бөкселерин орынықтырыңқырап отырып алды.

Сайымбет айтарын айтып болып: „Түсиникли ме?“ деди Ешбайға. Ешбай қатты ойға кеткенде маңлайының тамыры билинип, қолы көз әйнегине бара береді екен. Сораўлы пишинде қарап:

— Бир түсинбегеним бар, — деди. — Затлай салына ма, ақшалай ма?

— Затлай салынады, мәментинде ақшаға айналдырып есаплаймыз! Тап, бурын-соңлы көрмей, еситпей жүрген адамдай сарайсаң-аў!

— Хее, қудайым! — деп күлди өз-өзинен Ешбай. — Жалаң аяқ жүрген күнлеримде, бай менен қатар отырғанның әрманы бармекен дейтуғын едим. Қудаға шүкир, бай қатарына илинип, хатланып та атырман. Мен,

Сайымбет аға, тағы да жалаң аяқ қалыўдан қорқпайман, тыр-тырға үйренген артым. Енди маған сизлер жуўап бериң, егер мен сизлердиң салып, ақшаға айналдырған үстеме салығыңызды төлей алсам-ше?

— Ҳаў, — деди Сайымбет. — Онда кимниң дыррықшылығы бар! Салығыңды алып, шығамыз да кетемиз! — Ишинен „енеңниң шонтайында төлеп бопсаң!“ деп күлди. Ешбай геўдесин тиклеп: „әне, еситтиңизго, жәмәхәт? Жан да, лебиз де аўыздан шығады! Ал, енди, хатлай бериң, салық қандай? Соннан қутылсам, басым азат, жағама ҳеш қайсысыңыз жабыспайсыз, ҳеш қайсысыңыз қыйдаламайсыз! Ал, баслаң!“ — деп, көпшиқти омыраўына тартып, мәрдана отырды. Сайымбет сазырайып, иши қайнап, бир нәрсе дегиси келип турдыдағы: „Шот бар ма?“ деди ашыўын ишке жутып.

— Бай болар да шоты болмас па! — деп күлди Ешбай мысқыллы ҳәм ала бүйрек чайнеклер менен чай келтирип, бурымын арқасына қағып таслап атырған талма бойлы, жипек кийимлери үстинде суўсылдаған, қызыл шырайлы, ақ бозлақ жаўанға мәнили етип қарады. Ол да „уқтым“ дегендей бәсип шығып кетип, алдына үнсиз, шотты әкелип қойды да тағы бәсип шығып кетти. Есберген жутынды: „бул да бир қатыны қусайды-аў, үйиң жанғырдың буншелли қатыннан салымы болар ма!“ деп қызғанды. Сайымбет, жолдасларына қарап-қарап алып; соң бир қағазға үңилди де: „ур, шотыңа!“ деп, айтты:

— Он батбан гүнжи, Шымбай батпанынан! — Жаңағы кирип келген адамлар шуў ете қалды:

— Өйппей, мынаў не сумлық, көтере зорлықго бул! — деп жағасын услады Жаңыл деген пытық көз қатын: — Журт быламыққа жүўери таппай...

— Тыны-ыш, сала берсин, — деди Ешбай, „булар усындайго!“ дегендей журтқа қарап алып. Соң, пул есабынан қанша болатуғынын сорады. Ҳәр ким „батпаны пәленнен, төленнен“ деп атыр. Бас та емес, аяқ та емес, Алланазардың айтыўы бойынша орта нырық шотқа урылды.

— Отыз батпаң ғүриш! — деди Сайымбет уятсызлық пенен күлип: „қалайсаң!“ деп масқаралағандай. Қудайберген шундый көзиниң астынан Ешбайға тышқандай жылт-жылт қарап қойды. Жаңылдың қасындағы Әлимираттың Әлийма деген қара қатыны: „жүр келин, буны

адамның басына салмағай!“ деп атыр еди, Ешбай жеп қоярлықтай етип, бир қарады, сол бир қарастың өзінде-ақ: „мени жаўға таслап қайда барасыз!“ дегенди үнсиз қышқырды да, Әлийманы, Нәзийра соқырды, оның Ғазтурған, Турғанбай деген еки баласын да бирден жым етти. Соң, көз әйнегин алып, орамал менен сыпырып, және кийип:

— Бизди қамаў ушын усы салықтың өзи-ақ жетти!— деп, кеңкилдеди.

— Ҳаў, жаңа мәрт болып атырғаныңыз қайда, көп еле!

— Сен сөйлеме Есберген, бул гезек еле саған да барады. Айта берің, тағы неңиз бар?

Есберген бирден қуўарып сала берди, сөйлей жақ еди, Сайымбет: „Салғыласпа буның менен, мал ашыўы— жан ашыўы, еле хәммемизге де асылады,“ деп болып, салығын даўам етти:

— Мың маек! — Отырғанларды гүўлетип, бул да салынды шотқа.

— Он батпан қойдың жүни! — Бул да кетти.

— Бес батпан жүзим, жас жүзим! — Адамлар ўаҳа-халасып күлсти, Сайымбет сурланды, Алланазар ыңғайсызланды, Жақан аңырайды, Есберген ғилемди көтерип, насыбайын түпирип:

— Буның нырқын кишмиштиң баҳасынан шығарса болады, — деди. — Бес гила жүзим, бир гила, бес батпаны бир батпан кишмиш. Кишмиш неден?

Нырқы шығарылып, бул да шотқа урылды. Сайымбет ашыў менен қастына қаст, аўызына не келсе соны, аўызы неге толса соны айтып отырды, пүткиллей сөйлеуден қалған Ешбай, шоттың басы толған сайын тисленип, ашыў менен шартылдатты шотты. „Болар, болар!“ дегендей, Алланазар да, Есберген де Сайымбетке ымлап атты. Жақан жан-жағына қаранып, Ешбайды байлағандай бир нәрсе гөзеўитледи. Құдайберген шундый тисиниң кетигин көрсетип күлди, күлди де:

— Шунша ғарежеттиң он батман сары яғы болады, гүбиге писилген, шуны умытмаң, шуның менен болар, — деди. Тап, усы нәрсе Сайымбеттиң ядынан шығып баратырған екен. Көзи жайнап кетти де:

— Ҳаўўа, ҳаўўа, — деди. — Қадағы неден екен буның базарда! Он батпаны қанша пул болады екен? — Биреў: „пәленнен“, биреў „төленнен“ деди, буның да нырқы

урылып: „Ийтке де уят керек, усының менен болар“, деди Сайымбет хәм усы шотқа түскен барлық ақшаны жигирма төрт сааттың ишинде төлемесе, он есе көбейип кететуғынын ескертип, шоттың басындағы тасларды пулға айналдырып жазды. Салынған салық, оның пулға айналдырылғандағы нырқы көрсетилип, акт дүзилди де қол қойылып, Ешбайға услатылды.

Қағазды бүклеп, бешбентиниң қалтасына муқыятлап салып атырып, отырғанларға қараса көз қараслары әжеп тәўир, хәммеси: „а-ал, қалайсаң енди!“ дегендей, ал, Жаңыл менен Әлийма болса, Ешбайға айралық алдындағы хошласыў нәзери менен тигилип, жаслы көзлерин ҳалақасының ушы менен сыпырысты. Усы ўақытта бағанағы қуўылған қотыр қатын қолын мойынына асыңған Шәмшия менен келип, есиктиң аўызында Шәмшия әдеп пенен, анаў бийәдеплик пенен етегин желпиндирип диз шөкти. Есапланған пул болар ақша емес еди, хәмме демин ишине тартып қалды. Хәммениң көзи Ешбайда. Ешбай Жақанға жети жининдей жек көре қарап:

— Пул керек пе, — деди. — Пул керек болса, мына кәтти былай ысыр!

— Пул маған емес, хукўметке керек! Не өзиндики! — деп, тоңқылданып жүрип, ақ баслы темир кәтти былай ысырып таслады Жақан.

— Пул керек пе сизлерге? Алың, алың да тынышыма қойың, усының астында бир гүзе пул бар, алың да қайқайың! — деп, дым болмағандай салқын қанлылық пенен көз әйнегин сыпырып турды. Жақан кәттиң орынындағы гилемди түрип жиберип, полдың қақпағын ашты да қолын суғып, нәхән бур гүзениң тутқасынан зорға дегенде жоқары көтерип алды. Хәмме гүў-гүў, еденде бундай тесик болады дегенди Алланазар түўе Сайымбет те қыялына келтирмеген. Жақан жоқарыда оқығанда билген екен. Бул сыбырлы, таңланыўлардың не екенинен бийхабар Нәзийра соқыр үлкен баласы Ғазтурғанға: „неўе, неўе?“ деп атты қарасы жоқ көзин айнадан түскен ақ таңлақтан айырмай.

Гүзени Сайымбеттиң алдына қойғанда оның түклери кирпитикендей шаншылып кетти, Жақан тесикке барып, қолын тығып, тағы былғалақ салайын деп атыр еди, Ешбай арқасынан қақты:

— Дәмиккеннен қуныққан жаман, сол пул жетпесе саларсаң былғалақты! Я тинтиўге қағазың бар ма, не деп тинтесең!...

— Отыр, Жақан! — деп бұйырды Сайымбет, тили тутлығыңқырап.

Ешбай келди де гүзени өзи алдына алды, соң, аўызына басылған ҳаялдың бир гөне дамбалын былай зыңғытып, тилең пашкалы пулларды Сайымбеттиң алдына сурланып зыңыў менен бола берди.

Алдына тасланған пашкалардың нешеў екенин санаўды да умытып, Ешбайға тесирейген Сайымбет „Әне, болды,абизге он сегиз манат қайтарып бересиз?“ деген Ешбайдың даўысынан өзине келди. Өзине келди де санап алыўды Жақан менен Есбергенге бұйырды. Жақан онша пул санаўға шебер емес еди, ал, Есбергеннің болса, қолы тўўе иши де қалтырап баратыр.

Қудайберген сыртқа шығып кетип, Алланазардың қанжығасынан қоржанын алып келип қырман алғандай пашкаларды ишине салып атыр: „Ўай маңлайы қатты-әәй, қанекей бай болмағаның! Шуншелли пул менен жин урмай жүргенин айт!“ десе, „Әмет шайтанның тапсырған алтынының қасында бул насыбай пулы!“ дейди Сайымбет.

Ешбай он сегиз манат аўысығын қайтарыўды ҳәм тил хат бериўди қатты талап қылды. Жазып-жазып, он сегиз манат ақшасы менен қоса, ашыўлы Сайымбет тил хатты Ешбайдың бетине зыңғытты. Ешбай күлди де бир қолы менен көкирегин қолына басып, екінши қолы менен есикти нусқады. Хәр адам шыққан сайын, қапылар тарсылдап жабылып, ашыўлар қапылардан алынып атты.

Хатлаўшылар үн-түнсиз тикке қалаға қарап тартып баратыр еди. Қаладан киятыр екен, қолында бир түйиншиги бар, жыйналыста биринши әшкәра қылып, қорқып қалған Әбдиўәлий алдыларынан шығып, күлди, Тап, ўәделесип қойған ба, я әдейи аңлып жүр ме, арқасында бир арқа отын, тоғайлықтан Абдулла шығып киятыр. Буларды көрип, арқасындағы отынын таслап жиберди де: „Ҳе, — деди жымыйып, мысқыллы. — Сайымбет аға, нәшәльник жолдас, Ешбай қане, хұккўмет қәне?“ деп, күлди, ондырмай күлип қалды, күйип кеткен Сайымбет: „бундай лоппық жемеспиз! Буннан Базарбай қылайдың қыйсық жийдесине асылып ғана өл-

ген жақсы еди!“ деди. Жақан болса: „бәри бир, мен қамайман, асып кетсе, бир ай!“ деп пәтленди.

Лийкин, „адам өлтирген — адам бойы жер қазады.“ Ертеңіне қоржын-қолаң, саўға-сәламы менен әреби ат минип, Ешбай Нөкиске келди де журтлар қара басы мине алмай жүрген катерге ат-паты менен минип, Төрткүлге хайт қойды, арадан бес күн өткенде исполком менен Сайымбет Төрткүлге шақырылып, қораз болып барып еди, пышық болып қайтты. Жақан қарапайым милиционер болып қалды.

11

Хатлаўға барғанда Мәдиярдың үстинен мылтық көширгени ушын Тиллабайы сол ўақта қамалып, Тәжимураты түлкидей қораны айналып, соннан туттырмай, зымғайып болып кетип еди. Оны УРАлықтан түсіп қалғаннан кейін барып, Жақан Орыс жағыстан тутып әкеліп, Шымбайдың домзакине қаматып кетти. Соған шекем аўыл арасы күнде тинтиспе, күнде қыдырыспа, журт „қызыл жағалы“ ға да үйреписип қалады екен. Бала-шағасы Бақыйшан тәренке жер аударылып, отаўлары, ғалы-гилемлери Халқабаттың базарында „ким зыятқа“ сатылғаннан, мал-қалы колхозға бас пүкил өтип болғаннан кейін барып, шарбазарда Тәжимураттың өзи судланды. Усыған шекем де гә Алламбергенди, гә Мәдиярды, гә тағы биреўди тергеўге шақырып, күнде болмағаны менен күн ара „қызыл жағалылар“усы аўылдан бир хабар алып турды. Буны Әметтин билетуғын себеби—устаханасы да, жайы да қалаға қатынайтуғын арба жолдың үстинде. Таттың, темирдің, пуўдың жаман ийиси шығып турыўы ушын, мудары қапысын ашып қояды. Жол есиктің аўызын қырып өткенликтен, пияда болса жаңқылдатып шәккиш урып атырған Әмет пенен оның атқосшысы Бийсенге бир қарамай кетпейди, атлы болса да ат үсти сәлемин берип, я ҳармасын айтып кетеди. Соның ушын да қай милиционер келди, кимди алып кетги, бәри бул екеўине аян. Ал, енди, Тәжимуратқа күн кесилип, Бухараға этап болып кеткели бул кәрадан милиция өткенди қойып еди, бүгин тағы көриниң қалды. Биреўи Жақанның орынына болған УРА, Әжимуратов Дәўлетбай деген, түрине қарағанда денинің саўлығына адам гүманланатуғын, адырақ

көзлери ишине ойылып кеткен, ұзын бойлы, арық жигит, „әкеси де чекист болып, душпанлар қолынан өлтирилген“, дейди. Кегейлинің қылқалыларынан екен, „биреу өлмей биреу күле ме, Жақанның түскени буған қайым болды“, деседи журт. Бирлиги, әне, усы, екіншиси, қәдимги Жақан.

Жақыннан бери түси бузылып, аштырған палы да келисиңкиремей, хаўлығыңқырап жүрген Әмет, негедур, бир патыраты шығып, фезек өзине қарағандай албырады, „айтаман, мениң түсим ғалет кетпейди!“ деди түсин жорытпаса да қасындағы Бийсенге. Жалаңбасланып шөккиш урып атырған Бийсеннің есиктің аўызына „қызыл жаға“ келип ат қаңтарып атырғанынан хабары жоқ еди, көзи түсиўден буған да өли шырай урып, Әметке наўмит, ыразыласыў нәзери менен аянышлы телмиргенлиги соншелли; бул көзлерден Әметтің де жүреги зырқылдап, дәрреу былай қарады хәм өзін баяғы Оразымбет лоқетектің алдында: еки қолы арқасында, изинде топлым журттың баласы, өлейин десе өле алмай, кире қояйын десе жер жарылмай барагырған Қурбанның қалатында елеслегти, „қудайым, сөйтетуғын болсаң, абырай барда ала ғой,“ деди ишинен өзинен өзи.

Лийкин, милиционерлер келип, апақ-шапақ болып көристи, қармасын айтты, УРА көрик басып, Жақан дийхан қадеси ушын бир терлегенше шөккиш урса да Әмет өзине келе қоймады, „бул халыққа исениўге болмайды, алдайын десе үсейтеди булар!“ деген, бурыннан қатып қалған исеними бар кеўилинде.

— Инилерим, үйге кирғениңизде болатуғын еди...

— Болса биз қой дедик пе? — деп, қәдимги аш болып турған Жақан дәлинің дуўры хабарын берип жиберди. Әмет қысынғандай түр билдирип, қыйпақ-сыйпақ етип, қолларын пешқабына сүрте баслады.

Әмет пенен Жақан ишкерилеп кетти де, Дәўлетбай Бийсеннің көригин басысып атырған, хәзир баратуғын болып қалдыдағы, олар кеткен соң көрикти туўарды:

— Мен жазып алмайман, Бийсен аға, сизге бир-еки ғана сораўым бар. Избасқан атаман Фильчевте жүз басы болғанында сиз оған атқосшы, яғный адютант болғансыз, суны мен өзиңиздің облГПУге жазған түсиник хатыңыздан оқыдым, дурыс па?

— Усының менен усы саўал жигирма ирет қайталанған шығар! Адам қайта-қайта айта берсе, езбе де болады екен, иним. Дурыс, бәри!

— Избасқанның қай тилди билетуғынынан хабардармысыз?

Бийсен, „буның не кереги бар екен,“ дегендей, таңланып қарады, соң барып, есикти қатты жаўып келди. „Шамасы, көп тергейтуғын болдың ғой, бизди,“ деген қыял сезиледи. Асықпай отырыўға шәйланды секилли, қара күйе жуғып, ыс басып, иреңкин өзгертип кеткен гүрсини Дәўлетбайдың қасына тақаңқырап отырдыдағы, сырг еттирип түпирип таслады. Соң: „Орыс тилине суўдай еди, оған гүман жоқ, араб, парсы тиллерин билетуғыны анық. Бирақ, ағылшын тили ме еди, мына „Зингер“ машынларды әкелип жүргенлердин тили-ше, — деп түсиндирип те қойды. — Сол тилди билемен дейтуғын еди, сөйлескенин көрмедим, сөйлескендей адам таппады-аў деймен!..“

— Ҳим, солай дең, — Дәўлетбай таңланғанын жасырды.

— Орышаны қалай үйренди екен, бала? — Саласырап сорады. Бийсен аңқылдап, мақтады:

— Бай-бай, ол бир, қатықулақлыққа қудайы берип қалған адам едиғо! „Қандай китап болса да еки оқысам болды; үтир, ноқатына шекем айтып беремен, сенде мий жоқ, бир айтқаннан уқпайсаң!“ деп бақыратуғын еди маған. Орышаны ол да, мен де бабайлардан үйрендик. Мен сөйлеўин айтып отырман, хатты ол Қоңыратта татар молладан таныған, орысша хаттыдә!..

— Өзи молла болса, қалай орысша хатқа үйретеди! Әй, яғә!

— Бай-бай, мынаў бала екен-аў! — деп өзинин жамбасына өзи урды Бийсен. — Әкеси Қайрулла ийшан деген қыдырды жети көрген көзи ашық болған. Сол: „балам. араблар қуранын қушаақлап қала берди, диннен кәрамат кетти, илим-ҳикмет орыс пенен аңғылшына аўды, илим-ҳикмет қайда болса, дәўлет сонда, қудай да соны қоллайды, динине кирмедағы, орыстың тилин үйрен“ деп, Қазаннан келген бир татар молланы әдебинде „мәсси тиктиремен“ деп әкелип, соң баласына муғаллим еткен.

— Орысшаға ма?

— Әлбетте, орысшаға дә! Бир күнлери сол татар баланың сауатын аштырып болып, ийшанға: „абзый, балаңа Пөшкинди үйреттим“, депти. Ийшан басқа бир-еулерден барластырып сорап көрсе, Пөшкин деган орыстың диннен безген, Ленин менен бирге жүрген шайыры екен дейди. „Ҳимм, аллабәрәкәллә!—депти ийшан.—Тағы не үйреттиң, абызый?“ „Бәрин үйреттим, балаң оқығанын тәржимә қыла алады, инанбасаныз, мине газет, тәржима қыл,“ деп, Изекеннің қолына бир газетти берипти. Өзиниң айтыуы-ау, мен онда жоқпан,—деп қойды Бийсен. Дәулетбай дым алаң қылмауға тырысып атыр.—„Сөйтип, бала, оқып көрсем, — дейди, Изекен.—Газеттиң аты „Искра“ деген екен, ишинде Ленинниң бир мақаласы бар, оқып, шамамыздың жеткенинше қуранға мәнийс бергендей, мәнийс бере баслап едик. „Қойып тур,—деди ғарры абызыйға.—Сен бизиң баланы балшойлыққа үйретип жүр екенсеңғо!“ Сол-сол екен, ертеңине оның қарасын көрмедим, ғарры қаматып жиберди“ дейтуғын еди Изекен...

— Сиз де анау-мынау қатықулақ болмасаңыз керек, дәл өзи болдыңыз.

— Бир жүз елиу жигиттиң ишинен сайлап алдығо, соған қарағанда мен де бир қыйлы болсам керек! Яқ, ырасым,—деди басын шайқап биреу „олай емес“ деп атырғандай.—Еситкенимди жаздырмайман. Атаманға айтып бар дегенин хат-қалемсиз сол турысына сөзбесөз жеткерип бара беретуғын едимғо!

— Ҳимм, солай дең. Араб, парсыны ғой диний китаплардан үйренгенди, орысшасына да инанайық, бірақ, англичанша билемен деп алдапты сизди.

— Яқ, иним,—деп кес геллем басын шайқады Бийсен.— Мен усы өтирик сөйлейди дегенди жақыннан бери билип, өтирик сөйлейтуғынларды да жақыннан бери көрип жүрмен. Ол жыллары адамларда лебиз бар еди. Жазықлы болып қалмайық және, иним, сиредағысын айтып атырман. Ол геллесин кессең де сөзинен таймайтуғын бир сөзли хәм алдағанды, бассынғанды жети жининдей жек көретуғын адам еди. Ооо, билеменғо оны! Ырас, бул гәпке адам исенбеуи мүмкинғо, ақыры, ангилшаныңды қарылпақ түе орыслардың көбиси татып алмайды, ол ырас. Бірақ, Изекеннің ангилшанша балгени де ырас. Хәтте, жазып көрсетету-

ғын еди! Өзи де жүдә хошхат еди! Қәтип десе болар, бай-ба-ааай!..

— Бир гәп бар, Бийсен аға, көрсеңиз жазғанын таныр ма едиңиз?

— Оны танымаўым, — ойланып қалды да:— әй яғә, — деп бас шайқады.— Мүмкин емес, иним, танымаўым...

— Неге?!

— Негеси сол, ҳеш кимге усамайды оның жазғаны, ҳәриплерди көплеў шыйырады, басқа адам өйтип шы-йыра алмайды.

— Яқшы, яқшы, көремиз ҳәзир танығаныңызды, — Дәўлетбай папкасын ақтарып атырып, Бийсенге тышқан қарас пенен көзин жылтыратып жалт-жалт қарап қойды. Бийсеннің бир қасийети — өзін сынаған, яғный сынап қараған адамды дәрхал сезе қояды да аржағына бек болыўға жанталасады, мына қарастан ол да бирне-мени уғып қалды. Бир бет қағаз, қағаз болғанда да өмирде тозбайтуғын шытырлақ жипек қағазды папкасының үстине жайды Дәўлетбай. — Мине, Бийсен аға, қай тилде?

— Сол ағылшынша шығар! — деп таңланды Бийсен, сурланды, ҳаўлығынқырады. Сөзин билмегени менен, оған түсинбегени менен, үңилди, устап көре жақ еди, устлатпады УРА. — „Қандан, қалай алды екен буны?!..“

— Ағылшынша екенин қалай билдиңиз? — „Билмедим“ дейин десе, „билетуғынымды билип болып сорап турған шығар, айтпасам, гүна шерик боларман,“ деген ойға кетти де:

— Онда нурламадай бир қойын дәптер болатуғын еди. Жипек қағаздан. „Маған Асқар берди, англияда шыққан, бүйерлер шығара алмайды бундай қағазды“ деп мақтанатуғын еди. Бул сол қойын дәптердің қағазы... Жуўанбеди дейсең бе, әй, сол жүз қағаздай бар-аў деймен, сырты былғары қаплы, алтын сыя менен жазылған жазыўы бар қойын дәптер еди.

— Тағы бир саўал: „Асқар“ дегениңиз ким?!

— Асқарды мен көргеним жоқ, ол сол Қарақум ийшанда буған өзиниң тилин, динин үйретип, ғайры елге, Өкисперт деген өзлериниң медиресесине оқыўға жиберемен деп жүрген мүсәпир...

— Мүсәпир емес, ол шпион. Асқар емес, Оскар, Англиядан!

— Қайдам, қарақалпақлар „Асқар молла“ дейди екен...

— Мынау Избасқанның қолы ма, не деп жазған?!

— Шыйырыуы соның шыйырыуы. Бирақ, не деп жазғанын билмеймен. Әрепше болса, бир гәп еди...

— Яқшы-ы, — деді Дәулетбай. — Әрепшесін де тауып береміз, — деп, қағаздың екінші тәрәпин аударды. Хатқа көзі түсіуден Бийсеннің жүрегі хәулирип сала берді. — Ал, оқың, не депти? Соның қолы ма?

— Соның қолы, — деді албырағанынан болса керек, дауысы дирилдеп. — Не дегенин өзің оқып отырсаң ғой, Есберген деген исполкомға қазыушыларды көтерилиске таярлау хатқында бұйрық мынау! Бұған исениуге болмайды, исполкомға жеткендей не хәдди болды оның! Бир мың тоғыз жүз жигирма нешенши еди... Бул жыллары ол Қарақум хәзиреттен кетіп, жақ, тап сояқта болған! Қалай сизлерге жетти бул хат?! — деп таңланды Бийсен. — Аппырмай, жети өлшеп, бир кесип ис алып баратуғын адам еди, сақ ғарға илинген екен-ә сағақтан! Ким арқалы түсирдиниз қолға, я исполком қолға түсти ме?!

— Енди буның әхмийети жоқ, айта берсек те болады. Қарақум ийшанның шабарманы — Әжимурат мақсым деген мениң чекист әкем жеткерген!..

— Бай-бай, әке жолын қууған екенсеңдағы! Әкең Халқабадта ма?

— Әкем гәрде! Соң Избасқан билип қойып, өлтирип кеткен...

— Исполком сол мынау бизиң бригад Есберген емес пе, буны да исполком болған деседи, — деп еди, Дәулетбайдың түклери шаншылып:

— Усы гәпти тис жарып, биреуге айтқан күниңде еки қолым бу дүнья, о дүньяда жағаңда! Өзиңнің Қоңырат чекасында ислегениң ырас па? — деп, гүман менен қарады, Бийсеннің сары жүзи қызарды:

— Сорап көрсеш Шымбай милициясындағы документке исенбесең!

— Әметке Избасқанды таныйтуғыныңды билдирдин бе, ырас айт?

— Алтын бергенин айтып, мақтана береді, ушлыған айтып, жым еттим. Қорықпай-ақ қойың, ондай зил

түбине жеткергеним жоқ, женил-желписи айтқаным, болғаны. Соның өзине-ақ талып қала жазлады...

— Тосыннан Избасқан кирип келсе, не қылар едиң?

— Талып қалар едим, сөйтермен сирә! Хатын көріп-ақ қалтыратпа тийдиге! — Әмет келип, чайға шақырып кетти, түри солғын...

12

— Мен әйне егистің мәхәлинде қайда бараман! Буны ким тапса да душпан адам ойлап тапқан! Егистің мәхәлинде де өнімкенести оқытамекен, бармайман, ҳа, бармайман, басқа адам барсын! — деп, урды шатқаяқты Шундый, урды шатқаяқты! Алланазар бийбала:

— Еркелигинди көтерген сайын ырбый-ә әбден! — деп, жекиринип жиберди. — Баллар шатқаяқ урмайды хәзир, тәртипке түсинеди! Хүкүümet әкең шығар әбден, сениң еркелигинди көтере берип! Бир ярым ай ғой, бир ярым ай, партия керек десе сени бир жыллық-хәм оқыўға жибереди. Саўаты сени жырып жиберетуғындарды еки жыллыққа жаберип атыр сен тўе! Хәзирден баслап азығыңды тўй, ертең кеште Шымбайдан кеме кетеди! — деп, ада-жуда, үзил-кесил айтып кетти партячейка секретары.

„Тәртип шундый болса, иләж қанша, ким де болса, душпан тапқан!“ деп, Созанайды созылдырып жүрип, кири-қоңын жуўғызды, жуўғызғанда гөр ме, бир дамбал, бир көйлек, оның да қолтығы сөтилген екен, малақайынан ийнесин алып, өзи-ақ тигип таслады. Мәс-силериниң жарықларын, қолларының жарықларын шыжыққа майлады. Сөйтти де алдына азанда кемпирин шақырып еди, келмеген соң тақаты таўысылып, өзи барды. Көзи жөгисиреп күлгени менен көкирегіндегиси де сол:

— Бир ярым ай деген аз өмир ме — қырқ беш кун! Хәр күни бул әлемде он мың адам туўылып, он мең адам өледиемиш, ески китаптың шул гәппине ишанышым кем еди. кеше газийттен оқыдым, хәзирги хәм шуны тастыйықлапты, — деди дым салдамлап ғана. — Бизге енди қайтып туўылмақ қайда, қарры жанға исеним жоқ, қырқ беш күнниң хәр күнинде кететуғын шул он мыңының бири болсақ, ыразы...

— Хә, қойсаң! — Созанай хәм соғғы мәрте көрип турғандай бир түрли болып, жаңа ғана дауысы тарғыланып шақырғанында бармағанына өкинди. Жасында да усындай бир өкиниш пайда болып еди, сонысы жылт етип есине түсти, бирақ, сонда неге өкинип еди, соны еслей алмай турса Шундыйы қашшан малақайының қулағы жалпылдап туў анадайда баратыр. Изинен бақырмады да, жүрмеді де, меҳир-мухаббет пенен қарады. Жасында, анаў Төрткул гәреплерде, онда Шундый емес, Қудайберген деген өз аты менен жүрген күнлеринде есиктен мылтық алып шығып кететуғын еди, сонда бул тап усындай етип талай елжиреп қарап қалған, соң-соң бул жол қурылысына, жаңа жоллар салыўға үйден бел, бел болғанда да, буйыртпа нышлы бел алып шығып баратырғанда да, бери келе қазыўларға атланарда да тап усындай етип елжиреп қарап қалатуғын еди, онда Шундый, жақ, Қудайберген жас, әри сулуў сымбатлы еди, себеби үйиниң қасындағы бузық қатын Айжамал пайлап жүретуғын еди буны, Созанай күйеуиниң сулуўлығын соны еслеп болып еследи, өзи де сулуў еди, себеби, өзине Әмет дегенниң Нурмухаммед деген бийқасийет қызыл бет баласы „ыраштың аржағына шық“ дей беретуғын еди. Әне, сол жыллары бул Созанай, жақ, онда буның да өз аты бар, Шундыйының изинен тап усындай, жақ, усындай емес, жаслық меҳир-мухаббет пенен талай қараған! Есине хәзир сонысы түсип, өзін бир нәўйе жасарып қалғандай сезгени менен ойларын тап биреў билип қойғандай өзінен өзи қысынды, қысынғанда да жаңа түскен күнлердегисине еликлепкіреп қысынды. Қараса, Шундыйы көзден ғайып болыпты, негедур, тағы бир көргиси келип кетти, бул сезим дегенди қоя бер сирә, жас таңламайды-аў!

Бул, жаўзада жаўдай егис болып, әйне егистиң қырта-қырт қызып атырған мәҳәли еди. Таң сәхәрден баслап, қас қарайғанша серменеди, бул күнлери жерге не таслап қалғаның мәпийт, нәўбәхәрдеги бириң қоңыр гүзде жүз болып өне жақ, соның ушын еге бериў керек, еге бериў керек. Күни менен пахта егиси, хеш ким сени былай-былай қаратпайды, районнан келген ўәкиллер де атызлардың басында таяқ шақылдатып тур, Мәдияр, Қунназарларыңның уйқы көрмей сегбир тартқаны қазыўдың басында еди, соннан бери тыным жоқ, хеш кимниң назын хеш ким көтермейди, шыртылдап

зорға жүрген биреулердің тили түе қамшысы тийип кетсе де тәәжүп емес. Соның ушын, меншик керек болса, гегирдек керек болса айдың жарығы бар, таңның алдындағы қаранғылықта оянсаң, күн шығаман дегенше ықтыяр өзінде, сыйыр саұамысаң, керилип кетпен урамысаң, өзиң бил, төбенде дингирлеп турған Шундыйдың жоқ, бірақ, күн шықпай қолхоздың атызында болыуың керек, Шундый жоқ болғаны менен, ол кәрадан соған тақаббил Жолдас қара, Гүлзийра ударник қусаған дыңғырлауық бригадирлер табылады. Бірақ, Шундыйдың орынын ұақытша болса да Есберген ийелеп, өним советке қатты қолайлы адам екенлигин, хат-саұат, илим-икрамы бар адам екенлигин хәр тәрәп-леме анлатып атыр; колхозшыларға жайлы, түн жарпында келип, Шундыйдай шықылықлап уйқынды бузбайды, „анаұ екпе, мынаұ ек“ деп те мазанды алып атпайды. Жүдә кәтқуда:

—Егис мапазы деген, ушқан қус! Ұақтында атсаң, атқанын, ата алмасаң, аңқаұ мергендей аұызыңды сыйпап, құры қаласаң! Хәзир жерге не сепсең де сеұип қал. Бес күн шала уйқы болғаның менен өлмейсең! Жазы менен жатасаңғо хәсеттің ыссысында табаныңды керегеге тиреп!—деп, төрели гәп айтады. Жұртқа мәш бар ма, тары бар ма, лобия бар ма, ашық жер қалдырмай ектирип атыр, ектирип атыр. Екпесине де қоймайды: „жылдың қалай келетуғынын қайдан билесен, бес қонақ бажаң емес шақырған ұағыңда назырқанып келетуғын! Ек, ек, жаман айтпай жақсы жоқ, жаманлығыңда да колхозға аұыз ашпайтуғын бол!“—нәсияты да, хұкими де усы. Мәдиярға, Құнназар ақсақалға жүдә жағып қалған жери де усы. Қай жерге қандай егин қолайлы, буны да билип баратыр. МТСтан келген агроном да буны мақтап кеткен соң районнан келген ўәкил менен Мәдиярға Сәхәргүлдің туў мәкиенинің сорпасын ишкизип: „Құдайберген келгеннен соң- хәм Есбергенди усы жумысында қалдыра берип, Құдайбергенди оның орынына бригад ете қойсақ қалай болар екен,“ дегенди айтып салды Құнназар. Ыәкил буны мақуллады, бірақ, Мәдияр үндемей қалды. Буны Құнназар: „кеўилине тийгиси келмей отырған шығар Шундыйдың,“ деп жорыды. Ырасында да солай еди, Есберген баслыққа да унаған. „Жуўазлар ушын“ деп, бес гектар партаұ аштырып, кендир екитирди, „орталық

ушын егилсин, сууы минип тур, бәри бир, бос қалады-
ғо, көгерсе, көгерер, көгермесе, келеси жылға жер саз-
ланып қалар“ деп, қара тары ектиріу ушын хәзир алты
гектарлық Айғақыр партауды аштырып атыр. МТС
директорынан бес күнге тракторы менен қоса Исиметти
сорап әкелген де өзи. Адамлар: „бурын исполком бол-
ған, сөзи тас кеседи, елде усындай бас көтерген ужы-
батлы жиғитлердің бары жақсы,“ деп, буған да ғау-
қылдасып қалды.

Есберегеннің күн санап, саат санап абырайы артып
баратырғандай туйыла берди Созанайға, солай туйыл-
ған сайын есине Шундыйы түседі: „бийшара Шунды-
йым, қайтадан тыштабан болып қалмаса болар еди,
мынау ширкиннің пәти жаманғо!“ деп гүдикленеди,
баласы Алламбергеннен басқаға бунысын тис жарып,
айтпайды. Баласы болса буны еситсе күле береді, күле
бергени—ыразы болғаны. Өйткени ол анасын әкесинің
тағдийринен пүткиллей бийғам, жат адамдай сезер еди,
әкеси анасының кеуилинде булғурлым барлығы қуған-
дырды баланы, лийкин, усы қуғанышын тис жарып,
бул да анасына айтпады. Деген менен, ұақты-ұақты:
„аман келе қойса болар еди, Төрткул дегеннің жөлиги
болады, өлтирип, мойынына тас байлап, қара малақай-
лы, малақайының бир бауы жоқ биреуді Хәмйүге зың-
ғытыпты! Ағамның өзи жақсыдағы, тила шатақ, „жүз-
иңе айғаман“ деп, айтылыуға тийисли емес нәрсени де
айта береді, хәзир адамлар жүзине айтқанды, қарсы-
ласқанды жақтырмайды, соны түсинбейди ол. Апа,
ағамның малақайының еки қулағының да бауы бармеди?“
деген қусаған биринен бири қорқышлырақ хабарды
тауып келип, кемпирин апалақлатады, сынаиды.

Шундый кеткеннен жигирма күн өтпай-ақ кемпир
кисисинің тилегин баласына еситтирип тилейтуғын, соң-
соң шырпыдан пал ашатуғын, түс жорытатуғын, қул-
ласы, сағынатуғын болып қалды. Әдебинде, буның са-
ғыныш екенін сезбеді, соң-соң ойланып қараса баяғы
еңкейип түсип, етеги ашылған айлары усындай бир қа-
латта сезген екен өзін. Шундый истен қайтар мәхәлле-
ринде негедур, оның көше бетти сыпырғысы, сылтау
тауып, солай шыққысы келе беретуғын еди. „Я пәлек,
адам қартайса да кеуил қартаяды деген бийкар екен,
енди, усынан бир аман келсе қайтып кеуилине тий-
мейин!“ дейди өзине өзи. Күн өтсе айдай, хәр хәпте

жылдай, соған усаған биреу көринсе көкирегі дүрсилдеп сала береді; деми ауызына қайтып ұрғандай болады.

„Құдайым, адам жоқта келе қойғай, адам барда келип, жылап жиберіп масқара боларман!...“ деп қаулығып жүргенде Шымбайға кеткен Мәдияр: „Кише, шүйінші, Құдайберген аға Төрткүлден ертең шығады екен,“ деп келді, не дерін билмей қалды, өзін қандай ауқалда сезгени де есінде жоқ, түринін қалай өзгергенин де билмейді. „Шүйіншіге не берсем екен,“ деп ойланып тұрғанында Мәдияр бармағын: „Хә сен кемпирди ме, жаңа түсіндим!“ дегендей шошаңлатып, кетті. Соған қарағанда түрі әнейи болып өзгермесе керек. Ол кеткен соң буның иши пытырлады: „Барғаны Шымбай, Төрткүлдің хабарын бул қайдан билген!..“ Соратайын десе, сол күні комсомолларын ертіп, қызыл таяқтарын шақылдатып, Шотанның фермасы жағындағы „қашқан-қушқан уры кулақтардың сазайын береміз“ деп кеткен Алламбергени келмеді. Үйде жалғыз еді, төрели болып отыруы ұшын бас жууайын десе, бас жууғысы жоқ екен. Басқаникине емес, қараңғы болса да Шундыйы салған аяқ соқпақ пенен баслықтикине барды, бул соқпақ қара жерге төселген бир ен ақ паян-доздай болып, ски үйдің арасын жалғап туратуғын еді, сыбырлап Айсұлтаннап сорады: „Дәу мырзаға Шундый атаңнап хабар тауып келді, қайдан еситти екен?!“

— Шундый атам деген әнейи емес, обкомда тұрып, тиккелей исполкомға дилгирам урыпты! Соған қарағанда сирә қуры қол киятырмаса керек, оқып-оқып қуры қайта бере ме, хәмел алып киятырса керек баяғы Досназаровтай!—деп былпытты Айсұлтан.

Созанай Досназаровтың Шымбайға „айырпалаң қондырып, алдынан ылақшы ойнатып келгенинен“ хабардар еді. „Бай-бай, сөйтип келетуғын болса, үйди де таярлау керек болды,“ деген хыял менен үйине келді, қоқыр-соқырын жыйнастырды. Дөгеректи сыпырды. Шашын қатыққа жуып, тымпыйып айнаға қарады, қараңғы еді, жөнли хеш нәрсе көринбеді. Жатты. Түсінде Шундый буны ақ атқа мингестиріп, ақша булыттың арғы жағына алып қашып баратырған екен, буның геуиши түсіп қалыпты, „алайын“ десе, „жанасын әперемен“ деп, Шундай алдыртпайды, бир нәрседей қыйналып оянды, көптен бери киятырған геуиши еді!..

„Жақсы түс шәмшил болады“ деп, түсин бул хеш кимге жорытпады, өзінше „кисим оқып келсе аяқ жолым жаңаратуғын шығар“ деди де қойды. Түстен кейін: „айырпалаң менен келсе бүгін келип қалмаспекен,“ деп ойлады. Қатынлар менен Айтақыр партаудың тары егисінде еді. Екі қулағы аспанда, хеш жерден гүрилди еситилмеди. Кеш болды, үйге қайтты. Алламберген келді. Куұанышлы хабарын шәўкилдеп айтты, баласы қыйтырланып күлді, соң: „усы ўақытқа шекем неге жетпей атыр екен, бала,“ деп, ойланған болды. Баяғы жыллары Урысайда құрбанлыққа шалынған нәхәнлерди айтқан сайын Созанайдың жүреги суўлап, ғаррысының қадир-қымбаты, нырқы артып атыр...

Ертеңине гүрилди тағы еситилмеди. Оннан соңғы күни тағы. Созанайдың жуўған шашлары кирлеп қалып, еді, жума күни елди жатыра берип, гүрилди еситилди, бул сондай бир гүрилди еді, аспан түүе қапталында Созанай жатырған темир печьти де зыңлатып жиберди. Бул ақшам да Алламберген қызыл таяқларды баслап, „Жаман аўыл“ жақтағы дөңгелек қалыңы менен тутылған бир жаўшылардың шатағына кетип, үйде бир өзи еді. Жүреги хәўлирип, сыртқа жуўырып-ақ шықты. Самолет емес, трактор екен, Қурбанның үйине өтип кетти, Исимет. Писи қурып, жаңа есикти тәмбилей бергени, биреў қапыны мушлады. Аржақтан маңыраған тоқлының сестиндей болып, „ашсаң бойма?“ деген уяң даўыс еситилди, жүректің бурынғы шәўкилдеўи шәўкилдеў ме!..

Кимде ким шын муҳаббет тек жас жубайларда болады десе, ол жалған!.. Созанайға, Шундыйға да солай сезилди. Көптен бери маек жыйнап жүрип еді, аўыз қабақ толып қалған екен. Номай етип, суўға қайнатты, көрген түслерин, оң қабағының тартқанларын, бүгін оң ийининиң тартқанына шекем қалдырмай айтып атыр, аўылдағы жаңалық қала ма, қай жерге қандай дақыл егилди, ким өлди, ким келин түсирди, дымы-дымы қалмай атыр. Шундыйың хәм хот! Сақал-мұртты да жүдә ғана пул берип пардозлатыпты, малақайдың астары сыртқа шығып, оның астынан тақыяның пөпеги көринип туратуғын еді, жақ, басына жана сырыма жасыл қалпақ кийип алыпты. „Пах-пах-пах, жасырақта оқытықанда болады екен!“ деген ой жылт етти Созан-

айға. Дауысты жүдә минайым шығарып жүріп ғана чай демледі, дуз әкеліп, маеклерді өзі қыршып алдына қойды, соң Шундыйының шулғынып жегенине хәз етип қарап отырып жағын таянды. Құдайберген де онша аұыр минезли адам емес еді, „сағынғанымды сездирмейин, хәддинен асып кетер“ десе де қолы айтқанын қылмай, қарсы Созанайының арқасына бара береди, көптен бери бул да еркелеуді умытып кеткен екен, „қой-ш, бундай емесеңго, уятты,“ деп арқасын қыйқаңлатып атыр жағып атырғанын билдиргиси келмей. Шыра өшкен соң да саўсақларын қабыргаларында ойнатып: „азып кетипсең, кемпир,“ десе: „өйпей, мына ғаррыны жин ура ма!“ деп, таңланғаны менен көкирегинен де ийтермеди. Азанда кемпир ғаррысынан уялып оянып, суў жылытты . . .

Ким де ким муҳаббет сөнеди, ол қайтып оянбайды десе, қатты қателеседи, өмирде сөнбейтуғын муҳаббет бул кемпир менен ғаррының сөнип оянған муҳаббети, оларды енди тек ғана гөр сөндире алады, себеби, ол соңғы, хасла қайтып айныўды билмейтуғын ең ақырғы, ең пәк муҳаббетдур! Созанай соны аңласа керек..

13

Құдайберген таң сәхәрден ояна сала чай-пайға қарамады (ақшамғы Созанай қыршып берген маеклердің тоғы бар), жаў кийимин кийип алды. Сөйтти де сыртқа шықты. Әлем тәўир-ақ жақтыртса да, қуяштан дәрек болса да иңирдеги ең дәслепп шыққан жулдызлар семе қоймапты, лийкин, сөник, бурынғыдай жарқыраў қайда, оның ушын таң қараңғылығы керек, хәзир болса, мәхәл оннан өтискен. Ақшам Шундый маегин жеген таўықлар дарағашларынан томп-томп секирип түсіп, этирапқа бул шекеси менен бир, ол шекеси менен бир қыялап қарап тарасып атыр. Майдың ақырғы күнлери болса да азанғы ўақыт салқын. Құдайбергеннің жып-жыллы жерден шыққан бойын сергитип жиберди.

Үйдің этирапларына сер салып қарады, ақшам-ақ көргиси келгени менен қараңғы еді, сағынып қалған. Есиктің алдындағы гүлшелерге қурақ қурағандай шақмақлап тәрнек пе, бурыш, пияз ба, мәш пе, лобыя ма, қулласы, дақыл қалдырмай егип таслапты. „Үйдің дөгереди қашпас мен қашпасам, айналып

келип көрермен,“ деген қыялға кетти. Бүйтип, бірден асығыуына үңилип қарап, ныш урып шығып атырған лобья нәлин көргени себеп болды. Бул лобья оның есине баяғы газетаны, газетадағы „пахтаның сууын ишип, қанын сорып, дәрисин жейтуғын дақыллардың кулагын . . .“ салып жиберди. Ишке сүңгиди.

—Хеш үйден түтин шықпайды, бул не, ел қырылып қалды ма, шул мәхәлге шекем-қәм жатпақ болып па!—деди ашыұлы кейип пенен. Сон сабаяқты пешеледи де газетаны тауып, қойынына салды. Көп жыллардан бери биринши мәртебе шаршап, сабылып, болдырып түргелген Созанайдың уйқысы қанбағандай тула бойы аұыр тартып, манаұсырап отыр еди:

—Журт барлық егинди байытып болды. „Арқайын уйқыңызды қандырып ояның, он күн тынығың,“ деди дәу, сен бурынғы Шундыйлығыңа салып, журттың айнасын қағып, пәтеңге келтирип жүрме,—деди Кудайбергеннің белди бууынып шыққанынан гүманланған Созанай. „Яқшы“ деп кетип еди, былай шыққан сон түндеги кемпининің гәплери есине түсти.

—„Бессары“ аұыл лобья, мәш, тары дегенлерди тындырып таслады, быйыл сирә сөкти тауық жемес! Қатынлар енди сықпан сықпай шылғый лобья, мәштен жарма писире берсе болады! Есберген орталықтан да кеше Айтақыр партауға тары еккизди. Журт сени сағынып отырған жок, Есберген халыққа жүдә жағып қалды,—дегенде бир қызғаныш па, бир нәрсе жылт еткендей болып еди. „Әй, яғә, хәммениң де халыққа жайлы болғаны жақсы, қайларға барасаң, кеуилим!“ деп, өзине өзи кейип, өзін өзи минеп-сынап, Есбергенге кеуилин жылытқысы келип, питегене жылытып та еди: „пай, мен де усы адамды душпан деппен-аў! Яқшы менен яманды журт айырады, мен журттан асқан ким болыппан, шунда хатлап, партиядан айдап жибермегенин айта бер, биреўдің обалына калады екен-мендағы! . . .“ деген пикир менен қосыла: „қойып тур, қойып тур, ол кулак болмаса, ол зиянкес болмаса не ушын дақыллардың кулагын, пахтаның зиянкесин ектирип . . . Хим, гәп буяқта, әри халыққа жақсы көринеди, әри хұкүўметке жаманлық етеди! . . .“ деген ой санатын ийелеп алғанлығы соншелли, баслықтикин де қоя берип, туппа-туұры тракторға—Исиметтикине тартты.

Құрбан уста түнлетіп Шымбайдан МТСқа Құдай-бергеннің машиналы келгенин, қон десе қонбағанлықтан, берман жеткеріп таслау ушын Сайымбеттің Исиметке ис буйырғанын ақшам баласынан еситкен еді-дағы, „аман келдің бе“ ғе жай-жайұат, күнай жайылған соң кирип шығармыз“ деп отыр еді, буның өзі келді. Бир ярым айдан бери көрмеген яшуллысын отырғызарға жер таппаң Гүлзийра да, Құрбан да бүліп атыр, бул есиктің ауызында дize бүгіп, тикейди де: —Соң айналып соғарман, ҳәзир Исиметти оят, сروحно!—деди.

„Неге“ деп ҳеш ким сорамады, аздан соң трактор ходланды да артына бир қабақ суу байланып, Шундый силтеген жолға түсти,

„Бессары“ қышлағының күн шығарындағы Шундый быйыл пахтаға шотлап жүрген төрт-бес гектарлық гөне жоңырышқалық бар еді, буның буздырыуын гүзекте өзі буздырып, өзі сүргизген еді, қараса, жайқалып жазлық тур! Исиметтен бул жазлықты ким егип бергенин сорап еді, „мен сүрип, тырмалап бердим, бессарылардың орталық жазлығы“, деди Исимет. Соннан-ақ әжий-неси тырысты Шундыйдың. „Бур солай!“ деп буйырды. Исимет оның неге олай деп атырғанына түк түсинбестен-ақ бурып жиберди. Атыздың басына келип тракторын тоқтагты. Шундый секирип түсип, бир нәрсе жойытқандай дизеге жетеғаба жап-жасыл жазлықтың арасып қолы менен ашып қарады. Соң келистирип турып Есбергенди сөкти де: „ең болмаса жоңырышқа араластырын сеппепти-ә! Оарсаң жазлықты! Айда былай!“ деп, қолын сермен буйырды. Исимет аң-таң болды.

Трактордың пазнасы артында көтерилип киятыр еді, барды да „салқ“ еттирип, Шундыйдың өзі түсирип жиберди. Соң: „сүрип тасла ҳәзир!“ деп буйырды. Исимет әри-бери тайсалақлан көрип еді, болмады, бирақ, айдамады да. Үнсиз, трактордан түсип, кетип қалды. Тәуір-ақ былайлауға шықты, „шақырар ма“ десе, еле изинен шақыратуғын Шундый жоқ, қараса, асылып минин атыр. „Мин, мине бер, — деди ишинен. — Көремиз айдағаныңды!..“ Сөйтти де Туўбайдан атлап өтип, жаптың бәлент ырашынан төмен ентеледи. Бул тракторды өширип қашып еді, бир ўақытта „ўаррр“ етип, ходланған дауысы еситилди де бала турған жеринде зеңирейип қалды, соның арасынша болған жоқ, трактордың ыңыранып шыққан

дауысынан, зор түсіп, пазна сүйреп баратырғаны бел-гили болды! Енди тақаты шыдамады, жан ушыра изине қарай жуұырды. Келсе жайқалған егисликті баұырдай тилип, үш пазна жүзген ғаздай қатарласып баратыр! „Тоқта! Ға. Кудайберген ата, тоқта!“ — Алдында қула-шын жайып, шегиншеклеп баратыр. Шундыйдың көзи шақшыйып, ғазеби болар емес, үстине дөнип келип қалған трактордан зорға тайсалып қашып үлгерди. Енди ийтиң Исимет болмасын, асылайың десе, нәхән адам, асыла алмайды, алдында жатайын десе, жан татлы, „басып кете ме“ деп қорқады, „бул кисини жин урған!“ дегеннен басқа ой жоқ, жуұыр, ға жуұыр, аұылға жуұыр! Жуұырды-аұ, жуұырды! . .

Туұбайдың ырашына өрмелей бергенинде аұылға қа-рағанда „Бессары“ қышлағының хәдеұир-ақ жақын екен-лиги, әри усы көлемниц бессарылар тәрепинен Есберген-ниң басшылығында аұыл ушын орталық меншикке егил-генлиги, туқымының хәр үйден тең мөлшерде жыйнап алынғанлығы есине түсти де лаппа көп терекли шоқ аұылға жортты.

Есберген етигин қоңылтаяқ суғып, сыртта мал-ға-лына от-пот салып жүр екен. „Билип едим-аұ тегин жуұырып киятырмағаныңды! — деди. — Соңғылығында жин урар буны, я қашшан урды ма!“ деп, сөгинди. Кейин қолының шаңын қағып мине шабыұ ушын атын шешип атыр еди, тағы ойланды ма; „Әй,яғә! — деди. — Мен жинли менен жинли болмайман, баслыққа шап! . .“ Сөйдеди де үйине кирип кетти. Исимет: „азап айдап-ақ келген екен мени! Үйинде Алламберген де жоқтыдә! МТСтан келип не қыламан-аұ!“ деп налыныұы менен аұылға солқылдады.

Ишкери киргени менен Есберген парасат таұып оты-ра алмады. Турсынбақый ғаррыны шақыртты да: „бир хабар алөссиң, сондай деп кетти, қашанғы алдыңызға түсіп мен жортаман, өлимисиз, тиримисиз!“ деп, пәзнени басып жиберди.

Турсынбақый есиктен кире сала басқа үйлерге келип ғалаұыт салды. Бул хабар дабыл болып қағылып, хеш үйге „үйиңе жаұ шапты, атлан, атлан!“ дегеннен кем туйылып атпаса керек, ким бел дәсте, ким жаба, ким қуры мушына түпирип шабысты.

Баслықтың районға кеткенин еситкен Исимет не қыла-рын билмей албырап, қайтадан кейин қарап, такторы тә-

репке жуўырды. Кеўилине бул аўылда усы елге төрелик ететуғын баслықтан басқа адам жоқтай.

Күн арқан бойы көтерілип еди, қарызланып-қаўел-ленип, көктің шығысына алған арық қашарын ыраш-тың ығына арқанлап атырған Назарбайға арба жолдан биреў ешегин егленкиреди де:

—Хәй бала, — деди. — Мына Шундый дегениңиз бе-нен тырақтыршыңызды мына жақта бессарылар жабы-лып сабап атыр. Нелисең өзиң? . . .

Назарбай әзелинде итибар бермеди, ешекли өтип кеткен соң оның: „нелисең өзиң?“ дегени есине түсіп: „хаўўа, қаңлыларды бессарылар басып сабай бере ме, Шундый да, Қурбан да қаңлы! . . .“ деп, бирден сер-гиди. Сергиди де Турдымураттың Әўезиниң үйине қа-рап шапты, буның өзи бийге қусап сөйлегенди тәуір көретуғын, колхоздың жуўазларының, темир дүканы-ның, қаладағы дүканының әри үстинен қарай-туғын, әри ғарежетин жеткерип берип туратуғын орта бойлыдан келген қарыўлы, уруў даўын, төбелес-жәнжелди, даў шешкенди шеп қөрмейтуғын, „бурынғы заман болғанда бий болатуғын едим“ деп жүрген, арба-кештен көтерілген шала хәмелдар болғаны менен сол шалапы пүтинлейменниң талабында атқа минерлерге, қаладан келген ўәкиллерге тауық сорпа ишкизип жүр-ген жигит еди. „Әне, жаңа намысқа тартып, нағыз қаңлыға усадың, дәррнў Елмурат, Дәўлетназардикине шап!“ деп, шала болса да хәмелдар айғқан соң Назар-байда жан бар ма, аўылдың бир шетинен „от тийгизип“ шықты ма де! Бул қаңлысы қайсы, қаңлы емеси қай-сы, биреў төбелесиўге, биреў тамашаға турған шап, турған шап! . . . Қатыны да шап, еркеги де шап, ер-кеғи төбелеске шапса, қатыны соны қайғырып, араша-лаўға шабыў . . .

Сәскеде аўылға машиналы исполком председатели Тоғызбаев пенен Мәдияр келди. „Егисти байыттық, бизлер хөдпыз“ деген соң, колхозларды аралар алдын-да далаларын көріп алайын, қалақларға өрнек етейин деген нийет пенен ерип еди Мәдиярға Тоғызбаев.

Қайсы аўылға барса да машинаның сести шығыў-дан әдеп ийтлер, соң диңкилдасип балалар шығатуғын-дағы, арба жолдың орпаң май топырағын суўдай ша-шыратып, шаңғыттан туншыққанына қарамастан диңке-лери қурып, талып түскеншелли машинаны қуўатуғын

Соң хаяллар жолды кесип өтпей турып қалып, тусынан өте бергенде гэси ийилип сәлем берсе, гэси уўлып, ийбе етип қалатуғын. Бул аўылдан исполком председатели булардың ҳеш қайсысын көрген жоқ, хәтте қыбыр еткен адам көринбеди, есиклер ашық-тесиги менен аңқайып атыр. Тоғызбаев бул аўылды „қатты аўызбиршиликли екен, уры-ғары да жоқ қусаған, соған байланысly, есиклерге қулып урыў да әдет емес екен, буны өрнек етип, айтыў керек,“ деп жазып қойды қойын дәптерине машина Мәдиярдың есигиниң аўызында тоқтағанда оннан түспестен алдын. Соң, машинадан түсип, жән-жаққа алаңлады:

— Бул не, сылт еткен жан жоқ, баслық?!

— Истинң ўағы, бундайда ким отырады, яшуллы! — деп, әбден мақтаныш пенен айтып атыр еди, көз ушында биреў (машинаның шаңын көриўден қашшаннан-ақ жуўырса керек) қыйқыўлап келе берди:

— Қырғы-ын! Қырғы-ын! — деген бир-ақ сөз бар аўызында. Булар әдеп ҳеш нәрсеге түсинбей аңырайысты. Соң исполком председатели: „Арзымов, машинаны ходла!“ деп буйырды.

Машина ходланды. Булар киятырған адамға қарсы жүрди. Жақынлатып қараса, Назарбай екен. „Қаңлы менен бессарылар бирин бири нан қылып атыр, онлаған адам өлсе керек, жарадарын қуда билсин!“ деп, безелекледі, „машинаға мин!“ десе „жекке жигит едим!“ деп, қашып баратыр.

Машина таңдағы трактордың ойып кеткен изине түсти. Назарбайдың қашқалақлап баратырып, силтеген бағдары да усы еди. Туўбайдың көпирине өрмелеўден-ақ қаңқайған трактор, қашып қуўысқан қаралар көринип, Мәдиярдың қуйқасын жуўлатты. Тоғызбаев: „Айда Арзымов! Айда!“ деп қыстастырды шоферды. Кимлердур, аттан аўдарып алыўға талапланып па, Қунназар ақсақалдың зәңгилигине жабысып, ол болса ҳаўада қамши таўлап, даўысының барынша: „хәй-хәй!“ леп атыр, „аттан түссем түтип жейди!“ деп қорқа ма, Алланазар бийбала да атлы. Бай-байласқан бир сес, сөгискен, айқырысқан бир сес, ийт ийесин, пышық бийкесин билип болмайды. Жаңабай ма, ким анаў Муратты хәккелетип қуўып баратырған!

Базарбай қылай: „Бизди өртеген сенғо!“ деп, жаңа Құдайберген шундыйдың жутқыңшағына қол апара

бергени, бирден паңқ-паңқ етип оқ атылды да, қорққаны соншелли, қолы қапталына салт етип түсіп кетти, оқ атылған жаққа таўланып қараса машинаның үстиндеги Мәдиярдың нағанының уңғысы өзинің маңлайын шөкелегендей туйылып, құрт булғаңлағандай пешанасы жыбырлап бүқты. Усы мәхәли оның тумсығына дизеси менен дүкип-дүкип қашты Шундый. Албыраған Базарбай буны абайламады ма, мурынына қан келгенде: „атты, атты мени!“ дегеннен басқа ой болған жоқ, ұай-ұайлап, ет бетинен сүдигарға таслады.

Әуез Қазақбаев Құрбанбай деген насыбайкеш нәшебентти қолына гелледей қақ кесек алып қуып баратыр еди, буның да кесеги қолынан түсіп кетти. Аздан соң адамлар ентигисип, ақласып, үхлесип, ырбыйған жағаларын дүзестиріп, гәси отырып атса гәси сөгинип, биреулерине биреулері шақшыйысып пәсине қайтыса баслады. Шаўқым, сөгиспеклер де пәсейип еди, тек ғана Базарбайдың: „Атты, атаңның . . . Мурынымнан атты!..“ деген қатын айбарак, қатын шарбаяшылығы қуйқаларды жуўлатып, шырысты бузып атырғанда Мәдияр шүригарды кешіп барды да пынықтай желкесинен көтедиіп турғызды.

Исполком председателин биреу таныды, биреу танымалды, машинаны тегін адам минбейтуғынын билмейтуғын адам бар ма, қулласы, тәртип орнады, жым-жыртлық. Хәмме гүна ислеіп қойғандай. Көзлер жалаң аяқларда, етиклердің қайқайған басларында. Тоғызбаев үнсиз, суп-сур.

—А-ал, сөйлең, бул не әлапат?!— Құнназар аксақал қан түпирип тасладыдағы, сақалын қолы менен тарашлап дүзегіп, алды менен Әуезге тесирейди.— Сөйле, неғып жүрсең сен, ким шақырды бунда?!

—Гәп буяқта, —деп, Құдайберген шундый сөзди бөліп жиберди.—Атаңа мың ярым нәлет жаўғыр Есберген жоқ бунда, нийяқта ол! Шуның кесапаты бул! Хүкүўметке душпанлық етип, пахта жерди партал егиске беріп отыр. Мен келип трактор салсам, бессарыларды үстиме айдап жиберіп, өзи тасадан қарап отыр! Жүзбе-жүз келе алмайды, дурыслықты шаррайма-шаррай айтыса алмайды, себеби, ол қорқақ, себеби . . .

—Қойып тур, кеңседе сөйлесеміз, бириңиз қалмай кеңсеге барың!

Сөйдеди де Тоғызбаев кабинаға бетледі. Баслық: кузовқа минип алып, „негып турсыз, миниң!“ десе де „ұай, ушып кегемізғо!“ деп, хеш ким минбеди. Ақыры машина салтаң жылысып баратыр еді. Құдайберген шундый артынан асылып минди.

—Төбелестің өзи усыны өлтире қойыў ушын еди, буның аяғы жеп-жеңилғо! Сирә, оқпанға кирип аман қалды ма деймен! — деп атыр Турсунбақый деген машинаның изинен ере берип.

Есбергенге машина жиберилип алдыртылды. Бул я жыйналыс, суд деп суд, тергеў деп тергеў емес бир түрли нәрсе еди. Я протокол, я хаткер жоқ, жайға да киргизилмеди. Сыртқа бир-еки гүрси шығарылып биреўине Тоғызбаев, биреўине Құнназар ақсақал, тағы бирине Алланазар бийбала шөктидағы, Мәдияр есиктиң алдында бир бүйирин таянып, басын жоқары алмастан, қабирдің басындағы даўыс шығара жақ адамдай руўхы түсип турды. Болған истиң хәммесин Құдайберген өз көз қарасынан түсиндирип берди, гәп жаңағы: „Есберген душпанлық етип, бес гектар пахта жерге жазлық ектирип жиберген . . .“

—Оның бир өзи ектирмеген, басқалар да келискендур?

—Мен келисим бердим оған,—ийегин шошайтты Құнназар.—Быйыл жылдың қалай келетуғынын кайдан билемиз! Тағы жүўери писпей қалса халық ашырқамасын дедик, сеники натуўры Құдайберген! . . .

—Сиз не ушын келисим бердіңиз оған,—деп, тисиниң опырығын мысқыл менен үңрейтип күлди Құдайберген шундый.—Зәкүнди бузыўға келисим бердіңиз бе?! Бес гектар жердің пахтасын қайдан таўып тапсыраман деп ойлады екен Мәдияр? —деди сораўлы пишинде оған тигилип. —Исполком бекитип берген, өзиңиз көрсеткен гектардан, Құнназар ақсақал, пахта бес гектарға кемиди, план кемимей қалды, буған не дейсиз?! . . .

—Бир Құнназар аға емес, Есбергеннің усынысын хәммемиз хәм мақулладық. Биз зүрәхәттиликти арттырыў есабынан бес гектардың планын жаўатуғын болып едик. Бул колхоздың баслығы мен, жолдас Тәңирбергенов. Сорамай-соқпай, ойласпай, дағы етпей бир шеттен питкен егиске трактор сала беретуғын шексиз ҳуқуқты ким берди сизге?! Мениң усынысым бар,

жолдаслар, Тәңірбергеновтың партиялық мәселесі қаралсын . . .

—Хәм сол жыйлыста „халық душпаны“ деп табылсын! Себеби, халыққа душпанлық етип, егисин бузып, напақасынан айырды . . .

—Бул тырақтыр айдаўды билмейгуғын еди, қалай айдап жур?! . .

—Төрткүлде оқығандыдағы, қырық бес күнге шекем дәп қаққанды дейсең бе! . .

—Қойың ўарра-ўарраны, ҳәр қандай партал егин пахтаның кулагы! — дедидағы. — шуны да билмейсиз бе, билмесеңиз, мине, газет! — деп, Қудайберген ең соңғы „қуралына“ қол салды ҳәм бағанағы ғыйық та бас жағаласпақларда жыртып алмаў ушын басынан бетер қоршаған газетасын желбиретип исполком председателинің қолына услатты.

—Сизлер ҳәм оқың, ақыры! Кашанғы ҳәмме ушын мен оқый беремен! — деп, дох урып та қойды. — Шуны бурын оқығанда, маңлайы қатты Есберген, бүйтпес еди, Мәлияр да, ақсақал да бундай қатеге жол қоймас еди! Онда бәрин айтқан ақыры . . .

—Бунда мәш, лобья, тары бар, жазлық бийдай ҳаққында айтылмаған, — деп қайтып берди Тоғызбаев газетаны.

—Хаў, хаў! — деди әжеппен Қудайберген. — Тийинде гәп бар! „Барлық қодирен дақыл, пахтаның кулагы“ делинген орысшалап. Биз пахтаның қулагына да, халықтың Е-е (Есберген қусаған дей жазлап қалды) кулагына да жүз пырасент қарсымыз. Пахтаның орынына егилген бес гектар жазлық пахтаның жерин алып қойды ма, алып қойды, пахтаның суўын ишеме, ишеди . . .

—Гәп ояғында емес. Қойып тур, Қудайберген аға! — деп қолын көлегейлеп ортаға шыққан жигитке Тоғызбаев ийегин созып:

—Геп қаяғында, атың ким өзи? — деди итибарлы.

—Атым Әўез, Турдымураттың баласыман. Арбакештен шыққаным менен саясатты, заманның аңғысын аңлайман. Гәп мынада: егилген дақылды Қудайберген ағаның бузғаны — бул қате, буның ушын оны жазаласа арзыйды, буннан қорқынышлырақ, мәмилекеттиң саясатын былай бурып, Ленинлик жолдан азғыратуғын бир гәп бар бунда . . .

—Не гәп, айтсеш енди?!

—Ол гәп Есберген ағаның уруўшылығы! Партия басшысы, халықтың басшысы миллетке, уруўға тартқан күни онындай партияны да, басшыны да жоққа есаплаў керек...

—Күта дурыс,—дәди Тоғызбаев басын ийзеп.—Халыққа, елге, ұатанға оннан қыянетшил басшы болмайды. Дәлийл қане?!

—Дәлийл сол—Есберген аға ұақытша зампредлигинен пайдаланып не ушын пахтаға тийисли бес гектар жерди өз бригадасынан улуўма колхоздың емес, ала биле „Бессары“ қышлағының орталық мүлки деп ектирген?! Уруўға тарпаса бул не!—деп еди, Тоғызбаев Есбергенге мурынын жыйырыңқырап қарағандай сезилди. Аллаңазар бийбала өзинен өзи ҳаўлыққандай апалақлап:

—Буннан жаман сасықтың ийиси, өлимтиктиң бәд ийиси шығып киятыр, —деди сергекленип.— Уруўшылық дегенди биз бир жерлеп көмген тәризли едик, буны қайтадан сасытып жүрген қайсы атаңа мың нәлет, ҳа, Есберген?! —Есберген сазырайды да „қайдам“ дегендей ыйығын қысты. —Мениң тағы бир саўалым бар. Қудайбергенге: ең әдеп ким келди жаныңа ҳәм ол қайдан еситип келген?!

—Ең әдел Турсынбақый трактордағы мениң мойныма пәнже салды. қарасам биреўи шундыйтип, бел дәсте менен урайын деп атыр. Анаўысының зыңғытқан кәлледей кесегинен буғып қалып едим, шукәрам рөлге тийди,—деп, қабағын сыйғалады. Болған истиң бәрин Исимет айтып берди.

Тоғызбаев уруўшылықтың кесалаты ҳаққында бир заман ўаз оқып:

—Ким де ким миллетке, уруўға, аўыл-аймаққа тартса бизге он жылдан, отыз жылдан, жүз жылдан кейин ҳәм дос емес, қас! Бизиң ушын кеңес адамы деген бир адам бар, кеңес хукүўмеги деген бир мәкан бар, биз ҳәмийше сол адам менен сол мәканның абырайын аспанға көтеремиз. Басқа палтай-шалатайды не признаём! Алланазар бийбала, тәлим-тәрбия жумысларыңыз төмен! Адамларыңыздың санасы ески, мен буны бул турысында қоймайман, ГПУ арқалы шаңғытаман! Так что, жуўапқа жалаңбаслана берин! Аўылдың белсенди, теперишлери қалсын, басқаларың

бара берің, барыңәәй, сизлер-әм бир! . . . — деп, қызғанынан аржағын айта алмай тығылып, тубалап, түңилип, қолын бир силтеди де өкпели адамдай хәммен таслап, кеңсеге кирип кетти.

Басқаларды еле де урысып-кейиңкиреп дағытып, хәмелдарлар Тоғызбаевтың үстине кирди. Тоғызбаев Мәдиярдың столына өнменин артқан столға шығанақлап, бир нерселерди ашыўланып шытпақлап атырған екен. Медиярға өзиниң орынын нусқадыдағы, Кудайберген менен Есбергенге: „Химм,—деди гезекпе-гезек қарап. —Сизлерге неше жылдан берер екен. гүналарыңыз мойныңызда, тергеп атыў зәрүр емес! Әдеп булардан партия қатарын тазалап алың, ГПУ ға тәртип өзимизден болады!“ деп, столды шаппаты менен сарт еттирди де орынынан турып кетти.

Ғәхәри қатты болғаны менен тилин тапсаң, қайтымы тез адам еди. Қалай иркип, шатақты қалай басардың иретин таппай изинен Қунназарға қосыла Алланазар да құрдай жорғалады. Есиктен жарланып, Мәдияр да шықты.

Председатель жулқынып барып, кабинаны ашты да: „Сен мин, сен мин!“ деп бийбала менен ақсақалға қолын шошайтты. Қунназар соннан-ақ: „ис оңынан дөнер-аў!“ деп үмит егди. Алланазар Мәдиярға атларды үнсиз ымлады. „Өзиң пелик ет,“ дегени. Машина жылысарда: „аўылың жүдә өрнекли екен, баслық! Өндиристен озықпыз деп малақайыңды басып кийип жүре бер“ деди де кеңкилдеп құлди, оңдырмай күлди! Шундый шатақлы бир нәрсе демекши еди, кузовтағы Қунназар аўызын басып, басын шайқады.

Машина жылысып кетти, балалар орпаңды шаңғытып, көз ушына шекем узатып селып кери қайтқанда Шундый, Есберген, Мәдиярлар бири бирине алып топылысып атыр еди . . .

14

Июнь айының он бириниң ақмашында „Жақсылықтың“ кеңсесиндағи гегирдекке суў бүркіспе күтә хәўижине минип атты:

—Уруўшылық, милетшиликке усы бастан жеңиллик берсек, бара-бара бул иллет күшейип, елди ыдыратады, —деп бармағына столы шоқытты Алланазар бийбала. —Қарақалпақ деген бир етеккли ел, үлкен халық

еди. Түркистаннан Есёнгелди елди постырып, өз уру-
ўын ийт байласа улып турмайтуғын усы Өтениң соры-
на әкелип тықты. Тағы бир бий Бухараға тартып, олай
көшкенлер ҳәзир ҳаслын умытты. Кашғарға тартқан
уруўлар мусылманласыў былай турсын, ҳәзир қытай-
ласып кетти, ийранға тартқаны ийранласты, түрки түрк-
лести. Сө-өйтип, бул қалпағы ғана еме-ес, — деп соз-
ды бийбала, — маңлайы да қара қарақалпақтан усы кә-
рада бир атым насыбайдай ғана ел қалып еди, хури-
ядтан арқасын қуяш қағып, қуўжыңлап, буғурлым
шаңарақ көтерип, питегене бой тиклегенде, үйиң жан-
ғыр Есберге-ен, сақалы күнге ағарған Кудайберге-ен!
— деди бирим-бирим маңлайларына суқ бармағын күйине
шошайтып. — Бул халықтың усы күнин де көп көрип, қал-
ған бир атымына да былғалақты салып, бириңиз қаңлы-
ға, бириңиз бессарыға, тағы бириңиз қазаяқлыға, тағы
бириңиз тағы бир ғөристанға тартып жоқ етпекшими-
сизлер, ҳә үйиң жанғырлар!!! Жекке ызбырыңыз болса
былай шығып жағаласың екеўиңиз, өлин, қырылың, ҳә
халыққа зияныңызды тийгизбеңдә ақыры! — Бийбаланың
шеке тамырлары билеўленип кетти, бул қурлым қызы-
ўынан „партиядан ушырыўды усынады“ деп отырған-
лар: — Бул ҳәдийсе баласының баласына шекем умы-
тылмайтуғындай етип дәккисин берейик, буларға ҳеш
қандай аяў болмасын, екеўине де қағазларына жазы-
лып партиялық қатты сөгис берилсин, иләя оңбағай
булар! Екинши аўылды пүткил обылысқа шерменде
етти, сөгилсин, қатты сөгилсин! — деп усыныс көрсет-
кенде биреў биреўге қарасты.

Қунназар менен Алланазар Тоғызбаевқа жалынып-
жалпайып: „өзлеримиз дүзеймиз, қатарымызда көптен
бери бар еди. Енди қартайғанда Шундыйды да шура-
латып, сызып тасламай-ақ қояйық. Есбергенге болса бир
ўақлары басшылар исенип бригада түўе усы сизиң оры-
ныңызды да бергенго, ҳәзир оны қатардан сызсақ сол
басшылардың абырайы төгилер. Оның үстине респуб-
ликада биринши болып планын орынлап, район тәре-
пинен байрақлағып еди. Галстөк тағып „Еркин қара-
қалпақ“ сүўретин де басып еди, өз абырайыңызды сиз-
лер де өзлериңиз төкпей-ақ қойың, бир билмеслик
данадан да, ладаннан да өтеди, үлкен көпир кеширим-
ли келеди, жас болсаныз да елдиң ағасысыз, бир ке-
ширип жибере ғой, иним, яқ деме. Районда бизлердиң

де сизиң арқанызда жүзимиз төмен болмасын, — деп, жалынып-жалпайып, зорға дегенде қатал сөгиске қайылып етип қалып еди. Буны отырған коммунистлер қайдан билсин, алды менен Мәдияр әжепленди:

— Партиялық принцип, душпанлыққа маўасасызлық деп, мәзи, көзабаға жар салып жүрмиз бе деймен өзи! Партячейка секретарының ғәпи қомлы еди, „алды Мақтымқулы, изи сыптырыңқы“ дегендей болып кетти. Мениң екеўин де қыйматуғыным ырас, бирақ, мынаў уруўшыллық деген әлапаттан қорқаман, буның ҳәзирден баслап жуққан жерин өртеп жибермесек, тап еки мыңыншы жылларға шекем жуқпалы кеселдей биреўден биреўге жуғып, бир әўладтан бир әўладқа туқым қуўып, тап, биллә, кете бере жақ! Бир Кудайберген сызылған менен, Есберген қуўылған менен партняның өреси таймайды, айдалсын екеўи де! . . .

— Урықсат етиң! — Есикти қақпастан кирген адамды басқалар танымаса да белсендилер таныды. Мәдияр айтарын айтып та болған еди, отырды. Райкомның шабарманы Есбергенди жақсы таныйтуғын еди. „Пай, жыйлыстың үстинен шығып, өзинизди көргеним жақсы болды-аў,“ деп, қолына қағаз тапсырды да: „тез таярлансын деп атыр,“ деп, асығыс шығып кетти. Белсендилер оның еле талай аўыл, колхозларға баратуғынын билгенликтен бе, „ал, яқшы“ да демей кеткенин бийәдепликке жорыған жоқ. Оқып көрген Есберген мыйық тартып күлдидағы, қағазды мәжилис ашып турған Алланазарға берип, әдеп Кудайбергенге, соң Мәдиярға, оннан кейин хәммеге үлкен жеңимпазлық салтанат пенен мардыйып қарады. Алланазар машинаға басылған, райкомпартияның штампсы менен мөри бар қағазға көз жуўыртты да түрин сурландырып, Қунназар ақсақалға ысырды, Кунназар ақсақал оны басқаға көрсетпестен, бүклеп, қойын қалтасына салып, Алланазарға қарады.

— Даўысқа қояман, қатты сөгис берилсин дегенлер, қол көтерсин! — Көтерилген қоларды Алланазар „биреки . . .“ деп, топыр қалемине шоқытып шықты да: — көпшилик соны макуллады! Енди усындай хыянет болса, бул халлыққа хыянет, дослар, биз аямаймыз, партиядан шығарыў былай турсын, исин сотқа өткерип, өзин қарақалпақстаннан да шығарып жиберемиз, соны умытпаң! Жыйналыс жабық, — деди.

— Бул не қағаз екен, Құнназардың неге түри сууыды, не ушын көпшиликке оқып бермеди? . . .

— Не де болса, соларға жағатуғын хабар емес . . .

— Есекең мардыйдығо жүдә кеп! — деп дағысты коммунистлердің көбиси. „Қала турсын,“ дегенлер ауылдың Мәдияр, Алланазар, Құнназар, Құдайберген, Есберген, Мурат, Аمانы еди. Қайтадан гүрсиден түргеп:

— Бул қағаз сизди жазадан қутқара алмайды, Есберген, — деди Алланазар. Мәдияр, басқалар да не қағаз екеніне қызықты. — Биз сизди делегатлыққа бул былығыңыз шықпастан бурын усынғанбыз. Жаңа көпшиликке жәрияласақ, партия жыйлысының абырайын түсирип ала жақпыз . . .

— Ийнениң ушындай кеуилимде жаманлық болса, жалғызымның жыназасында отырайын, өйтип куйдире бермесеңо мени, Аллиназар аға-а! — деди орынынан ушып турып Есберген. — Сизлер айтып турған миллетшиллик, уруушыллық көкирегіме уялаған күни партбилетти бериў ғой былай турсын, Базарбай қылайдың қыйсық жийдесине асылып ғана өле қалар едим . . . — деп, артын айталмай буўлығып, ала көзлерінде жас дөнгелендирди. „Буннин артық қазбарлай берсек, жылап жиберип, жубата алмай бүлермиз“ деп қорққан Құнназар: „отыр, отыр, түсиндик“ деп атыр еди: — Неге мени Шундый аға қоймайды! Биресе, халыққа душпан дейди, биресе кулак дейди, бул, жалахорлық ушын хәм жазаның түри бардур, ақыры! Мен буншелли патасты бетиме жақтырып, қала беремен бе! Алған сөгисим де буның менен бирдей, я мен халықтың ғамына ғылап етип, напақадан айырып, питкен егиске трактор салдым ба?! Мен сөгис алсам, бул халыққа нағыз душпанлығы ушын неге партиядан былай, етип қалем менен сызылып тасланбайды, мен жаўрай беремен бе?!

— Сиз сонда буннан ҳақпан деп турсыз ба өзиңизди?! — деди баслық.

— Ғақпан хәм буннан пайдалыман халыққа! Ғақ болмасам не ушин мени пахтакешлердің биринши қурылтайына шақырады ана қағазда! Неге буны, я мына Әўез қаңлысын . . .

— Маңлайы қаттының, және уруўға жиклеўин қара! Қоймайды бул! Сол қурылтайға усыны жибергизсем, мен онда қатынман! — Құдайберген өрре турып, қал-

шылдағаны соншелли, сийрек сақалы дир-дир етеди — Тап, Сталинге шекем жазаман, бунын бир жағына...

— Ондай шағымшыллық қолыңыздан келеди, — деп илип қалды Есберген. — Сиз бир адамның үйі ғой үйі, шағына-шағына бир колхозды дағыт...

— Тыны-ыш! — Столды қойып қалды Қунназар. — Дағыса, ол халыққа да, хукүүметке де зиян болған жоқ, Есберген жан, абайлап сейлемек керек, жипе-жексиз сиз де тырнай бермең, бюроның қарары, исполкомның уйғарыуы...

— Сол усының арзасына тийкарланған!

— Дурыс ислеген тийкарланып, улуўма, ергежейли колхозларды ирилендирип, сапластыруў ҳаққында ВКП(б)ның қарарын оқымапсыз, — деп гәп қосты Мәдияр. Есберген күлди, соның өзи менен: „көп ийт бир ийтти талап атырсыз,“ дегенде аңлатты Алланазарға.

Алланазар тапқан ақылын айтып, Қунназар Қудайберген скеўине бирден кейип, адамларды дағытты.

Ертецине Әметтиң Төрткүлде оқып атырған балалары кашпкулға келип, ҳәмме соған көз айдынға барды. Қасына Төрткүлли бир-ски жораларын да ертип келипти. Әметтиң бир жаплығын жеп дағысып баратырғанда бирге қайтқан Қудайбергенди аўлағына шығарып алып, Есберген ата-бабасынан берман сыбырланып сөкти де: „мойныма қоя алмайсаң, мен саған ҳеш нерсе деген жоқпан! Сен қатынсаң, мен делегатпан қурылтайға! Ишиң күйсе дуз жала, әкенниң... қане, иркип көр, қатын!“ деп жети жүйресинен өткерип нықыртты. Шундыйдың қаны тасып, сол күни аўырып қалды. Арадан еки күн өткерип, Әметтикине және келди. Әметтиң баласынан жораларының қашан қайтатуғынын биллип алды. Олар узатылатуғын күни азан менен тағы келди. Қазақбай дегени әри совпартшколада оқып, әри обкомолда ислеиди екен.

— Сен комсомолсаң, — деди соны былай шығарып. — Мен большевикбен, он алтыншы жылдан бери. Дурыслықты сөйлеп, хорландым. Мынаны өзиңниң оданбасыңа бер, — деп, бир хат, — мынаны обкомпартияға тапсыр, — деп, екинши хат, — мынаны совнаркомға. — деп, үшінши хат, — мынаны ОблГПУ ге — деп, төртинши хатты тапсырдыдағы, ўәдесин алып, ҳақ жол тиледи.

Көкнарлар, лобья, мәшлер жаңа гүлге отырып, тарылар теңіздей теңселип атыр еди. Раймилиция, рай-ГПУ дан, райземнен, область орайынан келген ўәкиллердин басшылығындағы адамлар саўў етип төгилди де хәмме колхозшының меншигинен тысқары бир сотих жердиң де еғинин қалдырған жоқ, лобья, мәш, көкнар, тары болса жулып таслады, суў қабақ, палаў қабақ, шәңгил қабаққа тиймеди, қаўын, қарбыз, гешир, пияз қалдырылды. Коммиссия ҳеш кимниң дуўы-сыйын тыңлаған жоқ. Бирақ, Қудайберген шундыйдың пахтаға бекитилген бес гектардың жазлығын сүрип таслап, жоңырышқа менен қара тары еккизгенин мақуллады. Себеби, жоңырышқа да пахта менен тең ҳуқуқлы егин есапланатуғын еди.

—Сол жоңырышқа менен егилген қара тарыдан басқа, аўылда туқымлыққа тары қалмаған шығар! Буны қай қудайдан тапқыр мәлим ете қойды екен! — деп, Шундыйдың көзинше жер тоқпақлады Созанай. Себеби, ол Шундый оқыўда жүргенде айдың жақтысы менен ҳәр түни таңға шекем кетпенди ура-ура меншик жүўерисинен басқа нәхән бир қыйтақ мәш аралас лобья, үлкен бир аңыз тары, Туўбайдың күншығар жыққынындағы қумлаққа бир аўыз қабақ көкнар сеўип таслап, ол да бассына болып тынды, сонда сонша мийнетине Созанай қайыспай ким қайыссын! . . .

Келген коммиссияның үстинен адамлар аўыз бириктирип: „Кәмил Икрамовқа айдасақ қайтеди?!“ десип, ғаўқылдасып жүр еди, Есберген қурылтайға кетпесинен тәўир-ақ алдын ыраслап жиберди . . .

15

Бул аўылдың баслықтан да, бригадирлерден де ерте турып, елди пәтенге келтирип, хәммениң айнасын, есиклерин тақылдатып шығатуғын Қудайберген шундыйы бүгин буғып қалғандай тымтырыс. Мәдияр: „көрсө жүреги суўлап жуўырып келер,“ деп, әри-бери отырды, жақ, келмеди. Шонтық большевиклик, шонтық билим, не шонтық болса, қулласы соның хәммеси кесапат келтиретуғынын бүгин көзи менен көргени менен бурынан-ақ билетуғын еди-аў! Пайдасы не, адамлар бир жаққа аўса аўып кете береді, шығарыў керек еди сонда екеўин де партиядан! Енди оны қоздырып

атыўдың, Шундыйдың шонтықлығын, Есбергеннің уру-
ўшыллығы менен даңқпаразлығын бетке басып атыў-
дың түкке кереги жоқ . . . — Әташтанның қасына сырт
еттирип түкирди де қамшысын қонышына тығып, түр-
гелди.

Күн еле шықбапты. Дәнияр баспақ қуўып жүр.
Аўыз қабағын алып, қорадан шығып киятырған Айсул-
тан күйеўинің тастай түнерген қабағына бир қарап еди,
жүреги суўлап кейин шегингенин билмей-ақ қалды,
„мәрт бол, беккем бол, үйдің отағасысы жыласа, ба-
ла-шаға шуўлап шығады,“ деди зәңгисин басып аты-
рып, Мәдияр үндемеді.

Жолға шығып, Қунназардикине туўрылап еди, та-
ғы Қудайбергендикине бурды. Алламберген жаңа жеңин
суғынып есиктен шығып, „Жаман аўыл“ жаққа бара-
тыр екен. „Өрнек“ тиң малы урланып, кеше кеште
„Қызыл жыңғыллар“ менен „Қаллы жағысқа“ шекем из
қуўып қайтқанын, бүгин даўам ететуғынын, уры-ғардын
көбейип баратырғанын айтып атыр еди, гәпин бөлип,
әкесин сорады.

Өмирде бундай ўақытта жатпайтуғын адамның бүкке-
сине түсип, киши тулғасының төрде дүмшедей томпай-
ып атырғанын көрип, Мәдияр Қудайбергенди қатты,
өзинен де бетер аяп кетти. Тикейиўин тикейип отыр-
дыдағы, сәлемине: „ўәлейкүм!“ деместен, „шатақ бол-
ды!“ деп, басын шайқады. Мәдияр: „не шатақ болды?“
деп сорамады.

—Шуншелли питик боллар ма! Шуншелли қам қа-
лар ма! Журтқа не бетимиз бенен қараймыз! Дурыс,
сенде бет бар, менде не бет . . .

—Бәрин урған емесдур, көрип шығайық, тур, сен
мунайсаң, басқа жылайды, —деп, ҳаялынан еситкен
гәпин орынбасарына айтты. Шундый „әй, қайдам!“ де-
гендей, сораўлы пишинде бийүмит мәлийди де:

—Мен жаңарақта келип кирип едим, жақын жерде-
гилердің бәрин көрдим, шундыйтип услап қарасаң қо-
лыңды тондырады, сыбап алғандай, сыбап алғандай бул
қыраў деген! —деди етигинің қонышын мықшыйып
тартып атырып. —Я-а пәле-ек, жылда шундыйте бе-
рер ме, бир жыл емес, былтыр . . . быйыл және . . .
Тап, бармақ бүгип санап қарасам, әйне, былтырғы күн,
былтыр да он тоққызыншы сентябрьде урып еди . . .

Екеуі қапталасып жортып баратыр. Айыплы адам сөйлегіш келеді: „Биз қате қылыпбыз журтқа тары еккизбей, жазлық еккизбей, мен шуннан уялып кия-тырман! Олар „бес қонақтан“ бурын писип қалар, халық ашырқамас еди, ұах-ұах! . . .“ деп жамбасына урады Шундый. Жамбасыңа урмақ түе енди басыңды тасқа урғаннан не пайда, қателесиў аңсат, дүзеў қыйын. Мәдияр буған ашыўлағанда не дейди, айып кимде, Шундыйда ма, „жа-ақ,—дейди өзине өзи, —айып менде. Жаман адам айналып келип, бала-шағасына асылады. Бизің жасымызда журтлар мәмилекет басқарады, биз шаппатай ел—төрт бригада-аў, төрт ғана бригада, соның бирлигин сақлай алмағанбыз! Адамлардың аўызы ала, бириниң айтқанын бири тыңлағысы келмейди. Дуры-ыс, Есекеңниң аўылының бәри бир адамдай, уйысқақ, тырысқақ, биреуи ушын хәммеси, хәммеси ушын Есберген жуўап береді, лийкин . . . Есбергенниң ески жалаўын көтерип, уруўшыллығын сүрен етиўге болмайды . . .“

—Сол газета қайдан түсип еди, аға, қолыңа? Сени сол газет курттығо!—деп, сырнықпайын десе де сырнықты Мәдияр. — Шүў! . . .

—Газет куртқан жоқ, шүў,—атқа қамшыны ашытып басып, Мәдиярға атының басын теңленкиреди. — Төрткүлде оқытқанлар „зәкүн менен жүре берің, заң менен жүрің дым билмесеңиз, шуны қылын, бинәй өмринде қателеспейсиз,“ деп қуйған қырық беш күн удайы. Шунда бизлер: „қайда шул закүн, зәкүн китабыңызды көрсетің“ деп, саламыз шатақты, қоямыз талапты. Шунда шул маңлайы қаттылар, па-а, күйгенимизден устазларды-хәм ақыретледик-аў, шунда шулар „мына газийтте бүйдеген, мына газийтте шуйдеген“ . . . „әне, сизлерге зәкүн, эне, заң, Ленин бүйдеген, Маркс шүйдеген . . . буннан артық зәкүн болмайды большевикке . . .“ дейди . . .

—Әлбетте, олардың айтқанын хәмме большевик өзине хат пенен қалем етсе арзыйды. Деген менен, газеттеги хәмме мақаланы Маркс жазған емесго, хәммеси закон да емес, мен усыны баяғы шатақ шыққан күни де айттым, еле де айтаман . . .

—Айтсаң, айт, бирақ, мен де яманә шум баламан, шул газетаны көрсеттим муғаллимге. Муғаллим болғанда да пәлен-пыстан емес, баяғылары Мәскеўде ис-

леген, Ленинди узақтан алты ирет көрген орыс, Жилин деген. Химм, не деди де, шу . . .

—Хим, не деди? — Мәдияр шыны менен-ақ барықыласын аўдырды.

—Өзи оқып, шул кәраның өзінде Акмед гаран Абдуллаев деген орыстың тилин билип, қарақалпақтың дининен безген қандеклиге тәржыма қылдырды қарақалпақшаға, „Бул—хәммеге закон,көкнар, лобья, мәш, тары, яна тағы шуыңдый пахтаның орынына егилген хәр бир дақыл—дақылдың кулагы, колхозшылардың меншик сотигинен артық бир аршын-хәм еккизишициз мүмкин емес, себеби, дийхан шуларға бас аўыртып, пахтаны, жоңырышқаны умытады. Демек, пахтаның, яғный дақылдың кулақлары пахтаның ўақтың алады, суўын ишеди, жерин алады, төгинин жейди. Буған бөлген ўақытты дийхан пахтаға жумсаса, шуннан түскен дәраматты пахтадан хәм ала алады,“ деп зинҳарлады. „Сизлер, өним советлер, шуңа бек болың,“ деп, мына кәллемизге қуып жиберди,—деп, өзиниң маңлайына өзи шаппаты менен шарп еттирди. — Ойлап көр қане, сенде хәм бас барғо, шул гәптин ялғаны бар ма, ғалети бар ма! Барлық күшти пахтаға жумсаса, барлық зат пахтадан питсе, неме қерек Қурбанқулдың сырнайы! Шүў!

— Ол дурыс. Ал енди, пахтаны усындай етип, қамлай суўық урып кетсе-ше, мәмилекетке пахта тапсыра алмай қалса-ше, сонда да тапсырмаған пахтасынан дәрамат алсын деген сол газетте бармеди?! Сизиң айтып киятырғаныңыз— утылған, қателескен адамның айбарарғы . . .

—Көремиз ким қателескенин, — деп шәртимекленди шундый. —Шүў! Көремиз, бессарылар дақыл жулған кәмсияның, бизиң үстимизден Есбергенниң қолы менен Икрамовқа арза-шағым жазды, „газийтти бер,“ дейди Есберген, жиним бар ма, нәўмирин, күнин жазып алып кетти. Яманә қыйгыр-әй, қолымнан гәзийтимди алып, мени юзигин жойтқан Сулайман ете жақ, жиним бар ма, қолынан юзик кеткен соң, Сулайман-хәм сулайған!“ Шуны билмей, ақымақ шығарман, қуп болыпты ма шул?

—Қуп болыпты!—Мәдияр нықыртты.—Бурын жәнжелниңиз районнан шығып, областьқа тарап еди, енди Сред. Аз Бюроға жазған болсаңыз, қуп...

— Әлбетте, қуп боладыдағы, түсинисемиз...

— Ғаўўа, бизнң аўылдын, районның атын пахтасы, жоңырышқасы, ғаҳарманлары шығарып атырған жоқ...

— Бийкар айтасаң, газийтке сўўрети басылып, Есбергенниң себебинен аўыл мақталды, Гүлзийраны не қыласаң, шығып атыр аўылдың аты.

— Ғаўўа, шығып атыр, бир-еки арзагөй шығарып атыр даңқын! Сталинге де жазысарсыз еле!

— Истинң ҳағына шығыў ушын тири болса Ленинге, Маркске ҳәм язар едим, өзинң билмесең сорағанның неси айып, я болмаса бундағы уруўшыллыққа, паракорлыққа берилип, зәкүнниң аяқ асты етилип атырғанын айтыўға қорқамыз ба! Бизики арыз, шағыныў емес, тәртипти дүзеў ҳаққындағы талап!

— Ғаўўа, талабыңыз писейин деп турған дақылларды жулдырып таслады! Халыққа дослығыңыз шығар бул сизлердин жүдә!...

Қудайберген тым-тырыс болып қалды. Мәдияр табалағанына өзинен өзи қысынды, қараса, Қудайбергенниң еңсеси түсип кетипти, сирә буның тигилип киятырғанын да билер емес, мойынындағы жыйрықлар жийиленип, уйқысызлықтан болса керек, көзиниң асты қалталаныпты. Мәдияр Қудайбергенниң анықлап қартая баслағанын бүгин биринши мәртебе сезді, сезді де бир нәрседей аяп кетти, „өмиринше қара басының ҳазине бир қашып көрмеген, ҳүкүўметти орнатысқан, соннан бери соның ғамынан тысқары жасап көрмеген бир бий (бийшара деўге тили бармады), бир большевик билқастан емес, өзиниң анық көз қарасының, билиминиң қалиплеспегенинен билимли деп санаған ҳәм пир тутқан устаз муғаллиминиң, өзи шексиз исенетуғын газеттиң мағлуматына сүйенип бул ислерди ислеген екен, яқшы бул қателескен болса, соңғы комиссия неге егинлерди жулып, буның гәпин мақуллап кетти, сонда олар да қателескен бе?! Мениң бир өзимдики дурыс па сонда! Буны не деп табалап киятырман, өткен исти айтып намәрт, шарбая адам табалайды!...“ Лийкин, сол ойдың басына барғаны менен Қудайбергенниң кеўилин сергиткендей де гәп таппай қыйналды. Буған, яғный, Мәдиярға ең қыйыны—айтылған сөзди қайтып алып, кеширим сораў, қапа қылған адамын қайтып жубатыў еди, „ең үлкен айыбың сол, иретинде майыса да билиўиң керек,“ деп,

райком секретары Қарабеков қатты кейіген еді бурында.

Ауылдан шыға бергенде жүйерисин айналып, басын шайқап жүрген Мурат хәккелекті көрді. Баслық жорасы менен де, Шундый хәзилкеші менен де дәл-кеклесерлік кеуілдің хошлығы жоқ:

—Жулдырған хәр түп тарыңа, бир дорба бийдай бер десе, не қыларең, Шундый аға?—деді сәлемнен соң уяң дауыс панен. —Кәраматың жете ме жулғанларыңды... химм, не десем екен!...

—Сен маңлайы қатты,—бармағын шошайтты Қудай-белген,—газийтти биринши мәрте саған тәржималаттым. Шунда сен мени өткен жылдың есабынан қорқытып, ярым қапшық жармалық шигинимди параға алып кеттің!.. Химм, мен не десем екен, шұу, кеттик Мәди-яр, турма буның қасында!—деп, атын қамшылап жиберді.

Балтабай складшы сақалларын дүкартлап, бети-ауызын да жүдә жылмыйтып тазалап, складқа киятыр екен, сирә, сұуық урды ма, урмады ма, хабары жоқтай, дәрья тасса тобығынан келе жақ емес. Баслық пенен Шундыйды көріп, қолып көкірегине басып, сәлемлесіп еді.

—Балтабай аға,—деді Мәдияр, хөктемлеу болса да ғамгүнлеу.—Хәзирден баслап, атларға арпа жибергенди тоқтатасаң. Бир мысқал дән мениң қағазымсыз сыртқа шықпасын, аұхалды көріп турсаңо!

—Хе, не болыпты!—деп таңланды складшы, баслық үнсиз атын тепсинди, соң: „бул қалай баслық болды екен, журттың ғамы түүе, бала-шағасының ғамын ойлап, жүйерисин-хәм айналып көрмегенго!“ деди ишинен, әжепленип. Шундый буған итибар берген жоқ, дәрти ишинде.

Адамның мертлигин, сыйқы-сынына, қууатына қарап өлшер болғанда атлылардың алдынан Жаңабай жылап шықпас еді. Жалаң аяқ жүргенде бармақларының арасынан орпаңлар бүркиле сытылып қашып, кели түйіп атырғандай жер солқылдагып жүретуғын бул қарыұлы адамның жылағанда ийттиң ұанқылдағанындай кулаққа жағымсиз, қуйқаны жуулататуғын қолайсыз дауысы бар екен:

—Сонша балам бар, не қылсам екен! Шетинен сыртқа шығарып, балталасам ба екен я мойынына тас бай-

лап, Кегейлиге зыңсамбекен! Сизлер „пахта, пахта, Эмерийканы қуып жетемиз!“ деп, журттың өлгение—қырылғанына қарамай елди бұлдирдиниз, ал, қуып жеттиңиз, хә қуыалап жүрген Эмерийкаңыз бенен қосып әкеңнің!...” —ийилип, гелледей қақ кесекти ала жууырғаны, зыңғытаман дегенше атлар анадайға қаймығып үлгерди. Құдайберген Шундый қолын гөлегейлеп: „Хәй-хәй, маңлайы қатты! Сен не, бизлерге ансат деп турсаң ба! Аштан өлмейсен, пыланды айт!...” деп-ақ үлгерди, кесек келип, ердің артқы қасына тийип, езилип кетти. Буның менен де қоймады, „плансланың менен қосып...” сыбап салып, кесек үстине кесек зыңып, ақыры еки атлыны да қашыуға мәжбүрледі.

— Өзи күйип турған адамның ядына планды сала-сыз-ау!—деп налынды былай шыққаннан-соң Мәдияр. —Ең мәрт жигит деген Жаңабайымыз жылап шықты. Назарбай қашшан асылып өлген шығар!—десе:

— Енесинің шонтайын жепти Жаңабай!—деп, шәртимекленип сөйледі Назарбай.—Көзине қум жыласа, қарақалпақтың жерінде аштан өледі деген не! Бұрынғыдай емессен, шүкир, жағаң бос, дениң сау! Өлейін деген менен-хәм өле алмайсаң-ау, „үш ай қабағым, үш ай шабағым, үш ай қауыным, үш ай сауыным“ дейди, сонда Жаңабай қайсы айда өле жақ!—деп еді, Мәдиярдың да, Құдайбергеннің де кеуили жүдә көтерілип, жигитке ырзалық кейип пенен: „Рахымет саған Назарбай,—деди Мәдияр.—Турдым кәтқудалығыңа! Айт соныңды жылайманларға!...”

— Айтаман ғой,—деп болып,—құдай жарылқап, быыл асқабақ, гешир еге беріп едим,—деди қуыанып. —Салымның шигинлеп кеткенине қыйналып жүрсем, енди шигин беретуғын болды-ау ирәхәтти!...

Еки жүз жети гектар жерди бирим-бирим аралап, олар қара қуптанда ат сабылтып келди кеңсеге.

„Гүлистаннан“ ауысқан Аман Кыдырбаев деген шүйделі, сары сынлыдан келген, жүзи мұдамы күлип тұратуғын жигит еді, усының күлгени де жақпай қалды Мәдиярға. Шундыйын ертип, сәлемине де үндеместен тиккелей төрге өтип кетти. Аман да яманә жутқан жигит, буның буншелли отыратуғын ирети де жоқ, тек, „журт қыйналғанда, баслыққа ансат болып атырған жоқ, қасында болайын“, деген пәм менен шыра

жағып отыр еди, иштен баслық сүренлеп, алдына шақырдыдағы, кимнің келип, кимнің кеткенин сорады. Шыраны қойып атырған Аманға Шундыйдың қарғын-лық шөккен шүңирек көзлеринің жылтырауы терең қудықтағы суудың жылтырауындай сезилип кетти. Шыраның пилигин шығарыңқырап:

— Қунназар аға келип кетти,— деди. — Шымбайдағы үш айлық көриске шақырыпты, соған кетип баратыр. Орынына Мурат хәккелекти қалдырыпты. „Маллар ар-ықламастан бұрын ғөш планынан қутылсын“ деп зин-харлап кетти!—Қудайберген, негедур, өзін бірден жеккесиреп қалғандай, жақында таланатуғындай, сонда Қунназар арашалап қалады деп үмит еткендей, енди тиреуі тайғандай сезинип, салпауысыды, бірден:

— Пах, тапқан екендағы, оқыитуғын ўақытты!— деп дауыслады.—Қашқандағы, қашқан!—Оған „Қунназар журттан уялып қашқан“ деген ой жылт еткени ырас. Мәдияр серлеп қарап:

—Сезим жылт еткен ўақытта сөйлеп қалыў яшуллылыққа жатпайды, — деп мыйық тартыңқырады Шундыйдың ишиндегисин оқығандай. — Қашқан емес, шақыртқан, хұкўмет қашан шақыртып оқытаман десе, өзинің ықтыярында. Шыртылдақ болып баратырсыз, Шундый аға. Сизиң менен бизге топылыс көп, усы бастан сабыр-таҳатлы болып, жамап күнлерди басыңызға телпектей кийе берің, жақсылығы қашпас, тағы? !

—Есберген менен Гүлзийра Түрткүлден қайтып келди Шотанова Сулуўшаш деген ОБГПУ да ислеитуғын нәхәннің бири сәлем айтыпты елге. Сизге тәнха сәлем айтқан екен, ағасы бар екен бе...

— Шотанның қарындасығо, шуны да билмиймисең? !

—Әй, қояә!.. Әне, сол, аға, Есберген келип, соны айтып кетти.

— Буларды салтанат пенен күтип алыўымыз керек еди, — дегени Шундыйдың кеўилине қасақана қылып отырғандай туйылды. — Бирақ, жыйналыстың мәхәли емес, сиз не дейсиз. Қудайберген аға? Журт ашыўлы...

— Тыңлаў керек, — Мәдиярдың қасақана айтып отырмағанын билген соң дурысынан келди. — Төрткүлде пахтакешлердің, онда да өдәрниклердің қурыл-

тайында не гәп болды, шуны айтып, ҳесап бермей ме ақыры! Ояқлардың пахтасы қалай екен, „бес қонақ“ пенен қалай екен, айтсын.

— Буныңыз дурыс. Кешиктирмей жыйналыс шақырамыз онда.

— Дүканшы келди, қаладан. Май алып кетти. Изинше жууазшы келди.

— Не дейди?!

— Балтабай кендир бермей жиберипти. „Тәртип солай, баслықтан қағаз әкел,“ депти. Бүгін үш жууаз бирден қарап қалды, сизди ҳеш жерден таппадық. Ертең дүканшы тағы келетуғын болып кетип еди. Орақ, атөшкирлерди де сатып түүесипти, „ешек ер сораушы көп“ дейди.

— Енди устаханаларды кеңейтпесек иләжы жоқ, бирден бир ғарежет соннан түседи, Аман, сен қатты есапқа алып бар, дүканнан кирис қанша, шығыс қанша, қай буйымымыз көплеу пайда берип атыр, сояқларын қара. Пул болса ғалле табамыз, пахтаның ғаллесинен быйыл ийегиниз қышымай-ақ қойсын, өткен жылғысын да мәмилекеттен қарызға алып едик, соларды жапсақ дей бер!

— Пул болса ғалле табылар-ау, әкелиўге болар, жер-жәхәнниң бәрин жалпайтпағанды ақыры! — деп атыр Шундый шулғынып.

— Кетип баратырып, сен жууазшылардикине соқ, таңнан келип, кендир, гүнжисин тил хат пенен өлшеп алсын, гүнжарасын да өлшеп, складқа тил хат пенен тапсырсын, өгизлерди бағамыз. Склад мәселесин өзиң қатты есапқа алып бар, Аман, есап-китабың пүгин болсын, қаяққа артық зат кетип баратырса, өзиме айт, көпшилик болып шешермиз. Ал енди, ертеңге жыйналыс шақырт, азаннан кирис...

16

Жыйналыс ертеңине шақырылмады, оннан соңғы күни де болмады. Келеси күни азан менен жаңа ақсақал Мурат хәккелек, Алланазар бийбала қуйынлатып келип: „бундай асығыс мәжилисти тоқтат, күнде жыйналысып отырмайық, күни бурын хабарла, журтқа ойланыўға мәўлет бер,“ деп тапсырып, келеси колхозға өтип кетти. Мурат жүдә хо-от!

Бир хәпте бурын хәр жерге „Дагазалар“ қағыулы турдыдағы олардың хәммесиндеги Мәдиярдың қалеминен шыққан: „хәр ким пикири менен келсин,“ деген бир гәп. Бул, оқый алатуғынлар ушын; мағлуғ-матларда „оқый алғаны“ менен ис жүзинде еле айырымлардың гәр саўат екенлиги де есапқа алынып, бул иске хәммеден жеңил аяқ Қудайберген жегилген соң шала болсын ба! Ол табанының жеткен жерине барып: „шундый-шундый бола жақ, колхоздың ықтысатын буннан-әм бетер хотқа жиберий ушын не қылмақ керек, шуңа ой жуўыртып барын, ойлайтуғын кәллә керек болып атыр, сәлле асқабақтай кәллә кимге дәри!“ деп туйдырып, табаны жете алмастай жерлерге комсомолларды шақырадыдағы, айтатуғыны „шул гәп“: „сен комсомолсан, биз большевик, бул, сен солдат, биз командияр демекдур, мәселе шундый-шундый, пәлен қышлаққа шабасандағы шундый-шундый дейсен, мени таўық бир шақырғанша кеңседен, бир шақырғаннан соң үйден табасаң, ал күндиз, атыз-аймақтаман, хабарын жеткересен, шап!“ дейди, шапса да шабады, әсте барса да шапқан болады.

— Бай-бай, бала, дәмбебе көбейип кетти, — деди бул хабарды еситип Мурат хәккелекке Есберген. — Көре қал, дәмдебеси көп мәжилистин нәтийжеси аз болады. Биз исполком жыллары сондай еди...

Деген менен, өзи хәр тәрәплеме таярланды жыйналыска. „Журт деген қой дейди журт, қой деген аўыш, айдаған жағыңа кете береди, қойдан адамның бир парқы — буны шыбық пенен емес, шешенлик пенен өзине инкар қыласаң, ис пенен көзге көринемен деп қан сорпа болған бола берсин, соның ислериниң хәммесин өзине аўдарып, атыңа жаздырып, искерлигиңе журтты хәйран қалдыра алсаң, тилиңнен сол келсе, буннан асқан шешенлик жоқ,“ дей беретуғын еди инишек-пинишек, әмеки-пәмекилерине: „пинхамы сырым“ деп. Бәлким, өзи соған талабандур, есикти иштен илип алып, терезениң алдына айнаны қойып отырып гүбирленеди, Есберген, қолларын сермелеклейди, тағы гүбирленеди, айнаның текшесин қолы менен қойып жиберип: „бул қалай, пәниймайте!“ деп бир бақырғанында даўысы бийжағдай шығып кеткени соншелли, айнаның алдындағы шуўақта буйығып жатқан ийти оянып анаў жаққа шаўлап үрип кетти, биринде: „жин

урғаннан, асылып өлейин деп атырғаннан аман ба!“ деп, хаялы қапыны тарсылдатты. Қышлағының жиғитлерине: „шаппат дегенди де манаўсырап отырып, мәзи ура бермейди, аўылласың, жан ашырың сөйлегенде урасаң, соған биреў қарсы сөйлегенде де ура берсең, онда мәжүгин болғаның!“ деп ескертп жүрди. Турсынбақыйды шақырып алып: „Сениң Базарбай қылы менен тамыршатақлығың бар-аў, бала? Ол не дер екен мәжилисте?“ деп еди, Турсынбақый: „хаўўа, хаўўа, тамыршатақлығымыз ба-ар, не дейтуғынын өзиниз билесиз, жақ, өзимиз де билемиз!“ деп, сырлы бағыс пәнен жыпылықлап, асқабаққа тойып, бармағын жалап шығып кетти.

Тағы биреўин шақырып: „Құдайберген шундый құдай да болса усы сапары шығар, орынына ким болар екен, бала-а?“ деген ой салдыдағы, тағы биреўине: „зампредликке ким бар, дегенде адамыңды таярлап жүр, жатқа кетпесин, ағайинге қол жаўғандай жер,“ деп ескертти хәм кимнің болыўы кереклигин де туйдырыңқырап қалды.

Пахта егис, соң үшлеў, бирлеў, сүдигарлаў, жоңырышқа орақ, бийдай орақ, күн сайынғы отақ, кетпен, жумыстың түри аз ба, көптен бери дым жыйналыс болмай кетип, журттың өзи-ақ жыйналысқа қумар еди, оның үстине: „басшылардың мәселеси қаралады екен, үлкен қырта-қыртты усында көресең, яманә қызық болады,“ деген мыш-мышлар тарап колхозшылардың әбден делебесин қоздырып, буны жыйналыстай емес, үлкен, бир хайттай сағынып күтти. Бәлким, сонлықтан шығар, бундай жыйналысты бул аўыл бурын-соңлы ҳеш қашан көрмеген. Казаяқлы, Қаңлы, Боқлықытай бар ма, аўылма аўыл келип атыр, мешит-қәўимнен бир де биреўге айтылмай алағат қалмаған. Бурыннан аўыз биршиликли ел, „Бессары“ қышлағы оламайы менен ойысты. Колхоздың еле клубы жоқ, клуб хаққында түсиник те жоқ болғанлықтан кеңсениң алдындағы нәхән алаңға өткен жылғы салы қырманнан Жаңабай менен Назарбайға арбалы алдырып, еки арба салы сабан ғыр-дөгереке дизден төселдидағы, ортаға Созанайдың декенесиндей нәхән етилип, шом байланып, қасына сынық шәнгил қабақ пенен кендир баў тағылған мойыны қыйсық май қабақ та қойылды. Кәтқудалар отыратуғын стол соның күн батар өкпе тусынан еки

ырғырлықтай алысқа қойылып, үстине Мәдиярдың столындағыдан басқа, бир мушына сыя төгилген қызыл тауар жабылды.

Май қабақ қойылып, шом байланғаны менен күн еле батқан жоқ еди, Төртлүлден артис келгенде аламан усындай көп жыйналатуғын. Келгенлер келгендей ғауқылдасып сәлемлесип, гәси бас ийзесип, гәси насыбай атысып, биреў- екеўден, екеў-үшеўден: „Ҳаў анау Ернияз панкелдің қасы босго, соерге барайық!.. Жақ, анаў қассап қарағанға қосылайық!..“ десип, отырар жерин узақтан шөкелесип барып, барған жеринде де ўағыр-ўағыр туўғызын атыр, отырып атыр, көрисип атыр, бала-шағаның, пахтаның жай-жағдайларын сорасып атыр. Қуяңқы ол заманларда да болған екен: „Есбергеннің бир жалпылдағы бизиң аўылға барып, Дәўлетмураттың орыс қатын әкелген тойында Шундый ағаны сатып кетти, сатып кетти деппен-аў, сайып кетти, бул сирә қуяңқылығын қоймадығо!“ деп атыр бул „кеселден“ өзи айылғандай.

—Бул, неге баслапбайды, я ийис шығарып баслаймекен! — десе,

—Шымб айдан Қарабекев келетугын бопты, Шундыйдың тамыры беккем, соннан басқа адам қопара алмайды, — дейди биреў. Буны еситкен Шундый шонтан етип артына қарап:

— Буннан қәтиржам бол, — деди тисиниң кетигин көрсете күлип, — тап, колхоз турса, мен тураман, гәи шу!

Қулласы, ўағыр-ўағырды узаққа созылдырып, қостанласып келип Алланазар бийбала менен Мәдияр, Мурат ҳәккелеклер төрледі. Мәжилис аўыл кеңес бойынша болғанлықтан шығар, Мәдияр ашпады, Алланазар ашты. Әдетине гөре адамларды өзиниң маңыраған тоқлының даўысындай өлпең даўыс пенен: „тынышланың, жәмәхәт, бир гәп бар!“ деп, алақанының ортасын қаратып, былай-былай былғадыдағы жым етип, жыйналысын ашты да жиберди. Стол ағалығына тоғыз адамнан көрсетилип еди, екінши аўылда неше колхоз болса Ерлеш порханнан баслап Ернияз панкелге шекем, баслық қалмай ортаға шығып зеңирейискен соң балалардан да, Назарбайдан да жеңил аяқ Қудайберген қысынғанынан шыдамай қоңысы-қобадан кели излеп кетти. Бул да, нәзерден тыста қалып атырмады: „Буның бас-

шы болып, адам жумсай алмайтуғынын соннаң билиң, баланың орынына да өзи жуўырады!“ деп атыр Турсынбақыйдың қапталынан биреў. Аздан соң келилер диңк-диңк төңкерилип, баслықлир шапанларының пешлерин қайырып, қонышларынан қамшыларының өримлери салбырасып, ҳоққыға мингендей барып ошарылысты да мәжилистиң еңдиги жағын Мәдияр ашып кәтип, сөзди. Алланазар бийбалаға берди. Бул кәтқудалығы басым, гөне адам, даў-жәнжелди көп хәм дурыс шәшкенликтен балалығында-ақ бийбала атанып кеткен Кунназарлар қатарлы, жасы елиўдиң еңселериндеги қырықпа сақаллы, тобы киши болса да нық, лийкин, пәкене көринбейтуғын, қарапәреңнен келген, баспақ мурын, алакөз адам еди, ортаға шығып, ҳезирги жағдайдың бәрин жалпақлап түсиндирип:

— Жер қатты болса, өгиз өгизден көреди, ўазыйпа қатты, талап қатты, пахтаның дәреғи аз, алып топылыспақты азайтып, азайтып, деймиз-аў, пүткиллей сапластырып, ақылға ис буйырып, ис етейик. Иске өламата пайдасы болмаса өзара басқы байрағын бүркенип, бири биримизди жекке гийнемизге бола да сойып сала бермейик. „Жыллыны өзине бас, жақса қоңысыңа бас,“ деген, минеўдин де минеўи бар, улуўма мәптен шықпайтуғын болайық, аўыллардың дәраматын көтериў, халықты ашырқатпаў ушын не иләж бар, қане, ойласық төбениң басына шыққан екенбиз, ойласайық, соның ушын хәм коллектив лейди бизлерди. Қәне, не гәпиңиз бар, жәмәхәт, ойланып келсин деп мәжилисти иркип қойдық, хабарлап шықтық тўе, „ойланып, бир пикир менен келсин“ деп. Сөйлең, айтың пикирлериңизди, бул қыйын-қыстаў жағдайдан қутылыўымыз ушын не қылыўымыз керек?—Орынына барып отырып, жыйналыстың жылаўын өз қолына алды да пәсте отырған Еебергенге ымлап еди, ол негедур, „сон“ деп, басын шайқады. Бурылып, қулағына таман сыбырлады да Ерлешке сөз берди.

Бул — „Өрнек“ колхозының председатели, бурын порхан болған, ҳәзир баслық болса да порхан лақабы қалмай жүрген, көтерип соқпайы басым, аспанды шолып сөйлейтуғын алақ көз адам еди:

— Қуданың өзи яр болсын, еки жылдан бери „бес қонақ“ „аўхат писпестен“ бурын келип, қазанды аў-

дарып, гөжени төгіп, халықтың пысын яманә қурытып тур, қудай абырай бергей...

— Қойын турың Ерлеш! — Бийбала орынынан турып салмақлады. — Сиз ортаға қуданың құлшылығын етип, халықты хаққа сыйынұға шақырыұ ушын шықтыңыз ба, я басқа гәпиңиз бар. ма? !..

— Баяғыда...

— Не баяғыда, қой ұарсақыны!

— Аұызым қыйсық болғаны менен кеұилим хақ...

— Сени биреұ „аұызы қыйсық“ деп тур ма? ! — деп отырды бийбала.

— Баяғыда, айтпасам болмады, Алланазар аға, — деди оған өтинишли қыйылып. Соның арасынша биреұ: „өлим, маңлайы қара, буұаққа шекем айтып болатуғынең! Жалтақлай бересен, өзи сөз берген соң жанынды ала ма!“ деп бақырды алдынан. Алланазар оған бир гәп айтса тағы сөзди қопсытатуғынын, соған таяр отырғанын аңлап, үндемеді, бирақ, оқыйды, сөйтти де Ерлешке „айта бер“ ишаратын етті.

— Баяғыда, — деди тағы да Ерлеш. — Аұызы былайтип кеткен (аұызын қыйсайтып көрсетип, журтты дуұ күлдирди) бир қыйсық болған екен. Қыз айттыра жақ болған биз қусаған биреұ жаұшы етип жиберген екен, барған елинің кәғқудалары: „әдеп аұызынды дүзеп сөйле“ депти, сонда қыйсық: „бул аұыз қыйсайып кеп алып кеткен, дүзетейин деген менен бурынғы ырбыйған жағына ырбыя береді, аұызыма қарамай-ақ гәпимди тыңлай берің, сандығым дүзиұ“ деген екен. Сол айтқандай қудайды қудайшыллығымнан айтып атырғаным жоқ, аұыз бир қыйсайып кеткен, кеұил дүзиұ, аға, аұыздың қыйсайған жағына кеұилди қыйсайтпаймыз. Айтайын дегенім, өткен жылы он сегизинде жалпайтты, бунда бизің бурынағы жылғы жуқнамыздың жуғы қалып еди, соны пыспырмаладық. Оның үстине қудайдың бизің районның адресин жазып жиберген апатының дәл келиұине байланыслы пахта планды азыкем кемитти яшуллылар, быйылғы жылдың ҳесабынан ғалле-палледен де қарыз беріп, жүдә қарасты. Енди быйыл өткен жылдан қалған жуқна жоқ, усы аұылдан басланған дүбелей, усы колхоздан тийген от бизің колхозға да тийип, ыраштың ығына, адам бармайтуғын, ўәкил көрмейтуғын тасаға еккен мәш, лобыяларымызды кәмсия буздырып, жоңырышқа ектирип кетти. Ду-

рыс, жоңырышқаға аралас қара тары егилди. Бирақ, бундай болатуғынын биз қайдан билдик, тарыға жөнлеп қарамадық, ~~пұш~~ болды, шымшық алды, қалғанын да түйеклеп ала алмай, өгізлерге отқа кетіп қалды. Мениң ендиги усынысым, план азайтылсын, брак маллар колхозшыларға жәрдемге берилсин, сатып жейме, деңгене қыла ма, ояғы өзлериниң жумысы, айтып болдым, — деп, орынына барып, шалғайын қайырып отырды. Алланазар сөз беріп атырып:

— Кодирең гәпти қой, Мәдияр, тоқ етеринен, нан түсетуғынынан айт, жаңағыдай ылаға берме, — деп ескертти. Бул, шебер емес, олақлау еди гәпке. Хәр жыйлыста сөйлей-сөйлей яд болып қалған гәплери, қатып қалған сөйлеу тәртинлери бар еди, сол бойынша хәр қандай жыйналыста айтылатуғын, сизиң менен бизге дым қызығы жоқ жетискенлик пенен кемшиликлери айтып, екінши бес жылдықтың усы быйылғы жылын қалай табысly тамамлау кереклигин ортаға салып атыр.

— Суудың кеш келиуіне байланысly пахта, жоңырышқа, басқа дақыллар да кеш егилди, — деп атыр баслық басын шайқап. — Соған байланысly гүллер толық ғөреклеп болмай-ақ жалпайтып нанын шығарды „бес қонақ“. Ғөреклердин көбиси шала писип қалды, көбиси дүмбил...

— Оның несине сүйинши сорап турсаң! — деди алдындағы Базарбай қылай қолын созып, көзин қыпылықлатып. — Я журттың ески дәртин қозғағың келиптур ма?! Билетуғынымызды қой сен, биз билмейтуғын гәппиң бар ма, соны айт?! Не ушын быйыл орталыққа дақыл егилмеди, егилген жазлық та жулынып тасланды, соған неге жол қойдың, соны айт баслық болатуғын болсаң! Гүзлик бийдайды кепшиклеп алыстық, жазлықты да сөйткендего, мурғымызды балта шаппайтуғын еди! Ал, енди не қыламыз, соны айт нағыз баслық болатуғын, елди ойлайтуғын болсаң, айт қане, не қыламыз?! .

— Сен тыныш отыр, атың ким еди? .. Хә, Базарбай иним, — деди Алланазар қалеминиң ушы менен столды дүкилдетип. — Саған хеш ким сөз берген жоқ. Өристен қайтқан жанлықтай хәр ким хәр жерден жамыраса берсе хеш ким хеш нәрсе уқпай қалады. Сөйлегиң келсе, соң сөз алып сөйле, бул, бир. Екіншиден,

баслық саған тергеу бериуге тийисли емес, дауысыңды сәл жумсартыңқыра, билдің бе?

— Неге жумсартады екенмен қудай берген дауысты! Хүкүümet биздей қылайларға: „тилиң болса сөйле, қылайым!“ деп хуқуқ берип қойған соң сөйлеме десең-хәм сөйлеймен, ақыйма десең-хәм ақыйман!

— Сөйлегениң жөн-ау, иним, бирақ, ирети менен сөйлесек бийәдеплик бола жақ па, қалай? Өзиң-ақ айт, неге үндемейсең, хау, сөйлеймен деп атырең, уақыт өтип баратыр, бол? — Бийбала өлпең сөйледі.

— Отырсаң-ә, маңлайы қатты, я сөйле-е!

— Хау, мынау Шундыйдың дауысығо, қайдан шықты! — Көрсө тирилей жутып жибере жақтай жән-жағына алақлап болып, Жолдас қара шалғайынан тарта бергеннен кейін назырқаныңқырап, пәтқумар қалғандай пәтлениңкиреп отырды Базарбай. Алланазар баслыққа ишарат еткен соң:

— Хәзир пискенн шағырайып ашылуғға қарады, — деди Мәдияр басын ырғап. — Жылт еткенін қақшып алып турмыз. Бунындай шыбынсыз жаз узағына болып тура бермейдн, „жоқ, жоқ“ дей берген менен хеш ким бермейдн, жоғын жөнлен жыйнап алыу керек, бул бир. Екиншиден, Пәкнстеп салына жақ жоңырышқа туқым зауыты не ушын салынып атырганын түсиниң, Әмерийкада биреуи бар, екншиси усы. Бул мәзи салынып атырган жоқ, сизлердің ана-ау атызыңыздағы жоңырышқаның туқымы ушын салынып атыр. Көп баслық жолдаслар биледи, бизге хукүümet бул туқымға пахтадан аз төлеп атырган жоқ. Пахтасы жоқ атызда. кеше киятырсам, он алты қатын, әпиу етиң. арасында ақ қуудай керилген қызлары да бар, әне, солар уарсақы айтысып отыр, Шундыйды басқылап атыр сыртынан, Назарбайды басқылап атыр. „Ха бул не?“ „Пахтаға шықтық!“ „Кәне пахта?“ „Жоқ!“ „Жоқ болса неғып отырсыз?“ „Азан менен айнаны қағып, Шундый оятып кетти, Жолдас бригадтың көрсеткен атызы усы, көрингенин тердик. Ендигиси қашан ашылар екен деп аңлып отырмыз!“ деп қыйқаңлайды арқасын бийт шаққандай Қатша кишем, Узақ ағаның хаялы-ше, Шыныбайдың шешеси! . . .

— Хә, бу гәпиңнің түйири бар ма?!

— Қойып тур, түйирине енди киятырман. Бул кәрада Қатшада айып жоқ, қыйқыңдай ма-сыйқаңдай ма,

өз жұмысы. Айып Жолдаста. Не ушын жоқ атызға он алты ақ балтыр қатынды қамап қойғанша орақ берип, жоңырышқа атызда жулқындырмайды?! Ертең силпи түссеҒо, оннан соң жоңырышқаң ийленип, түйегің айдалмайды, мәмилекетке тапсыра алмайсаң, демек, пахтаң писпей қалды, буннан дәрамат жоқ, жоңырышқа туқымың писип атыр, аұызың былшырап, буны жыйнап ала алмайсаң, сонда нан қайда, нан қалай қалыңлайды, колхозшы қалай тоғаяды? Бул хәммеңиздің қулағыңызға алтын сырға. хәзир пахтасы жоқ атызда сапырылыспай бар ғайратты пишен орақ, жоңырышқа ораққа салмақ керек, екеуи де қарынды қалқытады...

— Мениң бир саўалым бар, баслық, қойып тур! — деп қолын тосты Жаман аўылдың Атажан батрак комсомолы. — Анаў отырған Ерлеш порхан еситсин, қызықсын деп сорап атырман, бизиң аўылдың баслығы солҒо, сораўым мынаў: сиз бул адамға, мына отырған жәмәәтке колхозыңыздың ықтысаты қалай көтерилип атырғанын айтып берсеңиз? Дүканнан, жуўаздан не пайда көрип атырсыз, тўе, булар да сөйтсин!

— Жүз кило кендирден жигирма бес кило гүнжара түсе ме, түседи, қанигелердің айтыўына қарағанда бул бес өгизди семиртиўге болады. Жетпис бес кило май алып атыр, солай ма Әўез, сола-ай. Биз соны дүканға саттырамыз. Жигирма бес кило майдан кендир пулы, жуўазшы менен дүканшының жал ҳақасы өнди ме, өнди, елиў кило май жүз кило кендирден жығырлаған ақша болып, Аман бухгалтердің кассасына қуып атыр. Анаў күни Жаңабай уялмай, қызармай „аштан өлемен“ деп жылап шықты-аў, уятын айт! Өлмейсең, Жаңабай, сол ақшадан гөне Үргеништен, Ташаўыздан арбалы дән алдырып, сениң қарыныңды, демек, хәмме колхозшылардың қарынын тойдыратуғын болдық, солай келистик правлениеде, — дегенде биреў қол шаппатлап еди, берген жағады екен-аў, хәмме гүўу қол шаппатлап жиберди.

— Биз Қудайберген ағаны еки базарлықта Гөнеге жиберипек. „Дән арзан, белсап пул екен“, деп келди. Биз Қурбан ағаға еки жәрдемши берип, еки арба менен үш мың бел дәсте жондырып жиберип едик, дүканшымыз бир қоржын пул етип, әри еки арбаны толтырып гүнжи менен кендир әкелди, қане, өлемиз бе екен аштан, Жаңабай?! Әмет аға менен Бийсен ағаға

темир дүканнан ислетип саттырып атырған қыйқым-сыйқымымызды не қыласыз, жоқ, жолдаслар, биз бул қыйыншылықтан қутыламыз, ашырқамаймыз. Тағы да мәслахатларыңыз болса айтың, — деп барып орынына отырса да Атажан батрак „анаған айт“, дегендей баслығына суқ бармағын силтелей береди.

Гәси бузып, гәси қызып, тағы да бир-еки адам сөйледі, гәсинде төрели гәп бар, гәси мәзи көзге көринип қалыу ушын-ақ шыққан.

Бара-бара сөйлеуге талабанлар да, иштейлилер де азайып, „сен тур, мен айтаманлар“ жоғала баслағанда күн батып, геўгим түсти.

— Усы шомды жағыу керек пе Мәдияр, жақпау керек пе? — деп сүренледі шомның жанынан Қудайберген. — Тез дағытатуғын болсаңыз жақпай-ақ қояйық, яқ, созылатуғын болса, жағып жиберейин, адамлардың көкиреги көринбесе де юзи көринип, бирин бири танысын . . .

Мәдияр мәжилисти басқарып отырған Алланазарға қарады, Алланазар: „Неғыламыз жағып, ҳәзир дағытамызго!“ деді. Тез шығып қалмаса сонша күнги машақат, таярланыу бир пул, партиячейка секретары жарыс сөзди доғара жақ, қурылғайға қатынасқанлардан сөзди де буган бермей, Гүлзыйраға берип жиберди, ушып турып:

— Мен бир аўыз сөйлейин, — деді Есберген хәм етек-жеңин дүзестирип, ортаға шыға баслады. Буның сөйлемей қалғанына қуўанып отырған Шундыйдың, кеўили бир сумлықты сөзгендей алағадаланды.

Бурып көпти керген адам, басшылақта болған адам, тойға өз алдына, садақаға қалай болса солай, мәжилистиң дәрежесине қарай кийинип баратуғын еди, бүгнги порымы да күтә саз: сур кийтел, ғоббық шалбар, бети-аўызын жақсылап, жылмыйтып қырыпты, көзлеринен я ғәхәр, я ақмақлық, я даналық сезилмейдидағы, жүрис-турысында үлкен бир саўлат, парасат бар. Алдыңғы шығып сөйлегенлердің илип алар жерин илип алып, кемшиликлерин де түртип көрсетип атыр. Муртын сулуўлаңқырап қойып, деди:

— Жаңа биреу „пахта да, салы да писпей қалды“, деп, қолын былайтип, силкип кетип баратыр. Ҳа о не! Жа-аақ, жолдаслар, писпеди деп өйтип қол силкип кетпеймиз, аламыз, бир дәни болса да шөплеп аламыз,

салының қоғына шекем електен өткеремиз. Жоңырышканың жығырлаған пул екенін хәмме биледи, буның тағы пайдасы—келешектеги пахта жерди тыңайтып атыр, — деп, екпинли колхозшылардың Биринши қурылтайында алмаслап егиў—жерди тыңайтыў ҳаққындағы Өзбекстан пахта шеберлериниң ортақласқан тәжирийбесин еслеп, сондай уйытты дейсең журтты, адамның ең қыңыры Базарбайға шекем „Бай-бай, азанлы берли Есекеңе сөз бериў керек екенго!“ дегенди айтқысы келсе де мынаў шыбын ызыңламаған тынышлықты бузып алыўға көзи қыймай аўызын аша береді, айтқысы келип көтерилип-басыла береді, шыдайды.

— Оғыздың жоңырышқасының орынына быйыл пахта егип-ек, па-ай өкирди-аў Шотанның баққы өгизиндей! Быйыл суўық урып кетти, тап урмағанда бар ғой, мынаў турған сегиз, ҳәр гектарынан он, он еки центнерге даў жоқ еди, көрдиңиз бе илимниң күшин! . .

— Буған илимниң не қатынасы бар? — Базарбай енди шыдамды. — Ҳаў! . .

— Ҳәй, қойып тур, Есберген, — деп, жатқан жыланның аяғын Шундыйдың өзи басты. — Яқшы, қурылтайға илимпазлар хәм келип, окәраларының дурыслығын илимий тарақыятдан айтқан екен, усы егинлердиң кулакларын да илимий тарақыятдан мақуллап айтты ма, шукәрасын айт? . . .

— Айтты, оны соң айтып беремен . . . Еле де пахтамыздың көбисин сол алмаслап еккен көлемлер бере жақ. Келеси жылдан баслап, тутлардың бәрін бир шетке шығарып, бағ етип тигип, жап-салмаларды азайтыў керек, қуўықтай жерде трактор айнала алмай атыр, оған әлиниң майданы керек, әри, жер кеңейеди, жоқары жақлар сөйтипти қашшан. Бизиң өнимкеңес болып, я баслық болып не ушын усы жаңалықларды енгизбеген?! Мениң өнимкеңеске бир саўалым: мәш неге жулынды?

— Шуерде турып-ақ айта берейин, — деди биреў былай шық демесе де Шундый қалпағын қолына ала түргелип. — Бириншидеи, МТС сүрген жеринен натурплан алады, пахтадан—пул есабынан, жоңырышқа тұқымнан пуллай. Салыдан салылай, бийдайдан бийдай. Трактор, ашнаамм, әне, усы үшеўине бериледи, ашнаамм, билдиң бе, шуны бир билип қой, екинленши, газийтти мыңсан мәртебе көрсеттим саған, өзиң бирр! . — Аржа-

ғын айтпай шақшыйып қарады да жалп етип отырды Шундый.

— Мен хәзир яманә қыза жақпан, жолдаслар,—күлди Есберген,— қызбасымнан бурын айтып қалайын, пахтадан да, салыдан да, жоңырышқадан да план орынланады, орынлау шәрт, орынлау нызам, тамам!

Келеси жылы быйылғы кемис-қутықты да толтырамыз, соны мақулласаңыз бир шаппат урып жибериң! — Алды менен өзи урып еди, соңынан әтирапта „мың қазанда мәкке қуұырылып атты“. — Оның ушын тек ғана үмитсизликке, жат жамайлардың „ашлық болады“ деген ығыұасына мой бермеу керек, пахтадан бир қана, салыдан бир шигин, жоңырышқадан бир туқым қалдырмай, мине, былайтип шөплеп, биримлеп шөплеп аламыз, әне саған план, әне саған дән, әне саған пул! — деп еди, алды менен Алланазар, соң Мәдияр, Қудайбергенлер урды ма де шаппатты, „әне сөйтип сөйлеу керек еди баслықтың!“ деген ғауырлы да еситилип-еситилип кетип атты. Есберген де көпшиликти шолып, өзине өзи ырза кейипте: — Шомды жақсаң Қудайберген аға, журтқа сеннен басқа ким шом жағып бирегуғын еди! — деп, жумсай алғанына шадыман болып, күлди.

Қудайберген жаққан шомның жақтысы алды менен Шундыйдың өзин, соң стол ағаларын, тағы шомға жақышлау бир-екеуип даралап-даралап, ебетейсиз жалпайып отырғанларды сол қалпінде жалпыламай қолдан қуыйлған тамаша бир мүсинлерге мегзетип жиберди. Шом Есбергеннің артынан жандырылғанлықтан оның алдан қараған тулғасының бәри қара сүлдер болдыдағы бет-әлпети, қулласы қара сүлдеринен басқасы алдындағыларға түк көринбей қалды, ал, стол ағалары, тағы басқалар Есбергеннің тек келисиги калиңкиремеген артқы тулғасын ғана жақтыда көріп отырды, қыр арқадан жанған шомның жақтысы оның саясын бойынан бес-алты мәртебе үлкейтип-үлкейтип қарсы алдындағылардың үстинен үлкен бир тайнапыр қара дәу қара қанаттарын жайып,салқынын салып атырғандай сезилер едидағы, ал, саясындағыларға шомның жақтысы түк түспес еди. Ол асықпай-албырамай гәпин дауам етти:

— „Коллектив болып шешейик, кесент етип атырғанлар болса, шығарайық, соның ушын да коллектив-

пиз, минең, сынаң, кемшилик болса айтың, жетискенлик ҳеш жаққа қашпайды“ деп, Мәдияр күте даналық, кәтқудалық сөзин айтты жаңа. Жетискенлик, мине былайтип қолымызға услап турған нәрсемиз, буны ҳәш ким ала алмайды. Кемшиликтиң үстин қамшы менен „минен“ деп түртип көрсетип, қыршып таслауымыз керекдағы, я болдырмаўдың иләжын етиў керек. Бул, заманның өзи жыйналыслардың заманы болып, ҳәр жыйналыста усы нерсе түртип көрсетилсе де кемшилик дегеннің меҗежиндей балалап баратырғанына ҳәйрансаң, бала! Буның бәри нағыз болшевикше басқының еле ҳәм болса жоқлығынан-аў деп пәмлеймеи. Базарбайдики дурыс, дурыс кызып атыр Базарбай, арамызда сондай большевиклик басқы қамшының өриминдей нық болғанда Қулайбарген шундый қусаған халық жаўлары я дүзелер едидағы, я жойылар еди! — деп, Қудайбсргеннің уйқысын шайдай ашып жиберди. — Яқшы-ы, МТСдың майының ҳәр мысқалының үстинде шыра жанып, ол пахта менен жоңырышқа, салының гектарына есапланған бола қойсын, а-ал, бизиң өгизимиздиң адымын санап отырған ҳеш ким жоқ едиғо! Не ушын бизиң өгиз бенен сүрип еккен дақылымыз жулынып тасланады? Шундыйдың себебинен, ҳәзир сол жулынған дәннің бир қадағы зәхәрден қымбат! Бул ушын Шундыйды атыўға болмайтуғынбеди, қайда сонда бизиң қырағылығымыз, большевиклиғимиз қайдаа?! . .

— Жайсыз кетип баратырсаң, Есберге--ен! . .

— Сиз де қарқ емессиз Алланазар аға, жүзиңизге айтаман! Сонша ел болып, бир бузыққа күшиңиз жетпей . . .

— Аўызыңа қарап сөйле, ҳәй, бузығың не, өйлейин бе шу қолыңда!

— Қәне, жаққаны большевиклик басқының! Жағамекен! — деди басын шайқап Есберген. Базарбай қолын алға созып жиберип:

— Дурыс айтады Есберген аға, аўызға қараған соң басқы бола ма ол, не аўызға қарап сөйлегени бар! — деп атыр еди, Есберген:

— Яқшы-ы. отыр Базарбай! — деп сүренледі. — Маған ҳеш қандай жанапайшының кереги жоқ, тырмасқан шығарлығыма өзимди өзим сүйреп шығаламан! Бирақ, көрдиңизғо, қай дәрежеде қабыллап атыр большевиклик басқыны өним кеңесимиз! Еркелеткенбиз әб-

ден, ырбыйтқанбыз, „кимсең, Шундый, Төрткүл қамалына қатынасқан Шундый!“ Ҳе, не бопты қатынасқанда, миллет пе, ығбалына дус болыпты, қатынасыпты, хәмме де қатынасарек дус брлғанда, ұатан қорғау хәммеге парыз, енди ұаганды бир мертебе қорғадық деп, жайғасса да, жайғаспаса да шатқаяқты ура берейик пе өмиримизше, миллет пе, я, миллет пе?! Пахтадан доход алалмаса журт енди не қылады, Қудайберген ағаның желбиретип, алқымымызға тутып жүрген газетин жалмай ма?!!

— Сиз өз- ара басқының байрағын жамылып хәдден асып баратырсы-ыз, — деди тағы да дауысын көтерип Алланазар. — Газета деген партияның, хукүümet-тиң тили, оның тилин қайырыуға хеш кимнің хакқы жо-оқ, . .

— Па-ааай, бар екен-ау! — Нама қайтарғандай басын ырғап жиберди Есберген. — Хакы болғанда қандай!!! Маған исенбесеңиз мынау Гүлзийрадан сораң, ылғаллылардың қурылтайында жоқарыдан келген ўәкил Қудайберген көзгир етип, халыққа зыянын, кесепатын тийгизип жүрген газеттеги сол мақаланың далдалын шығарды-ә! Тил тийгизгенди айтып жүрсіз сизлер! „Айырым басшысымақ душпанлар усындай қате пикирлерди өөрттирип пайдаланып. халыққа,хукүümetке қатты зыянын тийгизип атыр, бундайлардың орыны Сибирь я домзақ!“ деди ме Гүлзийра? Деди-и! Мениң гәним емесго енди, жоқарыдан келгінн ўәкилдің гәпи: „дақылдың хеш қашан кулағы болмайды, биреўлер Икрамов жолдасқа хат жазыпты, сол хатқа жуўап: ким де ким дақылды жамайға бөлсе ол душпан“ деди ме Гүлзийра? ! Деди-и-и! Ал, енди, Қудайберген қусаған зыянкестин, партия қатарын ғой, айтпайман, оннан қашшан ушып турыпты, сорай жағым, Алланазар би-и-ий ба-ла-а, басының бостанлықта қалыўға хуқуўқы бар ма, жоқ па, сиз усыған жуўап бериң, сораўымды айып көрмең, буны мен сорамағаным менен жоқарыдан сорайды. Мен болдым, инсап сизде! . .

— Айдалсын Қудайберген партия қатарынан! — деди биреў ол орынына отырмастан-ақ сөзин бөлип. — Елди ашырқатты, қамалсы-ын! . .

— Ақ үйли етиң, Сибирь жақларға. ўәжларин тереке етиў керек, көрсин тереке қылған қалай болады екен, өзи талай тереке қылды! . .

— Жақ, сотланбастан Базарбай қылайдың қыйсық жийдесине асылсын, қышыұың сонда қанады, я геллеси сырыққа қыстырылсын! . .

— Қыстырып бопсаң мынаны! — Қудайберген сес шыққан жаққа жудырығын көтерип салмақлады. — Есберген қамалған күни мени сағынасыз! . .

— Пай-пай, көзимизден ушып отырең! Истен қуұылсын, ұәссалам!

— Сөйте қойсын, өзи де өлиўге келнптиго, көзи шүңирейип! . .

— Тынышланы-ың, бирәдарлар! — Алланазар алақанын жоқары былғалақлады. — Тынышланың! — Жәмәхәт сыбыр-сыбырдан соң жым болды. — „Өсер елдің балалары бирин бири батыр дейди, өспес елдің балалары бирин бири қатып дейди“. Өспейтуғын елдің еки тентеги айтысты, шертисти, ақыбети халықтың қабына түсейин деп турған ғаллесинен айырды, өспейди булар! Қыйсық мыйықты қағылған керексиз жаңқасынан суұырып алып, дәртке асыра қояйын десең, жаңқа жибермейди, енди не қыласаң, жаңқа-панқасы менен тандырға урасаң, болмаса мыйық биреўдің аяғына кире-ди, я белдің жүзин қайырады, солай ма, Қурбан? Бул Қудайберген менен Есберген биринен бири тап сондай ажыраспай тур, көпшилик билсин, қате екеўинде де бар, бул екеўин бирден тандырға урамыз ба, я, бир ирет жазаладық, соның менен доғарамыз ба?! — Хәмме силтидей тынып қалды. — Екеўин бирден партиядан шығарып, қаматсақ қайтеди, я екеўин де Сибирьге айдатайық, сояқта лепсе болып өлмесе ғыйқылдасын да жүрсин, сөйтейик пе, Турсынбақый?

— Тийкарғы гүнакар Шундый, — деди Турсынбақый тұрып. — Сол истен айдалсындағы! . . .

— Хәзир босатылып, орынына Есберген қойылсын! — деп еди Базарбай, жән-жақтың бәри: „Есберге-ени, Есберген қойылсын!“ деп, гүўлеп кетти.

Хәмме тынышланған соң Есберген орынынан тұрып: „орынынан алынса алынсындағы, орынына мениң болғаным қолайсыз болар өзим басқылап!“ деп, күтә әлпайымлық, кишипейиллик, сыпайылық билдирип отырды.

Алланазар жән-жағы менен сыбырдаса баслағанда-ақ Қудайберген шегиниң тая жағын абайлады, қадимги бийхазар, баспақ даўыста:

— Жәмәхәт, — деди бийбала. — Досмухаммед Жу-
мағулов хәммеге билим алып келсе де мынаў отырған
сорлы Қудайбергенге мийнет алып келген екен. Хәр
қандай большевик айтылған я жазылған гәптиң көзсиз
орынлаўшысы емесө, өзінше ой жуўыртып болып, сол
дурыс па, дурыс емес пе, оннан соң ислемей ме екен!
Қой, енди өлген өлини тепкилей берген болмас, қате-
лиги ушын Қудайберген партиялық жазасын алды, бир
қатеге еки жаза жәбир болады, ондай зәкүн де жоқ.
Яқшы, Қудайберген болмайды десеңиз, ықтыяр өзле-
риңизде . . .

— Есберген болсын дедикө енди, неге мыжый бе-
ремиз! . . .

— Ал, Есберген-ақ болсындағы! — Усындай сес та-
ғы бир-еки мәрте шықты.

— Мейли, — деди Алланазар алақанларын жайып. —
Қудайберген шықсын, Есберген болсын дегенлер қол-
ларын көтере қойсын, онда . . .

— Жақ, хәр қайсысына дара-дара, бузба өйтип!

— Онда, Қудайберген шықсын дегенлер қол көтер-
син! — Санап-санап: — Мурат, сен де көтерип отыр-
мысаң? — деп әжепленди Алланазар. — Қалсын деген-
лер қол көтерсин! — Санап баратырып, президиумға
гезекти келтірсе Мурат бұған да көтерип отыр қара-
са. — Хә, бул не Мурат?

— Солардың қайсысы болғанда не, екеүйи де бир
түлкиниц териси!

— Бийтәреп бар ма? — Қараса, тағы Мурат көте-
рип отыр. — Өзиңизди жөнлеп тутың, ақсақал, мәсе-
ленизди қаратқыңыз келмесе! — Алланазар жекиринди.
— Бул ойнайтуғын жериңиз емес, өзиңиздей больше-
виктиң иси!

— Яқшы, яқшы-аў, — деп, Мурат аўызын сыйпап
қойып атыр.

— Буны биз көп колхоздың қатынасығындағы тал-
қыға салмаўымыз керек еди, бирақ, хәммемизге тәм-
би болсын деп атырмыз!

Кейин бул мәселеге оралған жоқ, алдағы ўазыйпаға
тоқтады, бир мысқал да зүрәхәтти зая қылмай жыйнап
алып, бес жыллықтың тап усы жылын табыслы жуў-
мақлаў, халықты ашырқатпай келеси жылдың дәстесине
жеткериў ушын барлық иләжды излеў, хатланған ку-
лақлардың ығыўасына түк исенбеў жөнинде айта келип:

— Олар ҳәзир есикпе-есик ҳақлап жүр, атар тасы қойынында, „ашлық болады, өйтеди, бүйтеди“ деп, мийинизди ғыргелектей айландырмасын, гәп сол, мәжилис тамам! . . . — деди.

Дағысып баратырғанлар:

— Аппырмай, бала, Есбергениң-хәм тақылдады-аў, сол болмағанда Шундый нәзерден шетте, жорымалдан жырылып қалып еди . . .

— Кеўилинде халыққа жақсылықтан басқа жоқ Шундыйдын!

— Жақсылығын марданыңнан дән таппай тышқан аштан өлген күни билесең, ҳәзир бир-еки желпим бир-немең бар шығар! . . .

— Бүгин — орынбасар, көре қал, Есекең баслық та болады еле! — деп ғаўқылдасты биреўлер. — Не де болса сөйлер сөзин биледи, елди сүйеди! . . .

17

— Қудайберген шундый жер менен жексен болды-ә! Енди қапылғанда он күнге шекем бастырып жатып алатуғын шығар, иске шықпай! . . .

— Жақ, ол қарап жатпайды, тап, Сталинге шекем барысады! . . .

— Он жетинши жылдың партиясы, ақыры, әнейи ме! . . .

— Обал болды! . . .

— Жақ, оған сол керек! — деди Базарбай қылай шулығынып. — Пай, таңнан тақылдатып бүлдиретуғын еди-аў өзи де, бүгин бир уйқылайық! . . .

Уйқылады әбден! Күндегиден зәрре ертелеў айна тақылдады.

— Бай-бай-ай, Есекең Шундыйдан да ерте келди ғой! Аш, Айтгүл!

— Шундый қайнаға! — деп келди Айтгүл ақ қатын. Базарбай көрпени серпип таслап, есикке жалаң аяқ жуўырды:

— Хәй, сен неғып жүрсең, шыққан жоқпедиң өнди-рисликтен?!

— Бассына бәле, маңлайы қатты, шу мәхәлге шелли уйқылаймекен, тур, исиңе бар! . . .

— Ха-аў, сен шықтың деймен, қой деймен енди мәтибийшиликти!

— Мен өндирилсиктеп шыққан болсам, партиядан шыққан жоқпан. Гәпти көбейтпей шық атызға, хәзир мамент жамай. Күн булытласты. Тыныш уйқылап атырғаныңа хайранман! Сен де қуўсаңа Айтгүл, буны еркелете бермей! — деп бақырды да екинши үйге өтип кетти.

Хәммени хайран етип, тап сол барыстан кетеберди, кетеберди. Бурын өз үйиниң дөгереклери еди, енди тап „Бессарыға“ шекем жол-жөнекей қағылмаған айна қалдырмады. Кимди күлдирди, кимди кейитти, күн шығыс қызарып киятырғанда Есбергенниң айнасын қақты:

— Сен не, өндирилсик жатып уйқылайтуғын хәмел деппең, тур, бригаданды тапсыр бизге!

— Жарайсаң, Шундый аға, жарайсаң! Дурыс ислеп атырсаң! . . .

— Маған марапатты қой, бригаданды тапсыр. Биринши ризекте маған буўынларыңның, соң билеклериңниң үйлериң көрсет. Азанда айнасын алжаспай қатуғын болайын! Шу жатысыңнан қалай сен өдәрник болып жүрсең, хайранман . . .

Хәйле-пәйлесине қаратпады, Есбергенниң етигин қонылтаяқ суқтырып, алдына салып шықты. Оянбағандарының айнасын Қудайбергенниң өзине қақтырды, оянбағандары менен таныстырды. Шундыйдың белинде бир орақ, қолында кетпен бар еди. Танысқанына танысқандай:

— Шу мына мени көрдиниз ғой, эне, шундый порым болып шығасызлар. Белинizde орақ, қолыңызда кетпен, қойыныңызда зағара болсын! Шундыйтип тезлетпесек, ис шатақ, бригад артта қалады. Ақыбетияман болады, улықпан қысқарады, хотқа кете алмай қаламыз, шундый ма колхозшы жолдаслар?!

— Шундый!!

— Хә, шундый болса бопты! . . .

Сол күннен баслап, хәр ким хәр көлемде терий де, үйден түслениў де қалды. Азан айтқан аты Сәрсен болса да соң Тәтен атанып кеткен табельши де партук байлап, Шундый менен қатар атызға түсти. МТС тың сыясы бөлиминде қатынап ислеп атырған бир нәхәнниң көп жыллардан бери пахта ушлап көрмеген үлпилдек, ерке қатыны бар екен. „Мәселе шундый, палтайшалтайыңды билмеймен! Мықлы болса, байың мени

алдына шақырып сөйлессин!“ деп, оны да жетеп әкеліп атызға салды.

Арадан көп күн өткен жоқ, бригада биринши орынға шықтыдағы, „енди райоңда, соң республикада бириншиге шықпақ керек, бириншилердеги де шундый қатынлар, шақы бар ма, шығамыз дедик пе, шығамыз!“ деп күндегиден де ертелеу айналар тақылдап атты. Бара-бара адамлар да усыған дағдыланды. Гүу-гүу гәп:

— Бизің жақта жана жасауыл көз шығарып атыр, бала жан, өзи де тынбайды, бизлерди де өлтирейин деп тур! Түсликке де шықпайды, жер ошақ қазып, түски шайды да өзи қайнатып отырады! . . .

— Буның жаны тас шығар! Пахтаны тапсырып, „үх, енди бир дем алармыз ба“ десек, „шу мәхәлде дем алып бола ма, жоңышқаны қай мәхәлде орамыз!“ деп, диңкилдеп кетип баратырғаны! Әкендей адамның өзи орып атырған соң, қайта беріу де уят екен. Әйтеуір, бурынғы бригадтай урмайды, сөкпейди. Бирақ, жаны тас ширкин екен! . . .

— Бай-бай, сен оны айтасан-ау, бала жан! Бул басқа бригадларға да былғалақты салып жүр. Кеше киятырып, „мына адамларыңды ислетесең бе, жоқ па, истен ерте қайтып, мениң билеклериме машайт етип атыр!“ деп, Жолдас бригад пенен жағаласып қалыпты, еситтиң бе?!

— Жа-ақ, бала жан, не қылады десең де қылар бул! . . .

— Бир жақсы жери — сөгистен қулағымыз тына қойды, соны айтса! — Хаууа, хаууа, „қызым, келин“ деген жақсы гәплери де жоқ емес.

— Бурынғыдай, баслыққа да сүйремейди. Бирақ, мына жарыс дегени шаршатып баратыр. Күнде өлшеу, күнде ғыжақ, тап, ғыжақтай-ау, я?! . . .

Октябрьдің екінши ярымында сақырлаған бир аяз болып берди. Биреу „пәленнің ғайы“, биреу „төленнің ғайы“ десип билгишсинди. Үш күнге шекем төгилмеген жапырақ, сықырламаған шақа қалмады. Оннан қалаберсе, шымыры аяз, елп еткен шамалы жоқ. Азанда сыртқа шығыудан шымшып алабереди.

Айтгүл ақ қатын керилип пахтаға кеткен соң, Базарбай да қалақтай сарғыш бетин аязға шымшытып, қызартып баратыр еди, анандай жерде салмақлы Жаңабай жерди женип басып баратыр екен:

— Ҳаў, тоқта Жәке! Бүгін дым ерте шығыпсаң ғой?! Түйек дегенге жай-жайұат бара берсе де болмай ма! Құдайымның усы ақ қырауында құдай салды ма?! Бизлердики ғой, пахта болғаннан соң, илаж жоқ.

— Жатқарып атыр ма, мына Құдайберген шундый деген!

— Ҳаўұа, бала! Ҳәммени де тап, сол өртеп тур! Мынаў кеңсениң алдындағы баслық пенен Есекеннің аты ғой, айтайық та лопай жуттырса да, бул, тынышлық бере ме, жоқ па, басымызда еркимиз бар ма, жоқ па, я Ҳәмелден түсип қалған өшин бизден алажақ па?! . . .

— Ҳимм, Базеке, азан менен дүбеп келе қапсыз? — деди баслықтан да бурын өндирис. Базарбай сырттан кирген таўын жаздырмастан:

— Анаў күни бир пыяң былай қарай өтип, жол-жөнекей айна қоймай сындырып шығып еди, буған қой дейтуғын адам болмады. Сәәмий сол пыяңның өзи, мына Шундыйыңыз ярым ақшамнан бизиң айнадан баслап, тап, „Бессарыға“ жеткенше сөйтип баратырғаны . . .

— Дурыс, — деди өндирис. — Қақса, өзиниң пайдаң. „Мениң атызыма шық“, демейди. „Колхоздың иси не шық“, дейди. Колхоз өзиндики, демек, жұмыс та өзиндики. Оның несипе дыррықшылық етип келип турсан?! Қене, сениң арзын не, Жаңабай?

— Мениң дым арзым жоқ, дурыс Шундый ағайдики. Оның несине қызараңлайсаң сен. Базарбай?! Сонша бала-шағаның атасысаң, қойсоңо усы қуяңқышылығыңды! . . .

— Әй, журттың „данғыр“ дегенинше бар екенғо өзинди! . . .

— Қәне, — деди баслық. — Шатақты қойың. Биз коммунистлерге сүйенип ис етемиз, коммунистлердің буйрығы — бизиң буйрығымыз, бизиң буйрығымыз — Ҳүкиметтиң буйрығы. Қайсысыңыз кертартпа болсаңыз, соныңыз қалыңдағы, екиншиңиз шығың.

— Ал, өзиң қала ғой, — деп, Жаңабай шығып баратыр еди.

— Қайда барасаң мени әкелип болып! — деди Базарбай жеңинен тартып. — Тур усы жерде, Ҳә, кери-тартпа-ә! . . .

— Кери тартпа өзиң, өзиң тур! — Екеўи бирден қосарласа шықты.

— Былай шығып, жағаласпай ма жанағылар?

— Жағаласпайды, — деди баслық күлип. — Бул аўылдың жигитлериниң қулқын бес саўсақтай билемен өзим. Сырттан келгенге сығалана беретуғын едик, сизди де сынап болдық, — деп, екеўи бирден күлисти. — Атызларды аралап көрдиниз ғой, мына суўық тас ғөректен басқасын шағырайытып ашып атыр. Сыпыра ғөрекке басамыз ба, я шөплей турайық па, сиз қалай ойлайсыз?

— Мен қашшан тәртип бердим, кеше, — деди Есберген ойшаң, — күндиз пахта тередидағы, күн батпастан бир саат алдын ғөрекке басады. Түни менен суўырып, пешиниң басына кептирип, ертеңине Шундый аға оятыўдан арқалап әкелип тапсырады.

— Ҳәзирше буныңыз да болады. Мен ҳәзир сыртқа шығамандағы, жаңағы еки қырсыққа еки арба қостырып, отынға жиберемен. Ҳәр бригаданың сушилкасына, ҳәзирше еки арбадан шенгел төксин. Сиз таңнан Шотанға атланың. Гөш планнан қутылып қайтың. Қалай тапсыратуғынын өзи биледи. Мал азбастан бурын соны ислең...

18

Есберген: „айтаман да қайтаман ғой“ — деп келип еди. Бунда келгеннен соң жумысы мегежиндей балалап кетти. Усы ўақытқа шекем жибермей қойғаны ушын Шотанға бақырып-шақырып, биринши гезекте заготжипсырьяға жети түйе менен гүзем жүн жөнетиўди буйырды.

— Ойбай-аў, адам жоқ, отағасы! Түйени жолда тартып алады! — деп қапылтты Шотан. Бул, геллеси ислейтуғын қатты искер адам екен, сол ўақыттың өзінде қымызға тойып алып, атлы кетип еди:

— Азанда түйелериң турып кете беретуғын болсын! — деп келди. — Меи мына фермада Кегейлиниң секретарын көрдим. Исполком ўағымнан таныс жигит. Кегейлинин райцентриниң аржағына бир милиция беретуғын болды. Соған шекем усылардың кәрўаны менен кетесиз, болың! — деди қыстастырып.

Таңнан кәрўан дизилдидағы, „Даўыткөл“ бойындағы Кегейли фермаларының кәрўанына Шотан менен өзи барып қосып қайтты.

Азанда қырта-қырт мал бракласпа басланды. Бул жумыс әдебинде онша қыйын қусамай атыр еди. Кол-

хозда брак болған өгіз-пөгіз жылқы-пылқы акт дүзип, күзге шекем балықтай болып семиріуі ушын ала-бәхәрден усы жаққа жиберилген. Мийнеттен қутылып, өз аяғынан жүріп отлап, жасарып қалған жәниұарлар, тап пышаққа кетежағын билгендей, еркинлигин тегинликте бере қоймады. Әдетте, жылқы он жети-он сегіз жасында бракқа шығарылады ғой. Бириншиден, мәсирип кеткенликтен усылардың өзін үйирден тутыу қыйын болды, екиншиден, Есберген булардың он сегізге шыққанына исенгиси келмей, пысығына жүрди. Еки жылқыманға пысқыртып қойып, езиуін өзи ашып көріп, ағы, тууылған жылларын дәптерге жазыпатты:

— Атқа қатты пухта болмақ керек, әскерий есапта турады! Байтал жексең, сотланасаң, буның статьясы аұыр . . .

— Япырмай, усының несин айтып отырсаң, билемиз ғой! Мине, мынау „Тасманлай берген“ деген ат жылқының қасылы, тухым алып қалдық . . .

Есбергеннің жүрегі „дирр“ ете қалды. Исполкомлыққа түскейінен кейін де усы атты сорап алдырып, бир-еки хәпте мингени бар еди. Атқа зибан еніп, соны айтып беретуғындай қаулығын, сәлден соң қәддин алды.

— Әли де ооой, суўдай жорға-аў! — деп мақтады Шотан қыймай.

— Байталға шаба алса, қалсын!

— Шапқапда қанда-ай! Әйй, Өтебай, „Избасқанды“ екел?! . . .

Есбергеннің түри суп-сур болып кетти, „буғурлым жер басып жүргениме шүкир, баяғыдан кеткенімде мен минген жылқылар да саллаханаға кетерде атым шығып жатады екен, ендиги жағында аман болып, бир абырай алып кетсек, артыма түйенің табаны! . . .“ деген муңлы, қорқынышлы қыяллар менен бирге: „усының атын жаңғырта бермейін“ деген де ой келгени, Шотан:

— Усы „Избасқан“ жылқының жауызы! — деди Өтебай әкелген төбел торыға саўсағын шошайтып. — Жас төлди тебеди, тистейди, қырып салады атаңанәлет! Өзи ғарры! . . .

— Туқымын қурытың жауыздың! — деди буның тисии де көрместен. — Ийеси атақлы жауыз болды деп еситемен, қашшан муқ қапқан шығар! Бунысы да со-

ның артынан кетсин, о дүньяда жаяў жүрген шығар! — деп, ўахаҳалады.

Кеше Кегейли райкомпартиясының секретары Ермановтан: „Нөкистеги етсоюзда Шымбайдың да малын Елмурат жинли алып атыр“ деп еситип еди. Азан менен еки жарақлы жигитке малларды айдатты.

Соң қорама-қора аралап жүрип, қораларының жыртық-тесигин қамшы менен түртип көрсетип, Шотанға тез питеўди қатты ескертти де жолға шықты.

Былай шыққаннан сон: „Елмурат жинли танымаслық етип: „Шымбайдың малы, алмайман“, десе-ше, булар қайтып келе ме?!“ деген ой келгени де сол, туўры-туўры менен Қотанкөлге қарап тартып отырды. Мал тап „Үлпет шүнгилдеги“ Аманбай баслықтын тусына жетип калған екен. Бурыннан абырайы бар адам, Аманбайдың үйинде адамларын түслендирип, ертеңине алдыңғы пада өрген ўақытға малларын әкелип етсоюздың алдына ийирди.

Есерсоқ, ерлигинен жинли атанғаны менен адамның сумы Елмурат уллы сәскеде ҳақыйқат жинли қусап, алжылы-булжылы сөйленкиреп келди. Келиўден „қабақ, ҳа, қабақ“, апақта-шапақ бола қалды.

— Мениң менен түсленесең, жора, — деп тап, тал түске шекем малын алмай қойды. — Алсам, кетип қаласаң, — дейди.

Отқараздың қасындағы бир үйге таўық сорпа қайнаттырып атыр екен. Ордерлерин алып, шопанларды қайтарғаннан кейин „Яковлевтың“ Пирен гүпшек деген баслығы менен Елмуратқа ерип, сол үйге барды.

Хәммеси тайын, тек жеп кете беретуғын болып тур. Шай-пай менен-ақ бир-еки шийшениң „қалпағы шешилп“, кәттиң астына „жалаңбасланғанлары“ домалап кетип атты. Бирақ, Есберген көптен бери ишпейтуғын еди, нан услап, зорға исендирди де аўқаттан өрли-ғурлы жеп, жолға түсти.

Таслақтың қыйыршық тасларын шашыратып, сазан қуйрық атқан темиркөк талўасланып таслап баратыр дойнақты. Сирә өлгенин билер емес, „азат!“ деп алға умтылады. Қара тер, қара суў, самалға шыққан сайын ақ көбик болып ҳағлайды. „Я қамшы урып атырғаным жоқ, буники неси!“ деп, ийеси, де хәйран.

Таслақ қарабарақлыққа, қарабарақлық шабыраўыт жыңғыллыққа ушласып-ушласып барып, арғы жағынан

Сары атау тоғайының түслик жалғасы — Қыйсық каналдың берги жағындағы жигилдик аралас сары торанғыллықлар кем-кемнен сайрамласа баслады. Картографлардың қабырғасы сай-сай бәлент ағаш мунарасы шеп қапталдағы шоқалақ құмның басында алыслап қалып баратыр. Аттың еле сол ентелеуі. Алда алағула шүберек байланған әулийеликтің сырықтары жулысып-жулысып гөрден ырғып шыққан бийхаялардай бәдайбад. Әне, усы кәраға келгенде ат жүрисин бузды да арба жолда ийир-ийир из салып, гә ол шетине, гә бул шетине теңселди, жылауын тартса да тоқтар емес, басы мантаңлап, теңселип асып баратыр.

„Шылғый құры емес, буны жин урған!“ дегеннен басқа ой келген жоқ, дизгинди мықшыйтып тарттыдағы, ерден сықпанап, өкшесин жерге тиреди. Тәуір-ақ жерге шекем „хәй-хәй!“ менен қосыла шауып, атын зорға ириккен ол аттың ауызын ийискеп қараса, арақ сасып тур! Елмурат жинлиниң де, сыртқа күлип кирипшығып, Елекеси менен ымласып-жымласып жүрген атқосшы баласының да ата-бабасынан бермаған халаллайын десе, әулийсиниң тусы екен!

Тап жолдың қырағындағы гана үңирейип атырған бир ашық гөрднң үстиндеги қарабарақ қыбырлап, ақ кепинли биреу саядай созылып шыққанында есенкиреген Есберген қашарын да, қууарын да билмей қалшыйды да қалды! Басында хууш, дизесинде динке жоқ! Тилинен зибан кегти. Билгенин оқыйын десе де я ядына түспейди, я тили гүрмелмейди. Бир жағынан ақ кепинли, бир жағынан қара кепинли еки „әрұақ“ еки жағынан жеңил пәрұаз бенен келдидағы, қара кепинлиси пиянь атты жылаулады, ақ кепинлиси Есбергенниң билегинен устап, әсте-әсте-е гөрге тартып әкете берди. Бунда я қарсылық жоқ, я ықылас жоқ. Оларда да я тил жоқ, я зорлық жоқ. Әрұақ, аш „әрұақ!“ . . .

Көк жийектеги күнниң сонғы шапағы семип баратыр. Кеуилдеги теңи-тайы жоқ тиришиликтен үмиттиң де сонғы ушқынлары сөнип баратыр. Алдындағы ғарры торанғылдың басында буған хаят оқып атырғандай муңлы налыш пенен байыұлы булдырлайды. Басқан жери ойылып барагыр, „не екен“ десе, гөр екен, биреуднң бас сүйегине қыйсық табаны тайғанай қойды. „Гөрдеги әрұақ ары тартар!“ деп еди, гөрднң үстиндеги ақ кепинли әрұақ, қолтығынан демеп, бери тартты. Талық-

сыған оны демеп-демеп апардыдағы қабаққа теңелген геллесин ғарры торанғылдың өзегине „сақ“ еттирди. Торанғылдың басынан үриккен байыұлы менен бирге Есбергеннің де ең соңғы хуұшы ушып кетти. Көзин қыпылықлатып-қыпылықлатып қараса, ақ кепинли емес, ақ шапанлы биреу тур! Думаннан шыққандай булдырап-булдырап, бетине бужыр бети бетлести! Избасқан! . . .

— Дурыс айттыңыз, қабағым! Мен сол сорлы Избасқанман! Бирақ, мен енди әрұаққа айналып кеткенмен. Соның ушын да өлмеймен, күндиз алдыларыңыздан шығаман, түнде түслеринизге енип шоршытаман! Ортанызды шайқайман, толығызды төге беремен, құлласы, ғұлғуласыз өмир, тыныш уйқы бермеймен сиз құсағанларға! Қолға да түспеймен, себеби, мен әрұақпан, ұаха-ха-ха-ха-аа! . . .

Бул бийжагдай күлкиден мынау гөрстандағы табытлар теңселип, өлилер де ләрземге келген шығар, тек, өли шырай урып кеткен Есберген жым-жырт, геллеси төрели гелле емес, қуұ геллеге айналып кеткендей, қуұ геллениң кирпичи қағыла ма, қасы қыймылдай ма, онда қас та, кирпич те, көз де жоқ, тек ғана көздің үнирейген уңғысы бар, сол үнирейеди, хәзир, лекин, көрип тур.

„Әрұақтың“ бетіндеги шешек дағы кем-кемнен шуқырласып баратыр, онысыз да қысық көзлери атылажақ оқ жыланның көзлериндей жылтылдап, кем-кемнен бир қара сызыққа айналып баратыр. Ол ойға шүмгенде, я қатты қәхәрленгенде үсейтетуғын еди. Қулағының уңғысына гүңгир-гүңгир сес кирип-шығып атыр, ол буның басын гөне тамдай гүңгирлетеди, бул соның дауысы еди:

— Тахтакөпир көтерілисинен қашып қалып, қутылдым деп жүрген шығарсыз?! Құдай айдап, өз аяғыңыздан жақсы келдиниз. Сиз шын мәнісінде қабақлық етип, Қунназар ақсақалды сабайман деп, бизге керек, бизге пайдалы жериңизди жортаға тапсырдыңыз. Тағы да сондай гүдиреклеп, бул хәмелинизди де тапсырып қойсаңыз, бизге бир тыйынға керегиниз жоқ! Онда усы акырғы дийдар көрискенимиз болғай. Өзим бир болғаным менен шақам мың, хәр шақамның мың тикени бар, сондай бир тикени кирсе де сизди алланың нәзирине тип-тикке жөнетеди, соны билип қойғайсыз!

Мен ғой, сизди таба алмай жүр едим, берекет тапқыр, хукүўметтиң өзи жәрдемлесті. газетке қарасам, сизің сүўретиңіз, ғалстук тағып, әбден тыштыйып түсипсиз; Жүзиніз де ашық, мәрдана күлип те турыпсыз, тап бир, изинизде нәрсе қойыртпағыңыз жоқтай! Билип қойың қабағым, қуйрығына шоқмар байланған сақсақ тышқан жыллы инин тапса да кире алмайды! Қуйрығыңыз бизің қолымызда тур, қалай былғасақ, солай былғап урамыз. Хүкіметке билдирсек ғой, қаныңызға қолымызды патаслап, биз сирәда хәлекке қалмаймыз, олардың өзинің адамы бар, биз буны тюрьмаларда талай көргенбиз. Хан мақсымды қаматқан Жәлий мақсым екенін сиз гешше еле түсинбейсиз. Оны түсингендей гелле болғанда сиз „Қабақ“ атанбас едиңіз. Биз сизден ислейсиз бе, жоқ па, сорамаймыз, көрип турсыз ғой, сорап та турған жоқпыз, тапсырма беремиз, орынлауыңыз шәрт, қолға түспеуиңіз шәрт, билдирип қоймауыңыз шәрт, усы шәрт бузылған күни сиз бизге зыянкессиз, сизди өлтирип кетемиз. Мениң атым—Әруақ. „Әрұақ“ айтты“ деген адамның буйрығын еки егпейсиз, бар тилегін орындайсыз, өтинбеймиз, буйырамыз! Енди жайнарахат кете бересиз. Тағы бир тапсырма, аўылыңызда Хайгмурат деген дийқанның төбеси көрингендей болса, хабарды өзиме жеткересиз. „Әрұақ айтты“ деген әрұақлыға тийгизсеңіз, маған тийгизиўдиң жолын оның өзи биледи. А-ат!—деп бақырып жиберди бирден.

„Не қылған ат, ол қаяқтың аты, әўлийениң арасында не қылған ат?“ деген бир быламажар ой келгендей болды оның басына. Усы ўақытта қойымгершиликтеги қамыслықтың жигин айырып бағанағы қара кийимли әрұақ ат жылаўлап келди, қараса, өзинің темиркөги! Жабайының арасында жақынын көргендей, хайўан да болса аты ес көринди оған. Қара кийимли әрұақ пийирди узатып атырғандай, зәңгисин басып, қолтығынан сүйеп:

— Япырмай- ой, түк шамаңыз қалмапты ғой, тизеңіз қалт-қалт етеди қалқам, өзинизди берк устаңызі—деп, әбден қайырқомсынып қалды...

„Кеш те болса Мәдиярды таўып, қуўандырарман“ деп еди, оған да шамасы келмеди. Атты да жөнлеп айдай алмады. Аттың өзи апарды жем жеген жәрине Хаялы сыртқа шықса, аты от жеп тур, байы бақыра-

йып отыр. Түспейди де, сөйлемейди де. „Хәй, шығын берман! Мынаған бир гәп болған қусайды!“ деп, хаялы ишке дауырығып кирди..

19

Жердің тас мийтини шығып қалды. Гүл мыйықлы дегершиктің тоңға тийген тақырлысына арбаның көкирегіндегі төрт-бес астақта-оқлау менен үш-төрт гүбили пискектің тақыр-туқыры қосылып, әтираптағы қоян-поян, тышқан-пышқанларды үркитип атырған шығар. Тағаланған тын ат азанғы аяз бенен танауларынан шүндиктей пуў шығарып, басын шайқап тартып баратыр. Аўылдан шығаберисте басланған әңгиме еле тыйылған жоқ. Қурбан уста жан ағашқа қақпақтай жауырынын берип, алтақтадағы устаға;

— Қулағым сенде, Әмет, — дейди қулағы өзінде болса да.

— Сол алтыннан қутылмағанымда, шуў, хукимет қылмыслы қылмағаны менеи Избасқан өлтирип кетуғын еди, шүү!...

— Түк түсинбедим сол патыратқа! — Курбан жумалап киятырған гүбиге табан тиреп шәртимекленди. — Сол гәззап сени алтын ушин аңлыған ба, журт басқашалау айтады ғой?!

— Не, деп мәселемкиден?

— „Баспашылар менен өтлесип кеткен екен; хукиметке алтын бермегенде Әметің атылатуғын еди, алтыны — берген парасы“ деседи.

„Жақ, — деймен мен. — Хукимет пара алмайды, бул хукимет хәзир райкомның қолында. Бурынғы болыс, музаппатлардай райкомлар да пара алса, коммунизм қурыу ғой былай турсын, заман тағы шебине айналып, абырай, атақ, хәмел, нызам дегенлериңнің бәри тенгеге сатыладыдағы хақыйқатлық, әдиллик дегениң бир тийинға аспай қалады, халық тоз-тоз болып, хукиметти қулатады. Қара сен, әдиллик те бар, райкомлар да рууына тартып атырған жоқ, пара алғанда сондай болармеди, сизлердики жалған, Әметтики пара емес, уста халқы мәрт келеди, бирлиги өзимиз, сандаламаң түўе!“ деймен мен. Сонда да биреўлер гегирдеклеседи...

— Әй, бир қыртып жүргендидағы! — деди де қойды. Әмет. — Қайсы бириниң ауызына қақпақ болайын!

— Әй, яғғәә, Әмет! — Құрбан арбаны тоқтата жақтай таңлайын тықылдатып, басын шайқады. — Сонда да „сонша алтынды тегин берди“ дегенге җәш ким исенбейди-аў!

— Исенбесе не қылайын, Құрбан-аў, мениң қанымды қыздырма!

Құрбан қасып қалды:

— Дурыс ғой, енди қызбай бола ма, сонша алтын есиңе түскен соң. Назарбай деген тебендей алтын ушынақ төсек тартып жатып турды! Сеники енепаттай-аў! Бир жүз жигирма қой, отыз қашар, бес жылқы аз алтынга келе ме! Соның бәри җәзир өзінде болғанда, я?

Әмет дым үндемеді. Түсинип киятыр, сол алтын тапсырған айда Мәдияр: „алтын бизиң колхоздан шықты, сыбаға сорайман Көптилеў, Қасым ағалардан“ деп кеткени бар. „Пул алдым, енди мал алып, ферма қыламыз“, деп келди бир күни. Сөйтип, Жаңа базар, Ғалқабат, Шымбай базарларынан жаңағы Құрбан айтқан маллардың бәрін алғаны да, жыйналыс ашып, Әметти мақтап, шапан жаўып: „Мә, аға, жай салып ал, дүкәныңды сазла“ деп енепаттай пул бергени де ырас. Сонша алтыннан — „заўыт саларман“ деп жүргеп алтыннан көрип қалғаны — үстиндеги бес қабат жай, темир дүкәнды уқшатып алды бирақ. Құрбан сол маллардың санына шекем еле умытпаптыдағы! Бул кайдағы Назарбайды суғылыстырып отыр, я ол да алтын тапсырдымекен, бир сорағыншы:

— Құрбан, — деди артына бурылмастан өлпен даўыс пенен. — Назарбай алтын тебен тапсырды ма, „аўырып турды“ дегениңе айтаман-аў?

— Ғе, сен де аўырдың ба?!

— Яғә, сорап атырман-аў, шүү, айтпай-ақ қой қупыя болса, шүү! . . .

— Ғаў, оның неси қупыя! Журт көрди ғой, Әмет-аў! Сен алтынлы қутыны керилип зыңғытқан күнің-ше, сол күни Назекең өлимнен қалды.

— Түк түсинбедем, мен алтын тапсыраман, ол өлимнен қалады!

— Ырас-ақ билмеймисең? — деп мойынын созды Құрбан. — Сен сындырған кутыдан тебен бе, әребек пе, тиллә әйтеўир, ушып түскен екен. Бәримиз де бармызаў түүе! Соны Назарбай аяғының астына басып турған екен ғой. Сайыпназар сары, сыйрағынан көтерип алма-

ды ма! Әне, соған иши өртенип кетип, аұырып қалған Назекең! Жақ, буның несин айтып отырман саған, өзиң де бар едиң ғой, ҳаў!

— Сирә көрсем, көзим шықсын соны! Биреўи де есимде жоқ . . .

— Оның дурыс ғой, есеңкиреп қалғансаң. Ақыры, аңсат па сонша . . . алтын кетип баратырса аң қала ма . . .

— Әне, әне, тағы айтабереди-әй! .

— Енди, жора есине сала бергеним ушин күйине бермедағы, күйинген менен не пайда, кетти ол! Сен маған шыныңды айт, дым аұырмадың ба, я қыйтырлық етип отырмысаң, мен айтпайман ғой, айтабер?

— Бай, ба-ай, мынаў бала екен-аў! Аұырмақ тўўе, ҳез етип бир уйқыладың ба де! Күнде шала уйқы болып, өлип қалған екенмен!

— Хе, о неге шала уйқы боласаң, ол сени бир түрте ме?!

— Түрткенин айтады-аў, мынаў! Шўў! Өзиң алтын сақлап көрмегеннен соң билмейсең-аў! Буның жаўы көп, солар уйқылата ма сени!

— Не қылады, пай қатырдың-аў, мылтық гезей ме саған бир . . .

— Гөзегенде қайда жүрсең сен! Тап усы, шўў, тан намазыма жана уйый бергеним, айна пашыр-пашыр ете қалды ма де! . . .

— Әй, қойә!

— Яқ, ырас! Жан-ийманым қалмады! Намаз қалды бир жақта, айнаның сынған көзинен үңирейип сүмбе суғылып киятыр! . . .

— Пай, қатырдың-аў!

— Не қатырғаны бар! Бир нәрсе ишке торс етип түсти! Көрип турман, писен, ишине тығылған қағазын да көрип турман. Қыймылдайын десем, анаў бетин шалғыш пенен танған бәле шүриппени тартып жибере ме деп қорқаман! Жан деген татлы ғой, татлы деймиз-аў, буны сирә ҳеш нәрсе менен тенгерип болмайды . . .

— Соннан соң не қылды, „торс етип түсти“?

— Сонан соң не қылсын, сүмбесин суўырып алып, кетти.

— Ким екен?

— Қайдан билейин, шырайын көрдің бе десе, көрсете ме?! Шырайы қурысын! Бирақ, үсти-басын танып

қалдым, Мәдиярдың үйине аты алып келген өлик, „Бап-лағанүппеди“ сол, ҳаўўа, Баплағанүп . . .

— Сөйтип . . . писенди алдың ба?!

— Писенди алайын десем, ақылыма қолым бағынбайды, шўў! Ақылым айтады: „ал!“ дейди, қолым қалтырап, барғысы келмейди . . . Сөйтип ашып қарасам, сөзбе-сөз айтып бәреин бе, елеге шекем есимде, мын оқығанманды, умытылмайды, умытайын десем де күнлердің күнинде есима түссе шырт уйқымнан шоршып оянаман, шўў-ўўў! Оншама оқый берип не қыласаң десе! . . .

— Не депти, па-ай, сен де создың-аў!

— Сөйтип, ашып қарасам: „Қолуңуздағи тилланың бир мысқалына шелли әўелха куда, қалаберди, өзимузгә мәлимдур. Тиллә кулуңизда оманатдур, чункий у тиллә аллотоланиң ҳәмири бирлә исломни мустахкәмлаш учун кулуңизгә жәмләнәятқан қуданың ғазинасийдур. Ушбуў зәрниң зәррәгинаси йоқалса, айникса, ислом рахибларига топширмоқ булсаларин сизни қәлләниңдан жудо қилған мусулмон туғри жаннаттан жой олармиш, сәбәбий чукий, сиз ислом бойрақини йықтыш учун униң рақиблориниң қулига қилинч туттурғансиз . . .“ депти хатта! Әне енди тыныш уйқылап көрепди ийтиң Әмет болмасын!

Хатты ала сала ҳүкиметке алтынымды алып жуўырыўды билдим-аў, онда анаўлар өлтирип кетежақ! Олар алып кетип, буны ҳүкимет еситсе, „басбашыны қуралландырдың“ деп, ҳүкимет бизди туқымқурт етежақ. Былай қарасам да бир өлим, былай қарасам да бир өлим көзиме көрине береді. Күни-түни тилегим: кәмпис етип, тинтип таўып, ҳүкимет алып кеткей! Анаўларға сонда сылтаўым бар: „неге алып кете қоймадыңыз, өзим апарып берейин десем, кимлигинизди, қайдалығыңызды билмесем!“ деп, салажақпан шағақты. „Олар да адам ғой, жөнге турар“ деймен өзимше. Сөйтип жүрсем, бала, сен мынаң қара, „шәкиртимиз“ деп жүрген Сайыпназарымыз айтады: „апарып бер өз қолыңнан, жолы сол, сақлаўға ҳақың жоқ, алтын—мәмлекеттиң ғәзийнеси. Өзи таўып алып кетсе, сени бәри бир, сотлайды“ дейди-әй! Ҳайра-ан қалдым, „Билип жүр: кимлер келип, кимлер кегер екен. Ҳәзир алтынды алсақ, ҳеш ким дарымай кетеди“ деп аңлыгып қойған екен ғой, ГПУ! Бийшара балам, „биреў өлтирип

кетер“ деп бизди бағып-ақ жүрген екен. Оны соң биліп жүрмен-аў! . . .

— Бир гәпинди бөлейин, Әмет, сөзиң аўызыңда. Өзи бир дийирманнан тири түскендей жүўернемек еди. Ҳә-зир қайда сол Сайыпназар?

— Қайда болсын, Төрткүлде қып-қызыл ГПУ! Бизің үлкен бала соның үйінде жатып оқып атыр, Һәзир. Тахтакөпир топалаңында сонша атыспадан өлмей аман шыққанының өзи сол шаққанлығы ғой! Болмаса, Педот-тов дегенлер кимнен кем жигитлер еди. Ҳаялы да дуқ-тыр қусайды мақаўдың! Бала сөйдеп жазады-аў! Сөй-тип, Қурбан, сондай-сондай болды-ы. Жатып келип ойланаман, баспашылар басып-ақ алып кете қойсын. „Ал, мени сөйтти“ дегениме, қуран услап нан тебе қояйын, Һүкимет инана ма? „Усы ўақытқа шекем неге сақладың, алтынның мәмлекетлик зат екенлигин биле-сең, өзиң әдеий баспашыларға сақлағансан!“ десе де аяғым жер илместен Сибирьге кетип баратырман! Сөй-тип жүргенде бир ирети келди-аў бала! Бизге хат тас-лап кеткен жүўернемек өлди! Бул өлген менен изин-де буны жиберип турғанлары бар. „Өлим, өлим, бир өлим“ дедим де урдым ғой қутыны зыңғытып! Урдым да бир бәледен қутылғандай, „үхх“ деп, бир суўық демимди алдым-аў! .

— Усы Избасқанды „тутылды“ деген ыраспекен? — Кесебелден қойды саўалды. Әмет, бурыш жеп қойып, аўызы ашышылаған текедей басын шайқап күлди:

— Пай, сада екенсең-аў, Қурбан! Сонша әскер, жаў-жарақ, қасқыр ийт пенен пилмамыт болғанда қойды ма, яман-ә жүрек жутқан мақаў еди! Пейилинен тап-қапдур қашшан, ийттиң баласы! Шүўў!

— Ҳәй, мен сол Избасқаннан 28-жылдан бери қа-шып жүрген бир қарақалпақтикинде болдым-аў түркмен-станда!

— Ким, ол?!

— Ҳа-а . . . жа-ақ, айтпайман. Жаңа сен „садасаң“ дедиң-аў маған! Сен енди маған сада болмасаң мына-ны айт: усы журт буншелли қырылыса берип, несин алыса алмай жүр! Журтты буншелли азғырып жүрген не?!

— Дүнья! — деп тоқ еттирди Әмет. Өзиниң шешими де усы. — Дүнья азғырып жүр журтты. Биреўдиң ға-мын биреў ойламайды, Һәммеге өз ға-мы.

— Ал енди сонда „қара бастың ғамын қояберип, хәмме жәмәхәттиң ғамын ойлайтуғын боламыз“, деп, Мәдияры бир, Кунназары бир қолпылдасып ат шаўысып не қылып жүр булар. Сайымбетти „суўдыр“ деп жүрип едик. Алланазар бийбала оннан да суўдыр екен, сөйлесе ГЭС дей ме, ТЭС дей ме, бирнемелерди жағып, бас-басымызға айырпалан мингизип, қәмиўнизмге апарады да таслайды. Яқшы енди журт кетип баратырса, бизге де бир орын тийисер әйтеўир, ояғын көре берермиз. „Жанағы қәмиўнийзмге хәммемиз барып аман-есен жетиўимиз ушын, — дейди бийбала тағы бир сөзинде, — биреўдің ғамыи хәмме, хәммениң ғамын биреў ойлайтуғын болыўымыз керек, „сеники“, „меники“ деген сөз болмаўы керек“ деп жүр. Соған қарағанда кәмиўийизмнің бир дығырықларында дүнъя таластай, мушласпақтай бир қырғын болатуғын болса керек! Болмаса неге өйтип қәўетерлене береді тўё? Мен ояғын да сорап отырғаным жоқ, ояғына қарағанда бир адамдай тасласып көремиз оны! Мениң сорай жағым мынаў: бола ма сондай биреў ушын хәмме, хәмме ушын биреў мийин ғыр қалатуғын „меиики“, „сеники“ болмайтуғын заман, усыған сирә ақылың уғырас келе ме, бола ма сондай күн?!

— Сен ғой, маған жекиринип атырсаң, — деп күлди Әмет. — Шүў! Буны Мәдиярдан, Алланазардан, я Сайымбеттен сораўың керек еди.

— Олар „болады“ дейди, еситпей жүрмисең! Өз ойыңды айт маған?

— Әй, ол быйыл-жарын бола қоймас. Өзиң-ақ ойла, биреўдикин биреў қызғанады, болмаса тилла тапсыратуғын мен, аўыратуғын...

— Назарбай дейсен, я! Қәне сонда биреўдің ғамын биреў ойламағаны, биреў сениң ушын аўырып берсе, ўахахахахаааа!...

— Енди сөйтип жүрген Назарбайдың өз қарабасының ғамын қоя берип, кисиниң ғамын ойлайман дегенинше, әй, дүнъя бир пәлеғаў!...

Майда тоғайлықтан шыққан соң, туў алыстан каланың жайлары боздың қаўынындай тасырайып-тасырайып көринип қалды.

— Зымырап өтип баратырған өмир-ай! Бәрин бүгин көрсек деймиз, — деди Әмет муңлылаў гүрсинип. — Ол айтқанамыз болып атыр ма!

„Ернияз қазақтан базар қурылды,
Большойбектің басшылары бурылды..“

деп жүргени жураттың кеше еді. Бүгін бұл да шә-
хәр болып, кете барды! Усы болып-ақ атыр-ау түрлі зат,
өзиміз асығып жүрмиз, Құрбан!

— Ол ырас ғой. Сонда да, қапылғыр, адамға беріл-
ген бир өмир-ау! „Көріп өлсем“ дейсең. Көргениңе
шүкираналық етейін десең, ұазшылар болажақты бол-
жап сайрағанда баяғыда туұылғаныңа өкинесен! . . .

Дәрұазаның алдында Құрбан уста затларын түсіріп,
„усыманда табысқайлы“ болып қалды.

Отын базары сыртта. „Пошпош“ лаған жыңғыл ар-
балы, арқаламайшылардың арасы менен салт арбалы
Әмет машақатсыз-ақ отын базарына жетті. Жеткени
қурысын, я сазақ, я көмир жок. Бир жерде үйиұли тур,
оны да Ешбай сатып алыпты да қораз урыстырыспаға
кетип қалыпты. „Әй келердағы“ деди де Әмет арбасын
туұарып, атына бир баұ беде сатып алып таслап, базар
аралап кетті. Сапар жаман ауыздың: „Еситпедим демен
алама-ан, иләхийда ұаз! . . .“ деген сести биресе базар-
дың ол шетинен, биресе бұл шетинен сонша ғаұырлы-
дан бәлент еситилип турды. Базар да ұазсыз бөлмайды.
Жұрттың жыйналған жерінде ҳүкимет бир нәрсе айтып
қалады. Соны билген соң, Әмет минбер жаққа жүрди.

Түске таманғы өлимтик қуяш жибитип, базардың,
ишин шылқылдаған желимтик батпақ етип таслапты.
Абайлап баспасаң геұишинди, я анаұ-мынаұ жаман
етиктің ултанын аяғыңнан жулып алып қалады.

Сапар жаман ауыз яманә лапызы бәлент жаршы.
Мынаұ таманның шарбағындағы ғайқалақласқан ешек
ақырыспақларды, таласқан айғырлардың киснеспекле-
рин басып қыйғырған сеслери Құрбанның да астақта-
оқлаұ, пискекли гүбилерин сорағанына ысыртып жибер-
ди. Асығып келсе, аламан қашшан минберди қоршап
алыпты, „иләхийда ұазшы“, дегени Сайымбет қусайды,
ортада сайра-ап тур! Биреўге бармақларын шошайтып,
бир нәрсе деп атыр, Құрбан қараса, бармақ шошайтып
көрсетип агырған адамы — Әмет. Сайымбет тисин ағар-
тып күлди де:

— Әмет аға! — деп даұыслайды. — Қалай екен жәб-
дилескен, қаттырақ, жұрт еситсин, я былай шық, —
дейди артына алақанын жайып.

— Яқ, — деп басын шайқайды Әмет. — Маған ұазшылық етип сөз сөйлеу полатты сындырғаннан қыйын, ғошшым. Қалай деп, енди өзиң билесең ғой!

— Мен билеме-ен, мына журт еситсин деп атырман. Не салынды?

— Өй, көп, қайсы бирин айтайын. Мектеп, кеңсе, жууаз, аткөнек, қалада дүканымыз да бар!

— О не дүкан, ашып айт, адамлар билсин?

— Хәзир ғошшым, „темирдің заманы“ деген менен ағаш көбирек сөйлеп тур. Былтыр Мәдияр Қурбан устаға алты жууаз соқтырып еди. Түйениң көзин байлап, шүү десең айналады да турады. Колхозшыдан аұысқан май қаладағы дүканымызға сатылып, колхоздың қазынасына ақша болып наұадай қуйды. Не дүкан дейсең маған тап билмейтуғындай, сондай нәрселерди сататуғын дүкандағы! Кетпен, бел дегенлер қайда жатыр, Мениң өзим өткен жылы үш мың орақ тапсырдым, соның өзи қанша болады екен, есаплап көр, хоо!

— Әне, өз аұызынан еситтиңиз ғой! Бундай ислердің бәри колхозды, колхозшыны тоғайтып атыр. Мен бул колхоздың мал-қалынан түсип турған пайданы түсиндрдим ғой жаңа! Қәне, қай дара хожалық усындай болып хотқа кетип атыр? Трактор сүрип атыр ма олардың жерлерин, колхоз ишин болмай, я суу ишип атыр ма олар?! Өз-ара сөйлесикке усаған менен бул да ұаздың бир түри-и . . .

— Ұаздың өзин айтсаңыз-дә, пай, сиз-әм бир, — деп бақырып жиберди биреу көпшиликтен. — „Илахийда ұаз бар“ деп шақыртып, енди өзиниз сайра-ап тұрсыз! . . .

— Сайрап атырған жо-ғау, мынау бир танысынан тергеу алып атыр . . .

Сапар жаман аұыздың: „еситпедим демен аламан...“ деген сести еле шарбақ аралап жүр еди. Минберлин мүйешиндеги узын гернайлы патефонда Ибирайым бақсы „Қызыл колхоз“ деген қосықты жаңғыртып жибергени де сол, аламанның қалған-қутқаны да берман қарап жапырылды. Көпшиликтің ишинде патефонды бир көрмегени, көриуге қуштары-ақ көп екен. Ғауыр-ғауыр Сайымбетти сөйлетпей таслады:

— Буның ишинде бир адам бар шығар?!

— Өзиң қызықпысаң, сол қутыға адам сыя ма! Ергежейли болмаса! . .

— Ибрайым бақсы ғой айгып атырған! Ибрайым ергежейли ме, қалаберди, қарылпақтан ергежейли менен қуұыршақ шыққан емес, кәрамат бул! . .

— Усы патыйпом өлгенге де қосық айттырады дейди, сол ырас па?

Халқабаттағы Аллаяр уста картаны төңкерип қойып, бир жерин таўлап-таўлап, көгерилип-басылып турған ақ замаррықтай пәрреўигин былай бурып қойып еди, даўысы ашшылаў бир қатын қосық айтып жиберди.

— Әне, өнер көп буларда. Бул Ибирайымның қатыны шығар, „хйигилей“ деп атыр, „яр, яр“ дейди Ибирайымға, олла қатыны! Әне, тыңла? . .

— Аллаяр уста кәраматын көрсеетип атыр, ғоддый-ыўын қара! . . .

— Жолдас Жақан Мамугов! Оржан ақсақалдикинде ўазшы бар, әкел . . . Абайлы бол, — деп атыр Сайымбет. — Бул Халқабат деген, Самарскийлерәм табылады буннан! Ыазшыға анаў-мынаў гәп болса, билип қой бала, галабой атпешаеш! . .

Аламан атлыға жикленип жол бердидағы, изинен ғаўырласты.

— Айтпадым ба ўазшы бөтен деп! Сайымбет иләхйида ма, я-аақ! .

— Оржан ақсақалдикинде таўық жеп атырған ғой! Пухараникине бир бармайды булар, билер еди қалай жасап атырғанын! . . .

— Хабарды-әм, газийттен оқыйды, ғазийтте колхоз қотайып кеткен . . .

— Ырасында да қотайғаны қотайып атыр ғой! — дейди Қурбан. — Билмесең сөйлеме! Сендейлерди бизиң аўылда „пырапакагыр“ дейди, қой! . .

— Тыныш, жолдаслар! — деди Сайымбет жақлаўды шаппатлап. — Сизлердиң усындай патефон алғыңыз келе ме? Керек пе патефон? . .

Бирден онлаған даўыс онлаған жерден қыйғырды:

— Кере-ек! Несин сорап тур оның . . .

— Мутқа беремекен? . . .

— Байрақ болғаннан сөн, мут боладыдағы, — деди Сайымбет басын шулғып. — Колхоз болғанларыңыздың да, бола жақларыңыздың да, болмағанларыңыздың да қулақларыңызға алтын сырға: алың усындай бир-бирден патефон! Шайтан арба алып миниң пажалыста, не жоқ бизде? . . .

— Ҳэ буның алыў жолын айтсаңа бу ынтықтыра бергенше? . . .

— Жолы сол буның: ким мәртпен десе шықсын социалистлик жарысқа, жеңсин пажалыста! Алсын патефонды! Минсин шайтан арбаны! Мине, пажалыста, Аллаяр уста Халқабатда артеллескен усталардың хәм-месин туў анаў Қызыл үйдиң аржағында қалдырды-хә! Я меники қәте ме, Аллаяр? Айтсын мине, өзи айтсын қәте болса? Буны өкшелесип келген уста хәзир зымыратып шайтан арба айдап жүр. Сизлердиң бир жериниз кем бе булардан, әри абырай алды, әри ўәж алды. Баяғыда тўе бир зағара ушын намбарлап төгин төгип жүрдик, азаннан қара кешке шекем-ә!

— Таңнан дегенде жағың тая ма, таңнан десе, таңна-ан . . .

— Мине, пажалыста, айтып тур ғой таңнан төктик. Ол — кисиниң — байдың, кулактың, ийшанның хызмети еди. иследик ғой соны, байрақ та жоқ еди желбиреп турған. Енди, пажалыста, өзлериңиздиң хызметиниз, өзлериңиздиң колхозыңыз, өзлериңиздиң хұққўметиниз. Патефон ба. шайтан арба ма, айдынлы ма, текеки ме, байрақларыңыз да нақ. Әне, усындай пайытта жарыспаған, жарыстан қорыққан адамды не дейди, намәрт дейди! Бар ма усындай намәртлер, қәне ким?! Жоқ па? Әне, жоқ! Хәмме мәрт, сонда неге хәмеге патефон жоқ, жарыспағансыз, жарысқаныңызда кимниң мәрт, кимниң намәрти белли болар еди, дурыс па? Жарысын дабай, жарысың . . .

— Пош, по-ош, по-ош! — Солқылдақ ерде қоқанлап шаўып киятырған Оразымбет милиционердиң даўысы аламанға алағанда салып, Сайымбеттиң сөзин бөлип жиберди.

— Ҳай, Әмет, қайтамыз ба?

— Қойып тур, ўазшы жаңа киятырған қусайды. Пайтон көринди ғой.

Бир жағында Жақан, бир жағында тағы бир милиционер қапталласа шаўып, үш ат жегилген фаэтон кирди дәрўазадан. Ортадағы ақ боз тумсыған көтерип, диң аспанға, еки жағындағы шым қара еки ат еки бүйиринә оқырая жортып аламанның арасын дәрўазадай ашып таслап минберге бетледі.

— Әнейи емес қусайды бүгинги ўазшы! Илаҳийда қусаған . . .

— Бул не деген дэбдебе болмаса. Еки атлы милицияның минбердин еки жағында қақшыйыуын қара сен! Сүүреттей қатты-аә! . . .

— Бай-баай, Сайымбеттиң сестине суў қуўылып қалды ғой! . . .

— Анаў МТС тың директор татары ма, Тайыровпеди, Хайыровпеди . . .

— Ұазшы дегенимиз қатын ғой, шырағым-аў! Бурымы жоқ . . .

— Қатының не туўса да усындайды туўмағай . . .

— Ки-им жаңағыны айтқан? — Сайымбет созылды. — Ким дейме-ен?!

— Айтаберсин, Саеке, айтаберсинши! — деди ҳаял күлип. Биреў;

— Мынаў олла артис. Айымханы усы шығар, — деп жиберди еситтирип.

— Тыны-ыш! — деди Тайыров қолын жоқары көтерип. — Сизге, балақай, ким икани кирек емес, не дегени керек. Так что, қулағыңызды тутып турғайсыз, — деп, ғә татарша, ғә орысшаны сапырылыстырды да Сайымбетти бир текше төменлетип, ұазды басқарды да кете берди. — Сөз областьтың көрнекли работниги, усы Халқабаттын қызы Шотан қызы Сулыұшашқа . . .

— Хаў-хаў, мынаў Сулыұшаш па? — Қурбанға оттийди. — Пай-пай, пай . . . Шотан болғанда. Танып турмысаң, Әмет, мынаў Сулыұшаш! . .

— Тыныш тур! — Үки көзли, мурты тағадай Оразымбет Қурбанды атына омыраўлата жазлады. — Тыныш турамысаң, я базардан айдаў . . .

— Айдап бопсаң, лоқетек, — деди әсте ғана сыбырлап Қурбан, баяғы қолын байлап айдаған ызасы бар. — Анаў бизиң қарындас, лағаныңнан журдай етемен, айтсам болды! . . .

— Ҳа бизэм таниймыз оны, — оқыўға үйинен өзим айдап әкеткенмен, — деп мақтанып киятыр еди, Оразымбеттиң өзин Тайыров тәртипке шақырды.

Ұазшы бастан аяғына бәрине қара хромнан кийип алған шақылдаған ғана қыз екен. Аяғындағы етиги де, етеги де, келте тоны да, шәпеги де хром, шәпегинен шашырап шыққан қап-қара шашы толқынлана жайылып, еки ыйығын жаўып тур. ГПУдың адамларындай шығыңқы омыраўын аршынлап, белине қайыс буўып наған асынып алыпты.

— Сен қарап тур, бул да жәбдилесиўден баслайды, — деди баспақ мурынлы, адырақ көз биреў. Ырасында да ўазшы тап соннан гәп баслағанда: — Айтпадым ба биз ўәлиймиз! — деп қойды ол қасындағы бир Мәтим деген суў мурынға. Мәтим деген суў мурын:

— Сен сыясатты түсинбейсең, жора, — дәди онын қолын қағып. — Ҳәзирги бас мәселе — жебдиллесиў. Басқа мәселе де усыған байланыслы шешилежақ. Сен адамды алағада қылаберме, мен түсине алмай қаламан, ҳаў. .

— Тыныш, тыныш, — деди Қурбан. . — Быйылғы еки жүз жетпис алты трактор деди ме, пай, еситтирмей тасладыңыз-аў. . .

— Қулағың аўырлаў шығар, онда, „алты МТС, еки жүз жетпис алты трактор“ деп атыр, отыз жетиде мыңын алады екенбиз, еситтиң бе? . .

— Аспанның астын титиретип, гөне там қоймай қулатып, сирә жер жақанға сыймай кетер онда. Бир трактордын даўысының өзи Шағалдан бермаған жерди силкиндирип оятады, мың дегени не бәле. . .

— Бәрин сениң Халқабадына пададай айдап жибере қояр жүдә! Пай, сен де билгиш дегенге жорттырдың-аў. . .

— „Красный металлист“ зауытының Қызкеткенге жиберген ескибатырын барып бир көретуғын екен. . .

— Сталинградтың жеберген он алты моторының бири бизге тийсе, пах-пах, — деп қумартып атыр бир тракторшы. — Мотор тозды ақыры. . .

— Харьков рабочийларыникин қара сен: жигирма землесос, еки экскаватор, алпыс трактор! Әне, жәрдем деген! Сен мынаў турған жерге ешегинди сорағанда бермейсең, әне мәртлик. . .

— Москваның он насосын бирден қуйдырса, Халқабад ғарқ болар еди-әй. . .

— Буның бәри өгиздің соры-ы, маңлайы қатты өгиздің соры. . .

— Ҳе, о неге өгиздің соры? Гүндесин трактор сүйресе, арбасын. . .

— Машын сүйресе, шығырын насос айдаса, соры емей не? Пышаққа кете береді. Жуўазға май зауыт бар. Атыңа да қәуип. . .

— Қапы-ылт әбден! Қәне, тыныш турың, тыңлайық ананы. Ананқара, Тайыров жаман көзи менен қарап атыр саған. Ҳаў, тыңласа!

— Аўызыма түйениң табаны, ал қойдым. Москвадан төрт ескибатыр, қазыў кўйдирди ғой мени... Бай-бай, Кастроманың төрт ЧТЗ сы...

— Ҳаў, мынаў қоя ма, жоқ па?!

— Ал, қойдым, аўызыма пилдиң табаны. Айтқандай...

— Ҳәәў жолдас! — деди дым шыдамай кеткеи Са-йымбет ўазды бөлип. — Бир, бийқәсийет жигит екенсең өзиң. Ҳа, мына адамды тынлайықта, ақыры, өзиңнен өзиң сөйлей бересең, сөйлей бересең. Кетемиз ғой бизлер, оннан соң мына минберге шығып сөйле де тур ишиң пытырлап баратырса!.. Айтабер, Сулыўшаш қарындасым, жым болды енди.

— Усының бәри, жолдаслар, пүткил халық Советлер ели деген қәсийетли бир шаңыраққа жәбдилескенниң нәтийжеси, туўысқанлықтың, ағайын-қарындаслықтың жемиси, — деп атыр ўазшы қыз, гә анау базаршыға, гә мынаў базаршыға басын ырғай сөйлеп. Барынша хәммениң бабын таўып сөйлеўге талпынып, жалпақлайды: — қырқ-елиў үй артельге, артельлер, районға, район обылысқа, обылыс республикаға, республика, „Кеңеслер Аўқамы“ деп жүрмиз ғой усы күнде, соған жәбдилесип үлкен бир державаны, буны не деп түсиндирсем екен-ә, қўдиретли бир мәмлекетти дүзип жасап атырғанмыз жоқ па? Қараң, бизиң сыясатымыз, мәмлекетимиздиң дүзилисиниң өзи татыў бир семьяға жәбдилесиўге неғизленген екен. Бизиң уранымыздың да өзи жәбдилесиў. Газеттиң басындағы биринши гәп не: „Пүткил дүнья пролетарлары, бирлесиңиз!“ — қайда кетип баратыр әнгиме, бир колхоз ғой, бир колхоз, пүткил дүнья-а, — деди бармағын шошайтып. Соң аппақ саўсақлары менен бетиниң қызыл алмасын айма-лаған шаш толқынын кери ысырып таслап, даўысын шыйрақландырды:

— Коллектив болмай турып, коллективизм жөнинде сөз болыўы мүмкин емес, уқтыңыз ба соны? Сол ушын да айтаберемиз, айтаберемиз: Бир коллективке жәбдилеспей ҳәр ким өз бетинше өмир сүре берсе коллективизм жөнинде уғым да болыўы мүмкин емес. „Мениң менен кимниң иси бар, пахтамы—бөз, жүўерим—жарма, нан, малым—қатық, сүт, ет. Артеллесип не қыламан“ деп жүрген жолдаслар болса қатты қәтеле-седи, мектеп-ше, МТС лар-ше, ҳәзир салына баслаған

көп этажлы Нөкис деген қала, шойын жол, электростанциялар, шыпаханалар, жетимлер үйлери, келип атырған жаңағы тракторлар не, өзлигинен келе береді, бола береді деп ойлайсыз ба? Жа-ақ... Рабочий бизге трактор, экскаватор, көп этажлы қалалар, электростанциялар, қайсы бирін айтайын, көп ғой буның өзі, та-ұар, ақ май, қант, сабын, шырпына шекем беріп атыр ғой. Енді биз рабочийға пахта, салы, ет, сүт, жүн маек бермеймиз бе! Рабочий менен дийқанның аўқамы деген усы. Рабочийлар тек зат жиберіп қойып атырған жоқ, өзлери де тиккелей келип, аўылхожалығына араласып атыр, жәрдемін беріп атыр. Соның есабынан да би-зиң рабочий класымыз өсіп атыр...

— Оның жөн, ғошшым, — деп сөзді бөлді усы суўықта көкирегиниң жүни көрингенше омыраўын ашып турған Генжемурат деген ири дийқан. — Ал енді, усы рабочий класс бирдейине бир жақтан келе ме, я өзимизден бир өсіп шыға ма?

— Өзимизден өспей не қылады! — деди ўазшы таңланып. — Ҳәзирдиң өзінде биз қанша тракторшы, механиклерди өсирип шығардық. Отыз жетидеги мың трактордың өзи қапылғанда бес мың маманды өсирип шығарады. Пасосшылар, экскаваторшылар, заводлар ҳәр жылы қанша рабочий өсирип атыр, ҳоо! Биз еле түүелимиз бемен рабочий класына айналамыз, классыз жәмийег дүзиў деген сол, — деп атыр ўазшы. Биреўлер буган исенсе, биреўлердиң ақылы уғрас келмей атыр:

— Әй, яғай, ҳәмме трактор, машин айдап кете берер дейсең бе...

— Туқымды, бирақ трактор сеўип жүр жоқарыларда. Түйекти де трактор айдағанын көрдим, — деди татар қатыны бар бир жигит.

— Әй, яғай, дәнди женип кетеди ғой. Буның енді пахта теретуғын машин шығады дегени өтирик, бунысы дым келиспейди. Пахтаға бармақ, бармаққа буўын керек. Онысыз қананы қалай алады пахалдың арасынан?!

— Әәәй, қояйық буны, мынаны тыңлайық...

— Отыз екиде, хабарыңыз бар, — деди ўазшы көпшиликтиң хабары болмаса да. — Елимиздиң ғәлле егилетуғын, бизге ғәлле жиберіп атырған районларында қурғақшылық болды, жаўын жаўмай қалды...

— Жаўынның не шатагы бар буған, болмағаны жақсы ғой!

— Болмағаны жаман, ағай, дым жаман, — деп бас шайқады Сулыўшаш жаңағы жағын таңған егедеге қарап. — Жаўын болмаса, шатақ, себеби, ол жақлардың жери суўғарылмайды, жаўыннан ишеди...

— Пай-пай, қудайы берген жақ екен, онда қазыўы жоқ ғой!

— Бизің суўғарылатуғын жерлеримизде жазлық та, гүзлик те, арпа да быйыл жақсы болды...

— Жүўерини жалпайтты ғой, пайдасы не!

— Сонда да биз ғалле планды шала орынладық. Колхозлар дән сатып ала баслады. Бирақ, базардың нырқы мәмлекеттің баҳасынан да, колхоздың алатуғын нырқынан да шығып кетти...

— Себеби, жүўери жоқ ақыры.

— Қәне, тыныш, жолдас, бул не қосатласып шаўа бересең?!

— Дийқан, енди, — „қымбатына сатамыз“ деп, колхозға да, мәмлекетке де аўысық дәнин сатпай отыр. Бирақ, мәмлекетке түсинің жолдаслар, жаңағы трактор, экскаватор, таўар, қант, чай, қулласы, дийқанның барлық керек-жарағын жеткерип берип атырған рабочий ағайинлерге дән бериўимиз керек бизің. Усыннан аразмызда саңғып жүрген кулак қусаған халық жаўлары пайдаланып кетпесин, ығыўа тарқатыўы мүмкин, соған исенбең. Ондай бузақышылық етип жүргенлерди хўкиўметке устап берің демекшимен...

— Сонда не қылады, тағы дән жыйнала ма? Тартып ала ма?!

— Ҳаўлықпаң, ақсақал, тартып алынбайды. Сатып алынады. Сатың аўысығын, тек өзимизди ойлай бермейик, өзимиздей басқаларды да ойлайық. „Биреў хәмме ушын, хәмме биреў ушын“ деп, қуры сүрен салып жүре бермейик, қолдан келген жәрдемимизди берейик басқаларға.

— Өзимизден аўыспаса-ше?!

— Барымызды тең бөлисип ишемиз, жолдаслар. Ҳәзир ел арасында саңғып жүрген кулаklar сондай ғаўасат таратқан, жолдаслар, базарларда алған алғандики болып атыр. Ғаллеси барлар да дән алып басып таслап атыр. Мине, кулаklarдың зиянкеслиги. Биреўдикин биреўге бергизбей, қолынан келсе ашлық егежақ. Бол-

майды ашлық. исенбең оларға, бетіндегі перделерін жулып таслап, кулак екенін көрсетіуге болмай ма солардың?...

— Кулак — бұрын болған, қазір бәрі дийұана ғой...

— Дурыс айттыңыз: дийұана. Сол дийұаналардың үйме-үй кирип, не деп жүргенін кім биледи?!

— Мен билемен, биреуі келип айтты бизікіне: „пулың болса дән алып қал, хұкиұмет сыпырып алажақ, ашлық болажақ“ деп.

— Исендиңіз бе соған?

— Исенбей не қыламан? Мына жақтағы қоңысым бар дәнін де хәуиздің ултанына көміп таслады. Ер-леспес шолақ та сөйтті...

— Әне, жолдаслар, айтпадым ба?. Сізлер, жолдаслар, партияның айтқанына исенің. Мың жыллық құллықтан азат еткен кім, партия. Өзлеріңізді өзлеріңізге бийлетіп қойған кім, партия. Әне, ұсының ағзаларына исенің. Большевиклер хеш қашан сізлерді хор-зар етпейді, өйтетуғын адам сізлерді хор-зар өмірден қутқармаған болар елі. Сізлер солардың сөзіне исенің, солардың әтирапына жәмленің, руұхыңыз бенен, исенің бенен большевиклерге айналып кетің. Сонда колхозымыз да большевиклік колхоз болады. Сонда биз социализм түүс коммунизмді де тез құрамыз. Билдіңіз бе жолдаслар, басыңызға қыйын-қыстау ис түссе, коммунистлерден кеңес сораң. Олар сізлерді хеш қашан алдамайды. Шағынсаңыз тек коммунистлерге ғана шағының, арзыңызды әдил тыңлап шешеди...

— Хәә қатынпурышлары да, паракорлары да жоқ па олардың?!..

— Ондайы сезілген күнде биз партиядан қәлемді ысқыртып сызып таслаймыз! Бұрынғы бай-болыстарға тән менменлік, паракорлық, хәкімшилік, жүзегөйлік, жағымпазлық жат оларға, соның ұшын да олар коммунист. Ұсы жаман қәсіиеттің бир де биреуі сезілсе, оларды коммунист деп есапламай-ақ қойың...

— Партбилети болса да ма?...

— Партбилети болса да! Бирақ, биз жақында тазартамыз...

Ұаздың сол соңғы сөзлери екен. Ұазшы бәсип турдыдағы:

— Бик яқшы, — деп орынына Тайыров келип турды. Бирақ ол ұзақ сөйлеген жоқ. — Халқабад мийнет-

кешлери беш йыллыкны хуждан билан бежарә-ә, матур колхозлар қура-а, — деп исендирди де хәммениң атынан алғыс айтып, қыздың қолын ықласланып қысты.

— Қарағым Сулыұшаш, аўылға жүрмеймисең? — Сыясый бөлимлери менен директорларды баслап, минберден зинк-зинк түсип киятырған қыз жалт қараса, қолларын әлиплам алып Қурбан тур. Жып-жыллы алақанын берип те қоймады, Қурбан тап бир дайысындай, мойынынан тарса қушақлап, сақалы өсип кеткен ол бетинен, бул бетинен қызыл гүлдей өлпең ләблери менен шорп-шорп сүйди.

— Аўыл-еллер аман ба? Қурбан аға, қырсықлығыңызды қойдыңыз ба баяғы? Кунназар атам қалай? — дегенде барып Қурбанның тили:

— Қунназар атаң қурысын, — деп гүрмелди. — Қартайғанда жорға ашып, Шымбайдағы баслықлық көриске кетип қалды.

— Күтә жақсы! — деди қыз, даўысында жасы үлкенге деген еркелик бар. — Оқыўдың кеши жоқ, сиз де оқыңыз, Қурбан аға. Онда атайға Шымбайдан сәлемге барамыздағы.

— Хаў, үйге жүр қарағым, айналайын, бир жанлығың тайың...

— Қыстаўмыз ғой, Қурбан аға, Шымбайға асығып баратыр едик, Сайымбет ағайды қыймай тоқтадым Ал, хош, қоя тур, ударник жеңешем қалай? Төрткүлде барды үйге, быйылғы жағдайы қалай?

— Бес, қарағым, төрт деген бизге болмайды, Дәўекеше айтқанда.

— Ал енди, өзиңиз неге ударник болмайсыз? Болыңызшы, аға?

— Мени, мынаў турған Әметти пахтаға жибермейди-аў, болмаса!

— Усташылықтан да ударник болыўға болады. Мәдиярға сәлем айт, хош аманда көрискеймиз.

Сулыұшаштың қолын қысып атырып: „Мени таныдың ба енди?!“ дегендей Қурбан ат үстинде зеңирейип тонып турған Оразымбет лоқетекке сырлыбағыс пенен бақты. Хәтте, директор да Қурбан менен қол қысысып хошласты. Оразымбет шыдамай терис қарады.

Еки милиционер еки жағында, алдында Жақан, фаэтон қандай салтанат пенен келген болса сондай салтанат пенен шыққан соң:

— Апырмай, бала, бир дийўана бизиң де үйге барып еди...

— Ўзашының да үйине бардымекен, булар қайдан билген?...

— Булардың қулағы мын, көзи мыңнан да көп. Комсомолларше?...

— Дурыс айтады, бүгин базарға дым дән түскен жоқ...

— Хәй, бир дуз-пуз, темеки-пемеки алайық, халўа жоқдур...

— Аллабәрәкеллә, көкнар ядтан шыгыпты-аў! — деп, ғаўырласып дағысып атты аламан.

Қурбанға кереги жармалық жүўери еди, бийдай оның өзінде бар. Баласы Исиметтин МТС тан ҳақысына алған бийдайы бир хожалық тўе бир-еки хожалықты асырайды.

Қурбан дән базарға, Әмет шарбақтан шығып отын базарға кетти. Ешбайдың сексеўили еле үйиўли тур, басқа жоқ.

Қурбан апалақлап келди:

— Дәннен дәнеңе жоқ, еки қадақ гөш алдым. Қайтпаймыз ба? Мынаў ма отының?

— Бул алынған екен. Мынаў тамыр „Бес тамнан“ бес тўе сазактың дәрегин айтып тур, күтинкирейик...

— Онда мен қайтаман, Әмет, жүгим жоқ еки бастан...

Қурбанда турып тақат болмады: „Мен барып қатынды қуўандырғанша асығып турман, қапа болма, жора!“ деп ҳайт қойды. Әмет „Бес тамнан“ келетуғын бес тўйени күтип „келсе бесеўин де аўылға тартайын, кўйдим ғой“ деп жолға қараўы менен қалаберди.

20

— Билмеймен, Қунназар аға кеткели „шақырады да турады, барсаң түкке турмайтуғын гәп айтатуғыны“ деп жүр баслықлар, ырас па сол?

— Ырас ғой, „таза жасаўыл-дә,“ — деп күлди Мәдияр. — Басшылар мәжилисти зәрүрликтен шақырса, биразлар соларға усаў ушын-ақ шақырады. Деген менен, ҳәзирги күннің жаны жыйналыста болып тур, Дәўеке, адамлар ғалаба газеттен үгит оқыўға үйренбеген де, ой-өриси де жетпейди, жыйлыстың көбейе

беретуғыны сол, сәл нәрсени-ақ шақырып уқтырыуыңа, өзиң оқып билген жаңалығыңды айтып бериуіне туұры келеди. Мураттыки де сондай гәптидағы!

Мектептің қасында Құдайберген киятыр екен, МТС тың трактор бермей жибергенин еситип қатты налынды. „Сүрип жибергенде болатуғын еди, хәр түптен бир хана да жылтырамайды, шуңа бола келеси жылдың пайдасынан қалып атырмыз,“ деп, малақайының құлағын жалпылдатып, басын шайқады. Баслық, Дәуеке менен хошласып Мураттың шақырығына тарты.

Күн батыуға мейилленип, кешки аяз шымырласа баслады. Есик алдыларында түңги отынға партылдатып томар айырып атырған балталардың тоқылдылары, Туўбайдың артындағы жигилдикликтен бир қатынның „хаў-малап“ жоқ шақырғаны еситиледи.

Кеңсениң алдына атлар қаңтарылып, президиум ағзалары, басқа алты баслық қашшан жыйналып қалған екен. Нурныйз тапал менен есиктен кире сала:

— Ассалаўма әлейкум! — деп төрлеп баратырған Мәдиярды:

— Қойып турың, жолдас Аллаяров, сәлемиңизди соң берерсиз! — деп иркип таслады Мурат. Мәдияр алдында ойыны шығар деп күлип еди.

— Неге күлесиз, тик турың! — деди Мурат. — Сиз Кеңес хұкүümetиниң заң-законын мойындайсыз ба, жоқ па?!

— Хә, не болып қалды?!

— Мен сизден сорап турман: мойындайсыз ба, жоқ па?!

— Әлбетте, мойындайман, отыра берсек, бола ма?

— Кәне, Нурныйз Ернийз улы, сиз неге жалпайып отырдыңыз, турың! Сизлер совет властының заң-законын мойындайтуғын болсаңыз, биз саат бестен бери мәжилисти ашпай отырмыз, мен аўылдағы совет властыман, заң-законның орынланыуын қатаң талап етемен!

— Дурыс, — деди Алланазар партиячейка. — Тәртип болыуы керек. Тәртипти баслық бузса ким дүзейди!...

— Жыйналыстан шығарылсын деген усыныс бар менде, ким „за“?!

— Қойып тур, Мурат! — деп, Алланазар зорға ирикти. — Екеуиниң де уяты бар. Соңғы сапар кеширейик.

Енди қайтып бүйтпең, баллар, хәй еситтиңиз бе? Жақсы болмайды.

— „Химм, ушырасқан екенбиз әбден“ — дегенди де ишинен айтты Мәдияр. Болмаса, „совет властының атынан“ шығарып жибережақ.

Тыңышлық орнағаны соншелли, Мураттың қағазларының сытырлысына шекем еситилип турды!

Мурат өзинің жыйналыс ашыўға оғыры шебер екенлигин де усы сапары көрсетти. Гәплери де тасқа басқандай, бир сөздің еки мәртебе айтылыўы да, бурынғы айтып болып, аўыз сыйпаўлар да сийрек. „Ким де болса буған жолын үйреткен“ деп отыр ишинен Нурнияз.

Аўылдағы барлық колхозда наўхан басынан берги кеткен кемшилик пенен жетискенликлерди сыпыртып шықты да тийкарғы мәселе, колхозлардың колхозшылардан, дара хожалықлардан дән сатып алыў мәселесине өтип кетти.

— Дурыс, — деди оратор. — Өткен жылы да, быыл да басқа жақларда засуха, қурғақшылық, мен сизлерге айтып отырман, болғаны ырас. Ғаллениң кемтар болғаны ырас. Бірақ, бизде засуха болған жоқ. Биз тәбияттан хеш қаннан жацбыр тилемеймиз, соны түсиниң жолдаслар, биз соның ушын да хәзир, қыстың қыраўлы күнлери тоңды лом, сүймен менен аударып, қазыў қазып атырмыз. Соның ушын да бизиң арпа, бийдайымыз жақсы писип қалды. Биз буннан тийислиснен де зият алдық өнимди. Буны жоқарыда мен айтқан салыстырмалы сыйпырлар да дурыс көрсетип тур. Соның ушын, жолдаслар, жоқарыда засуха болған жақларға дән жеткерип бериўимиз керек, бул бизиң туўысқанлық парызымыз, ким усы туўысқанлық парызға қарсы болса хәзир меннен кейин шығып, өзлери айта қойсын. Райисполком маған „хәр колхозға бөлип бер“, деп, дән план берип жиберди. Соны хәзир айтаман, „Жақсылықтың“ баслығы, жолдас Аллаяров, жазың қәне...

Баслықлар бири бирине қарады, соң хәммеси бирден Алланазар бийбалаға, Алланазар алдындағы қағазға қарады. Ақыры хәмме де планларын түртип-түртип алды. Ең аддыңғы бригадир ўақтында-ақ президиум ағзалығына сайланған Есберген президиумда маңқыйып

отыр, бир нәрсе дегиси келип еди. Мәдияр сөйлеп жиберди:

— Қойып турың, ақсақал жолдас.

— Менин фамилиям бар!...

— Яқшы, фамилияңызды соң айтармыз, — деди буған усы өмириннің ишинде биринши мәртебе „сиз“ сиреп. — Туұысқанлық парызға ҳеш ким қарсы емес. Сизге бир саўалым бар, быйыл жўўерини урып кеткенин билесиз, бул бизге қуўаңшылықтан кем зиян еткен жоқ.

— Жўўерини урғаны чепуха, саўалыңызды айтың?! Я выступлениеңиз бе?

— Выступлением де усы. Жўўерини урып кеткени чепуха емес, биз миллий аўқатымыздан айрылып қалдық. Арпа, бийдайға келетуғын болсақ, сизің өзиниздің неше батпан аўысық бийдайыңыз бар? Сизің мениң алдымда есап бериўге тийисли емеслигиңизди билемен, бирақ, келиншегиңиз бир билегим болғанлықтан сорап атырман?

— Үш батпан! — деп жиберди Мурат ет қызыў менен. — Бес батпан!

— Онда зор екенсиз, басқа саўалым жоқ, — деп отырды Мәдияр.

— Әй, барын аламыздағы, — деп атыр мына жақта биреўлер.

Мурат қатал тәртипке шақырып, ғаўырлыны басып алды да Есбергенге сөз берди:

— Бул жерде ҳеш кимде айып жоқ, план жоқарыдан келеди, — деди Есберген сур маўыты кителинің барлық илгеклерин илдирип, сып-сыйдам болып ортаға шықты да. — Исполкомда да гәп тоқ, оған Совнаркомнан келеди, биз де ислеп көрдик исполком болып. Соның ушын жердің қаттылығын өгиз өгизден көргенлиги зыянкесликтен басқа ҳеш нәрсе емес. Жолдас Сталиннің „Аўылдағы жұмыслар ҳаққындағы“ мақаласында да колхоз жолының дурыс екенлиги, айырым колхозшылардың базарға қымбатына сатыў ушын колхозға да, планға да сатып бермей дәнин жасыратуғыны ырас екенлиги де айтылған. Тап мен усы ҳәдийсени, — дән жасырып көмиўди көзим менен көрип жүрмен. Оны ертеңги дән қараспақта таўып аламыз. Хўкиметтиң планы бизиң ушын закон, буны орынлаўымыз шәрт! — деди де сөйлейжақлардың да алдын бөгеп таслады.

Алланазар бийбаланың сөзи де: „рабайы менен болың, колхозда шатақ шығып жүрмесин, аұысық емес дәнине тийилмесин, „жыңғыл десе қырғын етпең, қателикке жол қоймаң, — дегени менен — берилген планның орынланыуы шәрт!“ деп, нықлап, пәт берип айтты. Лейкин, негедур, көзлеринде ашыу бар.

— Жыйналысың тарқаған болса, енди былайынша сөйлесейик, бизге мына планың көп, Мурат жора, „Тасқынлыникин“ бизге бер?!

— Сенин колхозыңның қууатына қарай берилген сол. Сеники ондай ергежейли колхоз емес. Есеке, Мәдиярды шақыр маған? — деген ғауырлылар шығып атты.

Атланайын деп атырған Мәдияр аттан түсип келип: „Тағы не таптын, саған келип пайда етпей турмыз?“ деп еди, қолына бир қағазды услуга қойды.

— Буған қалай барамыз, Есекеңди жибере қояйық?

— Есекең емес, сен шақыртылғансаң қағазда! Исти Есекеңе тапсыр, сен не, Есекең еплей алмайды деп турсаң ба? Болды, болды!

— Сен неге маған бүгин берип отырсаң, еки күнде қалай Төрткүлге жетемен, тамашамысаң! Бармағанда не қылады?!

— Обком менен ойнап отырмысаң сен өзиң! Қағазды мен де бүгин алдым, — деп атыр еди, анау жақтан келип Есберген суғылысты:

— Не гәп, не гәп өзи?

— Ташкентке оқыуға шақырыпты. Үш айлық! — деди Мәдияр.

— Еле рапорт та берген жоқбыз! — деп шоршынды Есберген. — Мынау баса-бас тағы шығып атыр. Бул қалай, Мурат?!

— Буннан партячейканың да хабары бар. Сол „қал“ десе, мейлиң.

— Сен қалғаның менен жууабын мен беремен! — деп шоршынды Алланазар. — Ұәзир бар да түни менен Шымбайға тарт. Сол жерден бир илажын тауып кетерсен. Есбергенге барлық уңқыл-шұңқылды жақсылап түсиндирип кет. Есберген, сен Құдайбергенди жәрдемге ал, ҳеш қайсыңыздың да орыныңыз бос қалмасын. Әйне қырта-қырттың уақты, момент жаман. Бола қойың инилерим, ел жатып қалды.

Есберген кеңсеге ерип келип, ис қағазлар, соңғы буйрықлар менен тағы бир мәртебе бирим-бирим танысып қалды. „Бул шатақ болды, — деди Есберген басын шайқап. — Пахта өзиңе белгили. Дән планды орындаймыз ба, баслық?“

— Орынланыуы шәрт деди ғой бағана! — деп күлді баслық...

Түн жарпында Айсултанды оятып, баслықтың зәңгисин Есбергеннің өзи басып қалды. „Шатақ болды. — дейди қайта-қайта. — Шатақ!...“

21

Уйқының да қәдирин билмеклик керек, келген уақытында тарса жата қалмасаң, ол қайтып дарымас-тан қояды. Тарса жата қалыуға жағдай көтерип атырма! Оның уйқысы бағана жыйналыс тарқардың сәл-пәл алдында келип еди. Соннан соң да манаўсыраўшылық бар қусаппеди! Қәпелимде баслықтың Ташкентке кететуғын болғаны, өзиниң аз күн болса да орнында қалатуғыны әдебинде оны қуўандырайын да деди, себеби, көзге көринип, абырай алып қалыуға мүмкиншиликлердин ушлығы да көринип турған қусаған. Жоңырышқа тухым қашшан тапсырылып болынды, ет план, май план деген де әлле қашшан кетти. Ғәлле планның да жағдайы хәммеге мәлим. Бирақ, жер тоңласа да соңғы процентлер ушын еле ғөрөк териу даўам етип атыр, буны хеш ким қой деп атырған да жоқ, мал жайсаң геллең менен жуўап бересең. Сыясый бәлимнен күнде келип турған уәкиллердики де усы гәп: „бир хана да жерде қалмасын!...“

Усы гәп, тап қар бир жаўғанша даўам етебереди, айтыла береди. Бирақ, еле сол қар жаўмай атыр. Дурыс, азанда қыраў қалын болады, колхозшылар жыйырылыңқырап қол урады, деген менен, күн жылт етсе, қыраў жоқ, аяз да жумсарады, ис тағы жөн алып кетебереди, бүгинги хәр грамы ушын терим басындағыдан әдеўир көп алатуғынын бәри де түсинеди, оның үстине, жекке жарыслардың да жуўмағы еле шыққан жоқ, ол қар бир жаўған соң, терим биротала тоқталған соң шығажақ. Соған шекем хәр жарысыўшының наўқан басынан тергенине бир мысқал да болса, қосыла бергени жақсы, буны усы екнши аўылдың қырқ үш ком-

сомолы хәр пахтакештиң қулағына күни-түни ясыйын етип, бирим-биримлеп, атыз басларында, үйлерінде, дүзлерінде айтып жүр. Ғурыж усындай екен, Мәдияр тапсыра алмай кеткен еки процентти, еки болса да жүдә қыйын процентти орынлаўға имканият бар. Көзге көриниўге имканият бар, атаңа мың нәлет „Әрўақ“!... Уйқы баспүкил қашты, маза баспүкил қашты. Көзиниң алдында бир елес бар, қорқынышлы елес! Уйқы баспүкил қашты. . .

Ойлары биринен бири қорқынышлы, елеслер биринен бири қорқынышлы, қулаққа тал-тал келип атқандай сазалар биринен бири қорқынышлы: „усы орнынан шығып қалсаң, онда бизге пайдаң жоқ, пайдаң болмаса кереғиң жоқ. . .“ дейди бир саза, хүрейлендиреди. . .

— „Ертең-бир күни сүмбе менен шығып, халықтың дәниниң нәрсесин қоймай сыпырып аламан, халықтың хәммесине бәле көринемен. Соң мени жумыстаи шығарып таслайды, оннан соң. . . пайдам болмаса. . .“ Аржағын айтыўға қорқады. „Сүмбе менен шығаман, еби-жорық ырабайына қарап аламан, дәп план орынланбайды, халыққа унайман, райкомға унамайман, буида келип, қастыянлық ислеген боламан, партиядан өши-реди, истен айдайды, оннан соң. . .“ Аржағын айтыўға аўызы бармайды. „Енди буның не жолы бар, кеселленип, жатып алсамбекен, ким инанады, өмиримде ынқ етип көрмеген сорлыман! . . .“

Ол жаңа-жаңа баслықтың кеткенине шынтлап қыйнала баслады. „Әкеңниң. . . . мени жанған отқа салып кетти-аў! . . .“

Ырасында да отқа жанажақ екен! Әметтиң бир арба сексеўилимекен, соны усынын сүйегин өртеў ушын әдейи жаққанбекен, бас ушынан қара кийимли, аяқ ушынан ақ кийимли әрўақ көтерип, әткөншектей былай-былай сәлленлетеди, былай-былай ырғаңлатады, анаў ғыжлап турған шоқтың үстине пәт пенен шыңғытпақшы екен, ақ кийимли әрўақтың тисленген түрине шекем көрип жатыр, „қойың“ дейин десе, жалынайын, жылайын десе я тили ғүрмелмейди, я үни шықпайды, тура қашайын десе, я қолы қыймылдамай атыр, сал. . . „Бир еки-үш, бир-еки-и-үшш! . . .“ Пәт бере баслады. Әне, зыңды! . . . Алды менен ғыжлаған қозға „быж“ етип, оң қолы басылды. . .

Өрре турып отырды, ентигип отырды! Қолы уўдай ашып оаратыр. Қапталына қараса дастурханнан бермаған ағып, жыландай ийренлеп, чай киятыр... Шәммеси шашылған чайнек, анадайда домалап атыр. Суўып қалмаслығы ушын ҳаялы чайнекке жаўып кеткен сүлгиниң ушы әтештандағы үйилген шоққа тийип, шүберек ийиси сасый баслағанда есине енген ол сүлгини алды да жанағы ағып синип кеткен чайға басып өширди. Жуп нан садақа айтып, көкирегине тупирди.

Қыр арқасындағы айнадан түскен жақты буның туынан аўысып кетипти. Соған қарағанда, мезгил тәуираққа барса керек.

Басы мең зең, чайға да, ҳеш нәрсеге де мейли соқпай қалды. „Қайтадан бүркенип, жатып алсамбекен“, деген қыял менен жыйналмаған төсек орнына қыялап қарай бергени есик шыйқылдап, бир дийўана „динк“ етип босағадан атлады.

— Шық, — деди Есберген қолын сермеп. — Дийўана болсаң, есикте тур! Соның ушын ҳәм сен дийўанасаң! Бирақ, жуп нан садақам бар!

— Садақа мыңсан еки бәлеин қайтарар, деген! — деди дийўана саспастан, албырамастан қарлықша даўыс пенен. Бул аты Халқабадқа мәлим Шыраз деген дийўана. Журт буны: „ата кәсиби дийўана болған соң, арқасы тутып ҳақлайды, мал-қалы да, бала шағасы да көп“ деседи. Қараса—сол дийўана. „Буның ҳеш кимге жуғысы жоқ, кулак та емес, дийқан да емес, шыны дийўана...“

— Атам түўе, арғы атам да ҳақлаған, шынжырма шынжыр киятырған дийўанамыз, соның ушынҳәм биз дийўанашылықтың дәстүрин таза дийўаналардан жақсы билемиз, — деди Шыраз омыраўын жапқан шалабуўрыл сақалы көтерилип-басылып. — Босағаңыздан атлайын деп атлаған жоқ едим, түни менен әрўағым жатқармады...

Енди Есбергенниң жүреги суўлап, апалақлай баслады. Түклери кирпичниң ийнесиндей шаншылып, үпүлкен көзлериниң қарасынан ағы басым болып, Шыраздинниң сийрек тисли, қансыз еринли аўызына жылан „дуўалаған“ шымшықтай, былай-былай тапжылмастан бақырайды да турды. Дийўана тақыўа екен, сайрап атыр:

— Саған өтирик, маған ырас, жатқармады әрұағым, шырағым! Гә ат болып киснеди, гә өгиз болып сүзди! Гә хаса менен түртти. . . Колхоз мениң не теңим, босағасынан атлай қояйын деген жоқ едим, шырағым, әрұағым жатқармайды. . .

Есбергенге мына даұыс, мийин егеўлеп, жақбай баратыр. Қалтыраған қоллары менен дастурханнан жупан алды да:

— Пәтияңызды берің де тынышыма қалдырың, — деди оған созып. — Аұырып отырман. . .

— Бәринен де хабарым бар, әрұағым маған бұны да айтты, — дийұана нанды дорбасына салып атырып сөзин даұам етти: — Әрұағым мени жатқармады, шырағым. „Халық тоғайды, ел тоғайды, өзиндей дийұаналар колхоз-полхозға я искиладшы, я атбағар болды, сеники не жүрис!“ — деп, түрте берди, түрте берди, шырағым. Соннан, Мәдияр баслықтикине барып едим, хаялы оның бир жақларға кеткенин, ендиги мәселени сениң шешетуғышыңды айтты, шырағым. Түсима енген де сен едің, әрұағымның айтқаны да сен едің. Асықпа, албырама, шырағым, „киси қолы менен от ысырғанның қолы күймейди“ деген бар. . . Өзин қорықсаң, мен басқа биреўницизге жолығайын, сол арқалы-ақ келейин, шырағым, журттың тили узын, „жердің үсти қапылып, атбағарлыққа енди дийуана қалып па!“ дер, шырағым. . .

— Колхоз меники болғаны менен көпшиликтики, яшуллы, — деди Есберген, даұысы қалтырап. — Оны көпшилик шешеди. Бирақ, бизге атбағардың кереклиги ырас. Бизің орынбасар бар, Құдайберген деген.

— Билемен ғой, шырағым. . .

— Соған жолығың, маған сол айтып келетуғын болсын. Бирақ, намаз оқымайды, әрұағыңызды оған айтсаңыз, шийткнттип аласыз!

— Түсинемен ғой, шырағым! Сени көргенимди дә айтпайын. . .

Оннан соң дийұана көп егленген жоқ, шубырытып пәтиясын берди де шығып кетти.

„Химм!. . .“ деп керилип, өзинин манлайына өзи урды Есберген, туұысына шыдамай ыңыранды. . .

Түни бойы өзин өзи жеп, өзинен өзи аттай урынып уйқыламаған, еки көзи лалаптай қызарып, Есберген кеңсеге кешқурын келди. Енди зәрре кешиксе Аман

бухгалтер кеңсени қулыплап, кетиўге қолайласып отыр екен. Буның ўақытша баслық болғанын да, Мәдиярдың оқыўға кеткенин де қашшан еситип қалыпты. Бурыннан әдети—күни менен кеңседе отырып, қас қарайғанда келген Мәдиярға кимлер сорап келди, кимлер не тапсырып кетти, баян етеди, сол дағдысы бойынша Есбергеннің үстине кирип келсе, Мәдиярдың гүрсисине қуйылып қалыпты, күлгенде ерини кесесине емес, сопайып ашылатуғын еди, сөйтип күлип, „Гүрсиге яманә жарасады екенсиз, Есберген аға!“ деди. Соң Шыраз деген дийўананың бир-еки мәртебе нзлеп келгенин айтып атыр еди, әйне усы ўақытта сол дийўананы Қудайберген шундый ертип келип, баслықтың столына ийек артқан столға өңменин сүйеп отырды, отырды да:

— Шул маңлайы қаттыны алайық, колхозға, өзим кепил болайын, себеп пенен бир дийўана кемисин! — деди шулғынып. Есберген буны еситпеген болдыдағы:

— Мәдиярдың жүги мойынға түсип қалды, аға, орынбасарлық етип, Мәдияр келгенше жәрдем етесиз,— деди. Соң, тап жана көргендей, дийўанаға тигилди де „бүгин көрсе де билдирмеў ушын келип көрисиўлерине қарағанда бурыннан писип жүрген, пысық адам ғой, бул неге хукўметке қарсы шаба жақ екен, буны да қорқытқандыдағы“, деген қыял менен: — Биз сизди ала алмаймыз, — деди түрин сурландырып. — Хәзир дийўанадан дийўана кебиндеги кулак көп, мениңше, сиз кулак, я кулактың жаллап жиберген адамысыз!

— Яқ, яқ! — Шундый ырғып турды. — Бул адамға сениң оның ҳақарат, мен бул маңлайы қаттының әкесиниң дийўана болып өткенин билемен! Сен қайдан билесең, өзиң Шымбайдан келип! . .

— Хо—ош, Қудайберген аға, сизиң лебизиңизге инанып, алып салсақ, бул кулак болып шықса ким жуўап береді, душпан болса!

— Ондай деўге аснабанияң жоқ! Сен билмегениң менен, сен танымағаның менен аты Халқабадта бул кирип шықпаған есик, буны кесеклемеген бала, жүз метр жерге шелли үрип, бул маңлайы қаттыны узатып салмаған ийт жоқ!

Шыраз дийўана солқылдап жылап шығып кетти. Өжиреде қатты қолайсызлық пайда болды, бурынғыдан да қызған Қудайберген: „өзиң бир иреҳимсиз адам

екеңсең!“ деп, дауысын қарлықтырып атырғанда Дәуеке пәтленип кирди. „Мәселе усылай шешилсе, сен дийуаналарға сондай көз қараста болсаң, биз шаңғытамыз буны, аяғынды аспаннан келтиремиз!“ деп, ол Қудайбергеннен хәм пәтли келди. „Алағойың, енди, аға?“ деп, араға Аман да түсти.

— Хаў, мен былай баратырсам, нәмнахан адам жылап баратыр, „бул не, ҳа бул не?“ десем, өкпеси исинип кеткен, сениң берген хорлығыңды айта алмайды! Бул не қылық, диктатура пролетариаттики, биз қалған бирли-ярым пролетариатты рабочий, я дийханлар класына қосып, саиластырыўымыз керек! Сениңше не, пролетариат ел арасында ҳақлап жүре бериўи керек пе! Аш саўатыңды!? — деп бармағын шошаңлатты Дәуеке. Есберген сабыр сақлап:

— Бир гәп болса, өзлериңиз жуўап бересиз! — деди.

— Беремиз жуўапты, неге бермеймиз, сен ғурлым жүреди гәпимиз!

— Қуры сөзницидиң маған кереги жоқ, арзасына сизлер-хәм қол қоясыз!

— Қоямыз, неге қоймаймыз, мың жернеп қояйықә!

— Мен сизлердиң зорлығыңызға ушырап алғанымды жазаман!

— Билгениңнен қалма! Сеники большевиклик қырағылық емес!..

Арзаны Шыразаддинге Қудайберген жазып берди де баслықтың өзине созды. „Алмай жақ едим, Дәуеке менен Қудайбергенниң зорлығына ушырап алдым, дурислығына қол қояман“, деп жазып, Қудайбергенге көрсетип, Есберген арзаны Аманға узатты.

„Қонақ жери де жоқ буның, жүр, бизикинде қонасаң!“ — деп, Қудайберген Шыразды ертип шығып кетти. Дәуеке де ашыўлы қайтты.

— Дағысамыз, — деп, Аманға Есберген шыра жақтырмады, қайтысты.

Келеси күни шақырмаса да азанда азан менен Қудайбергенниң өзи барып Есбергенниң айнасын қақты. Бул, усы аўылға бригадир ғой, билеклерин иске шығарып болып, бригадирликти бежерип, енди орынбасарлыққа келгени екен. Ашыўы қайтып қалыпты. Есберген де кеширим сорап: „сақлықта хорлық жоқ, аға,

хүкүүмет деген көзимиздин ағыў-қарасы, буған биреў аяғын, биреў таяғын суға берсе болмайды, хәммемиз усының ийтимиз“, деп, Шундыйды әбден ыразы қылдыдағы:

— Ал, енди, үш ғана процент пахта қалып тур, не иләжы бар буның, көпти көрген адамсыз, не десеңиз тол? — деди. Шундый шулғынып:

— Мәдиярға ислете алмай жүрген бир гәппим бар, шуны ислей аламысаң, бир күнде орынлап беремен! — деди көзи қысылғанша ыржыйып. „Мениң планым мынаў-аў“ деп, өзиниң планын айтты. Есберген ойланып қалды: „қай ўақта да мени түртип көрсетип үстимди пешелейтуғын, басқаны шоқыўға шақыратуғын қасеки, бийқасийет қораз усығо! Тап, усы айтып отырғанын өз қолы менен ғана ислетсем, халық жети жининдей көрмеспекен, сөйтпесем, бул ҳәзир тағы абырайын тиклеп киятыр! Анық аяғыннан шалатуғынын билдин бе, бурын шалып қал!..“

— Мәдияр „түсиндириў жолы менен қойдырамыз пахта урлағанды, ҳәзир шарық жыйнасақ, колхозға кирейин деп турғанлар-әм басын тартып алады“ деп қапылта береді, шуннан хәм гәп болып па! Тартса тартсын басын, урлатсаң, киреди, урлатпасаң, кирмейди, о қалай, „дурыс емес“, деймен мен!..

— Дурыс айтасыз, Құдайберген аға, закон хәммеге бир...

— Ол болса: „биз шыт пенен тәмін етейик, оннан соң бөз кийгенди де, шарық ийиргенди де журт өзінен өзи-ақ қояды“ дейди. „Яқ, хәмме урлай берсе, шыт пенен тәмін ете алмайсаң, тап, усы кетип отырысың шундыйтип,“ деймен мен Мәдиярға. Қалай шыт пенен тәмін етесең, ҳәзир шул колхоздың өзінде жүзге жақын хожалық, шуның хәр үйінде кем дегенде бир-бир қанар пахта жағыр, көрпеге салып, сырып таслағанларын айтпай-ақ қояйын! Әне, саған еки пырасент пахта, үш пырасент-әм шықсынә!..

— Бай-бай, бала, мынаўың үлкен олжа екен! — Есберген әри таңланған, әри қуғанған түр менен садасырады. — Әй, яғ-ә, баслықтың кеўли бар, „буларға лийкин тиймей жүр екен, мен жоқтағы қылығы“ деп жүрер!

— Сен маған қара, — деп, жеңинен тартып өзине қаратты Құдайберген. — Маған хәршенки адамның

кеўилинен хукўметтин кеўли яқшырақ, шункий, хукўмет бирдин емес, миллионлардың кеўли, шуның ушын бирдин кеўлин жықса болады, шуны қылайық...

— Әй, яғә! — Басын шайқады ўақытша баслық. — Өзи келип ислер, мен қорқаман, көтерилис шықса не қыласан!

— Өлиң қорқып түўе! Бир шарық ушын көтерилис шыға қояр! Бул халық деген шунындай маңлайы қатты, хан, беглер шунша жыл езсе хәм жыңқ етпеген, пара алса хәм жыңқ етпеген, тенлик таппаса хәм жыңқ етпеген, уруўы күшлилер майда уруўларды езип-женишсе хәм жыңқ етпеген, орыслар келмегенде жүз жылға шекем өзбегің бар ма, қазағың бар ма, еле хәм жыңқ етпейтуғын еди, енди жыңқ етер бир қанар пахта, шарық, шығыршығымды алды деп!..

— Ҳаўўа-ей, бала! Баслықтың кеўли бар-аў, яқ, қорқаман...

— Онда сен үндеме, мен қыламан, жуўабын хәм өзим беремен!

Есбергенге әйне кереги де усы еди, сонда да дийдине жеткенин билдирмей: „жақ, аға, — деди. — Бул жумысты сизге тапсыра алмайман. Сизди буннан хәм жуўапкершиликли, буннан хәм қыйынлаў иске сақлап қойыппан, дән жыйнаўымыз керек еле, оған сизден басқа, хәтте, өзиме де исенбеймен! Дән деген, пискен ас, мынаў ашлықта пискен асты көрип турып, буған ғылап етпей хукўметке толық тапсырыў, мениң хәм емес, бир сизің қолыңыздан келеди. Алланазар аға да ирехимшиллеў, бирли-ярым жуўҳаның жылағанына қарап, аяп, дәнин алмай хәм кете береді!“ деп еди, „буныңды хәм бизге тапсыр! Бирадарларда засуха болып, ашырқаса, оған жәрдемге дән жыйғанның неси қате! Баяғы Ленинниң хатында хәм мен жыйнаған едим“, деп шулғынды.

— Жүдә бәрәкәллә, онда усында да нағыз большевиклик етесиз..

— Әлбетте, етемен, онда пахта, шарықты Аллам-бергенге тапсыраман.

— Әне, жаңа болды! Себеп пенен ол хәм көзге көринип қалсын!..

„Әне, жаңа болды! — деди Есберген ишинен Шундый шығып кеткен соң. — Балаңды да, өзиңди де, Мәдияр-пәдиярыңды да усы халыққа мақаў пес етип

көрсетпесем, мынау гелле емес онда, қабақ“ — деп шертти.

Түс ая Жолдастың бригадасынан Есбергенди Қу-дайберген тағы ізлеп тапты.

— Кеше кеткен екен, бүгін Дәуеке районнан ғарры қыз алып келипти, — деп, қууанып, тисинің кетигін көрсетіп, күледі. Жәрдем керек екен.

Есберген мереке жайғастырыуға бенде емес еді, бір жанлық пенен батпан бийдайды өзі апардыдағы, үй басына бір желпимнен дән салып, сол уақыттың өзінде жыйнау үшін Жаңабайды атлы жөнетті, әрі бүгін кешке тойға айттырды. Лийкин, жүз хожалықтан жүз желпим дегені қам тәме екен, „жоқ“, деп, көби бермепти, сонда да Жаңабай атына буума бір қалтадай дән өңгеріп келді. Құрғын-құрғын деген хожалықтарға бір-бір төсектен де салынды. Шийше қыз әкелген текиймент пенен шайы көрпеше таңлайларды тақылдатып атыр.

Тандыр-тандыр нанлар жауылып, қазанлар асылып атты демде-ақ.

Кеште, ғарры қыздың тойын дийуана қаппап кетти, „бір тойғаны шала байығаны“, буларға хеш ким „кет“ деп те айта алмады, лийкин, „Қызыл таяқ“ складтың, мал қораның әтирапында шақылдап, түни менен тыным таппады . . .

22

— **Ж**ұрттың сендей баллары қатын бала-шағалы болып отыр, келин жумсатып отыр! Сениң болса, қаңғырып, жүрисиң мынау! Басыңа бийпайда жумысты етип! Әкең де тентиреп-тентиреп, жаңа келди. Усы мен де бір жаққа басымды алып кетсем бе екен! — Бул тонқылды хәр сапары биймезгил есик ашқандағы Созанайдың үйреншикли тоңқылдысы. Сонда да:

— Бийпайда ис болмайды, апа, — деп қойды баласы изинен тәмбини басып атырып. — Хәр қандай истің я пайдасы, я зияны болады, хештеңесіз ис болмайды.

Жигити етигін шешіп атырып:

— Узынлығы алты қарыс, қызыл қақ жыңғылдан таяқ кесіп аламыз! Урамыз кулақларды, урыларды!.. — деди. — „Қызыл жыңғыл“ дейди, ақыр.

— Шу күнге шелли кулак қалды ма, әй, сен-әм бир!

— Кулак кебин өзгертип кетти, кулак арамызда жүр! Кулак дийўана кебинде жүр, сен билмейсең, аға!...

— Көрдің бе әне-е! — Дүмше қойып атырып Созанай сөйледі. — Қалай екен еркіне жиберген! Бүгін сен билмейтуғын болып шығып атырсаң, әкеси-и?!

— Мен әкем сыпатында емес, апа, коммунист пенен комсомол сыпатында, жәмийеттің тең хуқықлы ағзасы сыпатында сөйлесіп атырман. Сен оны айтасаң, ағам мениң, мен ағамның жумысын, қәте болса, халық алдында әшкаралаўға да ҳаққымыз ба-ар...

— Химм, ушырасқан екенбіз, не деп тур бул?!

— Дурыс айтады Алламберген жолдас, ҳаққы бар!

— Әкеси оңбағанның баласы оңа ма буның!

— Кемпири оңса әкеси де, баласы да оңып тур-аў буның, шундый ма, Алламберген, қәне, не геп?

— Кеше алтыншы аўылдағы „Комсомол“ дың еки өгизин урлап кетипти.

— Уры табылып па? Ким екен?!

— Табылмаса ким екенши ким биледи! „Өрнекке“ Сайымбет пенен Аллапазар ағам барды. Азанлы берли бир қырта қырт тексериспе, излеспе!!! Сояқтан гүман шығып атыр...

— Баслық келгенше исти қалай жандырып ислеў кереклигин бир көрсетип қояйық! Жаңа правлениеден келдим. Саған айтыў маған тапсырылды. Азаннан баслап, бир отрядыңды шақырасаң. Үйме-үй тинтип, урлық пахтаны планға өткерип жиберіў керек!

— Құрыйтуғын жағына енди шықтыңыз! — Созанай мушы менен әтештанды дүрс егтирди. — Енди шықтыңыз! Таўып алды бул журт еки шундый — еки жинлини! Усы аўылдан сизлерди усынан көширмесе, маған келиң! Бәхәрдеги шатағыңнан истен қуўылдың, бул шатағыңнан аўылдан көширилесең, партиядан шығарыласаң, олла, биллә!..

— Анаңның қәдимги айбарағы, балам, меники дурыс гәп!

— Партия ячейкасының буннан хабары бар ма? Мен соның айтқанын тыңлайман. Ким хуқық берди сизлерге ондай қарар шығарыўға?

— Шунундай да қарарға келе алмаса, правление-
ниң не кереги бар? Тыңла, партиячейканы-ақ тыңлап
көр, көремиз Алланазардың „урлық пахтаға тиймең“
дегенин! . . .

— Тыңлама, балам, тап усының айтқанын тыңлама!

— Қойып тур, апа, мениң өзим билемен не қыла-
туғынымды . . .

— Еситпедим деме, шуны да айтып қояйын, ша-
рықты да, шығыршықты да аласаң! . . .

Созанай дастурханды да желпилдетип жайды, чай-
некти де дүрсилдетип қойды. Қайтып сөз де айтпады
буларға. Чайын да бирге ишпеди, ғөрек те шығарыс-
пады. Пештиң қуұысына барды да түйнектей томпайып
жатып қалды. Бирақ, уйқылап атырған жоқ. Көрпениң
астынан көзин жылтыратып қарап атыр. Әне, Шундый
ышқыр баұын салбыратып, қарынын жалтыратып ба-
рып, ешек пештиң үстине етегиндеги пахтаны жайып
атыр. Баласы шыраның пилигин шығарыңқырап қой-
дыдағы, ошаққа томар қалай баслады.

Созанай шыдамады, көрпени серпип таслап, ти-
кейип отырды:

— Усы сизлердейлерге ел басқартпағай! Қарардың
тасасында елди бүлдиреди, постырады сиздейлер! Қа-
зақларды да сизлердейлер постырған, сизлердей шон-
тықлар! — Сук бармағын ғаррысына силтеп жиберди:

— Сталин де тап үсейтиң деп қойған жоқ шығар!
Хә, жигерли жигит болып, баяғы Маманлардай барар-
меди патшаның отырған жерине! Айтармеди усылар-
ды! Алды менен сепи, — деп ғаррысына қолын шо-
шайтты, — соннан соң сен жаманды, — деди баласы-
на сук бармағын гөзеп, — Базарбай қылайдың қый-
сық жийдесине ғана жалаң аяқларыңызды сәллендетип
асар еди, журт та бир хәз етер еди-ә! — Тағы бас-
тырынып жатып қалды. Ядына әллен ұақыттан соң
буннан бетерирек сөз түсип, тағы көрпени серпип ту-
рып қараса, тастай қараңғы, шыраны өширип, қашшан
жатып қалыпты. „Усыннан тәңирдің таңы бир атпай
кетер, есите жағыңыз басқаша меннен!“ деп, тағы бас-
тырынып жатып қалды. Созанай қанша шатақ болға-
ны менен ғаррысының да, баласының да уйқысын бө-
лип, мазасын алыұды унатпайтуғын кейұаны еди . . .

Азанда пәтленип түргелсе, қасында ғаррысы да, баласы да жоқ болып шықты. Ошақта томар гүрлеп жанып тұр, дүмшениң суы тасып төгилип пысқып атыр. Тоңқылданып жүріп, үйди сыпырып, чайын демлеп ишти. Тоңқылданып жүріп, кепкен пахтасын қалтаға тықты да есиклерди қулыплап, гилтин жемелигине байлап, қалтасын ийинине қағып салып жүріп кетти. Тоңқылданғаны болмаса жаман емес:

— Көрпесине шекем журт шигитли пахтадан қаплайды, план қалай толсын! „Шигитли пахта ыссы боладымыш!“ Қоя бе-ер журтты!.. План толғанша бир шигитин көрмейсең, план толып, қар жаусын, қысы менен пилте созып, шарық ийирип шығады түе, қозақ тоқыйды!...

Таңнан турып кеткен Алламберген шундый буннан барып, биринши гезекте Рейимбай, Убайдулланы оятты.

Бул екеуін еки комсомолға жумсап, бир сааттан кейин кепсениң алдында табысқайлы болдыдағы, өзи де дүканшыныкипе келди.

— Биз шарық, пахта дегенди үйге жолатпаймыз, иним, жасырарлығы жоқ, әкем бийшара да баққал болып өткенликтен, өзим де еле бөз кийип көргеним жоқ, бар жеринен алабергениң мақул, — деди майлы тил менен.

— Пулын соң төлеймен, маған балалар қызыққандай еки кило лампасый тауып бер онда? — деп еди, мийзамкеш, түсимпаз дүканшы:

— Түсиндим, иним, пулын соң алыса беремиз, — деди де, дүканына да барған жоқ, үйинен ғана өлшеп, бир қос жупқаға түйип услатты...

— Ал енди, Жаңабай аға, — деди „даңғыр“ лақаплы жигиттің үйине келип. — Сизиң арба бизге бүгин керек болатуғын шығар, — үрпе-шүрпе жети баласына жети лампасый да услатты, — биз бүгин журттың урлық пахтасын жыйнап жүрмиз. Үйинен табылса, акт дүземиз де исин политотделге өткеремиз, — деп еди, ошақ басында гүйбенип жүрген Тойман гибиртиклеп қала қойды. — Оннан соңғы жағы өзиңизге мәлим, Сайымбет ағаның минезин өзиңиз билесиз, басқаны кеширсе де урлықты кеширмейди. Сениң үрпе-шүрпе бала-шағаң көп еди, сен де тыңлап тұр, Тойман кише! Арбаны қосыңдағы, үйиңиздеги бар пахта-

ны салып, үстине шарық пенен шыйыршықты қойып, изиме ересиз. Акт дүзбеймен сизлерге, өзім қарап тауып алсам, дүзбей қоймайман, — деп еди, ерли-зайыплылар бири бирине қарасып, анырайысып қалысты.

— Турың, Жанабай аға, арбаны қосың, бизди кеңсениң алдында комсомоллар күтип тур. Тойман/ кише, сен шарығыңды, бар пахтанды алып шығабер. Я өзім көмеклесейін бе? . . .

— Барсаңо! Неге бақыраясан! — деп, бақырып жиберди Жаңабай. — Хәр қашан мениң басыма сен жетесең! Қаласаң, жети бала менен! . . .

Буның арбасын қостырып, буўма бир қанар пахта, шарық, шығыршығы менен келсе, кеңсениң алдында Рейимбай, Убаудулла, Атажан батрак: „Кулакпысан, жоқ па, айт шыныңды?“ деп, Шыраз дийўананы мүйешке тығып, гижинисип атыр. Хәр қайсысының қолында буларды „Қызыл жыңғыл“ да атандырғап алты қарыстан қақ жыңғыл.

Алламберген зорға арашалап алды да буған правленияның исенгенин, ақшам атқораға жумысқа алғанын айтып түсиндирип атырғанда Есберген келип аттан түсти:

— Жарайсыз, комсомоллар! — деп марапатлады. — Хәр үйден усы құрақымнан пахта табылса, жүз хожа-лық бар . . .

— Мен кирмей-ақ қояйын, шырағым, колхозға, мыналар урып өлтиретуғын түри бар!

— Ояғын өзиң билесең, Шыреке, мен де „за“ болғаным жоқ саған! Я колхозға беретуғының болмаса, я билегиң болмаса . . .

— Билегим бар, шырағым. Жеңген жеделли. „Кулаксан“ дейди-аў, сөйтип ғана азап берип тур-аў, шырағым! Аты Халқабадта мени танымайтуғын, маған бир үрмеген ийт қалды ма! — деп, жылап жиберди Шыраз.

Атажан батрак та, Рейимбай да, Убайдулла ла қысына баслап еди. Есберген камшысын артына қайырып, былай-былай қостаңлап:

— Қала-ай, комсомоллар? — деди Алламбергенге айтса да басқаларына тийисли қылып. — Аламыз ба, жоқ па, сизлер қарсы болмасаңыз . . .

— Правлениениң қарары шыққан болса, енди не-син сорап турсыз?

— Қара-ар, қарар! Правление причем бул жерде, сизлер жабыссаңыз мени де жулып түсесиз, билесиз бе комсомолда ҳәзир қандай күш барын!

— Соны билсениз, ҳәзир тағы бир, я еки арба берин, бизлер аўылларға бөлинежақбыз. Мына адамды аласыз ба, қоясыз ба, мәйлиңиз...

— Жарайды, комсомоллар! Жарайды-ы! Бирлигине Назарбайды алың, бирлигине Базарбайды. Акт жасаўды умытпаң, шарықлар усыманға тапсырылады. Складтан үшеўиниз үш безбен аласыз, урлық пахтаның kilos көрсетилсин!..

Барлық жұмыс демнің арасында, көзди ашып-жумғанша тасыр-тусыр исленди. Базарбай да, Назарбай да, безбен де жол-жөнекей алып кетилди. Былай шыққаннан соң ертеклердегидей жол үшке айырылды.

Биринши жол „Бессары“ қышлағына кетеди. „Бул аўыл аңсат, бизиң ғаррының өзи жүр, таңнан турып кетти“, деп, оған Атажан батрак пенен Жаңабайдың арбасын жиберди.

Екинши жол „Боқлықытай“ қышлағына апарады. Буған Рейимбай қотыр менен Убайдулла пәкенени берип, Базарбайдың арбасын жөнетти.

Үшинши жол менен Назарбайдың арбасына минип, өзи жөнелди. Бул жол „Тоғыз орғақ“ пенен „Қазаяқлы“ қышлақлары, шашаў қанлылар.

— Хәй, Алламберген шундый, бир лампасый бер, аўызымыздың дәмин алып, сорып отырайық. Сен неге бәрин анаўларға берип жибердиң?

— Ол ауылдың баллары сумлаў, — деп күлди Алламберген кәмпит берип атырып. — Бир-еки кәмпитиңе үйиниң урлығын айтпайды. Тағы бир кәмпит беремен, Назарбай аға, кишемнің урлығын айтсаң?...

— Ыә-әй, кәмпит дейсең-аў! — деди Назарбай дым күлместен, ашыўлыдай. — Сизлер душпанды үйимнен шығарып қойыпсыз ғой „өдәрник“ деп жел берип! Гүлзийралар менен бул көрпениң пахтасын сытып бере ме деп қорқаман! Сизлер, адамға ғыжақ бериўге яман екенсиз! Бизлер Базарбай екеўимизди де қырылыстырып қойыпсыз! Шүў!...

— Бул қырылыстырған емес, жарыс деген. Дурыс түсиниў керек.

— Со, жарыс-ақ болағойсын, шүў! Хеш ким жарысқан адамының маңлайынан сыйпайды...

— Сөйтип, үйінде урлық пахта жоқ па?

— Тапсаң сеники, шүү, барып қара! Бизиң қатын урлыққа дым ийкемсіз шықты ғой, шүү, өзим муққаптыраман-аў оны үйімде душпаным болмағанда! Пахта басланған күнлери мына колхоздың шегарадағы пахтасынан бир көрпелик япып келип едим, алампурханы шығып, оны да тапсырып жиберди, буныңдай жинлини көрмедим!

— Сен сол баяғыдан соң тағы урлапсаң-аў, урлағаныңды жазып бер бизге, сени ғана Бабанияз баслыққа тапсырып, сотлатайық...

— Сен өйтип бир, зәлел көрдің бе, шүү, мен урласам меншигиме емес, өзимиздің колхоздың пахтасына қосылды, шүү! Пайдаңды билмейтуғын жигит екенсен, хәзир қатынлар солғурлым пахта ушын бир атыздың ғөрегін биримлеп услап, биримлеп үзип, биримлеп ашып шығады, сол жақсылығымды да жаманлыққа жорып киятырсаң-аў сен, шүү, дым түсиндейди екенсең, шүү!

— Яқшы, яқ-шыы, Назеке. Сен сол жақсылығыңды қағазға жазып бер. Байрақ әперемең, қағаз берейін бе?

— Жақ, балақайым, — деп күлди Назарбай бас шайқап. — Мен ондайларды жазыўға саўатсызбан, қолым аўырады, шүү!...

— Ғөриңе күлемисен. Назарбай аға, сениң сазнаның төмен. Сен коллективизмди өз колхозымыздың этирапында түсинип жүрсең...

— Үйімнің этирапыңнан шыққаным қуўанбайсаң-аў сен, ўаха-ха-хә... Минә, мынаў Турдымураттың баласы Әўез қаңлының үйи, яманә пухта адам, таўықсыз болмайды, қорқытсаң, мәйек жеўге болады, бурайын ба?

Олар алды менен Әўездің қоңсысы Төлеген солақайдың үйине бурылды. Бул ҳалына қарамай шаш қойып, исшисымақланып жүретуғын, тобы кишкенеден келген даўысы жуўан, орысшадан да шамалы хабары бар, хәтте, немисшеден де тәмеси бар, „оқыйманның“ талабындағы, әкесин баяғыда баспашылар өлтирип кеткен ойы озық жигит еди. Кәрийма деген, дүканшыға кейип берген, минтаздай азада, алақкөз келиншеги менен жаңа шайға отырған екен.

— Пажалыста, қараң үйди, — деди сол қолын былай сермеп. — Но, шарық ба-ар. Оны Кәрийма алып береді, — деп атыр еді, төрдегі ағаш кәттің үстине отырған Алламберген:

— Төлеген аға, кәтиниз дым былқылдақ екен, — деди. — Буған да бир „пажалыста“ деп жиберің. Қапшықты әкел. Назарбай . . .

— Воопшым, бул Кәрийманың жумысы, — деди шығып баратырғанда. — Бирақ, енди көрсем, шатақ етемен. Сизлер актиңизди қойың . . .

Төлегендикинде не хәдийсе болын атырғанын айнадан көріп абайлаған Әуез дәрхал есигін қулыплай салып, кете қояйын деп атыр еді. Мына жақтан аяқ дүрсилдисін еситіп, мүйешти айналса бетлесіп қалатуғынын байқады да албырағанынан, „төте-төте-төте-төте“ — деп тауықларын шақыра берді, шақыра берді. Олар да тойтаңласып жууырысып, жән-жағында ушып-қонып атыр.

— Ассалаўма әлейкум, Әуез аға, шақырған екен-сен, енди дәниңди шашпаймысаң? — деген Алламбергеннің дауысы шықты, қолына қараса, ырасында да дәни жоқ. Бирақ, бул Әуез Назарбайдан да жол тапқыш, ҳийлекер жигит еді. Суқ бармағын шошайтты да: „Бир, еки, үш, төрт . . . — деп зарлатып тауықларын санап кегеберді. — Қырқ төрт, қырқ бес . . . Дурыс па, Алламберген, қуртай қыбырлап, сә бир жерде турмайды ғой! . . . Ұәй, түсликке келип едим, қатын бурын келген бе, морыдан түгін шығады, өзи жоқ, есикти қулыплап, гилтти жемелиғине байлап, кетип қалған ба түўе . . .“

— Сен ондай антықы-мынтықыңды қой, Әуез, — деди Назарбай күлип. — Күлгениме де исене берме, күлип турып исинди апараман. Мениң өзим бурын майда урлыққа алдыма адам салмайтуғын адам едим, урыны ийисинен таныйман. Сениң ийисиң де, көзиң де урлығың барын айтып тур. Бизиң колхоз түўе, үйиңди тинтиўге ГПУ дан қағазымыз бар. Сен өз қолыңнан беремисең урлық пахтаңды, я мениң өзим тауып алайын ба? Билемен жасырып қойған жериңди, меннен қыямет жерге жасырмайсаң! . . .

— Сен өзиң не деп турсаң, Назарбай, урыға хәме уры көрине ме?!

— Яқшы, онда, Алламберген, сен экитинди дүзебер. Ҳэзир буның төледеги пахтасын алып шығып беремен. Соң тула бойын тинтип, гилтин табамандағы, жаңағы демлеген шайы суұымасынан бурын тап өзине бир кесе шай ишкиземен, оннан соң... айта берейин бе жайыңның қаеринен алатуғынымды? — деп еди, Әўез ырасы менен ақ ҳаўлыға баслады:

— Кел, енди, мен ашып беремен, қапыны, — деди күлип, қонышынан гилтти ала берип. — Бирақ, сен таба алмасаң, гелленди аламан!

— Бул заманда мениң геллем Шундый ағаның геллесиндей мәмилекетке тийисли болып кетти. Оның аманлығына жуўап бериў мына кишкене шундый менен ГПУ ға тапсырылған. Усылар барында шашымның бир қылын қыйсайтсаң өзиң жуўап бересендағы, бирақ, мен сеннен қорқаман! Себеби, „Халқабадтың жолында арбамды өртеп, қулағымды кесип, атымды алып кетти!“ деп, биреў сени айтып датлап отыр. Сениң ғой қанхор екендигиңди бурыннан билетуғын едим...

— Не деп сандалап турсаң усы Назарбай! Ойын көтереди деген сайын сенәм бир аўызыңа келгенди былшылдап! Ал, ки-ир, тап пахтаны!..

Назарбай дым үндеген жоқ, путаға кирген аңшы ийттей сұўмеңлеп ишкери кирди де кесадағы еле суўып үлгермеген шайды изинен кирген Әўезе усынды:

— Мә, ҳаялың жоқ болса, ише алмаған шығарсаң, бизге чайнектегиси де болады. Аўызыңды жибит те пахтаңды өзиң шығар. Адам өлтиретуғын пышағыңды, балтаңды ҳәм ортаға қой, таўығыңды бир шақыртамыз!

— Я тоба-а, я тоба-а! Бул қатинек табар түрли бәлени...

— Бул сөйлей береді, Алламберген. Сен жүкти зыңғыт та қаршыңды аш, бир қыслық пахта бар, кеминде елиў кила. Соннан кем болса, Назарбай атым қурысын, мен ҳэзир әкелемен,—деп сыртқа жуўырын кетип, арбадан безбенди алып кирсе, ортада қаршын. Әўез Алламбергенге жалынып атырған екен.

— Қуда урсын, усыннан басқа жоқ, бар болса, Назарбайдың өлигинин үстинде отырайын!

— Ҳимм, мениң неге өлигимнің үстинде отырасаң. Тарт тәрезиге!

— Сен өлдиң де мениң отырғаным қалды ма, алжасып... ойын ғой, ҳаў...

Безбен он кило ғана тартатуғын еди, соны билген соң қопыратып отырмады. Қаршын-паршыны менен Назарбай мықшыйып көтерди де кетти.

Шарық пенен шығыршықты қоллары қалтылдап, Әуездің өзи әкеліп арбаға салды. Жалғыз тилеғи: „Акт дүзбең“ еди, дүзилип кетти.

Арба алыслай бергенде: „хэй, қаршынды таслап кетің?“ деп жуўырып еди, „ГПУ дан аласаң“ деп, диңкесин қурытып кетти Назарбай...

— Сен қайдан билдің қаршында екенін?!

— Хәмме де қаршынға жасырады, соны да билмеймисең? Шүў... Булар опытсыз уры, билмейди жасыратуғын жерин, опытлы урыны көресең.

— Хәзир, мине, опытлы урының үйине апараман, — деди арбаны Жуман кәлдің үйине бурып атырып. — Сен кәмпитти шығын етпе. кәмпитсиз-ақ жыйып беремен бәрін, бирақ, кеште кәмпитти бизге бересең, мақул ма?

— Мақул болғанда қандай! Өзин ГПУ ға керек адам екенсеңдағы.

— Колхоздың урысы жетіп атыр, ГПУ ды не қыламан. Ал, енди усы қыйын.

Бул, өзи кәллігине маңқалығы да қосылған, қыйналғанын, қуғанғанын, күйінгенін, сүйінгенін түринен я дауысынан хеш билин болмайтуғын пушық адам еди, өзіннің де бир қолы аударылған арбаның астында женшилип, қамшыдай болып питкен, қазыўға да, пахтаға да жарамайды, үй бағады. Мал-қалы да көп, бай, тоймереке де басқарып кете береді. Бирақ, басқарған мерекесинен гөш урламай қайтпайды. Әне, сол танаўын тартып, есигинің аўызында турған екен. Буларды көриўден, алдына өзи шығып, қол алысып, атының алдына бір баў суўшигин де таслады.

Гилем қағылған, текиймент төселген жақсы жайына баслап кирип төрге көрпеше сала баслағанда:

— Қойып тур, — деди Назарбай. — Биз қудалыққа келген жоқпыз, хызметіңе көзимизди қамастырма бизиң, үй пахтаны ортаға!

— Химм, ҳол не пахта, ҳим, дениң дурыс па өзи, Назарбай?! — Хоҳ-хоўҳ, жала бәлесенен сақла!

— Пахта жоқ, ҳолла жоқ. Инанмасаң, Назарбай, мине жай, өзин тап, ҳимм...

Назарбай патас аяғы менен барып, кийизлердин үстин тепкилеп көрди. Жүкке баратырған Алламбергенге: „Қаршынды қарамай-ақ қой, бул ондай сада еме-ес“, деди. Әйўанға шықты. Телекке өрмеледи. Қайтып түшти. Сөйтти де әйўанның мүйешиндиги бойра марданға мәширең көзлерин қадады да қалды. Алламберген барып көрип: „ондағы дән, ат жеми шигин“, деп келди. Назарбай Жуманды шықырып:

—Мен бәри бир, өлшеп көремен, өзін айта ғой Жуман, — деди. — Анаў марданның астындағы шуқырда неше батпан пахта бар?

—Жинлимисең өзін, ўәй сеңәм ҳиндемеген сайын!

Түрине тигилип алдыдағы, енди Назарбай ҳеш ким менен сөйлескен жоқ. Әсте ақырын марданды буза берди. „Оны қайтадан ҳим марданлап береді“ деп келип жабысқан Жуманға: „ҳөзим марданлап беремен“ деп күлди де иси менен бола берди: „Ары тур, болмаса, шатақ болады“, „Туғыянсыз кетесең, пахта мәмлекеттиң мүлки, сен меннен ҳәм мәмлекеттен урлап атырсаң“ — деп абай етти. „Оннанша, Алламбергенге жалын, көремисең, әкит дүзип атыр, сорлы. Домзақтан тататуғын дузың бар екен“ деп қорқытты. Жуман кем-кемнен бийтақатлана берди. Биресе күлди, биресе, танаўын тартты, биресе, сурланды, биресе ананы улады, биресе мына нәрсени. Биресе бир нәрсе жойтқан адамдай нәхән әйўанның ишин айнала берди, айнала берди.

—Излемей-ақ қой, жойытқан нәрсең мениң аяғымның астында, — деп күледі Назарбай, ҳәз етип күледі. — Ҳәзир өзим таўып беремен... Сен басқа жақтағысын әкеп үйе бер, бар, Жуман, бизлерди еглеме, пайда таппайсаң, я Алламберген?

Алламберген екеўи еки жақтан марданның бойрасын алып-алып, шигинди былай-былай гүреп жығып еди, елден-ақ аяқ асты помпылдай баслады. „Бул ызғар сорып қалған енди, бүгин тапсыра алмаймыз, сушилка керек“. — деп уўайым шегип атыр Назарбай. Бир ўақытта Жуман еңиреп жылап жиберди.

Шигинниң астынан жаман-жуман ат жабыў, оның астынан пахта шыққанда Назарбай мардыйған сайын Жуман сүмирейе берди, ўх тартты, ах урды, өзін-өзи мушлады. „Алламберген иним, енди мениң ҳалым не болады?“ ... дей береді қайта-қайта. Тәўеллеши жоқ. Ҳәмме исте.

Бир жүз жетпиз еки кило пахта, шарық, шығыршық алғанлығына акт дүзип, Алламберген қонышқа тыққананында күн тәуір-ақ еңкейген еді. Соннан журтты жатқара берип арбаны аткөнектің дәрұазасынан киргизди.

—Ерлепсиз, шырағым, —деди Назарбайға Шыраз дийұана. — Сизлер кәмиұнәзим қурамыз деп жүрсеңиз бул журт басып-ақ атырған екен ғой! Ол арбалар ма жоқ, келмеди . . .

—Қараұыл болыпсыздағы, Шыраз аға? —деп атыр Алламберген де:—Қорқпайсыз ба, биринши күн дүзде түнеу ҳаўлықтыратуғын шығар?

—Биз дүзде түнеп, үйренгенбиз, шырағым. Оның үстине таяқ шақылдатқан сақшылар да ес болып тур.

—Ҳақ көкирегиниз бенен ислей берин, жақсы хожалық болып кетесиз.

— Әлбетте, ислегенде қандай. Ислегенде де қатырып псленеди . . .

Назарбай да, соңғы келген Жаңабай менен Базарбай да қара тер, қара суў болған атларын бесикке бөлегендей. оран-шымқан, ақырларына қаңтарып кетти. Ҳәр аттың пайлы отын Есиркен салып кеткен екен. Колхоздың да, арбакешлердің де қустай салып отырғаны, аўырын жеңил, узағын жақын етип турған да усы атлар. Булар мертисе, бәри де жер сыйпап қалады, сонлықтан, арбакешлердің өзлери сейис, ҳеш кимге инанбайды. Ыссылай отқа, суўға жибермейди, дорба илдирмейди. Қызсын, қызбасын, қыстың иши ғой, усындай жабыўлап тастайды. Терлеген ат тымаўшыл. Уры-ғар көбейгели үйлерине байлағанды қойған, булманда қараұыл бар.

Олар кеткеннен соң дәрұазаны иштен илип қалған Шыраз үш аттың да жабыўын жалаңашлап, отқа жиберди. Таңның алды ағарғанда барып, тап бурынғысындай етип, жабыўлады да таслады.

Азанда Алламберген менен Есберген аткөнекке тең келди.

—Мине, мынаў алпыс тоғыз үйдің акти, урламағанынан урлағаны көп.

Есберген оны бүклеп, қалтасына салып қойды. „Усы актте олардың жаны, бул еле бизге керек болады“, деди ҳәм шарықларды, шығыршықларды Балтабайдың складаына тапсырыўды Алламбергеннің өзинен өтинди.

Арбаның үстине жан ашытпай зыңғыта бергенликтен тусағасы сынған, былғауышы былқылдаған, урқаны үзилген, ийикли, ийиксиз бир үйін шарықты складқа тасып тапсырыў, кимнен алынғанларын биримлеп жаздырыў Алламбергеннің түске шекемги ўақытын алып кетти.

Ертеңине үш-төрт арба пункттиң жолына түскенде мынаў қыстың қыраўлы күнинде жол-жөнекей де, пунктте де, ҳәтте, райкомда да бунша пахтаға таңланбаған адам қалмады.

Келеси күни Сайымбеттиң өзи келип райкомпартияның атынан Есбергенге жазылған мақтаў қағаз тапсырды . . .

23

— Үйге молла бала келип отыр, жүр,—деп билегинен жулқыды. Қудайберген шатқаяқ урып атыр:

— Қойып тур! Маңлайы қатты, — деп, билегин жулып алды. — Сениң жетегинде кете беретүғын баслықтың орынбасарын таўып бопсаң, ҳаўўа, тур жоғал қәҳәрим келместен, енди. Хоо, әжеп ойнаған екенсең!

Созанай да жулқынып жолға түсти. Шундыйының қуйы өзиңе мәлим:

— Тоқта деймен, ҳәй! — Тоқтамады. — Ҳа, айтып кет ақыры, „молла балаң“ ким?! — Тоқтамады да, айтпады да. Ақыры соқпақ пенен томпылдап, Шундыйдың өзи жуўырды. Үсейтетуғынын билетуғын еди Созанай. — Айтпасаң, бомыйды, — деди алдын кескелеп. — Ким ол, — тез айтпасаң, мен Назарбайдикине кетежақпан, ол бүгин жумысқа шықпай қалды, айт тез?!

— Молла бала-ше, Пәтәтиў елтиниң кисиси.

— Ҳимм, Сыдық десенә! Неғып жүр?!

— Көшип кепти. Сен оны қашыртып алма, өли-тириге молла таппай . . .

— Маған молланың кереги жоқ! — Артын айттырмады. — Мен өлсем қыйсық сырнай менеи аяғымды аспанға, қаратып көме қойсын, айт, шуны!

Лаппа кейинине қайтты Қудайберген. Изинен шақырса да қарамады.

— Молланың хәммесин қуып салып, ҳаўуа . . . журт „моллалы колхозға көшемиз“ деп жүр! Бир өзин қаласаң еле сен!—дегенди изинен жуырып жетип айтып кетти ҳаялы.

Қудайберген ашыў менен келип кеңсеге кирди. Шыраны жақынлатып қойып, столдың тартпасындағы табельшилер тапсырған өткен айдың табелине шуқшыйды. Қәпелимде ҳаялының: „моллалы аўылға көшемиз деп жур“ деген сести қулағына қайта еситилгендей туйылды. Соң: „қайсы колхоз моллалы екен, ким көшежақ“ — усыны ойлап көрди. „Жана талапта да“ „Бирликте де“, „Тасқынлы“ — бәрінде де молла бар, Ҳеш қайсысы да аўдарып кетип атырған жоқ бирақ, билек емес. „Көшемен“ деп жүрген кимлер екен? Бул журт айтып көше ме, бир ақшамда көшеди де кетеди. Ұах-ұах, әнтеклик етиппен, молла болғанда Сыдық нишетеди маған . . .“ Орынынан турып кете жазлады. Тағы отырды. „Кимнің иси болса, кеңсеге келип сөйлессин, хукүўмет барлығын шунда мойынлайды, колхоз барлығын нунда биледи“ деп усы кеңсени салыўдың әнжамына Мәдиярлы ийтермелеген өзи еди. Кеңсе питти, ҳәкленди, нахсаларына Дәуеке қызыл бояў менен: „Екинши бесжыллықтың тапсырмаларын бежерийў ушын алға“, „Гектарынап он центнер өним ушын алға“, „Жат-жамайларға өлим“, деген сүренлерди де жазын таслады. Дурыс, өзи барда Мәдияр көп мәселелерди мына столдың басында шешип жүрди, жыйналыслар да усы жерде өтетугын еди. Енди Мәдияр кеткели тап бир қорқатуғындай, Есбергеннің өзи-түўе бухгалтер баласы да күн баткан соң кеңсеге басын суқпайды. „Дала жумыслары менен бәнт емиш“ . . . „Сен отырабер, Шундый аға, үйиң жақын“ дейди. Шундый болса, бурын кеңседе отырып көрип пе. Бул таңнан журтты оятып шығыўға тепериш, соннан соң батып атырған арба болса омыраўласыў, аткөнектің ортасындағы маллар суў ишип турған қуйы уйықласа көзин ашып кетий қусаған истиң пири. „Биреўге буйырсам, ойымдағыдай етпей, уўызыымды қурытады, оннан өзим ислеп таслағаным абзал“ дейди де, гә сақпан, ге палақпан өрдер-ыққа, ықтан-өрге, тағы өрден-ыққа шаўып жүргени, кеңседе қашанғы отырсын. „Бул болмайды“ деп, кеңсеге келгени жана, „енди Сыдық

шақыртып сөйлеседимиш. Иси болса, кеңсеге келсин, пах шуны айтып жибермеппен-дә! . . .”

Кеңсеге Сыдық кирди. Күлип кирди. Үсти ол айтқандай әбигер емес, қорықбапты, бирақ, қартайынқырапты демнің арасында. Қудайберген баслық қусап шалқайынқырап отырды. Қолын да кемсалыйқа сөзды. Соң алдындағы дәптерге: „мениң алдыма Сыдық молла келип отыр, муның хуқуұқы алынған жоқ еди, не қылсам екем . . .” деген сөзлерди сыпыртып жаза берди. Сыдық өзи көшкенде әлип танымайтуғын, мектеп көрмеген бул адымның жүритип жазып баратырғанына хәйран. Журт дәлкек ушын-ақ ийти көп аўылға тойсадақаның айттырыўшысы етип бала орынына жибере беретугын бул адамды бурынлары көрсе, оны күлки қыстайтуғын еди, негедур, енди айбатланып кетипти. алдында өзи албыранқырап тур. „Сөйлеспеўин қаран буның, неге келдің де демейди“ . . .

—Химм, неге келдің, Сыды-ық, хуқуұқыңды тапсырмақшымысаң?

—Ға-аў!—Сасқалақлаған Сыдықтың аўызына сөз түспей қалды.

—Не ҳаўы бар, сораўсыз кеттиң сораўсыз келдің. Бул не, қазыхананың есиге ме, саған? А-ал, неге кеттиң, неге келдің?!

—Кетпей не қыламан, мектепти жаптыңыз . . .

— Жапқан жоқпыз! — Кәлеминиң түбин дүкилдетти Қудайберген. — Биз жаңадан аштық, аўызыңа қарап сөйле.

— Яқшы, аўызыма қарап-ақ сөйлейин, айтаберейин бе?

— Ояғын өзин бил.

— Үсир-кеўсенди Сайымбет жыйнатпады . . .

— Еле де жыйнатпаймыз.

— Яқшы, жыйнатпай-ақ қойың. Колхозыңызға, бунда алмадыңыз . . .

—Шу гәпиң менен енди алады деп келип отырмысаң?

— Сиз бир, гәпти тыңлап алың, Қудайберген аға. Мектеп жабылды, үсир-кеўсен жоқ, колхозға алмадыңыз, көшпей не қылыўым керек еди, аштан өлемен бе? Көштим . . .

— Қайда-а?!

— Қарақум ийшанға-а . . .

— Болды, болды, енди алмаймыз сени . . .

— Гәпимди тыңлап болың. Құдайберген аға, оннан соң турарсыз, — деп, қойын қалтасын геўленип, бир қағазларды шығара баслады. — Мине мынаў Қараөзекте колхозда ислеген қағазым . . . Мине, мынаў тапқан мийнет күним ҳаққында справка. Ал, мынаў колхозға кирмесимнен бурын ГПУ ға өз ерким менен барып қамалып, Қарақумның бир сырларын ашып берип ақланып шыққан қағазым. Алғанда ҳыңғып кетесиз! Мен ийшанға нөкер болғаным жоқ. Тахтакөпирге барғаным жоқ, қашып кеттим, түсинип отырсыз ба, мылтықтың даўысынап қорқатуғын едим, билдиңиз бе! Оқың анаў ГПУ дың қағазын, мен ийшанларға сатқынлық еттим, оқың! Болмаса, колхоз алатуғынбеди мени, ГПУ алдырды, оқың! — Сыдық кем-кемнен үстемлигин арттырып баратыр — Оқың! . . .

Оқыды. Ырасында да барлық хужжет саз. Шундый тисиниң кетигин үнирейтип, күлди. Бул — оның келискени еди.

— Шунда да мынаны билип қой, — деди тағы түрин суўытып. — Бизде дин мәмлекеттен, мәмлекет диннен безди . . .

— Оны көптеп бери билемен. Бизди қурытқан сол нызам болды.

— Билсең, жақсы екен, шунда сен құдайлымысаң, құдайсызбысаң?

— Құдайлыман, Құдайберген аға, ондай болыўға ҳақым бар екен. Буны мен өлген Федотовтың өзинен еситип қалдым.

— Ҳимм, шундый дейсең-ә! Еситкениң ырас ғой-ә, тағы өлген өлини гүўаға тутып турған болма қыйтырлық етип?!

— Олла десем, исенбейсиз ғой, бәри бир. Бирақ мениң „олланы“ тегинликте айтпайтуғынымды билесиз.

— Мейли, буныға да исендик. Енди сениң урлап-турлап, ескише бала оқытыўға ҳаққың жоқ, онда РСФСР қылмыс заңының мен умытып отырған статьясының екінши шақабы менен . . .

— Динди үгитлеген адам ирегинде сотланаман. Оны да еситтим.

— Биз „қашып кетти“ деп жүрсек, сен оқып жүрген екенсең ғой. Хо-хош, қызың үлкейди ме?

— Үлкейди.

— Ескише саўат аштырғансандур... Неге үндемейсең, әптиекти шығарттың ба? Айтабер, айтабер, тутып отырман бәри бир.

— Ол ырыс, Қудайберген аға, перзент өзимдики...

— Ҳақым бар, дейсең хә, шундый ма? „Ҳақым бар қалай тәрбияласам да“ дейсең, я? Ҳаққың жоқ. Перзент — хукүүметтики. Шу колхозда болатуғын болсаң, Сыдық, билдин бе, ертеңнен баслап, Дәуекеге апарып, хукүүметтин мектебине бересең қызыңды, сениң жаман ийисинди сиңирмеймиз оған...

— Мениң хеш жерим сасып жүрген жоқ, бирақ апарайын.

— Енди маған көшинди көрсет, — екеүйи бирден шығып кетти.

Толған ай түсликке келген екен, әтирап жап-жақты. „Көш“ дегени көрпе-төсек емес. Үсти шингирик пенен кепинлеген бир арба ғәлле. „Көш ертең жетеди“. Шыпшаң он қалта санады Шундый. „Дахот, — деди Сыдық — Сатып та алдым“.

Бас шайқады Қудайберген, гүдиги бар...

24

Негедур, кеўлине усы қарарды ким де болса бил-қастан жиберип отырғандай сезилди де турды. Аўыл бийтаныс болғанлықтан ба, „кимнің иштен шалыўға қолайлап жүргенин билмей, тилимнен жазып қаларман“ деп қорықты ма, тис жарып хеш кимге хеш нәрсе демеди. Үйи еле көшип келген жоқ еди. Бир жерден екинши жерге көше қойыў аңсат па?! „Үй бар, дәске бар“, деген. Бул да бараберсин жайына. Атасы Бекен Түркстаннан көшип келгенде қосты усы „Жалпақ жап“қа басқан, әкеси Нурсултан да, Алланазар бийбаланың өзи де, хәтте, анаў жаўгершилик жылларында да усы ата мәканын таслап көшип көрмеген, еле де „көшиў“ сөзи оған ерсидей көринетуғын еди, деген менен, хәр бир большевик өзи ағза болған партияның ықтыярында, қайда керек деп тапса, сонда барабересең. Сонлықтан да төрт аўылдан сонша адамды ағзалыққа тартып, ячейка дүзип, сонша жыл ислеген жумысынан, аўылынан басқа жумысқа жеккенде өзін жер аўдарып атырғанға усатқанын да хеш кимге айтқан жоқ. Оның үстине райком секретары бул аўылға

жиберерде: „сизди Жалпақжаплылар жаздыражақ емес қусаған. Сайымбеттің орнына қолайлы адам табылса, бәлким, орыныңызға қайтарармыз“, дегендейди де айтып еди. Үйін көширіп келиўге асықпай жүргенинің де бир пайызы сол.

„Жақсылық“ колхозының өткен жылғы көмек пенен салынған кеңсесиндеги қысқа мәжилис тарқағанда түс болып қалып еди. Атына енди мине бергенде мектептен киятырған Айназар менен „Боқлықытай“ дағы Яқыпбайдың Дәлибайы келип қол алысты:

— Бәрекеллә, балаларым, оқыўлар атлешний ме? Хәзир оқып қалың, болмаса, түўе, әкениздей болып, қартайғанда оқыў мийиңизге қонбай жүреді, ақыллы болың, если болың, — деп балаларды кеўиллендирди де, Қунназардың болып атырған жерин сорап билип алды.

Өзи де аттың үстинде я шалқаймай, я ийилмей бир қәддин бузбастан қаққан қазықтай тик отыратуғын адам еди. Үстинде самар менен суў алып жүрсең де шайпалдырмай шаўатуғын көк жүрмел ийесиниң ийини қыймылдатпастан гә тоғайлық, гә алаңлық, гә кебирлик, гә партаўлықларды бөлип өтетуғын төте-төте аяқ соқпақ бар ма, тар қыспақлы жоллар бар ма — туяғын тоңа тақылдағын атанақлап тартып отырды, жәшнуар.

Сол жүристен атын ақ көбик етип, бул да Шымбайға кирди, қыстың кир кеппес қысқа күни де уясына батты. Ойлаңып, дағы етип екиленген жоқ, атты райком кеңсесиниң алдындағы кешки шымшықлар жуғырласып атырған қара талға қаңтарды.

Қағынып-силкинип, ишкери кирсе Капитонова пиликтің күлин қағып шыра жағып атырған екен. Тахтакөпир топалаңында күйеўи Федотов өлгели тәўирақ шөгіп қалған бул келиншек, үйине барса жеккелик қысып, жай жеп қоятуғындай, ис тарқаған соң да бирразға шекем қайтпай ислей беретуғын еди. Бийбала менен жайтаңлап аман -есенлик билисти де келген хызметин сорады.

— Секретарьды Төрткүлге шақыртып, соған кетти. Соннан басқа бул мәселенизди ҳеш ким шеше алмас. Бәлким, исполкомға жолығарсыз, ол киси ҳәзир кеңсесинде, — деди соң исенимсизлеў: — ҳәзир дән план

мәселеси қатты шатақ, обкомнан, совнаркомнан қағаз деген қардай жауып атыр, барлығы дән, дән, дән! . . .

Шамалы оқып келе сала исполкомлыққа көтерілген Өмирбай Оржановты Бийбала жақсы танытуғын еді-дағы, қасындағы әскерий кийимли адамды танымады. Аман-есенликтен соң:

— Бул киси Алланазар бийбала деген, екінши аўылдың партиячейка секретары, — деп таныстырды жаңағыға Оржанов. Ортада жанып турған онланшы шыра төрдеги Өмирбайдың алақ көзли қара пәрең жүзинде, өзине қарсы қарап отырған әскерий кийимлигиниң мәш ирең көзли азғын түзин де гүңгиртлеу мыс иреңге дөндирип турды. Жититке суқланып бир қарадыдағы: „көзи суўық, өткир, көзиниң астынаи қарайды екен, адам сынайтуғың, жөгиликті онша билинки-ремейтуғын, қаталлаў жигит болса керек“, — деп шамалады Бийбала. — Бул жолдас Марат Жорабаев, Едил бойының қарақалпағы, — деп аңқылдап атыр сөйлеген сайын көкиреги гүңгирлеп Өмирбай. — ГПУдың жаңадан болған начальниги! О деген жигит! . . . Хаўўа, бий аға, Айдос бабадай биймезгил дүбеп келе қалыпсыз?! Тынышлық па өзи?

— Айдос барса да Хийўаға „халқым“ деп дүбеп барған шығар, иним. Жетер-жетпестин гәпине бола, ата-бабаның гөринес кесек зыңғыта бериўге болмайды, — деп ызғарына ызғар менеп жуўап қайтарды Бийбала. Начальник тиклениңкиреп отырып, бурынғыдан да бетер Бийбалаға сығаланды. — Өзиниздин хабарыңыз бар, иним. Өмирбай жан, — Бийбала көп қағаздың ишенен исполкомның қарарын излеп отырып, жалынышлы даўыс пенен жағдайластыра баслады: — бәхерде суў кеш келди . . .

— Әлбесте, буған өзлериңиз себепкер, — деди Оржанов.

— Бул дурыс, қазыўды ўақтында бола алмадық. Суў егис өтип баратырғанда келди, — деп исполкомның қарарын өзине қайтарып берди. Гәптин не ҳаққында кете жағын өзи жиберген қарардың қолына қуўысыўынан-ақ абайлаған Өмирбай бетиндеги бир безеўди сығып отырып, қылыйлаў алақ көзлери менен Бийбалаға бақырайды. — Әне, сөйтип, иним, — Бийбала гәпин даўам етти, — ғабырда-ғубыр зорға дегенде жерге дақыл салып қалдық . . . Айтып отырыўдың да ҳәжети

жоқ еди, өзлериңиздің хабарыңыз бар: сентябрьдің он жетиси менен он сегизінде-ақ „бес қонақ“ жалпайтып урып кетти. Бизің қарақалпаққа басқа дақылдың орыны бир төбедағы, жүйеринің орыны бир төбе. Әне, усы балық көз болмай атырып-ақ . . . — дей бергенде:

— Тоқетерінен келейик, ях Бий аға? — деди Өмирбай қағазларын жыйнастырып. Соннан ақ гәпинің сынатуғынын билседағы, дийкин, Бийбала айтылған гәпти, басланған исти шала қалдырыўды қатты жаман көретуғын адам еди. Айтып қалғанды мақул көрди:

— Сол тоқетерин айтып отырман иним. Халық мине, сол жүйерисинен айырылып қалды, марданлары бос калды . . .

— Айып өзлериңизде, партиялық жумысты дурыс шөлкемлестирмегенсиз . . .

— „Өсер елдің баллары бирин бири „батыр“ дейди, өспес елдің баллары бирин бири „қатын“ дейди. Биз айыпты мойшымызға алып отырмыз. Хеш кимнен айып излеп отырған жоқшыз . . . Бурынағы жылғы „бес қонақтың“ ерте урыуы былтырғы қазыўдың бийберекет болыўына алып келди, партиялық жумысты дурыс шөлкемлестиргенде биз не қыламыз, „бес қонақты“ партбилет пенен иркиўге болмай қалды. Халық тарыққанда, хұкиметтен быйыл төлеў шәрти менен гәлле қарыз әпердик . . . Быйыл, қарызды төлемек түүе, „бес қонақтың“ бес бетерине ушырап, марданлардан бир дәне жүйери таппай тышқан аштан өлип атыр, ҳәзир. . .

— Бий ағаңыз шешен екен, — деп мыйық тартты мәширең көзли Марат қабағының астынан қарап. „Шешен болмаса, бий бола ма?“ дегенди мынаў Өмирбайдың айтып қойыўының алдын алған Бийбала:

— Қаўўа, иним, — деди асыға сөйлеп. Өмирбайдың үлкен аўызы жупласыўы менен қалабердидағы, гәпин бул даўам етти: — „Қайда садақа болса, пөстек молла бар“, — деген. Өмиримизше қайда усындай даўлы мәселе болса, журт бизди ысырып салаберген соң „сөйлей-сөйлей шешен болады екенсең, көре-көре көсем болады“ екенсең. Екинши аўылға табанымыздың тийгени кеше, изимизден бүгин мынаў қағаз жетип тур. Мен өз көзиме өзим исенбесей калдым, иним, Марат. Колхозға киргенлер бир алым-салықтан азат етилип еди ғой! Усы нәр-

се қатал планның үстине көзгир де болып тур еди. Кирмегенлер жабыла кирип те атыр еди, енди биз колхозшының қабағындағы дәнин тартып алсақ, колхозға кирип киятырғанлар қайтадан басын тартып алмас па екен?—Мараттың ойланып қалғанынан үмит еткен Алла-назар гәпти үсти-үстине дөндире берди: —Ал сөйтип, колхоздан шийткізсек, бизиң жүз процент коллективлесип болыўға ат салысқанымыз қайсы! Мен сизиң барыңызда ғана жақсы келген екенмен, иним Марат. Сиз Едил бойынан келген болсаңыз, орысядты жақсы билетуғынсыздур?

—Әңгиме былай, яшуллы,—деп сөзге араласты Марат. —Сред АзБюроның эконом совети „Қарақалпақстанда ҳәр жылы көп муғдарда жүўери аўысып қалады, буны қарақалпақлар ат жеми етип заялап жиберип атыр“ деп тапқан көринеди. Соннан пиво сығып...

—Жармалыққа таппай отырғанды колхозшыдан сығып алыўымыз керек екендағы! Журттың нанынан күн көринип атырғанда кимниң ынтығы қурай қойды екен сол пивоға...

—Бийбала-а! —Столды сарт еттирип гәпти бөлди Өмирбай. —Сиз мысқыл етип отырсыз қарар шығарғанларды...

—Мысқыл етип отырған жоқпан, халыққа жаным ашып отыр...

—Жоқарыдағылар сизден жақсы ойлайды халықты, —деп орынан турып кетти Өмирбай. Өжирениң ишинде былай-былай сандалып жүрди де Бийбала берген қарарды алдына тарс еттирип: —Орынлайсыз,—деди, —қарар шықты ма, орынлайсыз! Гәп тамам!...

—Алдымыздағы гүзекке шекем қарызға турмайсыз ба?

—Мәўлетинде бир дәнелеп санап аламыз, аты Шымбайға бес жүз тонна жуғым болмайды. Бизиң ўақтында Совнаркомға рапортты бериўимиз керек, оның ушын...

—Бизиң сизге рапортты берип абырай алыўымыз керек, сиз Совнаркомның алдында абырайлы болыўыңыз керек... Бизиң екеўимиздиң абырайымызға бола халық не қылса, сол қылсын ба?

—Мен түсиндирип болдым,—деди Өмирбай Оржанов қолын қылыштай бир сермеп жиберип, Бийбалның

гәпине нәрсе итибар берместен, Мәрат Жорабаевқа: — Ендиги жағын түсиндириү — сизиң ғазыйпаңыз! — деп кесип таслады да:

— Мен қайтаман, — деди қағазды жыйнастырып атырып: — Ендиги жағында өз кеңсеңизде түсинисерсиз, деген үмиттемен.

Кабинетиниң гилтин қараўылға тапсырып атырған Оржановқа:

— Бирақ, иним, дым төрелигиңиз жоқ адам екенсиз, — деди Бийбала нәрсе ашыўланбағандай мыйық тартып. — Биздей бир-еки түйтеңкиниң абырайы деп, ел бүлинеди-аў! Маған аяқ тапылдатсаңыз да, тапылдатпасаңыз да бәри бир, мен бул планды орынлай алмайман . . .

— Жақсы-ы, — деди Өмирбайдың геўдеси гүңгирлеп. — Буны биз, әлбетте сизден сорамаймыз, — деп зәңгиге аяқ басты. Атланайын деп атырып: — Жақсы-ы, — деди тағы да. — Сизиң орынламаўыңызға мынаў жолдас Жорабаев қайыл болса, мен қайылман! — деп, атына қамшыны басты.

Қараңғылық кем-кемнен қойыўласып, қайсы жұлдыздың қандай екенлиги патыйып-патыйып көзге таслана баслаған еди. Алдында баратырған Жорабаев:

— Ал, яқшы, иним. Мен қонақ жериме кеттим, — деген Бийбаланың сестине жалт қарады да:

— Қойып турың ақсақал, — деди атының жылаўын тартып. — Жаңағы киси салмақты бизге салып кетти ғой. Бул гәп бир жерге барып шөгер, сизиң гәпиңизде де жан бар шығар, ырасында да шамалы түсинисип қалайық . . .

— Барәкәллә, иним, түсинискенге не жетсин!

— Сорағанның айыбы жоқ, Алланазар аға. „Коммунистлигиме шек келтирди“ деп ойламаңыз. Мен сизиң „Бийбала“ деген лақабыңызға түсинбей қалдым. Неше жаста „Балабий“ атандыңыз? Шүў . . .

— Он төрт жасымда, иним. Мени партияға он тоғызыншы жылы усы Шымбай ревкомында аларда да сол саўалды сорап еди. Сол жыллары Жалпақ жап, Қумшүңгил, Шоқтораңғыл, Қанлы жағыс аўылларының кеңеске тәбия адамларынан кандидатлықтан партияға, кандидат емес, бирақ, ҳүкиметке жан-тәни менен берилгенлерден кандидатлыққа көп адам тартылып, партия ячейкасын дүзиў керек болып қалды. Шүў! . . .

Буган мениң өзимди көрсетти. Аўылдың адамларына мениң ким екенлигим бес енеден белли. Қөшип келген көммунистлерден, район ўәкилинен сонда усы саўалды екнши мәртебе еситгим, шўў . . . Ал, енди, иним, онда сиз жоқ едіңиз. Сайымбет пенен орын алмастырарда гейпаралар таныса да, билсе де билмегенсип, үшінши мәртебе усы саўалды тағы берди, бүгин енди, сиз сорап отырыпсыз. Төртинши мәртебе де аўызым гөжедей ыт-ытлап . . .

— Тыңлап киятырман, — Марат озып баратырған атының жылаўын тартыңқырап, шамалы күлип қойды.

— Хүкимет келместен көп жыллар бурын Жалпақ жап деген, ишинен кеме жүретуғын нәхән жап еди, — деп гәпти баслады Бийбала. — Хүкимет келип, жаўгершилик жыллары батыл болып қалған жапларды жаңартыў менен бирликте, ирили-усақлы жармысларды балалатқанының бир жағында болмасаңыз да өзиниз де еситкенсиз. „Үйсең көп, үлессең, аз“ деген“, тумтусынан көп салма емшектей емип турғаннан сон, Қуўаныш жармадан жартыўлы суў шықпай, Жалпақ жаптың тап таслап, киширейип жүргени жақында ғана. Сонда да әтирапындағы елатлардың шығыр керизлерин ғарқ етип турыпты, күн суўытайын деди-аў, я? . . .

— Хәзир ыссы жерге жетесиз . . .

— Бул, енди, хүкимет келместен бурынғы саўда. Он төрт жамысдаман сонда. 1881-жылы туўылғанман, нешенши жыллар болады?

— 1895-жыллар . . .

— Хә, со шама! Аманбай арық ақсақал деген тықпа, қара сақаллы, пешаналы, арқа беттиң барлық суў жумысына жуўап беретуғын ақсақал болды. Ыай, яман-ә билгиш еди-аў өзи де! Хәзирги бизиң анаў-мынаў әнжиралларды жырып жиберетуғын еди-ә! Әпиў етерсиз, ғошшым, тағы бурынғы басшыларды мақтаған болып, жазып жүрмейин! Мақтағаным емес бул, жақсыңы жақсы демесек, обалы бар, өткендегилердің бәрин „жаман“ деп жыртық кемеге салып ығыза берсек, усы ўақытқа шекем бул бир атым насыбайдай қарақалпақтың қалай самалға суўырылып кетпегенине бизден соңғы жети пуштымыз исенбей қояды . . .

Биреўлер яр дегеннен аржағын айттырма-ақ: „саясый қәте! . . . “ „Контр! . . .“ деп ала топылады, қорқамыз . . .

— Не ушын қорқасыз?! — деди Жорабаев. — Қара басыңыз ушын қорқасыз ба, сонда сизиң большевик болғаныңыз қайда?!

— Ал, енди, иним, буныңыз жөндағы, сонда да мен жазықсыз жазаланып кетиўден қорқаман. Жазаланып кеткен адамның гәпине ҳеш ким пәтиўа баспайды, бул бир жағы буның, тағы екнши жағы бар: өзим көзим менен кәрип, жазықлы екенин кеўилим менен сезип, бирақ, қылмысын мойнына қоя алмай жүрген адамларым изимнен ларқылдасып күлип қалады-аў, буның сол ғана хорлығы батады-аў адамға! . . .

— Сондай адамларды билесиз бе? Биз жәрдем етейик.

— „Билемен“ десем, „ғабур-ғубыр“ бола кетсе, „билмеймен“ дейин десем, гәпимнен тугып тұрсыз. Деген менен, мен сизге ҳәзирше пәлен-төлен дей алмайман. Журттың көзи мың. Пейли бузық адамды биреўи болмаса биреўи көреді. Соның ушын, мен бундай мәселеде жипги жети өлшеп, бир кескенди мақул көремен. Соның ушын да сиз ҳәзирше, өзим менен болабернң . . .

Бир жағы тақта менен бөлінген, тақтаның аржағында паныстың жақтысына тутып, бир қағазды оқып тұрған, кийим-кеншеги тап Жорабаевтын үстіндегидей, қайыслары омыраўын ағанақлаған жигиг сымдай тартылып өкшесин өкшесине тарсылдатып, қолын шекесине апарып, рапорт бере баслағанда, тап Жорабаевқа емес, өзине рапорт берип атырғандай, анаў скамейкада дизилген „мөҳмин“ лерге өзін үстем көрсеткен сыяқланып мардыйды Бийбала.

Рапортты тыңлап болған начальник, қарсы алдындағы есикти ашқанда начальникти өгкерип жибердидағы сақшы изіндеги Бийбалаға „мөҳминлердин“ скамейкасын нұсқады.

„Мөҳминлер“ менен: „амансыз ба, сәламатсыз ба? . . .“ деп, сәлемлесип, отырып болғаннан кейин өзиниң „биреўдин қарамағына“ келгенлигин, хәтте, мына „мөҳминлердей“ мөҳмин болыўы кереклигин аңлады. „Мөҳминлер“ де, бул да жым-жырт. Шақылдасып кирипшығып тұрған жигитлер де жым-жырт. Асығып-үсигип, жаў-жарақларын дүзестирип, шығып баратырғанлар да үнсіз кетип атыр. Биреўдин биреў менен иси жоқтай. Ал әскерийлер болса, биреўин биреўи үнсіз уғысып баратырғандай.

Алақандай салланғышы былай салланса көзин былай атластырып, дийуалдағы пышық көзли саат „сырт-сырт“ жүріп тур. Бийбаланың геллеси де „сырт-сырт“, саат тынар емес, ойлар тынар емес:

„... Жүз тонна... бир аүйлкенеске жүз тонна Азымшық әмес-аў!.. Орынынына пул өткерсек, хұкиметтинң өзи бар жеринен сатып алып урып жибере қойса, онда қалай болар екен?.. Ал, буған исполком, бар, райком да келисти дедик! Сонда буған пулды қаяқтан табамыз?!.. Биз мийнет күнге колхозшыға пул емес, бийдай бергенбиз... Жылдың жуўмағында мийнет күнге шыққан ғәллесинен жазы мененги қарызға алғанын тутып қалғанбыз, „көп аламыз ғой“ деген үмит пенен арбасын қосып келгенлердинң қапшығын қолтықлап қайтқанлары да табылып қалды! Олар дәнди бизге қайдан таўып береді? Апырмай, бала, бул қалай бөлді!..“ Саат тынбайды, минутлар қуўады, ойлар тынбайды, ойларды ойлар қуўады. Узынлы-қысқалы тиллер он екиде ийин тирести, түнги он еки... Пышықтың көзлери өрденыққа... Тоқтама жоқ...

— Алланазар бийбала деген ким?! — деди хөкетет даўыс,

— Мен, шырағым...

— Қолыңды арқаңа қайырып жүр!

— О-о, бийлер еле бар екен ғой! — деген таңланыўын еситип қалды ишкерилеп баратырып Алланазар. — Әйтеўир де кийими жақсы-аў!..

Жорабаев буны баслап кирген жигитке:

— Сиз бир чайнек чай келтириң. Бий ағамыз еле түс-ленген жоқ, — деди. Ол шығып кеткеннен соң, қарсы алдындағы гүрсини нұсқады: — Отырыңыз, Бий аға, арқайын отыраберің, — деп, төрдеги столға — Бийбала менен қарама-қарсы отырды. — Хызмет бабымыз усындай, аға, әпиў етерсиз. Бул сораў-жуўап емес, көріп отырсыз ғой, қағаз-қәлем де алып отырғаным жоқ. Сиз де тергеў берип отырған жоқсыз. Тергеўди басқа адамлар алады. Соның ушын, пәкизе, ашылысып сөйлей берің, хасла тартынбаң. Мен Шымбайда жаңа адамман, бул кәраның ойлы-шуқырын, басқа жақтан кашырмын еле билмей атырман, себеп пенен мен де билип қалайын. Бағана Аманбай арық ақсақалға келип қалып едиңиз, тап сол кәрадан тез-тез сыпыртып айтып шығың. Уақыт та биразға барған шығар...

— Қазыұдың қырта-қырт ұақты, баяғы хан тутымы, шырпа-шырп қамшы! Әкем бийтап бөлып, ел жигит-лери: „Ал енди, Нурсултан, мынау Алланазарды жи-бере ғой. ақсақалдан ақырет көріп жүргенше! Өзле-римиз көмеклесермиз, әйтеуір, шегин жабылып алсақ та бир белдарға санатармыз“ дегеннен соң, ғаррының орынына барғаным ғой! Со, ултаннан бел толы ылайды мықшыйып, ала алмай атырсам, жигитлер бирден шыр-па-шырп бола кетти! „Буларға не жау тийди, бала, ақсақал келгенде алыстан: „а-ат!“ деп сүрен салып келетуғын еди ғой!“ деймен. „Хей, бала!“ — деген сес-ке жоқары жалт қарасам Аманбай ақсақал! Аттың үс-тинде зеңирейип, тас төбемде турған екен, жан-ийма-ным қалмады! „Шық, ылайдан“ деди. Ол алдына ша-қырса, бир тыма қамшылап қайтаратуғын еди. Өткен жылғы усы қазыұдан кесел тауып, еле жапсағынан жазылмаған әкемди орныма әкелип баса ма деп те қорқ-тым! Ыраш, анау төбедеги қара құстай болып көринип турған қара қәне жеткерсе!.. Өлдим-азарда ултаннан шығып, алдында әлиплам алып турдым. Маған мийрими түсти ме, билмедим, жүзин жибитип; „шылым отлай аламысаң?“ деди.

Биреу ердің басындағы ат дорбадан жүрим бау ме-нен байлап қойған шылымды алып, маған узатты. Шылымға ақ темекини кәминe келтирип салып, отлап, бурын шекпеген болсам да еситкеним бар, ақ түтин шыққанынша симирип тартып отырдым. „Бурқ“ етип ақ түтин шыққан ұақытта қос қоллап барып: „минекей тақсыр!“ деп қолына услаттым. Бир-еки тартып болып: „пах-пах, шылым болғаныңа! Дийдимнен шықтың, белиңди тасла да мениң изиме ерип жүребер“, деди. Өзи де шаңқай түс еди. Хәр аұылдың тусына келген-де бир шылым отлатып, кеште қонақ жерге де бирге ертип кетти.

Аты жер жарып атырған ақсақалдың сыйы әнайы болсын ба! Қой дегенлер, майлы пәтир, қырмышы бө-рек дегенлер биринен соң бири келип атыр-ә! Түсте түсленбегениме, аштан талықсып отырғаным, бундай аұқатларды бинәй өмиримде жеп көрмегениме қарамас-тан бир дизеге қонып, сыпайылығымды бузбастан сол түнди атқарып шықтым-ау!

— Бүгин де сыпайылығыңызды бузбай отырсыз-ау я? Бүгин де түсленген жоқсыз ғой,— дейбергенинде,

тап, анлып турғандай жаңағы жигити нәхән бир геў-мис чайнек чай, еки кеса көтерип кирип, қойды да начальниги айтпастан-ақ оң тамандағы шойын аршаға қарама-қарсы қойылған адам бойлы қызыл шкафты ашты. Ортаға дастурхан орнына қағаз жайылып, оған Шымбайдың нанбайлары жапқан жуп-жуқа бир бийдай нан, гешир қарықлаған ноғаладай киндикли зағара, . көздей шыны ләкиин менен қақ ерик, жийде шығарып қойылды,

— Ұай-бой, әнжамаңыз зор екен, начальник жолдас! — деди Бийбала жаңағы жигит есиктен шыға бергенде.

— Қәйтемиз, үй жоқ бул кәрада! Оның үстине, көрип отырсыз ғой, жумыстың қандай екенлигин. Көбинесе, усы кәрада түнеп қалыуға туұры келеди. Соның ушын, күндиз ғамланып, усы шкафқа бир нәрсе әкелип қойыу әдетке айналған . . .

— Бәри бир, үйсиз қыйын, көширип әкеле қойыу керек.

— Немди көширемен, үйим арқамда! Мине, аўыз жибитиң, наннан алың . . . Үй жоқ, яшуллы, әкем рус-герман урысында оққа ушқан. Анам Пензада аштан өлди. Сиз он төрт жасыңызда бий болсаңыз мен он төрт жасымда Чапаевтың дивизиясында хызмет қылғанман . . .

— Әстаў!.. Не дейди-әй, бала! Сиз көрдиңиз бе ол кисини?!

— Куйбышевты да, Фрунзени де, бәрин де, көрдим. Ақлардың оғы майырған соң да мынау шолақ аяқты шарпылдатып Пенза, Оренбург, Ташкент, Чарджаў, Төрткүл, Мойнақларды аралағанман. Хоо, не көрмедим бул бас, сиз еле мениң жаслығымдағы ашлығымды көрген жоқсыз. Жақсы, биз ҳаққында әңгимени қояйық. Әңгиме сиз ҳаққында кетип баратыр еди. Чайыңыз сууып кетпесин.

— Хәй, ендиги жағында тоқшылығы, аманлығы болғай дейбериң, ғошшым, — деди тәселле берген бир дауыс пенен, — Бизге келсек . . .

— Ал, енди, басыңызды аўыртып не қылайын, соннан баслап белдарды да биз санайтуғын болдық. Биреки ирег дийдинен шыққаннан кейин, өзи еки күнде, үш күнде хабар алып, қазыуға биз бийлик еттик те қалдық. Қазыушылар да оңыл қалды. Себеби, мен қамшы

менен емес, егистің өтип кететуғынлығын, егис өтип кетсе дуйым журттың аш қалагуғынын айтып, тил менен жумсайтуғын едим. Буным өнимли де шықты. Бунымды еситкен Аманбай ақсақалдың өзи де тәўбеге келгені „Ақыл жастан шығады“, деген, биз өмиримизше бурынғы ақсақалдың жолы менен жүрмиз, халықтың төрели сөзге түсинетуғынын билмеппиздағы!“ деп ҳайран қалды. Бизиң аўылдың жигитлери ғой, енди: „бала бир атқа мине қойып еди, басқа руўлардың алдында жүзин төмен етпейик“ деп, қаралай өшип өлди-аў! Мен басқакаларға өз аўылымды өрнек етгим, урыссам, кейисем де өз аўылымның адамларына кейидим, буны еситип турған соң, басқа аўылдың жигитлеринде де уят бар ғой!..

Сөйтип, қазыў да питти, ақсақал бизди изинен қалдырмады. Қайда жер-суў даўы болса; „Шап бийбала!“ — Биз тайын. Арзаны қазыға жеткермей шешип таслаймыз, қазыға жетсе, күн мәлим, айтысқан еки жақтың да шалабын шайқап, толысын төгип зыбырлауығын шағады. Соны түсинген ел де Аманбай ақсақалға шағынын келе береді, оныки жаңағы гәп; — „Шап, Аллаһазар!“

Шаптық сондай бир даўға! „Жарық көл“ диң улғаны бурын көл болғаны менен соңғы ўақытта тоғайлыққа айналып кеткен. Соған ел салма тартып суў апарып еди. Даў соның үстинде екен. Қазаяқлының ортасында Кегейлинің суўы жалшытпай көшип келип отырғин Қәлимбет салтыр, Қыдырнияз салтыр, Қасым, Әбдижәмил, Жийенбек деген алты-жети үйли салтырлар бар еди. Руўдың азлығынан пайдаланып түүе, гилкий жел қолтық қазаяқлыларға Нурымбет ақсақал; „салтырладын ўатаны— Кегейли жақ, сояғынан алсын жерди! Бул бизиң ата-бабамыздан бермаған меканымыз“, деп, жел берип, түүе, салтырлардың батырларын салтырлатып, түүе, қуўып шығыпты! Сонда он жеги-он тегиз жаслардаман. Бәлениң қайдан шығып отырғанын билдим, дуппа-дуўры Нурымбет ақсақалға барып: „Сизики уят, Нұрымбет аға,— дедим, қызбадым. Ол усы кәраның қазаяқлардың жери екенин айтты. — Әттегене-әй, әттегене-әй! — деп басымды шайқадым. — Баяғыда бир жарлының он улы болған екен, оны да бизлердей жел қолтық болған екен, әкеси өлгенде бир қара кийиз қалған екен, сол қара кийизге оны

бирден таласып, оны он жеринен жулқыдаеып, оны он жаққа тартып, оны оны менен аразласып, хәммеси де бириниң жүзин бири көрместей болып, оны он жаққа қолына жулып алған жулықтарын уеласып дағысқан екен! Соннан бери көп жыллар өтипти, оннан өзбек арасына кеткени өзбек, қазақ арасына кеткени қазақ, қырғызға, ийранға кеткени, ийран, яўмытқа кеткени яўмыт болып, хәммеси де миллетин, арғы атасын умытқан екен. Мен усы әңгимени әкем Нурсултанның әкеси Бекеннен еситип едим, Нурымбет аға, усы гәпти сиз мениң тағы есиме салдыңыз ғой. Бекен атам бийшара: „Қарақалпақ деген үлкен ел еди, хәр бий өз руўына бийлик етип, руў менен руўды таластырып, хәр қайсысы хәр жаққа тартып, толыны шайқады, „ағайинниң, азғанын, ағайин билмес, жат билер“, деген, буны душпан да байқады. Бөлиингенди бөри жеди, бийлердиң басы бирикпеди, „уллы елге арқа сүйейик“ деген Мамаң бахадурдың да айтқанын қылмай, хәр бий өз руўы менен хәр жаққа кетти, хәр қайсысының қолында қара кийиздиң бир жуллығы, жулынған кийиз қайтып бирикпеди, хәр уруў барған жеринде сол халықтың жырын-жырлап күнине бола үрп-әдетин үрдис етип бул аўызы алашылық үлкен елди қурытты да тынды. Хәмиўдиң аяғына келген бизлер де сол кийиздиң бир жуллығымыз“, дей беретугыи еди, атам пақыр. Енди сиз усы кийиздиң бир жуллығына да адамларды жулыстырып, буннан да бетер қуртпақшымызсыз! Усы уруўшылығымыз турса, биз оңбаймыз Нурымбет аға! Көнсеңз усы, көнбесеңиз ояғын өзиңиз билесиз, мынадан мына жағы салтырлардики, мынадан мына жағы сизлердики,“ дедим де жерге таяқ урып, өлшедим де бердим. „Өзиңнен шыққан жаў жаман, оңбағайсаң!“ деп ғарғап қалды ақсақал ағамыз. Бирақ не де болса, салтырлар жерли болып қалды, еле сол кәрада мәкан басып отыр. Жас басыма „Бий болайын“ деген жоқ едим, гилең жасы үлкенлеримиздиң ақмақлығы, көмешине күл тарта бергенлиги тилимди қышыта берди, бүгинин көрип, ертеңин көрмеген адамнан қорықпақ керек, ғошшым, сондайларға сөйлей-сөйлей тилим шығып кетти. Бирлиарым ағайинин хәмелге тартып атырғанларды есапқа алмасақ, хәзир уруў тартысы жойылды, миллетке айырыўшылық жойылып киятыр, бара-бара хұкиметлер

арасында шегера да жойылады, бул зайырында көриип турған нәрсе! . . .

— Оған даў жоқ, — деп сөз қосты Марат. — Сиз усыны бир жерден оқып алдыңыз ба, я бурыннан билетуғын ба едиңиз?!

— Бурыннан билемен, иним. Бурыннан киятырған ҳиқаяларды тыңлап ҳәзирги заманның тәбризине баққан адамға буны түсиниў қыйын соқпаса керек. Адамыйзат өз алдына бөлшек-бөлшек ел болып қәлиплескели бери усы бөлшекленген дүнъяны бириктириў талай патшалардың басын аўыртқан. Искендер Зулхарнайын шықты дүнъяны бириктиремен деп, бирақ бул, бир халықты екинши халыққа қул етип қойыўды дийдиледи, бирикпеди, себеби, адамзат ҳәр нәрсеге көнсе де қулқыққа көпбейди ғой, иним! Мухаммед пайғамбар шықты, бул да бириктире алмады, оның бир қолында қуран, бир қолында қылыш болды. Қылыш лепен қуранға бағындырған—бул бириктириў емес, өз исенимин ғайры диндегилерге қорқытып мойынлатыў, мойынлаў деген—шын жүректен болмаған соң—ол жалған! Шыңғысхан менен Сатемирдики бул, енди, жабайылық. Адамда, иним, ақыл өсип баратыр, сол өскен ақыл. буның бир биригиў жолын түбинде табатуғыпына исенимим бурыннан кәмил еди, әне, Ленин тапты ғой, Маркс тапты ғой, таппағаны қәне, я ялған ба?

—Дуры-ыс, яшуллы. Бийкарға бий болмасаңыз керек!

— Егер мениң бийлигимди мойынласаңыз, иним . . .

— Мойынлаймыз. яшулы!

— Онда мен бир бийлигиме қанша залым десеңиз де ояз бенен музаффатты да турғызғаным бар. Сизлер де турың мениң бир бийлигиме; мынаў қыйын-қыстаў жылда, халықтың ғәллесин қудайдың апаты урып кеткен жылда алың мына дән план деген қарарыңызды бизден?! Колхозласыў исине, бул, бириншиден, кесент келтиреди. екиншиден, қазыў, егис киятыр, бәри де аш адамның қолынан келетуғын жумыслар еме-ес. Ҳа, жүўери керек болса, бизден келеси жылы алсын . . . Оның үсгине, тағы бир жағы бар, иним,—деп, негедур, сыбырланып сөйледи бий бала. — Мынаў „жүз процент колхозласамыз“ деген сүренди келди-келмеди бежерип, бизде болмаған менен басқа жақларда, әй, несин жасырамыз, бизде де бар-аў, орташаларды да комписке-

леп жиберип атырған жағдай бар, буны тисиңизден шығара гөрмең...

— Мәселемкиден, сиз бунда нени нәзерде тутасыз?

— Бай-ба-ай, иним, көшелерде көрмей жүрсиз бе, дийғаналарды?! Сөйлесип қараң. Мәселемкиден, қәтелесем, әпиұ етиң...

— Айтабериң, айтабериң?

— Мәселемкиден, Қызыл ишиндегилердің жүз қойы барлары кулак емес, орташа! Жүз қой асырамаса, неғып отыр ол Қызылдың ортасында! Кәри де, жумысы да, айлығы да, бәри де сол жүз қойда. Сол жүз қойды колхоз сыпырып алып өзлерин кулак қатарына жатқарғанлар Халқабатың менени Шымбайыңызда ызғып жүр...

— Олар кулак...

— Енди... — ойланып қалды Маратқа тигилген бийбала. — Баллары бар ғой, майда-шүйде! Солар да кулак бола берер ме екен, жа-ақ, иним, нәрестелерде гүна жоқ. Ертеңги кеңестің азаматлары болатуғынына ийманым кәмил. Көзлерин мөлтеңдетип журт оларды да аштан қыра алмайды, акыры!

— Сиз асырайсыз ба соларды?!

— Асыраймыз. неге асырамаймыз, аұысқанымызды беремиз, аұыспағанын бөлисип ишемиз...

— Сизің айтып отырғаныңыз адамгершилик. Партияның сиясатының өзи де адамгершиликтің шыңы. Сонда да сиз жаңағы әңгименизди ҳәзирше ҳеш жерде айтпай турың, даңғара етип...

— Түсинимен ғой, иним, бир ҳағынан келип атырмадағы!

— Бул жүрип көрмеген жол, аға, ҳәр қыйлы алжақсылар да болыұы мүмкин. „Дән планды жыйнаұды тоқта!“ деп айта алмайман, қарардың орынланыұы парыз. Бирақ, бир айтарым, мен буны ОГПУ ға жеткерип, СредАз Бюроның экономикалық Советине Москваның дыққатын бир аұдарып қойыұға талпынып көремен. Ким билсин, аржағын айтпайман сизге...

— Болды, болды, иним! — деди қолын көлегейлеп Бийбала. — Жақында бир ғарры маған; „Мәскеұден зәкүн дуп-дуұры болып шығадыдағы, Хәмиұдың аяғына жетемен дегенше ылайып, бузылып жетеди“ деп еди, иләйим, бул да сондай болақойғайдағы...

„Енди Қунназардың болып атырған үйин оятып, пәтенге келтириў бийәдеплик болар, не де болса Жалпақ жаптағы өз үйим, өлең төсегиме барып қулайын . .“

Сүрилген жорғаның тасыр-тусырына биймезгил үрген ийтлердің шабаланыўы, ярым ақшамғы қоразлардың сеслери, ешеклердің анқырыўлары, қараўыллардың: „бек бо-ол, сақ бо-ол“ деген даўысларына үнлесе шыққан таяқларының шақылдылары қосылып турды. . .

25

Хәр колхоздың әтирапында онлаған, жигірмалаған үй жекке хожалық. Хәр хожалықтың қол күшине, күш-көлигине, бола жер-пери, жер-перине ылайық планы, мал-қалына сай алым-салығы бар. Үй менен үйдің арасы қулағыр, арқадағы үйдің ййти үрсе, қубладағы ең шетки үйдің ийти зорға қулағын ербеңлетеди.

Деген менен хәмменин өз буйымы өзинен пите бермейди. Қулағыр болыўына қарамастан, үй менен үйдің арасында дигирманға қатнаған, кели-пелиге келген, кепшик пенен ел гезерге елгезгизген қатын-қалашлар ақ сүрлеў етип таслаған аяқ соқпақлар гә шел басларынан, гә жүуери, тары, мәш аңызларының орталарынан, гә ажырықлық, гә урықлық, гә жантақ аралас боянлықлардан өтши жекке тамларды тутастырып атыр.

Усындай жәкке тамлардың биринен шығып, соқпаққа түскен Алтынның буйымы кели-кепшик те, дийирман да емес, Созанайды Шундайына қәтереге салыў ушын жырлап берер жыры басқа. Буның жыры — күйеуи Ораздың мәселеси. Буны көптен бери күйдирип жүрген усы Шәнияздың Оразы. „Көпшилик қатары я колхозға кирмейди, я дара хожалығына қарап жалшымайды. Я жырау болмайды. Ерполат жыраўдың изине ергени ерген, қайда той болса, қарынын тойдырып, төрде кәдирли болып отырыў ушын-ақ мынаў үш нәресгени мениң жаныма жаў етип, тентиреп жүр! Үйге хәптесине бир дарыса дарыйды, я дарымайды! . .“ Соны айтажақ болып, Ырысбийке менен Турғанбайды урып-соғып келгени.

Дүздің исине пухта болса да өз үйине бийпарўа шундйдың динай өмиринде топсасына май тиймеген қапысы үйректей „ғырқ-ғырқ“ сес берип ашылғанда Созанай үлектей созылып, үй сыпырып атыр еди.

Келгенлерди Жайтаңлап күтип, төрге өткереди. Турғанбайдың қолын үплеп, қойнына басып жылытты. Жаңарақта мушлаған әтештанына Ырысбийкениң табанын тиреткізип отырғызды да; ошақтағы қозды былғалақлап;

— Хәзир от жағып беремен. айнанайын аппақ қызым. — деди, Алтынға бурылып: — Құдайдың бундай қақаман суұығына балларыңды тоңдырып аласаң ғой, құдай айдады ма сени! — деп кейинип қойды. Қуман қойып, от жақты. Тоңып келгенлер әдебинде әтештанға абынысса да кем-кемнен ысырылыңқырап отырысты. Алтын орынынан елп етип турдыдағы;

— Сен былай шық, шеше, өзім демлеймен, — деп, Созанайды қоярда қоймай қайын енесиндей әлпешлеп, қуұысқа отырғызды.

Алтын отызлардан жана асып баратырған узын бойлы, аршын төс, омыраұын ақ қуұдай қайқайтып жүретуғын, ғайбарлығын, қарыұлылығын мүләйым көзлері бийкарлап туратуғын сүйкімлі ғана хаял еді. Патаслықты өлгейлиден жек көреді, шай ишерде дастурханның басында құрттай қылаұ болса, аштан өлейін деп турса да тәбияты хеш нәрсени алмай қалатуғын дуұпияз. Қолына сипсени алдыдағы шылапшынға суұ қуып, шаңғытып атырған ошақ басына сипсениң ушынан суұ себелеп шықты. Алдына түсип кеткен халақасын артына қағып таслап:

— Шундый қайнағам жумыстадыдағы? — деди Созанайдың бетине қарамастан. — Мырзаға да көринбей-ди?

— Олар хұкиметтің жумысынан басқа дәртке аспайды, келін!

— Бизің үйдегі қайиниң оған да ениспей жүр, шеше, — деп ашыұ менен сипсени басып-басып сыпырды. — Я қойда жоқ, я қорада жоқ. Шундый қайнағаға: „қорқытып-үркітсең де колхозға тарт, енди мына дара планына мениң бир өзімнің шамам жетпейди, биреұ ғобыз шертип, жыр жырлап бала-шағасын асыраса бул қара тамағының ғайына түсип, үйден сайыл болыұға қарады, тарт соны колхозға, бир хәптеден бери үйге де дарыған жоқ, колхозға басы байлы болса, ең қурығанда қора-қопсысына қарап үйде болады ғой. Дәу мырзаға келместен бурын, баслыққа орынбасар болып турғаныңда тартып қал“, деп айтыұға келип едим, шеше. Жоқшылық та жүйкени қурытып баратыр, журт

малын қызғанып колхозға кирмейди, бул несин қызғанады екен! Қире қойғанда биз де халық қатары дән-пән алар едик. Соны сен де түсиндир қайнағаға? — дей бергенинде сыртта арба тақырлап Турғанбай өзін есикке урды.

— Жаңағы бала жалаң аяқ кетти-ау! — деп Созанай орынан өрре турды. — Яқшы, келин, оның гәпин журт тыңласа, мен айттырайын әйтеуір.

Есиктен тағы Турғанбай сүңгип кирди;

— Шундый атам көп адам менен келди! Орысы арбалы!...

— Бир кемисимиз енди қонақ еди! Дәу мырзаға келип, қашан алар екен хәмелин! Мынау шонтық, үйди бұлдиргени менен турмай, елди бұлдирмесе болғаны ғой, со ақшамғы гәпи ырас болса, усы пылан жетеди ...

— Не пылан, шеше?

— Дән пылан-дә, не пылан болсын, келин-ай!

— Хау, сизлер колхозшы емессиз бе?! — деп таңланды адамлар кирип қалмастан бурын ошақ басын аймандай етип таслағанша асығып атырған келиншек. — Колхозшыға да пылан бар ма? — дей бергенинде:

— Кемпи-ир, шық бери, заңғар! — деген Шундыйдың қарлығыңқыраса да өктем дауысы шықты. — Көрдин бе буның жортаға үйден шықпай қырсығып отырғанын! Сен шықпағаның менен ураны билеспен жүдә! — Сабаяқтан бир шөрек алып, Ырысбийке менен Турғанбайға тең бөліп берип атырған Созанайдың соңғы гәптен ети түршигип, геуишин оңлы-шепли кийіу менен болды.

Сыртқы шықса есиктің ауызына қашшан төрт дегершикли орысы арба кесе тартылыптыдағы, баяғыда қызларды оқыуға айдап кеткен мурты тағадай, үки көз-ли Оразымбет милиция түрин суўытып, арбаның қасында ыраштағы арық ақсақалдай қостанлап жүр. Исимет Алламбергенге узынлығы бир гездей үшкир сүмбелерди арбадан алып берип; „МТС та өзим жондым!“ деп мақтанып атыр еди. Созанай шешесинің өли шырай урып кеткен жүзин көріп, шоршып кетти:

— Ауырып қалдың ба, шеше?!

Гүзги сүрим питип, трактор тоқтағалы МТС та ремонт ислерин жатып ислен атырған Исимет ауылға хәптесине, еки хәптеде бир келип. барған жеринде қонақ-

тай сыйланып кетип жүргенликтен, ырасында да Созанайды „жатып турған шығар“ деп еди.

— Ҳаўўа, шырағым, сайсүйегим сырқырап тур! — деп, бақырып жиберди шешей. Алламберген күлди де „қыйтырланып“, бир көзин қысып қойды.

„Түсиндим“ деди Исимет, сөйтти де бир сүмбени алып, заготзерноның ўәкили жер тепсинип жүрген жаққа кетти. Алланазар бийбала Созанайға „аманбысаң“ айтып, ишкери кирди. Алламберген урасы еле табылмаған дәнге қапшық излеп жүр. Қудайберген шундый хәр жерди бир дик еттирип, малақайының қулағын жалпылдатып, сүмбе суғып, болып өтип атыр еди. Оразымбет муртын селкилдетип күлип:

— Ұай, қыйтырлықты өткердиңиз-аў. Шундый аға! — деди. — Өз уранызды өзиңиз таба алмайсыз, хә! Қайда көмгениңизди умытғыңыз, хә, жорта ислеп жүрсіз ғой, хә! ..

— Мен көмген жоқпан, маңлайы қатты-ы! — деп, — бақырды Шундый.

— Ким көмген сонда? „Мен көмген жоқпан“, деп балаң басқа жақты излеп жүр, бәриңиз жөгисиз! Баслықтың орынбасары бийдайын жасырса, колхозшы мынаны береди бизге! — деди қос саўсағының арасына бас бармағын тығып.

Қудайберген Оразымбетке көзин шақшыйтыўы менен гәпке шыдамай оның дөгерегин ғыргүбелек айналды да, бирден кемпирине тәп берди.

— Сен мени шундый гәпке қойып, ҳаўўа, шундый лоқетеклерге шундый бийпәтиўа гәплерди айтқызып, ҳаўўа, тап бийдайды, тап! — деп, келе жабыса бергени, жулысыўға адам таппай, өзинен өзи тығылып турған Созанай да жуп жағасынан ала кетти.

— Қолыңда ғана өлейин сениң, өгизден бунда айырдың! Байтал бунда кетти! Сыйырдан бунда айырдың, тепериш болмаға жетпегир! Енди улықпаннан айырып, аштан өлтире жақпысаң! — деп, жағасынан жулқылап, ғаррысының басына кең малақайын қолпылдатып атыр еди. Анадайда жуўырып баратырған баласын көзи шалған Шундый:

— Қай гөрге қашып барасаң, хә-әй! — деп, даўысын тарғылландырды. — Уласаң бойма, мынауыңды!!!

Баласы анасы менен әкесиниң көпшиликтиң көзинше жағалысып атырғанына уялғанынан албырап тай-

салып баратыр еди. Қолындағы қапшығын зыңғытты да анасын келип қапсыра қушақлап алды. Оразымбет Қудайбергенди былай жулқып таслады. Арашашы табылған соң енди тегипликте өлмесин билген Шундый жерге дөңгелеп кеткен малақайының алдын артына қаратып кийе сала дүгисетуғын қошқардай тағы топыла бергенде белбеуинен заготзерноның ўәкили услап қалды. Алланазар менен Алтын жуўырып шықты.

— Бул не қылғаның, бийбала?! — деп, бақырып кибарди Созанай.—Бийлигине болайық! Келиўден елди ўулдирдин, ҳаўўа! Бир желпим бийдайым болса, буйырмасын! Соны мынаў байыўлы көзге неге түсиндирмейсең?!

— Мынаў не?! — деди Оразымбет Турғанбайдың қолындағы бир-еки тисленген жарты шөректи жулып алып көрсетип. Бала жылап жиберди. Алтын оны қушақлап, ишке кирип кетти. — Мынаў не, бийдай жоқ болса, нениң уны?!

— Таптым! Таптым! — деп бақырды тандыр жақты сүмбелеп жүрген Исимет.—Тандырдың күлиниң астында!

Хәмме солай қарап лап қойды. Алланазар бийбала Созанайды еҕлеп төрешелик етнекиши еди, „Жоғал!“ деп, бақырып жибердидағы, көйлегин жалпылдатып бул да тандырға қарап жууырды. Анық қоймасын билген Қудайберген:

— Көтер кемпирди! — деди Оразымбетке. — Шундый гүлийғанлар ушын мениң үйимде домзақ та бар, көтер деймен саған!..

Оразымбет милиция Созанайды Қудайбергенниң изи менен сәдделетип әкелип, баяғы Назарбай қамалған жайға „динк“ еттирди. Оразымбетке ийтергизип турып, есикти қулыплады да гилтин қалтасына салып болып:

— Ҳаққыннан!— деп бақырды Қудайберген. — Саған шул керек! Қойып тур, еле сен көп жыллық түрмеге де түсесен, сазынаныяң, жаман сениң! — деп дох урды. Соң Оразымбетти изине ертип, артындағы қапының сонша мушланғанына бир ирет те бурылып қарамастан, қәўипли бир душпанды тутқандай мардыйып, ура жаққа кетти.

Қудайбергенниң бир жаман қәсийети— „қатынға ҳәргиз сыр айтпа“ деп жүрип, кеңседеги барлық жаңа

хабарды, жоқарыдан келген күтә құпия емес ис қағазалардағы сырларды, арқасын уўқалатып атырған кемпининң қолы майдай жағып салаберген ўақытларында „Бундай қағазлар ким болса шуған көрсетиле бермейди, ҳә, әнайы емес Шундыйың, билип қой, бизге ҳүкимет ишанады! . .“ деп, мақтанып айтып қоябереди. . .

Буннан төрт-бес күн әўәл Қудайбиргеннен сондай пайытта бир нәрсени уғып қалған Созанай ғаррысы кеңсеге кетиўден белин алып белсенип шығып еди. Қудайберген кеште келип қараса баласы, ҳаялы үшеўине шыққан бес батпан, қырқ ағары дән дәнханадан ғайып болыпты. „Ким алса, буйырмасын, асына жарасын! Дийирманға Қәтинектикиине кетсем, есикти мынаў Алламберген ашып кетипти. Киятырсам, үйдин қасынан бир топар лолы ешекли кетип баратырған екен, бул — солардан келген бәле!“ деп, дадлаған кемпининң гәпине исенерин исенсе де қатгы қыйналып қалды. Өткен ақшам түни менен бул үйде қатгы урыс болып шықты:

— Сен ғана, гешше, есикти неге ашып кетесең! Былай-былай шожысқан лолы, хатланған кулақ, дәрьяның бойында ешек сойып жеп атырғанын өзиң көзиң менен көрип келип отырып есикти неге ашып кетесең, я!— деп анасы баласына топылса, баласа мырсылдап күле берди.

— „Лолы алды, кулак урлады!“ деп, шашынды жулғаның менен шу журт ишана ма?— деди қайысып Қудайберген шундый.— „Баслықтың орынбасары хабарды журттан бурын билип, дәнин жасырды, биреўи— комсомол, биреўи — орынбасар, ислеп отырғанын қаран, өзлериникин жасырып, журттан жыймақшы“ деп шығады бул журт. Алды менен өзимиз өрнек болыўымыз керек, дән тапсырыўымыз керек, қарыз алсақ та дән тапсырыўымыз керек. . .

Соң Қудайберген жалпақлап турып зайыбына, „баяғыда Лениннен хат келгенде қабағындағы бир уўыс гүнжиңди өзиң шығарып берип едиң. мәрт едиң онда аш-жалаңаш болсаң да, енди ел тойғанда, сол Ленинниң арқасынан биз, мынаў отырған балаң санға илинип, ҳәмелге көтерилгенде не басыңа күн туўды бүйте берип, ша базым-аў!“—деп жалынып еди. Созанай ыңғай-

сызланды, бирақ, „дән тауып беремен ғой“ деп те айтпайды, қыймайды ғаррысын.

— Шу, Созанай жолдас, быйыл да ғдарник болғайсаң!—деп жалынды Шундый маңыраған ешкидей өлпең дауысқа салып.—Шу сеннен келген бәле болса, бир яқшылық ет, баламыз еккимиздің жүзимизди төмен қаратпа, ұа, сен мәртсен ғой!—десе де хаялы аллажал-лалап, лолыны қарғап, өзине жам жууытпады.

Ура тағы азмаз табылмай турғанда баласы исенбесе де әкеси: „Әй, хаялдың айтқаны дурыс екен. Сиганнан келген бәле бу!“ дей жазлап турып еди. „Таптым!“ деген Исиметтің дауысы көзин шайдай ашып, хаялына деген барлық ашыуды да умыттырып жиберди.

— Тандырдың күлинде шоқ бар екен, абайлаң.

— Көмип бөлып, үстине ошақтан күл таслаған ғой, хыйтыр . . .

— Яқ, азанда бул қәўпиримбет қамыр ашытып қалып еди. „Буның унын қайдан алдың?“ десек, „урланбасынан бурын, Назарбай қатинектикинен тартып келген уным, буғырлым алып қалғанымды айтабер!“ деп, көкирегине түпирип, алдапты бизди, Алламберген, шуған да исендик-ау! Пай, надапсаңдағы балам. Комсомол деген қырағы болуы керек!—деп мардыйды Шундый.— Үйиңдеги урыны танымасаң, сырттағыны қалай тутасаң, гәп шу! . .

Қапы еле тақылдап атыр еди. Бержағынан Алтын сарсылып:

— Мен не қылайын, шеше, кетеберейин бе? — деп еди, арғы жағынан;

— Мени қабақтағы тышқандай тықырлатып, қалдыра бересен бе, аш мынаны! — деп бақырды Созанай шешей жедел менен. Гилтти соратып жиберген Турғанбайы: „Бақырып жиберди Шундый атам!“ деп, қашып келди.

— Бермей жиберипти, шеше Турғанбайға, енди не қылайын?

— Өзиң бар . . .

— Не дейин?

— Хәй, мынанқара, келин, „көлхозға киремен“ де, сонда береди.

— Жа-ақ, шеше, колхозыңыз усындай болса, өзле-риңизге қутлы болсын. Мен кетемен.

— Хәәэй, қойып тур! — Қапы үсти-үстине дүмпишленди. — Мен шыққанша кетпей тур, шырағым. Үйди ашық таслап кетеди анаўлар, оннан соң лолы ыраслап тонайды бул үйди! Нан бар еди бир тандыр!..

Жылысқан арбаның тақырлысы менен иштеги тақылды қосыла шықты.

— Гилтти таслап кет, қайнаға, шешемди шығарайын?

— Гилт берилмейди, болғаны шу, домзаққа шу бүгиннен баслап үйрене берсин!...

Мәкийен самтықтан бир дәне тапса, шөжелерин „ғоғырлап“ шақырады, жерден жулдыз тапқандай қуған анып шақырады, шөжелерине шоқып көрсетип шақырады.

Арба жылысыўдан ураның басына келген Алтын:

— Хәй, Турғанбай, бери кел, Ырысқалым! — деп даўыслап жиберди хәм тәрези пәллесинен төгилип шашылған дәнлерди биримлеп, таўықтай шөплей баслады, аясына бир атым насыбайдай жыйылған ўақытта аялап-аялап, үплеп, шаңын суўырдыдағы ауызына салып шайнай берди, шайнай берди: „Садаған кетейин на-ан-ә!...“

Бул ўақытта арба ойлы-бәлент, қыйсық-қыныр жол менен Қурбан устанын үйин нәзерлеп тартқан еди. „Буяқлардың жолын қаяқтан билесен сен!“ деп, хаялы менен урыстырған ашыў енди шығып, Оразымбеттин қолынан дизгинди жулып алған Қудайберген арбаның үстинен даўыслады:

— Әкең үйиндемеди, хә Исимет? — Исимет үйине еле бармағанын, усы арба менен дуўры МТС тан — Халкабадтан шыққанын айтты.

Күн түсликтен аўып баратырған еди. Уста таңнан турып, базардан арзан алған түйесин минип, дәрәя бойының сырғадай талларынан кегей тал шаўып келиўге кеткен. Келетуғын да ўақты шамаласып қалғанлықтан, ошаққа от қойса да „бирге ишермиз, бир адамның тамағынан ас өте ме“, деп, дүмшесин демлемей отырған Гүлзийра ғаўажак ашып кеткен мәсисин қуйрық майға майлап, жылтыратып та алды. Еле устадан дәрәк жоқ. Оттағы дүмше тасып төгилип, пысылдай баслағанда: „Тағы бир қарайыншы, қарасы батгы ғой!“ деп сыртқа шыққан хаял үйине жақынлап қалған орысы арбаны,

озыңқырап келип, аттан түсип атырған Алланазар бийбаланы көрди. Бийге ийилип сәлем берип атырса да еки көзи бирден „қызларды оқыўға айдап кеткен“ баяғы қус мурынлы милиционерге тигилди. Титилгени де сол, „бул ширкин тегин жүрмейди, қартайғанда оқыўға айдап кетип, ийт масқарамды шығаражақ шығар!...“ деген ой да жылт етти. Соның арасынша, баласы келип сәлем берди. Таңланған ана:

— Бай-бай, шырағым, темир қазықты дым узын ете қойыпсаң-аў — деп атыр. „Енди келгениңде түйеге бир темир қазық соғып кел“ деген еди әкеси. Бала күлди;

— Бул темир қазық емес, апа, сүмбе!

— Сүмбе-е! — Бул сөз кейўаныға баяғы „кәмпислерден“ таныс еди, — тағы бай шықты ма, тағы кәмпис бар ма? — деп таңланды.

— Кәмпис жоқ, апа, мына жақтағы аш балаларға жәрдемге дән жыйнап жүрмиз, — деп алдастырды Исимет анасын. Баяғылары бир „Лейлиннен балық сорап, хат келди, бизиң балығымыз жоқ, дән беремиз“, деп, Қунназар ақсақал, Сайымбет суўдыр менен мынаў турған Шундындың дән жыйнағандары, сонла да усындай арба менен келгени есинде бар еди Гүлзийранын.

Баласы келгенлерди ишкери баслан еди, ҳеш ким кирмеди. Гүлзийраға булардың ҳәммесинин түри суўықтай көринди. Бийбала елдеги аўхалды, басқа жақлардағы қууаңшылықты, туўысқанлық парызды, келген жумысын жайнарахат түсиндире баслап еди:

— Төқ етерин айтсаныз-дә, буның, дән пылан жыйнап жүрмиз, — деп бақырды Оразымбет: — Айраншылаған шелегин жасыра ма! Ураңды көрсет, ҳәй бала, үй сеники ме?!

— Бизде ура жоқ, — деди бул қыйғырықты ерси-леў көрген Исимет сүмбесин арбаға қойып атырып. — Бар дәнди өзим шығарып бермен. Ишкерилеп шай ишиң, бий аға?

Адамлар ишке кирип, бир-бир кеседен үнсиз отырысып, шай ишти. „Айсултан келин мектепте шығар. Барып үйне қайтар. Жай-жағдайды оған түсиндириўдиң ҳәжети жоқ. Бар дәндин ортаға шығарып қойсын. Тийислисин өзлеримиз таслап кетемиз“, деп Алланазар Алламбергенди жиберди. Сырттан Қурбан-

нын Алламбергенге „ўа-аалийким“, түйеге „шөк-шөк!“ деп атырғаны еситилди.

„Келди, келди“ десип, адамлар сыртқа шығысты. Қурбан Алланазар, Қудайберген, Исимет пенен қол алысты да нәўбет Оразымбетке келгенде дым үндеместен шөгирген түйесине қарап кетип қалды.

Қурбан енди ҳеш ким менен хабарласпады. Ҳеш кимди көрмегендей, пәкизе, дым үндеместен түйесиниң жүгин түсире берди. Бул адам менен ҳәзиллессе изи насырға шаўатуғынын Қудайберген баяғы малақайы зыңғытылып, ийг алып қашқалы билетуғын еди. Алланазар бийбала: „Суў жутқан таўық жоқары қарайды, иним. Аўызымызда суўық суўымыз болғаннан соң, бирден төгилип кетип, шоршытып аламыз ба деп, айта алмай турмыз, бир буйым менен келдик...“ деп жүдә жатығына түсиндире баслады.

Партячейка секретарының майдалап киятырғанынан, арбадағы қапшықтан, Созанай арқалы ҳаялынан еситкен кешегі хабарының ырасқа дөңгенин сезді де:

— Болды, болды-ы! — деди ҳәм жарқ еттирип, теңдеги балтасын суўырып алды. — Мени үкитлеўдин кереги жоқ! Бәрін өз қолымнан беремен, бирақ, бир шәртим бар, анаў лоқетек араласпасын! — Оразымбет шоршып түсти, негедур, сазырайып турған жүзин бирден жадыратыўға тырысып, езиў тартып еди, еки мурты еки жағына тәррийип, жайылған аўызына узын мурны еңкейип кирип баратырғандай көринди. Буның кимди „локетек“ деп турғанын түсинбеген Алланазар:

— Бул жерде лоқетек жоқ, иним, бәри де если адамлар, — деп, „қайсысыңыз лоқетек?“ дегендей ҳәм-мениң түрине қарап шықты. — Қурбан иним, өзи аштан өлейин деп атырса да тислем нанын достына берип өлетуғын қарақалпақбыз, саўап ис бул, меншигиңизден алған менен ҳеш ким меншигине апармайды, бир жақтағы ашырқағанларға жәрдемге кетеди. Бундай саўап иске әлле кимге деген жекке өкпе-гийнеңди араластырып, басқалардың да кеўилин қабартпасаң еди. Хүкиметтиң атынан келип турыппыз, хүкиметке деген өкпең болса, бизге айт, хүкимет болып тыңлаймыз. Мынаў бас, көздей хүкиметтиң сен де он еки мүшесиниң бирисең, өкпелегенде де ойланып өкпелемек лазым, оң қолдың сол қолға өкпелегиндей болып

жүрмесін. Жаңағы сөзін ушын мынау қара көзлерден әпиұлик сора, енді қайтып, жаңағыдай, баланың сөзін айтпа ғошшым, „кеңес келип, адамларды есендирди десек, есин алып атыр екен“, дер жетер-жетпес, — деп еди, райынан қайтып қалған Құрбан кеширим со-рамағаны менен балтасын зыңып урып, қолларын қа-ғып-қағып жайға кирип кетти.

Ол буннан сонғы жумыслардың да бәрін үндемей жүрип иследи, улыұма, ҳеш ким ун шығарып атырған жоқ, қалталар үнсиз шығарылып атыр, үнсиз өлшенип атыр, ҳәмме бирин бири үнсиз уғынысып баратырған-дай.

Заготзерноның ўәкили Алланазарды былай шыға-рып: „Яшуллы, — деди. — Неге гилең бийдай өнди-рип атырмыз, бизге кереги жүўери еди ғой?“.

— Жүўерини быйыл емге таппайсаң, ғошшым!

— Сонда неге сегиз мың тонна жүўериге қарар шығарған?!

— Ким шығарған соны?!

— Билмейсиз бе: СредАзБюроның өним кеңеси „қа-рақалпақта ҳәр жылы сегиз мың тонна жүўери аўысып қалады. соны олар атқа берип, заялап атыр. Жыйнап алып Шаржаў пивозаводында пиво сығып алып сатты-рыў керек“ деген ғой?

— Жалға-ан! — деп бақырып жиберди Бийбала. — Ондай қарарды журт ашырқап атырғанда ҳеш жер шығармайды! Айтып турғаның контрлардың ығыўасы, аўызыңа бек бол, бала! Журт нанға жарымай атырған-да кимнің пивоға ынтығы қурайды!

Екеўи де былай кетти. Сүмбе суғып жүрген Ора-зымбетке:

— Неғып жүрсең? — деди таңланып, ашыўлы Қур-бан.

— Тәртип солай!

— Қарай бер, қарай бе-ер, усынан басқа бир дән тапсаң мың қылып беремен! ..

— Мынау өзиңе қалсын, Құрбан иним, жыл мойы-ны уза-ақ ..

— Керек еме-ес! — Алланазардың аўызын шыйы-рып берген батпандай дәнин де Құрбан арбаның көки-регине зыңғытты.— Жөнең, халық пенен қатар көрер-мен! ..

— Мынау тилхатыңыз!

— Керек емес, мен қағазға берип атырған жоқпан, хұқиметке бердим, жөнең!

Арба жүріп кетти.

Бул этираптағы ең ғаллеси мол, тоқ жасайтуғын үй—усы үй еди. Өзи де ўақыт дегениңди билмейди, шығырдан баслап, тикешке шекем соғабереди. Колхоздың барлық ағаш жумысы усының қолынан өтеди. Хаялы да ударник. Мийнет күнге ең көп дән алған — усы екеўи. Баласы Исиметке де, сүрген жерине қарай МТС дән берди. Буның алған дәни анасы екеўиникинен де асып түсти. Усы кәрадағылардың ең көп дән тапсырғаны да усы. Бул үйде жетиспейтуғын бир ғана нәрсе—жармалық жүўери. Асқабақ та, гешир де бар, тек зағаралық жүўери жоқ. Зағарасыз, жармасыз қарақалпақтың дизине диңке енбес еди. Бийдай... Бул да кетти.

Арба былайлаў шыққан соң заготзерноның ўәкили Алланазарға қапталласып:

— Жүўери бул үйден де шықпады ғой? — деп еди. Алланазар еситпегенсиди. — Сиз СредАзБюроның өним советинде душпан жоқ деп ойлайсыз ба?! — Алланазардың жүреги суў ете қалды. Ўәкилдің бетине шоршынып қарады да атын қамшылап, алға озып кетти; „Душпан. мынаўың душпан!...“

Мәдиярдың үйинде арба егленген жоқ, бар дәнин Айсултан қашшан есиктиң алдына шығарып қойған екен, жол үсти салып өтті.

— Шатақтың үлкенин Назарбайдан көресең — деди Қудайберген атын жортақлатып арбаға жеткен Алланазарға. Аттың жылаўын тартып:

— Ҳеш ғәп болмас, — деди Алланазар. — Журт соны дым „шатақ“ деседи. „Сен барып, жуўасытыңқырап отыр“ деп азанда оныкине Муратты жибердим, сол жибитип отырғандыдағы, ҳеш ғәп болмас...

Жақ, булар жеткенде Назарбайды Мурат емес, көк шайға бөктирип, Муратты Назарбай жибитип отыр еди. Назарбай арбаның алдынан ағасы мәрдикардан келгендей жайтаңлап шыққанда: „Айтпадым ба, Қудайберген, Мураг жибиткен буны, көкнар ишкизсе де меннен көрме“, деп күлди Алланазар.

Иштең қоқаңлап басып Мурат шықты. Аттан өзи түссе де байлаўын Назарбайға қалдырып киятырған бийбала;

— Қәне, не ис питкердің, Мурат жан? — деди шоқ сақаллы ийегін көтеріп. Арбадан „динк“ етип, Қудайберген түсті. Аштан зорға тұрған ат арбаны алып қаша-туғындай езиуі жыртылып, көзлери оқыйғанша басла-рын кейкийтип, жанағашқа тартып орап байлап атыр. „Бизики—буйрық, жәнжел шығарғанның қолын қайы-рыў, басқасын билмеймен“ деген түр менен Оразымбет гәрдийип тур. Еки комсомол сүмбелерин шақырлатып тек Алланазардың, я Қудайбергеннің ым қағыуын кү-тиўде.

— Бәри жүз, жолдас секретарь, — деп. Мурат та-қан жуққандай аўзын сыйпады. — Ярым қапшықтай ғана дәни бар екен, Назекеннің шатқаяқ...

— Шатқаяқ урғаным жо-ғаў, пай, сен-әм бир жорт-тырасаң-аў! — деди гәпти бөлип Назарбай. — Өзим бер-дим, несине шатқаяқ ураман! „Көп пенен көрген уллы той“, көрермиздағы. Түбинде ҳүкиметтің аштан өлти-рип, көштен қалдырмайтуғынын билемен, әйтеўир! Мына жақта биреўлер ашырқап атырса, бизің қалай таманымыздан ас өтеди! — деп еди. Алланазар күтә ыразы болып қалды.

Соң адамларды ергип, жайларын бирим-бирим көр-сетип баратыр.

— Мине, мынаў бурынғы Есиркептің отырған жайы! Хәзир тойынып алып қарамайды, тўўс, мине теўип кө-рин, мине гүмпилдей ме, гүмпилдемейди-и! — деп сөй-ленип жүр. — Мине, мынаў әйўан. Сүмбеңди суқ, ба-ла, тапсаң сеники! Ғо-о. Мен бурынғы Назарбай емес-пен, бир тамса да колхозға тамсын деп жүрген кол-хозшы Назарбайман, суқ сүмбеңди!...

— Исендик, Назеке, қоя ғой, исендик, — деп атыр Алланазар. — Келин қайда?

— Бабада, перзент тилеп кетти, бүгин пийшемби. Тағы қаяқты көрсетейин?

— Исендик, анаў қабыңды өлшетип, тил хатыңды ал, исендик...

— Жақ, — деп сөзди бөлди Қудайберген. — Бул маңлайы қаттының „олла“ дегенине ишанбайман! Бар, дүзди қараң! — деди Алламбергенге есикти нұсқап. — Усыннан тапсам, қулағыңды кесемен...

— Ойынды қойың, күн кеш болып қалды. Дәниңди өлшеп ал, ўәкил.

— Тил хатың қәне, — деди Назарбай саррас жигирма тоғыз кило дәнди қапшыққа қуып болғаннан соң. — Бәрин әкете бересиз бе, Алланазар аға?

— Тоғыз килосын шегирип жаз, ұәкил.

— Жазба, — деди Құдайберген. — Шеғирмей жаз жазсаң. Бу яман-ә қыйтыр адам, бизди алдап тур.

— Олла, Шундый аға...

— Олла дегенине де ишанбайман.

— Таптым, таптым! — деп бақырды усы ўақытта Алламберген.

— Әне, айтпадым ба, маңлайы қатты!

— Ол, гешир, Шундый аға, ашын қарай ғойың, — деп күлди Назарбай. — Я гешир ныланыңыз да бар ма?

— Ашпаң! — деди шундый Назарбайдың бетине серлеп қарап. — Бул ҳәзир дурыс айтып тур, ашпаң, еле буның түри бузылған жоқ...

— Мен де таптым! — деп бақырды шалдыўардың ишинен Исимет. Назарбайдың бетине тигилип турды-дағы:

— Әне, енди аша берин, түри жаңа бузылды бул маңлайы қаттының! — деди Шундый. Хәмме лап қойып, солай аўысты. Назарбай бозарыўы менен ишке кирип, дүс-төменине жатып қалды. Ура әйнектің аўызында едидағы, шөлмек табылмағанлықтан айнаның бир көзине жарғақ керилген еди.

— Бул шигин екен, аламыз ба?

— Шигиннің кереги жоқ! — дегенди еситкенинде Назарбай ушып турды. Соның арасынша Оразымбеттің:

— Алаберейик, ат жеми болса да хұкиметке пайда, — дегени еситилип, Назарбай тағы бүккесине таслады: „Қурытты, муртыңа от түскир!...“

— Шигиннің кереги жоқ! — Назарбай тағы өрре турды. — Басқасын қыдырың, жоқ болса кетейик, — деген Алланазардың даўысы еситилип атты.

Соның арасынша, зәңги тақырлағандай, дийўалға сүйелип атырғандай болды. Назарбай шалқасына таслай жазлап, өзін өзи зорға иркти. Этирапын тым-тырыслық ийелегени соншелли, жүрегинің соғыўы да тоқтап қалғандай сезилди өзине. „Бул пәдеріңе мың нәлет жаўғырлар тамның басына шығып, боянның астын тинтпесе болғаны ғой, сөйтсе қолыңда ғана өле-

йин булардың! Аштан өлгеннен айқасып өлген жақсы!“ Усы ой менен пәтленип өзін есикке урды. Жуўырып қораға кирсе, зәңгини Исимет былай алып, жығып қойып атырған екен! „Үхх, жүрегимди жарды-аў!“ деп, бир суўық демин алды ишинен.

— Мына жерге де сүмбе сиңип баратыр ғой! — деди Алламберген таңланып.

— Айттым ғой! — деп қуўанды Қудайберген. — Бул маңлайы қаттының олла дегенине ишанып болмайды. Усыннан бийдай табылмаса, маған келиң, аша берің, ашың, ашың... Құлағың сызлады ма, Назарбай?!

— Ашағойың, ашың, ашың, — деп күлди Назарбай, — бірақ өзлериңиз көмип беріп кетің, ондағы да шигің. Анаў жерди де теп, Исимет, ол кәрада да тағы бир ура шигін бар. Мынаў кәрада гешир... Аша берің, аша берің, бәри бир, маған инанбайсыз, ашың...

— Қояғойың, бул маңлайы қатты дурыс айтып тур, бийдай болғанда қашшан қалтыратпа тугар еді буны. Қойың деймен! — десе де қылмай, бир белди жулып алдыдағы Назарбайдың өзі артына топырақ шашқан қасқырдай жерди гүреп зыңғыта берді, зыңғыта берді...

Буннан да шигін шыққаннан соң, қалған уралар ашылған жоқ.

— Бунша шигинди қайдан таптың сен? — деди таңланып Оразымбет.

— Өткен бәхәр салы егип едим, айтсып мынаў шундй, бәри шигінлеп кетті. Керек болса, алың буны да, — дегенди қорқыңқырап айтты. — Бизге бир нәрсе калдырып кетің, Алланазар аға?

— Шигін жарма ишсең де өлмейсең дәстеге жегкенше! — деп бақырды Қудайберген, ҳеш айтқанының болмағанына ашыўлы.

— Бир желпим қалдырың ең болмаса, ҳаў, инсап бар ма?

Жүріп кеткен арбаның изинен кепшигин алып жуўырып, оннан да бир желпим алып қалды...

26

Халқабат мынаў турған жер болғаны менен жатып оқып атырғанларға Шымбайдан соның өзине келиў мүшкил еді, азаннан қара кешке шекем оқыў;

жаңа ықтысатый саясат, ғайры еллердин хәзирги саясаты, жаңа хожалықты басқарыў, есап-санақ жумыслары, партия тарийхынан қысқаша мағлыўмат, социалистлик интизам, деген не, ол қандай болады, жамайсыз жәмийет дүзиў—коммунизмнің баслы шәрти... Қулласы, Қунназарға оқытылмаған нәрсе қалмағандай туйылды. Баяғы Досмухаммед Жумағуловты көриўден ақ жаны бир қысым болған оның! Еле жөнлеп саўат ашпағанлығын билип қойса аўхалы қатты патыратласажақ...

„Изине қунтыйып түссе адамның алмай жағы бар ма, жетпис жасар адамда жети жасар баланың мийи жоқ, қартайғанда әлип қонбайды деген гәп бийкар! „Тәўибин буйырмасын, тәўибин буйырса, па-ай, қонады екен-аў! Ҳаў-ўа, өлимнен уят күшли, ежелеп оқый бердим! Тап нан пулыма да дәптер алып, жаза бердим, жаза бердим! Тап мениң қәлемимнің сызғанының бәрин жалғаса усыннан Мәскеўге жете қояр!... Қунназар оқыўын әтлешный питкерип келди десе, ким исенер усыған! Мине, документ, мине, Жумағуловтың қолы!... Ҳәр жумада бир күн ғана дем алыс, оның да ҳәр минуты есаплы, ежелейсең, кир жуўдырасаң, моншаға барасаң! Өзин кирлеп жүрсең, қаяғың үлги! Жумағулов жағанды көреді!... Жаста оқыған илим, тасқа қашалған билим. Буның қартайған да оқығаннан яманы жоқ, оқымаған соң билмейсиз-аў...“ „Ендигилерге айтарым: жас өтпестен бурын оқың, оқың. Адамда бир ғана бас бар, барлық қәсийет бир ғана басқа жайғаса бермейди, сол жалғыз басты икир-шикирге, майда-шүйдеге толтыра бермең, билимге толтырың, кеўилдин көзи сонда ашылады. Көзи соқыр басшының өзи жығылады, кеўили соқыр басшы журтын жығды...“ дегенди тамаша етип, тақмақлап айтып отырды.

Журт оның келиўин бул айда күтпеген еди, шамасы, тағы бир айдай бар қусаған еди. Аўыллардағы жумыслардың жағдайларына бола тезлетилген пәт пенен бир сабақ орнына еки сааттан оқытып, басшылар төрт айлық курсты еки айда тамамлапты. „Кеткели аўылдан бир хабар алдырмай, бизди сабылтып таслаған да сол үстеме оқыў болды, ҳәр сабақты өз мәхә-

линде өткенде бундай шаршамайтуғын едик“, деп ғауқылдады Сәхәргүлге көз айдын айтпаға келгенлерге.

Келгендер оның отырыс-турысына, еки айдың ишиндеги болып қалған өзгерислерине таңырқаныңқырап қарасты. Оларға ақсақалы тәуір-ақ жасарып кеткендей көринди; бурынғы қуяшқа тотыққан жүзи жуқарып, ағарыңқырап, ашөлең тартайын депти, қоллары да ишениң қолындай нәзикленип, ағарып, қағаз-қәлемнин ийисин алайын деген. Ғарры бабы ойма жағалы көйлек заманагой тик жаға көйлек пенен алмасыпты. Шапанның ишинен шылт жаңа келте, орысша кастон кийген. оның белин ҳеш нәрсе менен буұмапты.

Бурын кепшедей болып туратуғын сақалдың ушы, әдеуір гүзелип, бирли-ярым ақ араласа баслаған муртлар пардоз бенен дүкартланып, пәкизе ғана шоқ сақаллы жигит ағасына айланып қалыпты. Буны жасартып жиберген де усы нәрсе еди.

— Тағы еки ай оқымаған екенсеңдағы, — деп бас шайқан күлди Құдайберген шундый. — Және тағы еки ай оқығаныңда Сәхәргүлди талақ етип, орысқа үйленбегениң менен-әм, орысшалап, паширос шегип қайтатуғын един...

— Бизің ойнағымыз келип отырған жоқ, — деп, зил менен гәпти бөлди Жолдас қара. — Қунназар аға, ендиги күн қалай кешер екен. Мәдияр оқыұда, сиз бунда жоқсыз. Сайымбет, суұдыр да болса, тәуір адам еди, ол да аұмасып кетип, мынаұ сырттан келген Бийбала сыртлығын етти, тазалығын етти, мынаұ отырған Құдайберген ағаға жоқарыдан буйрық болса—бәс, жыңғылды қырғын етеди, журт түўе өзиниң өлгенине қарамайды, буның бул минези—өзиңизге аян. Есберген қабағыңызға бәри бир. Мине, бүгин өзи келмей де отыр. Бети жоқ. Ғыйбаттан емес, көзинше айтып отырман, мынаұ отырған Хәккелек...

— Ыслыұшай, атымды айт мениң!

— А-ал, яқшы, Мураг...

— Оның менен хәккелемей жүре алмайсаң ғой, — деп тырнап қалды Айтғүл ақ қатынның күйеуи Базарбай қылы. — Мурат-ақ десе...

— Мурат деп атырмыз ғой енди. — Жолдас қара гәпин ұластырды. — Мурат хәккелек, әпиұ етерсең, иним, Мурат жанға „тәңир жарылқасыннан“ басқаны

айтпаң, ақсақал аға, усыған лийкин тиймегенде сизің қәдириңиз халыққа буншелли өтпес еди . . .

— Булар „ийт жоқта шошқа үріп, бир-еки самсам бир жүріп“, — деп, гәпти шорта бөлди Тойман төйтенкинің кисиси Жанабай даңғыр. Бул пәмсизлеу болғаны менен оғыры қарыұлы жигит еди, „анаұ-мынаұ“ деп салғыласып турмайды, аўзыңа таслап жибереди, усынысынан қорқса да, ҳеш нәрсе сыр бүкпегенликтен „данғыр“ атандырған ақ көкиреклигин сыйласа да ҳеш ким буның менен жақ жарыстырмайды, өзи сөйлеп, өзи қояды. — Елди пәтенге келтирди, әсиресе, мынаұ хәккеләк, а-ал, хәккелек дегенде не қыласаң, хәккелемей жүр сонда! Хаў, елди пәтенге келтирди-аў булар, Қунназар аға! Тойманның жулқынып тартып атырған бир желпим дәнине шекем жулып алды мынаұ! Мен не қыламан сонша бала-шағаны, Кегейлиге атаман ба, мойнына тас байлап?!

— Пылан . . .

— Пылан-пылан, деп, Алланазар аға, гегирдек планды да ойлаў керек еди, гегирдек деген план орынланбай қалса, көрейин колхозыңның басқа планының орынланғанын! . . .

— Журттың гегирдек планын толтырғанда патша да қуламайтуғын еди, — деп соқты мына жақтан Базарбай. — Гегирдек жама-ан, ашлық хәзирден-ақ қыса баслады. Өзиниз-ақ ойланып қараң. Қунназар аға, бурын усы үйден жарма ишпей дағысатуғынбедик, түўе, хәзир ортаға қоятуғын шигин зағара таппай отырсаң, шигин зағара-а. Бизлер келгели бери Сәхәргүл кишем қашып жүр, қашпай не қылады қысынып баратырса!

Қунназар ҳәр кимге бир жалтаңлап үнсиз отыр. Ондағы үнсизликти Алланазар түсинди. Үндегенде не дейди, басшыларды жаманласын ба! „Әне-е, Қунназар, — дегенди өзи де үнсиз түсиндирди. — Дурыс айтып отыр булар. Усы гәпти баслатпаў ушын азаннан берли Шымбайда қалай оқығанлығынды айтқың келмесе де тайсалақлап айтып отырғаныңды да түсиндим, бәри бир, онын менен айтылмай қалды ма бул гәп! Аш қулаққа ўаз жақпайды. Бир исласын етиў керек, не исласы бар бунын?! . . .“

„Түсинип отырмаң, Алланазар . . . партбилетти қойсақ та, сотланып кетсек те, дән жыйнамаў керекпеди

әлле . . . Оның менен, басқа биреулер жыйнар едиде ғы . . . улыўма дурыс ислегенсең. Өйдейин десем, басқа жақларда дақыл болмай қалды деген хабар шыға бермейди ғой, бала . . .”

Қатты ойланғандағы әдетине гөре Қунназар ақсақал сақалын қайырып жалмамақшы еди, гүзелген сақал ләбине жетпей қалды;

— Жолдас иним, — деди өлпең дауыс пенен басқаларына да тийисли етип. — Мал баққан шопан менен ел ағаларына ҳеш қашан жақсы ат жоқ. Бул халық бир ўақытта Маман бийди де көк ешекке терис мингизген, Алланазардың орнында өзинң болғанда не қылар едиң иним Базарба-ай, Қудайбергенниң орынында сен не қылар едиң Жаңабай иним? Қудайбергеннен жақсы бир илаж көре алатуғын болсаң сени-ақ баслық я орынбасар етип қойып көрейик, не қылар едиң сонда, айт, қәне нним? Мениң орнымда ақсақал болғанда сениң қолыңнан, я басқа не қылар еди, иним Базарбай, Муратта турған не бар? Планға сүйеп салды қылып: „гегирдек планды толтырғанда патша да орнынан қуламайтуғын еди“ дегенде не айтпақшысаң; тағы аўдарыспақ жасамақшымысаң! — деп еди, Базарбайдың қылай көзлери түйилген пышықтың көзлериндей атласып сала берди. Сөйлейин депкиятыр еди, „қой, қой, гәпинди қой, гәпинди қой, кеңес сөз еркинлигин берди, деп аўызыңа келгенин қайтармай қуса берме!“ деп ақсақал қолларын сермелеклеп сөйлетпей тасладыдағы:

— Бир күн аш болдық, деп, хўкиўметке тил тийгизиўге болмайды, — деди сыбырласа да нықлап, — онда әкемиздиң қәбирин кесеклегендей боламыз. Жер берсе бул хўкиўмет, хуқық берсе бул хўкиўмет, қатынсыз қатын алалмай жүрген пилтабанлар ушын қалың малды бийкар етсе бул хўкиўмет, дийқан кетпеннен қутылсын деп, тракторын ҳарлатып шығарса бул хўкиўмет, буның несин сен патша менен салыстырып отырсаң?! — деп Базарбайға қайта топылды.

— Бай-бай, Қунназар аға, аўызымнан бир шығып кеттидағы! Мен бир хўкиўметке қарсы гәп айтып атырман ба?! — деп қашқалақлады. Мурат от берди.

— Жаңағы гәпинң хўкиўметке жағатуғын гәп пе, әлбетте, қарсы гәп!

— Мура-ат жа-ан, — деп жымыйып күлді Қунназар ақсақал, бунысы „сөзинди биреу сөйлесе, ауызын қышып бара ма“ дегени. Муратқа ауызын сыйпалатып, аяғын көшіртіп болып, ақсақал тағы Базарбайды дыққатлады; — „Мал ашыуы жан ашыуы“ деген, ашыу менен ауызыңнан шыққанын билип отырман ғо-ой, Базарба-ай, „аш урысқақ, арық тырысқақ“ дегендей шегіңізден шыртылдай бермен, түүе. Хүкиүмет деген түби айналып келгенде үлкен бир хожалық, сен де бир баласың, биз де баласымыз. Қай баласының ашы менен тоғын хожалық баслықтары сенің менен меннен жақсы биледи, бизден алса, бизден-хәм ашырақ бир баласына береді. Биз ашырқасақ, бизден тоғырақ бир баласынан бизге сүйистиреди. Есиңізде бар шығар, баяғы жылы Лениннің ашларға балық соратқан хатына бола, ким ғәлле, ким пул дегендей, хәр ким тапқанын узатты. Енди солар...

— Ақ көрпештің унлары, тракторлар, — деп едиреу, Жолдас:

— Тракторды солар жиберіп атыр ма? — деп таңланды. Құдайберген:

— Солар жибермесе, Шымбайыңда трактор зауытын дүкилдеп тұрған шығар, жүдә! — деди тикленип — Сен Жолдас шундыйтып, билсең де садасырай береді екенсең-әй, қой, гәппинди, мына сөзди тыңла!

— Пай, Жолдас аға, деймен-ау! — Азаннан бергі Базарбай билгишсинди: — „Алаған қолым береген, береген қолым алаған“ дегенди билмеймисең, ақыры!...

— Әне-е, Базарбай иним, жаңа-жаңа жөнге түстің! — Алдындағы дастықты ысырып таслап тикейди Алланазар, Жолдастың „билсен, азанлы берли журтты күйдирип нағып отырсаң?!!“ деген гәпи айтылмай ауызында қалдыдағы Бийбала шулғынды: — „Хүкиүмет“, дегеннен шығып отыр бул, „хүкиүмет алды“ дегеннен шығып отыр. Ал, хүкиүмет алғанда ким алыпты? Бұрынғыдай Николайдың, я Хийұа ханның хазнасына апарып төгіп атырған жоқ хеш ким. Бәри орталық қазынада. Орталық қазына өзлеримиздики, хәммеимиздики. Бир колхоздың адамы болғаннан кейин, биримізге бириміздің сирә жатлығымыз жоқ, бәриміз бир коллективтің адамымыз. Барлық колхоздың колхозшылары, ісшилери бир районды, хәмме район жәмлесип, республиканы, республикалар аўқамласып пүткил кеңес

хүкиўметин бир коллективке жәмлестирип қойыпты. бирадарлар. Соны түсиниң, шақамыз мың болған менен түбимиз бир, бир тамырдан қөрек етемиз, алағаўданлық жоқ. Биримизде бар болса, биримиз алысамыз; „коллектив“ деп қысқа күнге қырқ айтып жүрген сөзимиздиң де ҳаслы мәниси солдур, бир адамның баласындай болмақдур, бир адамның баласы болмаған немиз қалды...

— Гәпицизди бөлейин, Алланазар, „сен тур, мен айтаман“ болып кетти демегейсиз, — сөзди Қунназар уластырды. — Дурыс айтып отыр Алекен, биреўдиң ғамын биреў ойламайтуғын, ҳәр ким көмешине күл тартатуғын заман өтип кетти. „Өзим аман, басқаны қудай сақласын“ деп те отыра алмайсаң. Басқа түспесинаў, бир мысал ушын айтып отырмандағы, түү мына шығысымыздағы алтай я яқутқа, мынаў қубламыздағы әзербайжанға, я мынаў жақтағы белорусқа ғайры елден биреў шыбық тийгизсин, „ол әзербайжан, анаў алтай, анаў тағы басқа, өз үйим аман“, деп, қол қаўсырып отырғаныңды көрейин, уясы түртилген ҳәрредей хәммемиз бирден гүү бас саламыз-ә, өлемиз-ә қолында. Мен тек сирәдағысын айтып атырман, оның жолы армаған. Оне-е, сол бир адамның баласы болғаның, Базарбай иним, үйиң басқа болғаны менен уяң бир, шаңарағың бир, тағы қара шаңарақты түсинип жүрмен. „Ұатан“ деп түсине берин, „шаңарақ“ дегенимди. Гегирдегиң басқа болғаны менен, мәжиң бир. Жолдас ғошшым, бәримиз бир шаңарақтың мәпин ойлайды екенбиз, „мынаў меники еди, меннен алып неге анаў биреўге берип атырсаң“ деп, шатқаяқ ура бериўге болмайды. „Биреў хәмме ушын, хәмме биреў ушын“ деген сүренлерди сонша қызыл таўарларды заялап, мәзи туў етип көтерип жүргенимиз жоқ. — Жолдас „уқтым“ дегендей, шойын қара жүзинен аппақ болып патлайып турған адырақ көзлерине ойшаңлық ендирип, үнсиз бас ырғай баслағанда әлле бир нәрсе ойына түсип, тап ҳәзир айтып қалмаса мәхәли өтип кететуғындай Қудайберген шундый шонтаң етип басын көтерди де бармағын шошайтып.

— Бул ўарра-ўарраның бәри жекке меншиктен келип шығып отыр. Шу мени елеберин ўәлий дейсизлер, мен шу баяғыда-ақ айтып едим сизлерге, шу жекке меншиктің бар ма, ийнесинен сабағына шелли ғамзым

орталыққа урыў керек, — дедим, шунда сизлер бүйреклеринизди бүлкілдетип күлестиндер, хәзир және тағы мына маңлайы қатты күлейин деп отыр, несине күлесен, Хәккелек! Яқшы, сен күле бер, сени қойдым, басқаларыңа айтып отырман шу гәпти; әне шунда мениң айтқанымды қылып, хәммесин орталыққа урғаныңызда бүгинлиги аш та, тоқ та болмай жақ еди, хәмме бир болажақ еди, кешегидей хәр қатынды тоңқылдатып жыйнамай, складтан ғана апара қоятуғын едикдә, ўах-ўах, несин айтасаң буның! Коммунизм де дүзилип ғана тур еди-аў, тур еди-аў . . .

— Социализмди өтпей коммунизм болмайды-ы, Құдайберге-ен! . . .

— Олай емес, Алланазар, Сайымбет айтатуғын еди-ғой, ақыры „капитализмди еки путтың арасында қалдырып, социализмге ырғый жақбыз . . .“ деп. Неге шунда бир „хоп“ дегенде бирден коммунизмге-ақ ырғыўға болмайтуғын еди?! Сизлер шунда мениң гәпиме түсинбей қалдыңыз, онда сен жоқ едің Алланазар, мынаў Қунназар бар болғаны менен неғрамытный еди, хәзиргидей ғрамытный болғанында ма . . .

— Құдайберген аға, ғрамытныйыңа түсинбей қалық . . .

— Бул, орысша, түсинбесең түсин, Базарбай, коммунизм мәхәлинде хәмме бир тилде сөйлеўи кереклигин билмейсең, ақыры. Мынақара, коммунизмде сирә гилге түсинбей гүңелектей болып қалмайын десең, усы бастан бир сөзден үйренип бара бер, шунда да жылына үш жүз алпыс сөз билип аласаң, үш жүз алпыс сөз бенен, ҳо-о, билесең бе, луўбой орыс пенен мәселе тартыса аласаң, түсиндің бе шуны!

— Түсиндим, Құдайберген аға.

— Түсинсең, бопты, қарсы даў ура бермей, хә шундийтип, пәкизе тыңлап отыр, мен жаңағымды айтып алайын. Ал енди хәзир ғрамотныйсаң, Қунназар, мениң шундағы айтқаным енди ақылың жетисип өкинип отырсаң ғой, хә!! Дүзиў керекпеди шунда бирден коммунизмди, хә?!

— Оның ушын, Құдайберген, алды менен коммунизмнің ғәрежетин топлап алыў керек, — деди Қунназар салдамлап.

— Топланбайды ғәрежет. Хәмме тапқаның тышқандай үйине тартып атырған заманда ғәрежет қалай топ-

ланады, оқыуың керек тағы да, еле хәм неграмотный-саң, Қунназар, хәмме өз қулқынын ойлап жүр еле...

— Хеш ким көмешине күл тартпайтуғын, коммунизмде жасай алатуғын етип тәрбиялауымыз керек жаңа адамды, Құдайберген.

— Шу адам тахмийиннен қандай болады? — деп қызықты өзинен өзи Құдайберген. Сондай бир танысы табылса, еликлей қоймақшы еди. Бирден Қунназар да „тап, мынандай адам“ деп хеш нәрсе айта алмай қалды. Еле ақсақалдың ауызына үңилин отырған Құдайбергенди:

— Мынаңқара, Құдайберген, — деп, Алланазар өзине қаратты. — Коммунизмде жасайтуғын жаңа адам толық сиясий билимге ериссе тап сендей болады, сен, дерлик тайын адамсаң!

Хәмме дуу күлисти. „Яқ, шыным!“ деди Алланазар.

— Мен тайын емеспен, — деди тап биреу хәзир арбаға салып әкетежақтай қолларын гөлегөйлеп, дым күлместен Шундый. Алланазарға да тап усы гәп керек еди, сорады:

— Хе, неге тайын емессең?

— Бириншидеп, — Шундыйдың шунатайы бүгилди, — еле орышамды үйренип болғаным жоқ, кемпирим дым сызбайды, қартайғанда оның бир өзін буюқта таслап кегиу де қыйын, аяйды адам маңлайы қатыны! — Адамлар үнсиз бүлкилдесип күлисип атыр, оның менен Шундыйдың иси жоқ, тағы бир бармақты кемитип таслап; — екиншиден, — деди дауысын ирилеидирип „айтажағым усы“ дегендей. — Мен де мынау Жолдастай неграмотныйман, тап жақында ғана газеттен оқыдым: „Китапсыз билим, билимсиз—коммунизм жоқ“ депти Ленин. Мениң китабым да, билимим де жоқ...

— Әне, әне, жаңа тоқетерине келдин, — деди Алланазар. — Бизлердин бәримиз де тап өзіндеймиз, бәримиз де тайын емеспиз еле, хат-сауат танығанмыз бенен биримиздин де илимимиз жоқ...

— Илим-хикметти билим дәретеди, Ленин соны айтып атыр-ау, хә, пах, гәп болғаныңа! — деп Базарбай малақайын оңлап кийди.

— Коммунизмнің әнжамын да әуел-ха адам, қалаберди, илим-хикмет дәретеди.

— Ол қалай, Қунназар аға?

— Мынаңқара, бул былай ғой, Мурат, илим-хикмет тракторды дөретти ме, дөретти, от арбаны, айырпаланды, патефонды, шайтан арбаны не қыласаң? Хәзир қазыұды өзи қазатуғын ескибатыр деген киятыр. Бир өзи жүз белдардың қазыұын қазады, бизге сөйдеди муғаллим.

— Пах, атын да таўып қойған екен-ә, „ески батыр“, дәў шығар...

— Дәў болса дәў шығар, көргенимиз жоқ, „шөмишинин дәстеси бес қулаш, хәр гүрегенинде бир шөмиши он арба ылай атады“ деди бизге...

— Ыәй, я-ғә...

— Еситкен қулақта жазық жоқ. Хүкиўмет айтса, бәрине исенбек керек, — буның дегенинің бәри болып атыр...

Адамлар қапталларынан малақайларын излесип, қайтыўға қайымласа баслады. Қунназар еситип келгенлерин уқтырғанша асықты. „Жаңағыдай гәплерден геллесин биротала тазартпақ лазым булардың, булар да биреўлердің геллесин тазартып..."

— Әне-е, Қудайберген, — деди өзін өзи мақуллап. — Қазыұынды машин қазса, жеринди темир сүрсе, қаразынды темир айландырса, пахтаңды да темирге тергизсе...

— Онда бизди „өлди“ дейбер, қарап отырған қамақтан яман бизге!

— Қарап отырмайсаң, Қудайберген, темирдің тигии ким басады!

— Оған және билим керекдағы!

— Қаўўа, билим керек! Билимсиз қайда? Шамды да билим жағады...

— Жоқшылықты ким көреді? — деди Базарбай. — Буны да темир ме?

— Жоқшылық дегениң арпа писикке шекем, оннан соң оны да ҳеш ким, ҳеш қашан көрмейди. Соған шекем шыдаң, соған талпының...

— Неге!

— Тоқшылыққадағы!

— Ал, онда талпындық! — Хәмме орынлы орындарынан турды. Тоқшылыққа талпынғанлар жоқшылығын умытып, ғаўқылдасып баратыр;

— Ескибатыры қазыұын тезлетип, суұды мәхәлииде жеткерсин, көрейин жүўериниң писпегенин!

— Апрельде ек, писпей дақыл қалар ма? Суұ июньде келеди-ә.

— Бәри соның қырсығы, болмаса, „бес қонаққа“ шекем, ҳоо . . .

— Қунназар аға менен бир урысарман деп келип едим, болмады . . .

— Буның бәринен де Есбергени зор ма деймен! Планды еки күнде бежерди-ә! Көрпесиниң пахтасын қосса-да . . .

— Бу, шарықларды сорамаймыз ба?

— Үндеме, бәле-қада шарық пенен кетсин! Акти жаман буның!

— Ҳаўўа-әй, бала. Есекең „мениң қолымдағы акт емес, сениң жаның, ГПУ ға тапсырсам, букәраның суұын ишпейсең!“ деди маған.

— Қорықпақ керек, дурыс айтады. Мен де айтқанына жортып жүрмен. Акт емес, бәле болды, меншигин де маған тәктирди.

— Бай-бай, мен бир арба қаңыратпа жыңғыл әкеліп бердим.

— Маған „тисицнен шығарма“ деп еди, айтпасам болмас . . .

27

— **Х** әй, мусылман, қайдансаң? — дейди Орынша бир қысым құрт я торақ услатып атырып. Келиншектің баяғы өзиниң қалай келгени есине түсіп, жүрегін зырқылдатады, азған, тозған аламан, аштан талықсып, жолда қалып атырғанлары көз алдынан кетпейди. Мынаўларды аяйды. Қалаберди, бизиң жақтан келген бармекен, бар болса, сорайыншы, пәленше-төленшелердиң күни не болды екен, ол жақ жөнлестимекен, соны билип алайын, деген де үмити бар. „Таныс-тамыр шығып қала ма“ деген үмит пенен дийўаналарға биримлеп қарайды. Кеўлине, Қызылда адам қалмай бәри аўып киятырғандай, қәлеген адамын излеп, таўып ала беретугындай.

Бүгин де таңнан турып, айран-шалабын ишип дегендей Есиркеп екеўи жаңа есиктен шыға бергени, дийўана қақ ете қалды.

—Мусылман, қайдансаң? — деди әдегине гөре Орынша
—Дийўанадан жол болсын соралмайды! — деди дийўана қырсығып. Соң:

— Әй, Орыншамысан! — деп қыйғырып жиберди.
— Анаў турған Есиркеп пе?

Қазалыдағы қайын ағасын.. Есиркеп биринши болып таныды. Булар бери кеткенде бул қойы бес жүзден асып, жаңа шығып киятырған таза бай еди.

Есиркеп шоршынды, ишке қашарын да, аткөнекке қашарын да билмей албырады. „Жаңа аўзымыз асқа тийип, қарынымыз қалыққанда қарасы жуқпаса болар еди!“- деп қорықты. Орынша даўыс шығарып жылап жиберди.

Есиркеп бул кәрадан узақласқанша асықты. Жылдам-жылдам басып артына қарай- қарай аткөнекке қайқайды.

Келген соң да қайнағасы изинен қуўып келетуғындай қарсы дәруазаға қарай берди. Орынша кешигип атыр. „Оған не болған-әй!“,...

Күн шыға Гүлзийра менен Созанай сыйыр саўыўға келди.

—Орынша қайда?

—Хәзир келеди, — деди де ис пенен машғул бола берди. Кеўили алғаў-далғаў:, „ағайинниң қарасы жуқпаса болар еди!“...

—Әй, Есиркеп, өзи саўа ма, я мына Орыншаның сыйырын да саўып кете берейик пе?

—Саўа берсеңлерши, сеники- меники бар ма, түбимиз бир болған соң!

Орынша қатынлар сүтлерин тапсырып кеткеннен соң келди. Жылап-жылап, көзлери қызарып кеткен. Есиркеп оннан неге жылағанын, жаңағының не қылғанын сораўдан қорықты, ол да өзлигинен айтпады. Басқа да адамлар бар еди. Есиркеп хаялынан аўлақлаў жүрийге тырысып бақты. Ол жақынлап киятырса, я бузаў қуўып кетеди, я былай қыйсаяды.

Бири пуўын бурқыратып, дәрис алып шықса, бири арбасын босатып киятырған. Әйне жүз төгинниң ўақты болғанлықтан бригадири ме, баслық-өндиристи ме, бәри усы жерге жыйналады. Ақсақал, парт-ячейка, батрачкомлар да күниге бир соғып, жол-жорық берип, истиң барысын бақлап кетеди.

— Өгизлерің қалай, Құдайберген? — деди Құнназар ақсақал белди ийесине беріп етырып. — Жүр, барып бір көрейік-ши, күн енді бір жылт етті, бәхәр келеди...

Сейісхана оғыры үлкен еді. Ишинен жүкли арба емин-еркін айналып жүре береді Дәрұазадан киргенлер Орыншаға туұ алыстан, кип-кишкене болып көрінеді. Есиркепти шақырып алып, Құнназар ақсақал бір нәрселерді сорап атыр. Құдайберген шундый да шулығынып бір нәрсе дейді. Алланазар бийбала сатып алып деңгене ететуғындай өгизлердің саұырсын сыйпалап көріп жүр. Есиркеп Құнназарға бір нәрсе деп атырғандай түйылды Орыншаға. Теперишлер берман жақынлаған сайын, бір урлығы бардай, келиншектің жүрегі дүрсилдеп сала берді. Мине, олардың ғаұырлысы да еситиле баслады:

— Он бес жуп өгизің аз, Құдайберген, — дейді Құнназар.

— Орысларда „тракторға исенип атыңды арықлатпа“ деген нақыл бар екен.

— Аз емес, сүрімде фермедегі мықты өгизлерден де алдырамыз...

— Сөйтермиз, — дейді Алланазар..

— Мынауларының жаны тыныш демесең, еле көтерем.

— Үш мезгил от пенен тур, жемсиз мал семире ме? — деп атыр Шундый.

— Жем жоқ, Құдайберген, мал түе, хәзир адамдар қайғы. — Бул Алланазар, — „халұа, халұа“ деген менен ауыз душшымас. Бары менен базар етебересең. Қайткенде де сүрімге өгизлерді қуұатлы қылып шығарыу керек. Құдайберген, түсинесең ғой өзің...

— Былай етсек қәйтеді, Алеке, — деди Құнназар—. Беретуғын жемиміз болмаған соң буларды байкап хәлекленбейік. Үш мезгил боянға да таңбайық, ауыл арасы быршылдаған от, өз аяғынан жүрген мал қарнын тойдырады. Қолына мылтық беріп, бір адамға бақтырып қойыу керек...

— Мен де соны айтажақ едим. Сөйтеіік, Құдайберген. Шопаның мықты болсын, уры-ғар көп. Мынау ким?

— Орынша ғой, құдай алсын буны!

— Неге жылап тур, Есиркеп? Ясен бір нәрсе дедің

бе? — деди Қунназар. Есиркеп гибиртиклеп қалды Соң „урлығы бар,“ деп мыңқылдады.

— Көптің затын урлауға болмайды-ы! — деп қойды Құдайберген.

— Не гәп, қызым? — деди күтә әлпайым ғана Қунназар. Өзи келгенде усы адамның қаншелли жақсылық ислегени, ағасына да жақсылық ислесе, бир усы адам ислеуи мүмкин екенлиги есине түсе кеткен келиншек аўызы мүйешленип-мүйешленип турдыдағы, бирден еңиреп, ақсақалдың мойнына жабысып солқылдады, хеш нәрсе айта алмайды. Шапанға жумбай-жумбай жумалаған жып-жыллы жас тамшылары ақсақалдың жүрегін елжиретип, кем-кемнен бийтақат етіп баратырғандай сезилди. Есиркепке қарап ақсақал: „не гәп?“ деди...

— Ұай, бир, кулак ағасы аўып келипти...

Хәмме бирден сазырайсып қалысты. Жым-жырт. Тек Орыншанын солқылдысы ғана еситилди, ақсақалдың көкірегін солқылдатқан солқылды...

— Бала-шағасы бар ма?

— Мен билмеймён, — деп қыйпақлады Есиркеп ақланғандай, — сөйлескен жоқпан, өзи қалып еди...

— Бир ғана жалғыз иним қалыпты, — деп дауыслап жиберди ҳаял. — Басқасы түүели менен жолда қырылыпты...

— Баласы болса, қыйын екен. Баласы кулак болар, дейсең бе Алеке?

— Қайдем, Қунназар, қайдем, буған мениң ақылым жетпейди...

— Қой, жылама, қызым. Ел елшилигин етеди, хәзирше бола тұрсын...

— Ұай-ұааай, ала-биле меники өлер ме! — деген. ашшы дауыс сейисхананың туў арғы қараңғы жағынан шықса да қуйқаларды жуўлатып, Қунназардың сөзиниң артын айттырмай таслады. Турған шап, турған шап, хәмме солай қарай жуўырысты, барса колхозға тапсырған сыңар өгизи теңкейип өлип атырдағы, Назарбай бас ушында аш бүйирин таянып ұай-ұайды салып тур. Қайдандур, апалақлап, Есберген де келип қалды. „Хәй-хәй, ұай-ұайыңды қойсаңә! Буның бир жөнин билип алайық!“ десе де: „журттың онына жабыспай, бул көр құдай, ала-биле меникиниң силесин қатырғаны

неси, ұай-ұай!“ деп, қасла қояр емес еди, Алланазар келип, көкірегине түйіп жиберди:

— Хә, пәдерине мың нәлет болғыр, тур, жоқ бол! Бул не шарбаяшылық сеники, уят, абырай қайда! — деп дауысын екшесе:

— Машақаттан бир қутылыпсаң! — деп кек етти дәрис толтырып атырған арбасын таслай берман жууырған Базарбай қылай, дәрис тасып атырған басқа арбакешлер де жыйналып қалды. — Бир қутытыпсаң, машақаттан! Өзиңнің өгизиңе басқа өгизлердің алдынан отты урлап берип, бүлип жур едиң! Қой деймен, белинди беккем буу!...

— Өлсе колхоздың өгизи, қойсаңә!..

— Ким айтты, усы гәпти, әкеңнің!..

— Тасмаңлайдың қарам қатқыры кимге қайыр берсин!..

— Тоқтаң! — деди ортаға Есберген шығып. — Хәзир Шыразды қамаққа алың! Не бағып жүр ол, түнде биреу келип, өлтирген буны!..

— Хәй-хәй, Есберге-ен! — Қунназар бас шайқады. — Сениң менен биз абайлап сөйлемесек, болмайды, айтып турғаның баслықтың гәпи емес, оған хәр өгизди түни менен көрип шығыу тапсырылмаған. дәрұазаның алдынан былай табжыла алмайды. Не қыламыз Алланазар, Шымбайға адам жиберемиз бе, кәмсияға?..

— Оннан соң, дағдағасынан бинәй өмиринде шыға алмайсаң! „Зыян шуқыры толы“, көмиң де таслаң-дә!..

— Бул партячейканың гәпи. хә! — деп пәтленди Есберген. Апалақлап келип қалған Шыраз да „әжел қудайдан-дағы“ деп атыр еди. — Әжел сеннен келсе, меннен көрме! — деди қышқырып Есберген. — Мен баслықпан, мал ушын мен жууапкермен, анықлансын қалай өлгени!..

— Анықлансын, анықлансы-ын! — деп еңиреп жиберди бирден Шыраз. — Анықлансын Кунназар, мынау Есберген болмаса мениң түбиме дуз егеди.

Биреу былай деди биреу былай деди, өзинен өзи қууысланған Сыдық: „Жаман атын қасқыр арқалап, ирәхәтин көрер түлкилер“. деген екен, баяғыда бир масайық! Мениң бурыннан бир жаман атым бар еди, Есбергеннің көзи маған шақшыйыңқырап турғо, қудай урсын деген менен қудайға инанбайсыз, дуқтырға инанасыз, шақыртың дуқтырды, қолайлы бала бол-

маса, өзим-ақ барып келейин, қулласы, анықлансын, жәмәәт, бир түлки өлтиргендур, жаман аты бизге қалар!" деп, дуўры өзине қарап еди, бул көз қарас Есбергенниң өңменинен өтип баратырғандай туйылғаны соншелли, көзин былай тайдыра қойды.

Ұарра-ұарра, биреўден биреў көриў төбелеске бара жазлап, көмилиўге қарар етилди. „Аткөнекке көмилмесин, ийисин маллар алып, өкирип шығатуғын болады.“ деди бириўлер. Сөйтип, Туўбайдың ақ ырашына қасына Есиркепти алып барып, жылап турып көмип қайтты Назарбай.

Базар „Әззилер бабаға“ перзент тилеп, түнеўге кеткен, үйде жалғыз, айдың жақтысы айнадан жылыса бергенде аштан-аш жатқан Назарбайдың ядына бағанағы өзи көмген бир арба тегин гөш елеслеп кетти де „ҳарам өлсе, не бопты!“ деп, белин ала шықты.

Ырашқа жақынлағанда жанып турған от көрди, „лолылар от жағып отырған ғой,“ деп еди, жақ, өгизиниң етин отқа көмип жеп отырған посқыншы—диўаналар екен. Көринсе өзин де жеп қоятуғындай тас-таса менен тура қашты...

— Буған қалай ескертсем екен, ашықтан ашық кеттиҒо! — деп, өрден ыққа аўнап, сөгинип атырған Есбергенди кирип келген Шыраздың даўысы өрре турғызды: — Есик тәмбили едиҒо, қалай кирдиң?!

— Әрўақ деген кире береді! — Соң, бири биринен қорқынышлы тапсырмаларын берип, шығып кетти. Қабақ өзін өзи мушлады, күшенди...

28

Мәхәл шаңқай түстен аўып баратыр. Атларына бир-бир баўдан от таслап, ғәси дүмше қойып, ғәси шылғаўын кептирип, түсленип атырған онлаған арбакештиң арасы уллы ғаўырлы. Шигин зағара қыздырып отырған Назарбай ақ пақсаға арқасын берип отырған Базарбайға:

— Қалай, қылай жора, ақ қатынның түслик жармасын сағынбадың ба? — деди. Базарбай түйилген пышықтай көзин алалап, мырс етти:

— Әй, Назеке-ай, несине қысынасаң, „биреў еди хәңгилим, екеў болды шәңгилим“, Шундыйды көпси-нип жүрсек, Есекең еселеңкиреп тур-аў теперишликти;

Әне, усылар сау тұрса, ендиги жылы қойыуырағын ишесең!

— Ендиги жылға жетпегей булар! — Шылғауын шулғанып атырған көсе сөйлеген — Туқымлық мәшти тықырлады қабақтағы. Қәне мәштиң планға өтпегени! „Мәш, жүүери, тары, лобия ғәллениң кулагы: Пахтаның суұын ишеди, дәрисин жейди, бәринен яманы шулбуның — пахтаның анызын алып қояды, әри планға өтпейди, ғамзым сапластырмақ керек шуларды!...“ деп шундыйлап шықты-ау тилиң темир пешке жабысып қалғыр!..

— Көсениң ғарғысы жаман, хай, ғарғама!...

— Өткен жылы да урлап-пурлап егип едик, — деп гәпти бөлди арқадағы ауылдың Палым дегени, — Мәдияр көрсе де көрмегендей болып өте берип еди. Быйыл Есберген баслық болып тұрса да Шундый менен бир саздың бөзи, ондырмайды, жулып таслайды.

— Ектирмейди, дегенде паллауызың жыртылып кетер жүдә! — деди Базекен. — Мынау „жулып таслайдының“ басын ауыртып атыр ғой еле, хим, егип көр!

— Оған шекем келер Мәдияр. Оқыуы питип қалған жоқ па? Үш ай...

— Жибермейди. — Аспапый цифрдан урды Жолдас қара. — Ташкентг өзине алып қалады деген гәп бар. Оқытып-оқытып жибере бере ме Ташкент!

— Алса алып қалақояр, — деди көсе сақалы ғаулап баратырғандай ийегин сыйпалап. — Ондай баслық Ташкентке де керек. — Азанлы берли гәпке араласпай отырған Узақбай туұысына шыдамай турып кетти:

— Әй, сол Мәдиярың өлген шығар! „Жолға шығаман“ дегени қашшан!

— Сөйдеп еди Шундый, әй, өлген, — деп бас шайқады Назарбай. — Самарский жөликлер базарлығын басып алып, пойыздың айнасынан зыңған...

— „Ириген ауыздан шириген сөз шығады“, — Базарбайдың дауысы. — Сол дәуиң сирә поездың айнасынан сыя қояр жүдә! Қапысына сыйса да...

— Хау шырағым, — деди шертимекленип „Күйик көпирден“ жақында өтип келген Өтеген шатаяқ. — Поездың айнасынан урылар түйени зыңғытыпты-ә!

— Әдеп пуштарлаған ғой, — деп турып, — әй өлген-ау! — деди Узақбай бийұмитлик пенен қолын силкип. Базарбай жин көзленди:

— Орыс-герман урысында сонша мылтығы менен немис өлтире алмаған оны! Сениң самарскийлериңе күш берер жүдә, тап сол өлген жоқ!

— Өлге-ен! — деди гәптен утылыўды жек көретуғын Назарбай арқадағы арба жолға көзин гөлегөйлеп қарап турып. — Анаў биреў не арба? Анаў бөгенек пе, жанағаш па? Орысы арба, ҳаў, бери жүрди ғой! Турайық.

— Өл қорқып, қатинек! — деди „Мәдияр өлдиге“ тырысып отырған Базарбай, — ҳаў, атлар отын жеп болсындағы, келгенде жаныңды ала ма?

— Арбакештиң қасындағы, қойып тур, Мәдиярға усай ма?!...

— Ҳаўўа Мәдияр! — деп бақырды Узақбай. — Айттым ғой, өлген жоқ!

— Өлим, мен айттым өлген жоқ леп! — Базарбай қараса, Назарбай қашып баратыр, изинен бақырды: — „Өлди“ деп болып, қашпа қатинек, әй!...

Көзине Айсултан, алынажақ сүйинши елеслеген соң Назекең тоқтай ма?...

Бәриниң де арбаның алдына жуўырысқысы келсе де: „жарамсақ дер пәленше болмаса төленше!“ деп биринен бири бегликті бир ели арттырыңқырап хәңкийисті. Арба тәуір-ақ жақынласып қалды.

— Анаў арбадағы не, қой ма, Базарба-ай? Қой әкиятыр...

— Алыпсаң қойды, шошқа-а! — деп бақырды Базарбай. — Әне, тумсығы менен дүкип атыр баслықты! Бай-бай, баслық қолын ҳарамлады-аў!...

— Шошқа емес, шошқа болғанда қолын ура ма? — деди Жолдас ҳаўлығып.

— Көзиң ғуллығылықтың уясы ма, Жолдас а-ғаў! Ҳаў анаў шалғамның түбиндей дөңгеленген тумсығын көрмеймисең? Қалай қол алысамыз енди?!!

— Аллабәрекелла, бизиң ат үзди!.. — Жолдас ишке жуўырды. Шат аяқ:

— Онда бизикин де үздиреди ғой, — бул да изинен кетти.

— Аллабәрекелла, дүмше отта қапты! — Палым қашан күли қалған, төрт кесектен қаланған ошаққа жуўырды. Дүмше соники еди. Арба жақынлаған сайын әжел дөнип киятырғандай апалақлаған Узақбай:

— Өөөө-өгиз үзди, Базарбай! — деп былай қыйсая бергени, шап берип:

— Қай гөрге барасаң! — деди қаша алмай қалған Базарбай бір өзи қалса қорқатуғындай. — Турасан қасымда! Хә көсе... тапжылдың болды, жабаны жибермен изиңнен! Тоқта деймен, хәй көсе! Сен усы жерде тур, Узақбай, мен анау көсени ондырмайман! Тоқта хә тоқта!

— Хә, не менен шанышасаң, жабан мында қалды ғой!... Не менен шаншады? — деп сорады арбадан ырғыған Мәдиярдан. — Апарайын жабаны, тоқтаң!

— Мундый-мундый бола, айырны апар, — деп күлди арбакеш татар.

Узақбай апалақлап баратырып, дәрұазаны илип кетипти. Баслық „дәрұазаны ашың!“ деп даұысласа да хеш ким дарыр емес. Шарбақтан мойынын қылтыйтып қарап турған Базарбай: „Бай-бай, Жолдас аға, бул баслықты таслап кетиу ушын келген арба емес, усы колхоздың доңызы! — деп қапылтты. — Сен баяғыдай қой әкелди дедиң-ау! Әкелди ақ қой!...“

Арба ишкерледі. Татар жигит: „ярый-ярый“ деп жүріп, арба туұарды, атларды шығарды. Баслық билди, ерси де көрмеді олардың қашқанын, күлмеді де. Хайуан ырғып кетпеуі ушын арбаның қутысына суғылған жан ағашларды арбакеш пенен зыңғытып таслап, арбаға минди. Баслықтың қонышларын, дизелерін дүкип хадал жерин қалдырмай атыр. Адамлар қызығына қарағысы келсе де, уялса да жақынласты. Алыстан ғаұырласып сәлемлесті. „Қушақлап зыңғыта бергенде қәйгеди?“ десе, „Аяғы сынады ғой!“ дейди биреуі. „Қушақлай берип, ол сениң бир сәудигнің шығар!“ деп атыр еди Базарбай қылый: „Бул не ғаұырлы?“ деп Қудайберген шундый келип қалды. Түрин суұытажақ еди, арбаның үстиндеги Мәдиярды көріп, күлип қоябердн:

— Уай-боой, олжалы қелипсеңдағы Мәдияр! — деп арбаға қолын созды. Көристи. Негедур, адамлар буған таңланған жоқ. Базарбай, күлместен:

— „Төргкүлде, Уасийлий деген орыстикинде доңыз жедим, майы шыпа болады екен,“ дей беретуғын едиң, Шундый аға, — деди. — Ал, түсирис!...

— Эпер, буяққа, Мәдияр, қойсаңә буларды! — деди Қудайберген бөпе қушақлай жақтай қушағын жа

йып, Мәдияр қәддин бүгип, сыйрағынан услап, бир то-
райды қушақлай бергени, қолғығына пышақ тығылған-
дай бир шыңғырып берди ме де, турғанлар қулақла-
рын басысып, жән-жаққа пытырасып қашысты. Атлар-
ға шекем қулақларын қайшылап, берман қарап, ала-
көзленди. Қушағындағы торайды мықшыйып жерге
қоя алмай атырып Құдайберген:

— Дәрұазаны жабың, оңбағанлар! — деп қырылдап
бақырды. Базарбай дәрұазаға жуұырды. Аржағынан
буның менен дүгисежақ қошқардай болып Назарбай
жуұырып киятырған екен:

— Тез жет! Мәкеңнің базарлығынан бос қалдың!
— деп қыстастырдыдағы дәрұазаны жапты. Ырасында
да Назарбай „үлестен бос қалмайын, бир кәмпит бер-
се де пайда“ деп бар пәрманы менен пәт алып жуұ-
ырып киятыр еди. Өзи шалақурсақ, бараман, келемен,
дегенше қаралай өшип қалған байғустың булдыраған
көзінше Мәдиярдың „ақ қапшық пенен ун алып берип“
агырғаны көринди. Қушағын аша арбаға таслана бер-
гени, ун деп қушақлағаны шыңғырып бир булқынып
берди, жығылған жеринен хәм бир қысым топырақ
алып түргелиўге әдетленген Назарбай шалқайып қу-
лап баратырса да „ақ қапшықты“ жаздырған жоқ. Жы-
ғылған соң әлле ким, негедур, оның ашық жағасының
тусын „шым“ етгирип шымшып кеткендей болды. Өзин
шымшып кеткен торайдың аша туяғы екенін де сез-
беген ол апыл-тапыл орнынан турса анадайда бир то-
рай баратырдағы, туў анадай жерде Базарбай қылай
ишин услап, таўланып күлип тур.

Атларды үркитип, оны он жаққа қашқаны менен
торайдың бәри дәрис намбарда табысты. Доңыздың аты
доңыз, баласы да доңыз, аштың аты аш, бәри де бара
сала намбарға бас салды.

Дәрұазадан гүўлеп балалар кирди. Ең алдында өз
баласы Дәнияр, боласынлы, әкесине тартқан, жасы
кишкене болса да диңгектей, изинде Қунназардың Ай-
назары жумалап киятыр. Дәлибай, тағы тағылар. Тек,
Айсултан жоқ, оның келмейтуғыны да Мәдиярға мә-
лим, кеште де көптің көзинше көриспеўи итимал, ер-
ли-зайып ғой, ақыры, оңашада емирениссе де журт-
тың алдында ениспейди, бийганадай, қарақалпақтың
барлық қатынлары да сондай, оқыған-шоқығаны да.

Дәнияр келип, әкеси менен бир қоллап көристи. Еркеліктен де нышан жоқ, кеуилинің қууанышын күлмсірегенліктен кишірейіп кеткен көзі, жайықтай жайылған ләблери паш етип тур.

— Апаң аман ба, оқыұ қалай? — Басқа гәп айтқан жоқ баласына. Әкесине баласының бойы созылыңқырап кеткендей, басқа сөз айтса, қушақлайын десе, улын қысындырып алатуғындай сезилди. — Айтпақшы, чемоданды аш, кітап әкелдім жораларыңа. Қарақалпақша, жыртпай оқың, төртеу ара, бесеу ара. Қунназар аға қалай, ға бала?

— Жақсы-ы, — деди Айназар. — Бизлер Дәлибай менен Әмет атамдикинде ескибатыр соқтық...

— Эскаватор де. Тағы не соқтыңыз?

— Айырпалаң.

— Жарайды, жарайды. А-ал, сениң ауқалың қалай, Құдайберген аға?

— Мыйықтай.

— Тәнирдің өлиминде! — деди Базарбай бармағын силтеп жиберіп. — Мыйықтай, ғауұа, қыйсық мыйықтай! Қыйсайытқан да өзи! Жаман уста сөйтеди. — Мәдияр гәптің лийкиніне түсиніп, Құдайбергенге енди хеш сауал берген жоқ. „Журтты сөйлетіп аларман“, деп қорықты, гәпти басқа жаққа бұрғанша асықты:

— Сизлерге базарлық әкеле алмадым, бирадарлар. Бир-бир шақмақтан қант берейін?

— Сөйтсе! Аузымыздың дәмин алайық. — Жигирмалаған қол бірден созылды. Үшеу ара, төртеу ара жалаңласып „Оқыұ кітабын“ алысқан балалар да еринлерін жаласып, анталасты. Мәдияр арбақештің орнына отырды да үлкен фанер чемоданды алдына алып, оннан кишкене бир шекийне шығарды. Бала қалтаны таныды, апасы атланарда нан салып беріп жиберіп еди бұған. Ағасына „үйден дуз алып кетсең үйдің дузы тез тартады, шабазым...“ дегенлерін қулағының шалып қалғаны бар. Мәдияр шекийнеден баланың жудырығырдай бир шақмақ қантты алып:

— Мә, Жолдас аға, кишеме апар! — деп еди, бұның жанағы торай қушақлағанлары есине түскен бригадир соза берген қолын тартып алды да:

— Жақ. иним, мына балаларға бере ғой, — деп, көпшиліктен сұуырылып шығып кетті. Тамсанып-тамсанып,

қантқа қарап-қарап, Базарбай қылы да кейін шегинди. Не қыларын билмей қалған Мәдияр;

— Хәй. Базарбай, түсинип турмай. Мә, шекийнеден өзлериңиз ала қойың, мен қол урмай-ақ қояйын, — десе де шақшыйып қарауы менен алыслады. Назарбай еки ойлы болып тур еди, өзинің пайын әлле қашан алған Құдайбергеннің:

— Жемегенлер заққымды жесин, бай-боой, үлестирсең бойма мына балаларға! — деуі мәтдал.

— Бережағың болса, бер, баслық! Неге ынтықтыра бересең бүйтип! — деп қолын созды. — Ямаса маған бер, өзим үлестирип шығайын. Баслық деген ири жұмыс пенен айланысар болар, отырамысаң сол шунатайдай шекийнеге жабадай қолыңды созып, әкел бери!

Медиярдың берген шекийнесин Назарбай былай алып қашажақ еди. „Хәр қашан тамағыңнан өлесен, маңлайы қатты, әкел бери!“ деп, Қуаайберген шундый жулып алды. Соң, хәр балаға бир шақмақтан үлестирип шықты.

Қантқа тилин тийгизиуден ауызынан сууы шубырып салаберген Назарбай Айназарды былай шақырып алып: „Қунназар аға деген бир бес ұақ намазы дүзиу адам. Не қыласаң сен биреудің харам қолы менен услағанын жеп!“ деп, кейип-кейип қантын алып қойды Дәлибай қантын мақтанып, апасына апарып бермекши еди:

— Сен бала, — деди оған бармағын шошайтып Назарбай. — Харам нәрсе жеп барып, Әметтің дүканының пирин қашырасаң! Усыннан устаға айттым бар ғой, сени бинай өмиринде дүканына дарытпайды! Әкел берман қолыңдағыны! Бир тислегениңди айтпай-ақ қояйын, — деп еди, Дәлибай қантыи бергени менен турмай: „Олла тислеген жоқпаң, аға?! Орақ соғып берейин мутқа, уста атама айтакөрме?...“ деп жалынды.

Кеште үйине келген соң Назарбай сууға жууайын десе, қанты ерип кетежақ, жуумайын десе харам, қатты дағдарыстан кейін: „буның ғана пышақ пенен қырыу керек сыртын, әне таптым!“ деген қарарға келди. Тап бир алтын егегендей еп пенен бәрин қырып болып қараса қырындының өзи бир саңурыс! „Буны қалай таслап болады!“ Қыйналды, қыйналды. Ақыры, көзин тарса жумып... таслап жиберди ауыз ғанасына...

Мәдияр Қунназар ақсақалға „сәлемге келдим“ дегени менен әггимениң хәммеси ис жайында кетти. Бийбалада бүгин усыкәрада қонақ екен. Бул Дәуеке болып кеткен Дәулетназар муғаллим менен бирге келип еди. Баслықты көриўден:

— „Жолы болар жигиттиң, жеңгеси шығар алдынан“ деген усы, Қунназар аға, „баслық пенен ойласайық“ деп ырық бермей отыр едиңиз, эне, өзи де келди, — деп қуўанып қалды. — Енди исимиздиң питетуғынына шубхам жоқ...

Дәуеке гәпиниң таўын жаздырған жоқ. Баслықты төрлетип аман-есенлик сорасқаннан соң, сөзин тағы даўам етти:

— Айраншылаған шелегин жасырмайды, жора. Мен бир брак өгиз сорап келдим. Мына Аллһаназар ағаның да ўәдеси бар еди. Бул — Қунназар ағасыз питпейтуғын көринди. Президиумның қарарын шығарыў керек екен. Ячейка секретарын алдымызға салып, бул кисиге келсем: „Бул ис Мәдиярсыз питпейди. Алғанда да малды соның колхозынан аламыз, басқа колхозлардың бес түйирден ғана малы бар, брагы да гөш планына. Бир питкерсе, Мәдияр питкерер, соның менен ойласайын,“ деп отыр еди; сен ғана жақсы келдиң жора. Бурын бир кәсадан болса да жарма-жаўған беретугын едик. Өзиңниң хабарың бар, оқыўшылардың күши менен мектептиң жанына еккен бир жарым гектар жармалық жўёримизди суўық жалпайтып кетти. Сен кеткен соң Құдайберген ағаға шингиригин орып, баўлап, мал отыға тапсырып, питегене бийдай алған қусап едик складтан. Қалтамыздың түбин қаққанымыз қашшан, оқыўшылардың аўызы асқа тиймей атыр. Аш қурсаққа әлип қонбайтуғынын өзиң жақсы билесең...

— Билемен-аў, — деп гәпти бөлди Мәдияр. Бунын „билеменаўынан“ ис питпейжақ па деп гүманланған Дәуеке: „билсең, жүдә бәрекәлла,“, деп, арғы жағын айттырмайжақ еди, баслық: — Мен оқыўға келген Ташкент баслықларынан „биз оқыўшыларға жарма беремиз“, десем, ҳайран қалысып күлисти. Пайтахтың мектеплерине де барып көрдик, ондай ләккилеп жарма тартып атырған мектепти көрмедик, буфети бар...

— Ояқлар бир әлмысақтан бери жетисип қалған

дияр. Ояқтың баллары жарма бермесен-хәм оқыйды. Сонлықтан-хәм илим-хикмет сояқтан келип атыр...

— Ал, бизде жармаға қызығып, оқыўға келгенлер-хәм бар, — деди Дәўеке әңгимениң утырынан пайдаланып, — жарманы ишип болып, қашып кеткен балалар-хәм табылып жүрди, соң-соң оқыўдың мәнисин түсине келе шынтлап оқып кетебереди. „Жарма бермен“ де, бала былай турсын, тап мына Назарбайларың-хәм ҳәзир биринши классқа арза жазып киреди...

— Буның күлетуғыны жоқ. Дәўлетназар иним, жарма берсен ҳәзир басқалар да биринши классқа барғандай. Буның бәри қысылшанлықтан келип шығып отыр, — деди Қунназар шоқ сақалын тутамлап. — Еле қара тамағы ушын оқыса елеберин зағарасын сатып оқытуғын күнлер хәм келер. Бул гәп усы жерде қалсын, мынаў алтыншы аўылдың Өтеген тайпақ басы Шымбайға барған күни маған: „бир сайырды пуллап, қалтама басып келдим, пара берейин десем, мынаў оқыўынан қутқаратуғын адам таппай жүрмен“, деп еди. Ақыры таппай-ақ қойды-аў, деймен, питкерип көп нәрсеге түсинип, қуўанып қайтты, тўёе. Елезаман, сизлер қарап турың, оқыўға өзин жалынып пара берип, кире алмайтуғын күнлер келсе, тәәжуп емес!

— Хаўўа, хаўўа, — деп макуллады Мәдияр басын шулғып. — Мен де түсинбегенлигимнен айтып отырғаным жоқ, көрген соң айтып отырман. Өгиз мәселесине келсек, бул бир мениң мүлким емес, көптин мүлки. Правление менен ойласпай, бир де нәрсе шеше алмайман. Хабарыңыз бар, быйыл жем жоқ, брактарды да Даўыткөлдеги Шотанға бақтырып қойыппыз. Оның жағдайы қалай, оннан еле хабар алғаным жоқ, өзи де келмей атыр. Ҳәзир уры-ғар көбейип, малдың басынан табжыла алмай атырған шығар.

— Табжылыўға болмайды, аўылдан тағы жети адам көмекке жибердик, еситтиң бе? — деди Қунназар. — Таяқ шақылдатып турмасаң, ҳәзир қыйын.

— Қудайберген аға барып келипти. Не шақылдатса да бир өгизин урлатып қойыпты.

— Урыны таўып па?! — деп сорады Дәўеке. Алла-назар:

— Мен де жақында барып келдим Шотанның фермесине, — деди көпшигін онқылдап баратырған қурсағыңа тартыңқырап. — Шотаннан еситтим, урыны таў-

мапты Дәуеке ғошшым. Төрт адам екен. Урылардың өзлери излеп келипти, келипти де: „бизди неге излеп таўып қамамайсыз, домзақта нан беретугын еди, қаман, берекет табың, кулак екенимиз де ырас. Қамама-саңыз тағы урлаймыз, түбинде қамалыўымыз керек!“, деп жатып алыпты.

— Оннан соң? — деп қызықты Дәуеке. — Оннан соң не қылыпты?

— Не қылсын, Шотан? Жигитлерин жыйнап, сабап-сабап, „енди урласаңыз атамыз, қамамаймыз!“ деп үстинен мылтық көширип қашырыпты.

— Домзақта нан жоқ, — деп сыбырланды Қунназар ақсақал „биреў еситип қоймасын“ дегендей. — Аштан өлтирсин деген де зәкүн жоқ, шығарып жибереди бәри бир. Айтпақшы, Мәдияр, кулак дегеннен шығады-аў, Есиркептикине бас суқтың ба?

— Өзлери келди. Орыншаның ағасы келипти, соны айтажақпедиңиз?

— Қаўўа, мен рухсат етип кетип едим. Алекең де басын қасый берди. Түби шийки болмаса, не қылар дейсең? — деп өзиниң қаўлығыңқырап жүргенин де уқтырып қойды ақсақал. — Адам баласы, қалай аямассаң! — деди ақланғандай. Дәуеке илип алды:

— Кулак — адам емес, еки аяқлы қаўўан, усы рейимшилигиңизден бир тис жейсиз, Қунназар аға.

— Усы гәпти маған Құдайберген де айтып еди. Енди ол кулак емес, ғошшым, Дәуеке. Мүсәпир! Күн жылт етип журттың аўызы асқа тийсе жетисип кетеди. Хүкиўметке қарсы хәрекет етермен болса, көрермиздағы, қол ислегенге мойын менен жуўап берермиз.

— Өйте қоймас, — деди Мәдияр. — Хәш ким урламайтуғын малды кешеден бери соған бақтырып қойыппан, басқа талабан болмады, Құдайберген аға шулығынып еди, оның басқа жумыслары басынан асып атыр, қалаберди: „үстиң ҳарам“ деп, Созанай кишем де қуўып жиберипти, ақшам бизикине түнеп кетти. Сөйтип, шошқаны Нурдүкенге алып бердим...

— Өйдеген ким?

— Жаңағы қуда балаңыздағы. „Диңкеме ендим, қарап жатыўым уят“ деп, оны да өзи тиленди. Сонда да, кулакқа исенип бола ма, Орынша менен Есиркептиң кепиллигин алып малды бердим. Солар болмағанда аўылдан қуўып шығатуғын едим!

— Қой ғошшым, исенгениң мақұл болыпты, — деди Құнназар өлпең, бийхазар, жалынышлылау дауыспенен. — Исеним де тәрбияның бир түри. Көкирегі хақ болса, тири жанның колхозыңа зияны тиймейди...

— Құнназар аға! — Омырауын тикледі Дәуеке. — Сизлер антықы-мынтықы менен өзлериңиздің жырыңызды айтысып...

— Халықтың жыры, ғошшым, бизің өзимизде жыр жоқ.

— Дурыс Алланазар аға. — Меники де мектептің жыры, балалардың жыры, ертеңги колхозшылардың жыры. Мениң қайтқым келип отыр, ертеңги сабаққа таярланғаным жоқ еди. Мәдияр, өгиз мәселесің сорап отырман?

— Тез күнде бергизиуге хәрекет етип көремен.

— Ал, онда мен турдым, — дейбергенде сырттан шыққан ғауырлы, аяқ сеслери муғаллимди қайтадан орнына шөктирди.

Сырттан Айназар жууырып кирип, қаплығы: „Аға, аға! Алламберген ағам биреуді байлап әкелди!“ деди де сыртта бир тамаша болып атырғандай, тағы изине жууырып, шығып кетти. Отырғанлар бирине бири қарасып қалды. Хәш кимнің ойында: „уры тутып келген!“ дегеннен басқа қыял болған жоқ. Соның арасынша әйуанның иши уллы тасырлы бөлып, Алламбергеннің; „ки-ир ақмақ!“ деген бұйрығы еситилди.

Шүтиктің жалыны ашылған есик бетке қыйсайып барып, қайтадан созылып жанды. Отырғанлар өзлериңіз көзлерине өзлери исенбей қалды.

Бул еки қолы артына байланып келген уры да, дағы да емес. „Жаман аўылдан“ дүзилген „Өрнек“ колхозының баслығы — Ерлеш деген киси. Аўыл бойынша партияның басқа ағзасы болмағанлықтан усыны сайлауды усыңған да Алланазар Нурым улының өзи еди. Бүгин бул байланып келип тур. Соны көриуден аза бойы тик турған Алланазар орнынан қалай өрре турып кеткенин де өзи сезбеди. Аўызда еле ентигип турған Алламбергеннің де, негедур, палаушыдай кепкирди салмақлап турған Атажан батрақ комсомолдың да жағасына жабыса салып, шекесине алдырып, алдырып жибермекши едидағы, өзін зорға дегенде басып алды. Әллен ўақытта тили гүрмелип:

— Ким саған берди бундай хуқуқты! — деди Алламбергенди көзи менен жаўдай атқылап. — Саған „Жаман аўыл“ менен „Қаллы жағыс“қа ескиликке қарсы ўаз оқып кел“, деп жибергенимиз қайда?! белсендилерге қол қатыўға ким хуқық берди деймеи саған, Аллам берр-ген!...

— „Жолдас Алламберген Қудайберген улы“, деп сөйлең, жолдас Алланазар Нурым улы! Жасы үлкенлик басқа, партиялық интизам басқа! — деди Алламберген Қудайберген улы күтә бир салқын қанлылық пенен нықыртып сөйлеп. Атажан комсомолда да усы пәт бар. Басың ырғап қойды да;

— Дурыс айтады бизиң секретарь, жасы үлкенликти хөктемлик қуралына айналдырыўға болмайды, жолдас Нурым улы! „Жолдас“ деп сөйлеўди биз сизден үйрениўимиз керек, партиялық мәселеде балаңыз Шарапатқа да „жолдас“ деп сөйлеўге мәжбүрсиз, жолдас Нурым улы! Ошақ басы мәслахатыңыз емес, бул—партиялық жумыс! — деп қарсыласыўды күтпеген Қунназар жағасына түпире жазлап қалдыдағы, бир нәрсе дейин десе, „мен де бетимнен алдырарман“ деп айбынды. Мәдиярға да, Дәўекеге де жаслардың усындай кейипи унағанлықтан, ишинен қуўанысты. Бирақ, „сизлердики дурыс“ десе пәл бергендей болажақ. Сонлықтан;

— Тоқтаң, жолдас комсомоллар! — деп қолын гөлегейледі Мәдияр, — Ийинени жипке дизиўге жарайсыз, сәлем қайда! Я бул да ескилик пе? Яқшы, Алланазар ағаны көрген-ақ болың, мынаў муғаллимди көрген жоқсыз ғой бүгин! Буныңыз жарамайды, жолдаслар, пролеткульт деген сондайдан келип шығады, бир жақтан өкирип, я мына Алламберген жолдастай бақырып келмейди, партиялық интизамда „жасы үлкенге ақия бер“ деген де жоқ...

— Булардики дурыс, Мәдияр иним, — деп гәпин бөлди оның Алланазар. — Бизники қәте екен, бурынғы кеп алып кеткен аўыз, кетип қалды, жолдас Алламберген Қудайберген улы, әпиўлик етерсиз?! А-ал, не гәп жолдаслар, не ушын бул белсендиге қолқаттыңыз? — деди ошақтың қасында еки қолы арқасына таңылған қәлпинде дизерлеп отырған Ерлештиң пәки менен қырылған жалаңбасына бармағын шошайтып турып. — Не кылды, бул пара алды ма, я баспашылық егти ме, не қылды?

— Зикир салды, жолдас секретарь! — деди Алламберген

— Зики-ир?!!

— Ҳаўўа, жолдас секретарь! — деп мақуллады Атажан. — Бастан айт, жолдас Алламберген?!

— Мен „Жаман аўылға“ барып, колхоздың кеңсесинен баслықты сорайын деп кирсем, пүткил кеңседе бир ғана адам отыр, болғаны. Ол да етигин шешип, тырнағын алып отырған екен. „Буғалтырман“ дейди. Атын өзиң айт, ҳоў порқан? — деп қамшы менен түртти Ерлешти Алламберген. „Балтамурат“ деп мыңқылдады ол. — Эне, сол Балтамурат дегенинен буны сорасам, „Ақшам арқасы тутып шығыпты, бүгін Бекбаўылға зикир салып атыр“ дейди. Сол ўақытта епелек-леп, мынаў Атажан келе кетти. Турпаты кишкене болса да таскекил қораздай бәле ғой, бул! „Сен, комсомолсаң, — дедим мен буған. — Мен ҳәзир есккликке қарсы ўаз оқыйжақпан ҳәр не билгенимше. Тыңлайтуғын қулақ жоқ, я мына буғалтырдың бир өзине оқып кете берейин бе?! Жа-ақ, оқымайман бир адамға, сизлер екеўиңизге де оқымайман Атажан жолдас! Барасаң да колхозшылардың бәрін қуўып келесен, бири кем болмасы-ын, жүз проце-ент!“ деп қалдым. Басларыңызды аўыртып не қылайын, „колхозшылар келмейди, бәри зикирде, баслық зикир салып атыр“, деп бир-еки комсомолды ертип келди. Өзим билемен, „Қаллы жағыста“ тағы үш комсомол бар. Атты бердим де Атажанды дәрриў сол жаққа шаптырдым: „аяма атты, зикир тарқамастан бурын жетиң!“ дедим. Секретарь айтса комсомолға зәкүн! Булар келемен дегенше, кеңсесиниң қасынан үш-төрт батракты да таўып алдым. Соның арасынша „Қаллы жағысшылар“ ҳәм келди. „Кеттик“ дедим. Келдик. Келсек, бул киси, — деди бармағы менен тағы да орайын шөкелеп, — қутырынып атыр! Аўызы көпирип кеткен...

— Тап, мына кепкир ғыжлап тур-аў, қып-қызыл! — гәпин бөлди Атажан комсомол: — Тилине ҳәр бир „быжж-быжж“ еттирип басады-әй! Тап, пуў бар ғой, тап папыростың түтининдей „бурқ-бурық“ етип шығады...

— Қойсаң-әй, ол көрип жүргениң тырақтыр шығар! — деп кеңкилдеп күлди буғып отырған Ерлеш жигитиң „жети жинин“ тырыстырып.

— Гөриңе күлесен бе, буған „жолдас“ деп айтпағаным ушын әпиў етиң жолдаслар! — деп гәпин тутастырды Алламберген. — Маған қарап, өлемнен қаракеп шақшыйы-ып, арқаларын бийт шағып атырғандай қайқаңлаты-ып:

**Кереге көзли кер жылан,
Кериле бермей кел бери-и! —**

де-еп, өлемненқара кеп билегимнен тартады, журтқа не жоқ-ей, олар да буған үн қосып кеп:

**Шөлмектен тынық суу болып,
Қанаты селпи куу болып,
Кереге көзли кер жылан,
Кериле бермей кел бери-и! —**

деп, ырғалысады-әй! Комсомол ячейкасының секретары — мен енди буған кер жылан болыппан ба?!!

— Қәне, Ерлеш, түс алдыма! — десем, мени ермеклеп, еки бармағының арасына бас бармағын тығады! Буған отырғанлардың барлығы қыран күлки, қыран болып шаңқылдасып, қыран болып екшеп күледі-ә! Мен ашыўланбайман тегинликте, ашыўлансам, ашыўым жаман, буны өзлериңиз мешнен хәм жақсы билесиз. „Тутың!“ дедим жигитлерге. Жарайды бизиң жигитлер, „гүў“ бас салды! Сөйтип-ип, мынаң қаран, пештиң қуысына мына порханын байлап жатқарып қойып, бир адамды да әйўаннан шығармастан иштен тәмбилеп турып, ескиликтің қалдығы — порханшылық хәкқында ўаз оқыдым...

Гә. Ерлешке, гә Алламбергенге нәзерин, жалт-жулт аўмастырып турған Алланазар сөйлеп турған жигиттің қыр мурынларының, қалақтай қуў жағының, жылтырап туратуғын жылан көзлериниң, қолын сермеп, не айтса да шынтлап сөйлеўлериниң әкеси Қудайберген Шундыйға усап-усап кететуғынын биринши мәртебе серледі.

— „Бүгин ақсақалдикинде қонарман“, деп едиңиз-ғо өзиңиз? Ядыма түсе кетти. Соннан айдап киятырғанымыз, — деди жигит. — Бул қалай болды? — деп, алақанларын еки қапталына жайып жиберди. — Бизлер колхозшысын ескиликтен аласлай алмай жүрсек, бас-

лығының өзи ескиликке журтты инандырып, зикир салады, бул қалай болды?!!

— Бул енди баслық бола алмайды, — деди Атажан — Колхозшыларының арасында абырайы төгилди.

— Дурыс айтасыз жолдас... Атажан, босатың қолын бул пәдәриңе мың нәлеттін! — деп екшеди Алланазар. — Босатыңдағы, екеуиңиз еки атты минип, коммунистлерди жыйнап келиң, ҳәзир жетсин бәри де, ҳәзир!

— Тәңирдин таңы атса қәйтеди, Алланазар?!!

— Жа-ақ, Қунназар, — Алланазар басын шайқады. — Таң атқанша да бул жалатай партия атын патаслама-сын, партияны алдапты, бизди алдапты! — деп сатанын шапатлады. — Теперишликке тартқан да буны өзим едим, ўах-ўах-ўах-ўах, бунлай баппанбаспан! Төрт коммунист усы кәрада бармыз. Басқалары да ҳәзир келеди. Шермендең шығады, сениң ҳәзир!... Атланың комсомоллар, тез жетиң, тез!...

Комсомоллар минген атлардың дүбирлиси түнги тынышлықты бузып, өли төсеклерине кирип, қалғып баратырғанларды оятып жиберди.

29

Жоқарыдан Тәжен сот деген келип, хәммени кеңсеге жыйнады да адамларға бирим-бирим тесирейип қарады. Илгериде шарық, шығыршық, урлық пахталарын алдырғанлардың жаны бир қысым болып, жалтақласып, төмен-төмен буққысы келе берди. Сотты баслап келген хәм қызыл столға шығарып, сөз берип турған Есберген де „ҳәзир тағдийрың мениң қолымда, қолымдағы актте! Хәмиўдин суўынан бийнесип етип. Сибирьдин суўын таттырсам да қолымнан келеди, өзинди Сибирьге айдатып, қатының түўе қарындасыңа да аяғымды уўқалатыўға шамам бар“ дегендей етип қарады урыларға. Төлеген менен Әўез бириниң артына бири тығылайын десе уялып отыр.

— Социалистлик ыызамды бузған адам, — деди сот тип-тикке Төлегенге бежирейип. — Ол қамалады хәм өмири түрмеде ширийди. Бундай ыызамды бузыўшылыққа дөңгелек қалыңға қыз сатыў, қатынпурышылық, паракорлық, менменлик, өте кеткен жалатайшылық, орынланбаған планды орынланды деп, ҳукўметти ға-

бырыстырыушылық, пахта урлық, мал урлық, жырып жеу, қойныңдағы қатыңды сөксеңем жинаят! Неге сөгесен, ол да сендей тең хуқуқлы, сизлерде жинаяттың усы кыйлы бар, билмейди демай-ак қойың, пахта урлағанлар менен соң сөйлесемиз, ал енди, жоралар, биреудің сыртынан жалахорлық пенен шағым жасау буннан хәм жинаят. Әне, усындай жинаятларды ислеуден сақ болың, ислесеніз бизден жақсылық күтпең! Пахта урылары! — Бармағын шошанлатты — Қугылдым деп ойламай-ақ қойың, бес жылдан мойныңызда бар, қойып турың еле, пуркуралдың бир қолы босап алсын! — деп қапылтты да қәдимги принципаль ўәкиллердей хеш кимнің мирәтине де буқбастан, нағанын дүзиўлеп қойып, атланды да кетти. Есберген буннан да айгәпир ашып, түрин түктирип, қырғыйқабақланып, бул да кетти. Басқалардың пахта урламағанлары қайтты, пахта урлағанлары бирине бири мелшийисип, отырып қалды. Әўез қапыны қатты жаўып келди де Аманды дыққатлады:

— Сен, Аман аға, өзиң де бала-шаға асырап отырсаң, ырасыңды айт, мына отырған мөхминлердің жоқ дегенинде еки қара сыйрақ нәрестеден бар, жанып кетпесин, бала-шаға жыламасын, — деди. — Кеңседе отырсаң, жақарыдан келген қағазлар меңен таныссаң, жасырма, қамалған күнимizde де саған ыразы болып жатайық. Қалай қарайсаң, усы бизлерди шетимизден қаматып жибере қояр ма екен, жасырмай айт? Қағазлар не деп келип атыр?

— Бәхәрги егиске шекем әтирапта бир де дара қалмай, колхозласқан болыуымыз керек, келген қағазлардың бәри сөйдеп атыр. Хәзир Мәдиярдың да, Алланазардың да терлиги кепкен емес. Алламберген дегенлерің үйінде қонғанды қойды, қолпылдатып ат шапқаны шапқан, үйме-үй киргени кирген...

— Не дейди сонда, түйирли гәпи бар ма?

— Колхозға кир дейдидә, не десин басқа! Сизлерди ғой, қашан қамайтуғынын билмеймен, бирақ, хәзир адам ғахәт!

— Хәуўа, ғахәт, — деди Төлеген солақай басын екшеп. — САКУ ды питкерген Гүлайшаны САГУ деген көп жыллық оқыўға тағы алып қаптығо. Буны еситип баслық қыйналды ма, қыйналды. Әметтің орыс қатын әкелген Рәметине МТС қасынан жай берип, мухайник

етип, колхозға жибермей қойды, буған баслықтың иши уўдай ашыды ма, па-ай, ашыды-аў! Ишиң күйсе дуз жала дегендей етип атыр ҳәзир. . .

— Хе, кәйти-ип?! — деди Әўез таңланып.

— Кеше орыс қатыны менен келген Рәметинен еситтик, Сәдетти де жибермей, агроном ететуғын болыпты МТС. Бул „ишиң күйсе дуз жала“ дегени емей не баслыққа?! Сол ўакыттың өзінде-ақ: „мынаў барып турған басқыншылық, бала планын бизден алады, оқыў планын бизден толтырады, баламызды қайтып бермейди, Сулуўшаш бунда жоқ, Гүлайша бунда кетти, Рәмет пенен Сәдеттики мынаў, Жақанның жүриси анаў, сен аўылды дағытып атырсаң!“ деп, Шундый дегениң баслықты да қоя берип, Сайымбетке урынып, тас болмаса Әметтиң қазан садақасын буза жазладығо! Адамның азайғаны ҳәзир жақпайды буларға, қорқпаң.

— Сизлер оны айтасыз, баслықлар Сыдық пенен Нурдүкеннің келгенине қуўанып жүр, бири молла, бири кулак, дәри ме еди солар!

— „Көшкен ҳәр хожалық ушын партбилетің менен жуўап бересең“ деген қағаз бар райкомнан, бай-бай, айтып қойдым-аў! — деп, өзинен өзи албырады Аман. Урылар „айта берсе, тисимизден шығармайық,“ десе де аржағын айтпай қалды. Төлеген тағы шәртимекленип:

— Аўылдағы барын сепситпек тўёе, Оразды тарта алмай бұлип атыр баслық, усы отырғанның хәммесин сотласын, „Жақсылығында“ адам қалар ма екен, сотлар жүдә! — деди. — Ҳәддине бақсын!

— Маңлайың қурысын, Төлеген! — деди мына гәпке ашыўланған Аман, не де болса Төлегенди салпаўсытыў ушын-ақ. — Сениң хаттың басында бар екениңди билемен мен, Жуман кәл, сен де мурыныңды паррыйтпай-ақ қой, исиң барды қашшан! Әбден үндемеген сайын „хәддине бақсыны“ неси! Есберген еки туўып бир қалғаның ба, я бессары емессең! Болды ўарра-ўарра, қане, шығың, канторды жаўаман! . .

Кеңсе жабылды. Урылар өзлерин өзлери ақлап, өзлерин өзлери колхозға керекли қылып, бирине бири мәрт көринип дағысқаны менен ҳәр қайсысының ишинде гөрт-бестен гүбелек пытырласып баратыр еди.

Былайырақ шыққаннан соң Төлеген өзинен өзи ҳаўлықты, қулағына жаңағы Аманның „Маңлайың қуры-

сын Төлеген, хат басында бар екенінди билемен!“ деген дауысы қайтадан жаңлап, албырады, не қыларын билмей пошалады, сирә, ой келмейди. „Акт еле Есбергенде шығар, сотка түскенинде қашшан домзақта отырарек, барайын да аяғынан сүйейин, отынға жиберсе, барайын, боқ же десе жейин, боқ жеген ийт өлип атырма, Сиберге барып, лепсе болып өлгеннен ол да жақсы, түбинде тирилик мақул, жан барда ғамлан!“ деп, жолды бурды.

Бул ұақытта келмейтуғын Шыраз Есбергендикине ентелеп жетип келип, бала-шағасын ымлап-ымлап сыртыңа шығартып еди. Есберген Шыраздың бетине қарап сазырайды да:

— Тақсырийшан, сақалыңыз неге дирилдеп тур? — деп сорады.

— Ишим қалтырап тур, шырағым, ишим қалтырап. Негедур, Сыдық жан бетиме гүманлы бағыс пенен үңилип, басын шайқады да үнсиз кетти! Мениң ким екенлиғимди сезді, сезді, оған дау жоқ, әрұағыма айтып едим, Есберген жанға ойлас дедиго, шырағым, — деп сарсылып атырғанында есиктен диңк етип. Төлеген атлады. Бағанағы соттың ұазынан соң пахта урыларынан кимнің болса да келетуғынын билген Есберген буның келгенине таңланған жоқ, түрин де жибитпеди, бірақ, дәстүрге мууанық „төрлең“ деп, былай ийегин созды да:

— „Бәхәр шығыудан көмек пенен жай салып беремиз, кеңес хукүümetиниң журтты дийұанашылықтан қутқарғанының тымсалы болады, журт коллективизмнің күшин көрсин“, деп, баслық саған ақ көкирегін ашып жүр аў, Шыраз аға! — деди Төлегенди төрлете берип. — Сен болсаң халық душпаны Сыдықтың аткөнекке от берейин деп атырғанын көрсең де көрмегенсип! . . .

— Көрсем не қылайын, — деп сарсылды әнгимениң не муқамға дөнип баратырғанын абайлаған Шыраз. — Мусылманға зәлел болмасын дедим.

— Гәп болғаныңа! — деп бақырды Есберген. — Мусылманға зиян болмасын деп, хукүümetке зиян бола берсин бе?! Сотлау керек сени!

— Ғауға, сотлау керек еди шырағым! Сыдық бир пәтге жантақты қолтықлап апарып, жаңа шырпы ша-

ғайын деп атырғанда, шағып-әм еди аў айғақшы,
„хә!“ дегенімди билемен, тура қашты!..

— Хаўуа, — деди Есберген басын ырғап. — Алдынан бир адам шығып, соқлығысып қалды, солай емес пе Төлеген? — Өз қыялы менен өзи бәнт болып отырған Төлеген оның не деп оғырғанын да билместен ыржыйып, жағымпазланып ийегин екшеди. Есберген бірден жеделленип:

— Әне, сол адам сен едиң! — деди Төлегеннің өңменинен түртіп.

— Хах! — деп сергиди Төлеген. — Түк түсинбей қалдым?

— Түсиниуің хәжет емес. Бүгін кеште Сыдық аткөнекти өртейін деп атыр еди, үстинен Шыраз шықты да Сыдық қашты, саған соқлықты, сол дурыс па, Төлеген?!

— Әстаў... әстаўу! Жала бәлесинен сақла! Мен түк көргенім жоқ! Ал, не ушын өртейди, хукүүметтің мүлкіго!

— Түк көргенім жоқ дейсен, мине, Шыраз айтып отыр, көрдин! Сен бурын пахта урлаған душпан едиң, хәзирәм Сыдықтың душпанлығын жасырып, аўыз жаласып отырсаң!

— Пахтаны мен емес, Кәрийма урлаған...

— Енди сол Кәрийманды үш жыл абақлыға басса, ояқтан Шундыйдың мәкийениндей көринген қоразға бир буғауық болып келси! Сен түбине жетпесең, сениң түбиңе Сыдық жетейін деп тур!

— О қалай?!..

— Қалайы сол, актти туйдырып, Тәженди шақыртқан сол! Тәженнен сорадым, „қатыным кетип, өзим қазан услайман“ демей-ақ қой, балаларынды жетимханаға береміз, қазанынды ийт жалайды, түсиндиң бе?! Урлаған да, шериги де бир ыстатыяға тартылады екен, билдиң бе, құдай аясын, ғошшы—ым, халың қыйын!

Мына гәптен пүткіл дағдарып қалған Төлеген бақырайып, биразға шекем Есбергеннен көзин ала алмай отырдыдағы, тутлығып:

— Бу-буның саң-санлағы жжжоқ па?! — деди аўызы мүйешленип. Соң Алламбергенди, Назарбайды қатын қарғыс пенен қарғай-қарғай, ақыры:

— Құдайдан тапқыр, Сыдық ағаға не жаманлығым болды екен! — деп, еңкилдеп жылап жиберди. Есбер-

ген жайпарахат, сыбырланып: „мың көз жастың пити-ретуғын бир иси жоқ, жигериңди жасытпай есиңди жый. Иләжы бар буның: бирақ, тисиңнен шығарған күни туғыянсыз кетесең! Сөйтип, Сыдықтың гәпин пәтиұасыз, жүрмейтуғын етип тасламасақ, ол актленген-лердиң бәрин қаматып, колхозды дағыта жақ, хұкүўметке сөйтип душпанлық ете жақ! Колхозды ондай душпаннын нәйренинен сақлап қалмақ сизиң хәм бизиң ұазыйпамыз, билдиң бе?!” деди енди даұысын көтерип. Төлеген өзинен өзи жеделленип:

— Ыай, үйиң жанғырдың Сыдығы-әй, не қылайын онда, барып буұайын ба, я ГПУ ға айтып қайтайын ба?!

— Хәмели бар оның! — деди Есберген қолына қағаз, қалем берип. — Шағымшыны шағым менен урыў керек, жаз, сениң жазғаныңды тисимнен шығармастан, ГПУ дегилер де атыңды айтпайтуғын етип, келисип, арзаңды өзим берип қайтаман, хәмме қурығанша душпан қурысын, жаз!!!

Төлеген Жумагулов қорқытпастан бурын-ақ саұатлы еди, сол қолы менен шыйырып, Есбергенниң айтқанын айтқандай, айнытпастан жаза баслады: „Туў анадайда аткөнектиң иргесинде Шыраз алысып баратырған бир пәтте жантақты тепкилеп өширип атыр еди, берман қарап қашып киятырған Сыдық пенен мүйештен айнала бергенде соқлығысып қалдым. Халық душпаны Сыдық молла хәм оның бул хәрекетин жасырған Шыраз дийұана... — Төлеген жазбай, бул қалай дегендей, Шыразға қарады, Шыраз жазылғанын мақуллап, басын ырғады. Хә, ым-жымы бир екен, деген ой менен Төлеген жазыұын даұам етти: — не ушын жуўапқа тартылмайды?!...“

— Химм, шыйырдың, солақайым! Енди, „мезгил кешқурып еди“ деп жаздағы бүгинги сәнени қондырып, қолыңды қой... Химм, буны да шыйырдың, баўрәкәллә! Енди қағазды бери бер? — Төлеген созған қағазды төрт бүклеп, қойынына салды да, бурынғы жылыў жоқ, жигитке бирден түрпн сурландырып: — Хо—ош, хызмет?! — деди билип отырса да. Төлеген қабырғасын қайыстырып, келген мүтәжин айтты хәм „актти бер“ деп жалынды. Есберген еки бармағының арасына бас бармағын тығып көрсетти хәм:

— Шық үйден! — деп жекиринди есикти нускап.
— Сен бәри бир, жоқ болған адамсан! Жантаспа маған,
қаран жуғады!

Жигит мынаның мынау берген пәнти ушын түргеле салып, қолқасына қол салғысы келип турдыдағы, өй-тиўге бул әлжуўаз, әззи еди, әри, булардың екеу екенлиги санасына „жылт“ етип келе қойды. Тырнағына шекем күйингенинен уўызыйы қурып, тистенип, сурланып:

— Сен мынау халық пенен ел емес екенсең, душпанлығыңды әшкаралап, шерменде етемен, Есберге-ен!
— десе, „қорқар“ деген Есбергени еңсесин тырыстырып, кеңкилдеп күлип берди:

— Сен мени әшкара етемен дегенше жоқ боласан, ақымақ! Бүгинги сәне менен биреўге жала жаўып қол қойдың. „Мезгил кешқурын еди“ деп те ықырар болдың, еле кеш қайда, биреу қайда! Кеш боламан дегенше бул ГПУ ға жетедидағы, азанда домзақта боласан, қатыныңдыәм қалдырмаймыз, балларың жетимханаға, үйиң тереке, бул жалаң жүрмейди, солай ма, Шыреке?!

— Қаўұадағы, Сыдық та бүгин үйинде жоқ!

— Оған азанда урықсат берген өзим. Инанбасан, үйине барып сора! Ол ГПУ дың агенті еди, Барлықбайдың көтерілисін болдырмай таслаған да сол, сен хукүүметтің пидайысына жала жаўып атырсаң, оны Шымбайда бүгин ГПУ жумсап атыр, қалай аткөнек өртейди, қане жалахор болмағаның, жалахорлықтың жинаят екенін Тәжен соттан бағана өзің еситтің, ыстатыаң екеу сениң! Шық үйден!

Төлеген қарғанып шығып баратырғанында Жуман кәл жылап есиктен кирип қалды. Әбден албыраған Төлеген түни менен көшін Халқабат сорамиған шығарғанша асықты. Сол түни ярым ақшамды аўдыра берип, Жуман кәл елден шығып кетти... Үй менен үйдиң арасы күта қулағыр болғанлықтан буннан баслықтың да, басқаның да түк хабары болған жоқ. Азанда көшкенлердің журтын былайлаўдан бақлап, анық көшкенин билгеннен соң:

— Ал енди, партбилетің менен жуўап бермегениңди көрейін, алаңғасар Әлип дәў! — деп күлди Есберген өзинен өзи, сөйтти де „буны да бир гүўенлеп қояйын“ деген ой менен Сыдықтикине кетти.

Ол еле Шымбайдан қайтбапты. Түс аўа Есберген аткөнектің қасынан өтип баратыр еди: „Хәй шырағым, бағана Сыдық жанды сораппедиң, ол хәзир келип, иште ат байлап атыр!“ деп даўыслады Шыраз. Бул гәптен „хәзир жекке, мәселени шешип кет“ дегенди уққан Есберген ишкерилесе Сыдық сейисхананың туў ана басында мүрттәй болып, ат байлап атырғаң екен Сорағанда сөзин қайтармай көлик бергени ушын Ес. бергенге тәниржарылқасын айтты хәм „мен де бир хызыметице жарарман“ деди.

Сыдықты қасына шақырып: „дос досқа зыянгер емес, сени бир апаттап алып қалдым, мынаңқара!“ деп, қағазды бердидағы оның көзлериниң аларғанын, түклериниң тикейгенин тамашалап, енди қорқытыўға мейиллеп қағазға қолын соза бергенде Сыдық жымырықлап-жымырықлап қағазды аўызына салды хәм көзинен жас аққанынша жеркенгенине қарамастан жалмап-жалмап, қылғынып-қылғынып жутып жиберди. Сон: „мениң дым тири бендеге зыяным жоқ, қыссаны алдым, енди маған тиймең, аға, халықтың қулағының шаңын бир қағайын, бийтәреппен, хеш кимге кесентим жоқ,“ деди де, тап бир лийкинли қарағандай қарап, арман кетип қалды. Есберген мынаның сонша қағазды қалай жутқанына таңланып, еле аңырайып тур еди, ол сейисхадан шыққанда барып „хаў!“ деди хәм Шыразды омыраўлатып барып: „тиймесең тиймей жақ, оның тири жанға зыяны жоқ, мәзи қорқыпсаң,“ деп сыбырлады да атына қамшы басты.

30

„Апырмай, бала, бул халыққа не жақпасымыз болды екен!“ — Районнан шыққалы бери усы саўалды өзине талай берди, сирә жөнли жуўабын таба алмады. „Не ушын көшти екен булар? Үйин қалай көширди екен?“.. Енди ол атын тежей баслады. Тезирек өз көзи менен журтларын көргиси, көрдим-билдим адам болса, сорағысы келди. „Бәрине дән жыйнаў себепши бола қойды ма екен? Тапсырар дәнин тапсырды, оған ашыўланғанда сол дән жыйналған күннен қалмай көшиўи керек еди, не де болса, бир гәп бар!..“

Районлық партия көмитети „таңнан жетсин“ дегенге, түн жарпында атланып, кеңсениң ашылыўына же-

тип барып еди. Қарабеков турин суўытып, Өмирбай Оржановты, рай ГПУ начальниги Марат Жорабаевты телефон арқалы шақырды, Мәдияр өзін басынан сыйпау ушын шақырмағанын сонда-ақ билип еди. Мәселе таныс болса керек, Оржанов күлди, мысқыллы күлди. Секретарь сурланып:

— Гигант колхоз құрамыз ба, сеннен қолайы жоқ?

— деди лийкинлилеу. Буның ҳеш нәрседен хабары жоқ еди, „әлбетте, құрамыз, адамларымыз күннен күнге толысып киятыр,“ деп былпытып атыр еди;

— Қойып ту-ур, — деди Оржанов сөзин бөлип.

— Жақыннан бери колхозыңнан неше адам кашып көшти, билесең бе өзи?!

— Ҳеш ким көшкен жоқ, көшиуи де мүмкин емес, не деп көшеди?!. .

Әне, усы ўақытта столды қойып салды Қарабеков: „Сен колхозды дағытып атырсаң! Коммунистлик хўждан қайда сенде?! Не ушын сен хожалығыңдағы балашағанды билмейсең?!. Көшкенин сен билмейсең, биз билемиз?!.“ Үндемегенде секретарь қыза бермеуи мүмкин еди. „Көшкен жоқ, көшкен жоқ!“ деп ерегисе берди бул. Жорабаев әлле кимнің жазған шағымын көрсетти. Онда „Баслық колхозшыларды дағытып атыр. . .“ деп, Төлеген менен Жуманның көшип кеткенлиги айтылған еди. Кимнің жазғаны намәлим, шағымшы атын жазбапты, „Колхозшылар“ депти де қойыпты. Буған Мәдияр инанарын да, инанбасын да билмеди. Буннан үш күн илгери екеуин де көргенлигин айтты „Сен бюроны алдап турсаң, — деп тутты Қарабеков. — Биз көшкенин анық билемиз!..“ Оржанов:

— Бундай большевиклерден партия қатарын тазартыўды усынаман! — деп еди, Мәдиярға өли шырай урып кеттидағы, Жорабаев:

— Бул бюро емес ғой, состав та толық емес, — деп, негедур, күлди. — Аўызша болса да қатты ескертиў берилсин, тағы көшсе, аямайық!..

Соның менен солай болды, Мәдиярдың жаны алқымына таялып барып қалып еди. „Яқшы, көше ғойсын, — деп ойланады өзинен өзи атының жылауын қағып қойып, — маған жеткермей, буларға ким жеткерген оны, мақсети не, тек мени ақсатыў ма, ким сол?! Жақ, көшкен емес, кешегиниң алдындағы күни көрдимғо, Төлеген қудығының уйығын алып атыр еди, ҳармасын

айтып кеттим. Көшегуғын адам қудығын тазалай ма?! Хәйрансаң!.. Жуман кәлди Базарбай қылай менен ге-гирдеклесип атырған жеринен екеуін еки жаққа айырып, Тәжен соттың ұазына жибердим... Өтирик!"

Кеңсеге де, үйине де қайырылған жоқ, Жумандикине келди. От-шөбинің хеш қайсысына тиймепти, есиги қулыпты. Ат бенен айланып көрди, қоралары аңқайып атыр, бир-еки күнликте басылған из жоқ. „Үйиң жаңғырдың көшкени ырас болды-ау!..“

Төлегендики буннан ат шаптырым узақ еди. Майда жигилдиктиң арасынан шығыудан-ақ оның көзи алды менен қорасының ымырт тартып үңирейген қапысына түсти, буның мал қорасы түе жайының қапысы да аңқайып ашық тур еди, ийти қалып қойыпты, есигинің аұызында жумаланып, тумсығын баұырына тығып атырған ийт ырылдады. Жигит атынан түсип, бақанға байлап, есиктиң аұызына барып, күшим-күшимлеп қапыдан кирди. Ишки есиктиң ғыррылдысына аұыздағы ымырт тартқан әйуан да жаңғырып кетти. Төрде жыртқық бойра, қазықта күйе түскен жаман қураш қалыпты, тамам.

Бул ұақытта Шыраздың караұылханасында Есберген албырап отыр еди. „Өгизлерице хеш гәп болмас, атларың алабәхәрден алаөкпе болып, кете берер,“ деди, Есберген бугап бир пәрседей қыйналды, бирақ, қой деп те айта алмады. „Әрұақларым айтады: Есберген жан баслық болып, соның арқасынан биздей тағы бес дийұана колхозды жалпағына салып, женшип өте жақ, баслық болмаса болмайды, деп атыр. „Қалай болмасын, алсын, кесепт болғанларды женшип өтсин, шарық алғанға, дәнни сыпыртқанға халықтың дәрпенбегени әрұақларға жақпай қалыпты шырағым. Қолын қанға батырмасын, пзине қасқыр ийт түсип, таұып алады, гәп болмай узақ жургенин дәркар бизге, деп атыр ғой шырағым...“ деген сыбырлысы сыбырлы болса да қулағын мыйықтай тесер, лийкип, тыцламаұдың иләжы жоқ еди. Шыраз, бирақ, Төлегенлер көшкен азанда-ақ бир дийұанаға жаздырып, кетип баратырған екинши бир қалендерден райкомға таслап кетиўди өтинген Есбергеннің шағымынан хабардар болса да гәп қозғамады. Есбергенге Ерлештиң колхозы емес, усы колхоз мақулырақ көринер еди, болмаса, Ерлеш партиядан шығарылған жыйлыста буның шешенлигине қарап емес,

искерлигине қарап-ақ ендігі баслықлық шапанды Қунназар да, Алланазар да усыған жаўып қойған еди, буннан Есбергеннің өзинің де хабары бар. Хәтте, аўыл арасында „Есберген Мәдияр менен оңыспапты, Есбергеннің геллесин „Өрнектің“ қазанында қайнататуғын болыпты, сөйтпесе, еки қошқардың басы бир қазанға сыя ма, еки пил сирә бир сокпаққа қатара жайғаса ма“ деген мышмышларды да еситип жүргени былай турсын, „Өрнек“ жақтан бирли-ярым складшы-есапшы қусағанның қатынлары қашшан буның үйине дәстурханлап та келгени болды. Енди, Есбергеннің билмей турғаны: „буның әрұақлары мени қайсы колхозға баслық болады депти, анығын билейинши,“ деп, сораўға мейиллене бергенде Шыраз даўысын бурынғыдан да пәсейтип:

— Исламға қарсы Әметтің алтын бергенинен дәрғазап, садаған кетейин, әрұақлар, соған қарамастан Әметке шыбынның қонғанын мақул көрмейди, себеп, оған қол қатылса, Әрұаққа излеў салынып, соның өриси тараяремиш, — деди қулағына аўызын тақап. — Сол есаптан Сыдық кесапатқа да тийилмесин, Қарақумның әрұағынан қорқпай тутып берген дийс басқаға да түпирсе таажип емес, әлемге шарбаяшылық әйлеп, жар салып, бизің уллы мақсетлеримизге кесент болар, қайұақ-бир ұақ, оннан өшти өзим аламан, дейди ғой шырағым, оны жумсар мәхәл келсе, өзимиз айтамыз деди ғой, шырағым, — деп атырғанда сырттан ат дүрсилдеп, екеуи бирден есикке жуўырды. Есберген Мәдиярға көз етип:

— Сениң ұазыйпаң тек дәрұаза қорыў емес, буның ашы-тоғына да көзқулақ болып тур, колхоздың малы хәммемиздің малымыз, буны ийтиндей қорыўымыз керек! — деп еди, „Мен ийесиндей қорып атырман ғой? Шырағым,“ деди оннан да өткерип Шыраз хәм Мәдиярға: „қайтсем де маған сирә жақсы ат жоқ!“ деп өкпесин айтты.

— Хызыметиниз дым заяға кетпейди, аға, бәхәр шығыўдан жай салып беремиз, басшы деген айтар болар, Есекеннің гәпин өлшестире берме, — деди де Мәдияр үлкен жаңалық етип Төлеген менен Жуманның көшкенин, өзинің райкомнан солар ушын жамылып киятырған „сарпайын“ айтты. „Аппырмай, қашан көшипти, о неге көшеди!“ деп, Есберген де, Шыраз да

хәйран қалып атыр буған. Мәдияр дым үндеместен аттан түсти де: „ат терлеп келди, Шыраз аға, жабы-ұлап таслап, аздан соң отқа жиберерсиз,“ деди. Есберген де атын аткөнекке таслап, буның менен бирге жүрди. Бундай биймезгил ұақытта Есбергеннің мал-халдың жағдайынан хабар алып жүргенине қатты ыра-зы болған баслық: „Дәулетбей УРА да тамаша-аў, — деди ишинен, —гүманланбайтуғын адамнан гүманланады, хұкиметтен шийткитип аламан да демейди, неге буның жүрис-турысын сорай береді меннен, хәр кимди душ-паны кемситеди!..“

— Усылардың көшкени я ғаллениң сыпырылып алыныуынан да, я шарықлардың... .

— Бай-бай, иним деймен-аў, жүз ирет айтқан шы-ғарсаң усы бийдай менен шарықты! Исполкомның қа-рарына ким қарсы шығады! Мен тек болғаны, сениң ұазыйпанды бежердим, хәў!..

— Сонда да қабағындағыны қағып алмаў керек еди...

— Не қыласаң қабағынан басқа жерде дәни болма-са! Жықпа-жығылма болып отырғап бийшараларды уў-шуў етну бизге де жаққан жоқ еди, „планды қайтар“ деп барып, Аллапазар биібала нешше пуллық киси болып қайтты, қарсыласып та көрдиго, не шықты! Ал, шарық болатуғын болса, қашшан-ақ жыйналыўы керек еди, мен тек сениң қатенди дүзеттим, болғаны. Сөйт-пегенде пахта план да бежерилмейтуғын еди, журттың қарғысын биз алдық, райкомиың алғысын сен алдың, сонда да бизди қоймайсаң! — деп гийне билдирди. . Мәдияр да қысынайын деди, ол еле дөндирип киятыр: — Меннен көріп, исполком қарар-шығардыго шарық жыйнауға, қате болса, сөйтермеди, бизиң өрнегимиз бенен районың барлық колхозынан урлық пахта жы-йылып еди, пах, қанша пахта өнди, бул зиян ба хұкү-ўмегке!

— Айтпақшы, сонда сизлер акт жасаппедиңиз?! — деди баслық бир нәрседен гүдикленгендей. — Соннан қорқып көшкеп болмасын?!

— Бай-бай, сада екенсең-аў! — деп күлди Есбер-ген. — Өйтетуғын болса сол күнлери көшпей ме?! Қанша ўақ өтті оннан бери!

— Акт дүзиліп пе еди өзі? Қайда сол акт?!

— Ұәйй, — деди Есберген қолын силкип. — Бал-
лар дүзип келип еди, хеш кимге көрсеткенім де, айт-
қаным да жоқ, отқа урдым!

— Хә, о неге?!

— Бай-ба-ай, иним, о неге дейсең-аў, жетер-жет-
пестің қолына түсіп, ГПУ ге жетип қалсағо, сениң
оңысығыңды не қылсын, колхозыңды қаңыратады,
жетпис бес хожалықтың акги, ұай-ба-ай!..

— Буныңыздың да жөни бар екен, — деп, Есбер-
генди хабартып алдым ба деген ой менен гәпти бур-
ды: — А-ал, көликлер қалай екен?

— Өгизлер арық, Мәдияр ғошшым, қоралар суўық,
атлар алаөкпе болмаса болар еди, Жаңабай менен
Назарбайдың аты елден-ақ жөтелип тур, — деп қый-
налды. Усынша районда бир мал доктордың жоғына
өкинди.

— Қора ол айтқандай суўық емес, — деди Мәдияр.
— Жыл да жыллы келди. Жылқы тоңғандай не суўық
бар! Мен МТС қа соқтым, Есберген аға. Политотдел
барлық күшти Сайымбет ағага берип кетипти. Ертең
„Өрнекке“ сол келеди, — деп Есбергеннің қулағын
ербең еткізди. — Баслық сайлайды, сиз барып, кол-
хозымыздың жетискенликлерин айтып беретугын бол-
дыңыз. Азанда, ерте жетің. . .

Есберген түни менен тағы уйқыламай шықты. Бас-
лық болатуғынына қуғанарын да, қыйналарын да бил-
меді. Қуғанбайын десе, қайтадан хәмелге көтерилип,
атқа минежақ. Қуғанайын десе, мына бир қорқыныш-
лы бәлелер аяғына жип таққан таўықтай ойнайжақ!
Бул кәрада ойнаса да булар сапластырылғанша ойнар,
түбинде, сапластырылатуғыны Есбергенге аян, соған
шекем жеңіл-желпи айтқанын қылып-ақ жан сақлап
турса, ғәреметтің бәрін Мәдиярға аўдарып, ақыры усы
колхоздың-ақ баслықлығын алыўға болар еди. Анаў
жақтың „Өрнегине“ барса, райком да, райсполком да
колхоздағы кеткен қәтеликлер ушын буны сабай жақ,
ал анаўлар болса, қәте жибергизбей қояжақ емес. Бул
торды үзип кетиўге қалай ғана болар екен! „Мен сор-
лы қатты шырмалғанман, дым итималы жоқ!“ деп өз
маңлайына өзи былш еттирип урды. . .

— Пай-пай-пай, шермендешилик, шермендешилик! — деп қайта-қайта басып шайқай береді Сайымбет Балтамурат бухгалтердің қопыраған қағазларына үңілген сайын. — Мийнет күнінің үлестиріліуі де, мийнеттің шөлкемлесіуі де, бәрі де дуұры емес, Алла-назар аға. Буны ғана ТОЗ етип қоя қояйық, колхоздан кетсин садағам!

— О қалай! — деп таңланды Есберген. — Кери кетеміз бе сонда?!

— Мине, усындай кәрлийк колхозлардың себебинен гәп еситип атырмыз биз! Жақында еле басқа колхозларды да ТОЗ етпесек болар еди.

— О неге ТОЗ етемиз, етпеймиз!

— Бай-бай, Есберген жолдас, сениң СредАз Бюроның Декбарь пленумының қарарларынан нәрсе хабарың жоқ екен! Енди қәтелесіуіге ҳақымыз жоқ. ТОЗ етемиз, бизге ҳәзир усы форманы мақул тауып атыр. Жаңағы комсомолларың не қылды, Алламберген?!

— Атажан комсомол кетти „Қызыл жыңғыл“ отряды менен. Ҳәзир келеди, аға. Сонда, — ТОЗ еткенде малды дағытамыз ба?!

— Дағытпаймыз, аўылхожалық артелинің уставына өткереміз де қоямыз. Тезлетсең-ә, бала, жаңағыларды! . . .

Тезлете қойыу аңсат емес еди. Ҳәр қайсысы қулағырдағы жекке тамлар. Оның үстине ҳеш ким ҳеш қашан да азан мененги жыйналысқа әдетленип көрмеген, ақшам ҳеш ким ескертпеген. Ҳәмме жумыс-жумысына турып-турып кетип қалған. „Қызыл жыңғылшы“ онлықтың оны он жаққа ат шауып, әдеп үйлерине, үйлерінде болмаса, жумыс ислеп атырған жақларына барып адамларды қууып қайтыуы керек. Барлы-жоқлы колхоз жарым-жарты баслығынан айырылып қалған соң әбден „келискен“, билеклерин бригадирлер өз билгенинше жумсап жүр, рухсат сорағанларға да: „баар,“ „отынға бараман“ ларға да „ба-ар . . .“,

Жән-жаққа шашырап кеткен адамларды алтынның қыйқымындай биримлеп шөплеп, кеңсениң алдына жыйнайман дегенше түс ауып кетти. Сөйдеп шамаласты адамлар, себеби, аспан бир тегис күл рең булыт пенен қапланғанлықтан көринип турған күннің көзи жоқ,

жылымтық жыллы. „Қар жауып қалар“ деген де гүман бар. Қалаберди, жақты көзінде исти питкермесе таярланып қойылған шом-пом да жоқ еди. Соның ушын да жан-ийнине от түсип шырылдады Сайымбет. „Адамның ишин писиреди“ деп, Алланазарға да ашқызған жоқ жыйналысты, әсиресе, усындай сайлау жыйналысының үлкен-кишиси болмайды. Сонлықтан, үлкеп салтанат пенен жыйналысты китаптай ашып тасладыдағы, рухый президиумынан ис алып баратуғын президиумға шекем шарта-шурт сайлап таслап, тийкарғы мәселеге өтті де кетти. Өзи жүдә кәмбиллесип қалған Сайымбет:

— Бәракалла азаматлар! — деди күлип. — Жыйналысқа сизлер меннен де бетер кәмбиллесип қалған екенсиз. Кәмбиллеспей не қыласыз, усы аұылдың өзінде еки ирет ТОЗ, бир ирет колхоз, бүгин үшінши ирет тағы сондай жыйналысқа жыйналып отырсыз, түў, сизлерге де рахмет, бизлердің де жанымызға саддақ! „Өрнек“-шилер-аў, өзиниздей „Жақсылықшылар“ бир жыйналыстан-ақ қатықтай уйып қалып, келеси жыйналысларының бәрин хожалықларын құрғынластырыў, колхозын байытыў жөнинде шақырып, қағлап кетеберип еди, ҳа, бул, сизлерге не болды! Контр да усыннан шығады. . .

— Контр шыққан жоқ!

— Шықпаса, Избасқаныңызды мен туўдым ба! Порхан да сизлерден шығады; тағы неңиз бар шығармаған, шығарып қалың, усы ўақытта қоразын бир шақыртып кетейик! Ҳа, бул сизлерден бир төрели адам шықпай ма ақыры?! Кеше мына Шыбылайшыққа от берейин деп атырған жеринен ГПУ дың хызметкерлери төрт дийўананы тутып алып келди. Сорап қарасақ, төртеўи де қулак, солардың да биреўи сизің аұылдың дийўанасы, әне, бул да шықты сизлерден!

— 'Ким екен ол! Айтың?! — Буған Есберген де елең ете қалды.

— Айтпайман! Ҳақым жоқ ҳәзир айтыўға! Көрдiniz бе кулактардың қылып жүргенин, тирилерди өртегени менен турмай, өлилерди де өртейжақ. Сөйтип жабажақ жаланы кеңес ҳүкиметине, ертежақ сизлердей надан аұызы ашықларды. . .

— Ҳей, сен өглестирип баратырсаң ғой, бизлер ладан да, аұызы ашық та емеспиз, аұызыңа қарап сөйле! — деди бир дийқан бармағын силтеп,

—Ладан болмасаңыз зикирге жыйналып жүрген ким! Өлемненғара кеп отырған орынларыңыздан қораздай мойныңызды созып бақырасыз-ә! Кереги бармеди сизлерге коллективлескен хожалықларды мақтап атыўдың, я?! Мына ғана көзлериңиз бенен жәп-жақларыңызға қарап көрмей жүрсизлер ме, түүе! Олардың қалы қалай, өзлериңиздің аўхалыңыз қалай, я?! Кемкемнен геширдей төмен қарап баратқаныңызды билесиз бе?! Хәў, мына қатарыңыздан уялмайсыз ба!—деп, созылды Сайымбет, күйип-писти. Мысаллар келтирип айтты.

— Мениң гәпиме исенбесеңиз мына Есберген жолдастан-ақ тыңлаң, аўызбиршиликли хожалықтың абзаллығын. Өзлериңиз көрмей жүрген шығарсыз, түүе! — деп, өзинен өзи түңилип, өзинен өзи күйинип, Есбергенге сөз берди. Бул жүдә таза кийинип, хәтте, МТС директоры тақпайтуғын галстукқа шекем тағып, айтажағын писирип келип еди. Бир сөзин еки тәкирарламастан, журтты шешенлигине хайран қалдырып отырды. Отырғанлардың арасынан Байнияз иймек деген опырық шығып:

— Ең болмаса бизге усындай, сөзи пәтиўалы баслық бергениңизде болмайтуғынбеди! Сайлап кеттиңиз аўызының дуўасы жоқ биреўди! Енди көншиликке жаланы жаўып отырсыз, түүе!—деди бармағын шошайтып. — Бул жерге биз „колхоз боламыз ба, болмаймыз ба“ деген мәқсегте үгит есиейик деп келип отырғанамыз жо-оқ! — дегенде оның опырық аўызы Есбергенге қазықтың орнындай үнирейип көринди. — Биз үгитти еситип болғанбыз. қолхозды да дүзгенбиз, уйысқанбыз. Енди сеники не ўарра-ўарра, Сайымбет?! Баслықты сайлап бердағы дағытсәңә мына журтгы, түсликке де шыққанамыз жоқ! — деп еди, хәмме соны мақуллап, шуўласып кетти. Бул усыныс президиумдағыларға да унап қалып, бирден правлениениң таза составын сайлауға өтти.

Биринши болып, хат басына Балтамурат бухгалтер илинди. Буны усынған да жаңағы Байнияз иймек деген. Колхозда усыннан басқа есапшының жоқ екенине жүдә исендирип сөйледі.

Турдымураг пәкене деген бар екен усы аўылда. Өзи бир-еки жыллықта мүйтенлр арасынан қөшип келген. Айтыўына исенсек: „бизлер хәмел дегенлердің бәрин тоздырып таслағанбыз“ дейди. Дурыс болыўы

керек, басына мудамы нәхәнлер кийетуғын жарық түйнектей солпас кийип. сүўмеңлеп жүретуғын қыңыр адам, қырқы бир жақ, бир өзи бир жақ. Сол орынынан турып:

—Бул жерде отырғанлардың бәри дийқанлар — деди тап биреў „бай бар“ деп атырғандай. — Мынаў Байнияз иймектиң бели де, бармағы да кешеги гражданлар урысының салмағы түсип иймеиген. Сол саўашта жүргенинде иши жанып баратырғандай қаймақласқан музлы суўды қызып жүргенине қарамастан арақ пенен қосып симире бергенликтен тиси де биймезгил түсип, аўызының үңирейгенинен түңилмей-ақ қойың тўё...

—Тоқ етеринен келиң, жолдас, ҳа-а... ким еди?..

— Тәжимов, Сайымбет жолдас, мениң атымды умытсаңыз белсенди болғаныңыз бийкар! Мен тоқ етеринен киятырман ғой, өзиниз бөлип жибердиниз. Тоқ етери сол, мениң пәмимше усы Байнияз иймекти баслықлығына да, правление ағзалығына да көрсетип жиберейик, аўызының үңирейгенине, көзиниң шүңирейгенине қарамай-ақ қойың. кеўили жас, еле де қызыл гүлди күсеп қосық айтып жүр...

— Тоқ етери, жолдас Тәжимов, тоқ етери? — деп Сайымбет созылып еди, Тәжимов: „ашаберсеңши мәжилисинди, тўё, тоқ етерин айттым ғой!“ деп, бөтекедей томпайып, отырып атыр. Адамлар дуў күлип жиберди. Буған Сайымбет қызарды, бирақ ашыўын жутыўға мәжбүр. Келистире алмаса да жорта күлип:

— Онда яшуллы хот екен, усындай қартамайтуғын кеўиллилар, жасымайтуғын жигерлилер керек, сиз жақсы сыпатлама бәрдиниз, — деди де даўысқа қойып, муны да дизимге алды. — Сөйте-сөйте артис те шығар еле бул аўылдан, сөйте ғойса тәўир болар еди-аў, тағы қим?!

Атажан комсомолдың кези күн түскен шойындай жылтырап-жылтырап турдыдағы: „Менде усыныс бар“ деп алға шықты.

— Жолдас Тәжимов жолдас Байнияз иймек атаны правленне ағзалығына дурыс көрсеттидағы, бирақ, баслықлыққа надурыс көрсетти. Биз оның аўызының үңирейгенинен түңилмес едик, егер сол аўызға насыбай тасламағанда. Насыбай, жолдаслар, бул, ескиликтің қалдығы. Биз, „Қызыл жыңғыллылар“, ҳәзир насыбайкешлерге де қарсы гүрес жүргизиўимиз керек. Сондайда

бул баслық болып турса, бизлерге күш бермей кетеди. Жолдас Тежимовтың „гражданлар урысында бели бүкирейген дегени өтирик! Урыста зәңгиниң таралгысы қысып қалып, оның бармағы бүкирейген, инанбасаңыз өзи айтсын . . .

— Сеники де дурыс, меники де дурыс!— деп бақырды Тәжимов.

— Екиншиден, жолдас Байнияз атаның бели қазыұдан қуяң болып келип, кеппе таслайман деп бүкирейген, инанбасаңыз өзи айтсын . . .

— Ол дурыс, — деп аўзын үңирейтип күлди Байнияздың өзи.

— Үшиншиден, Байнияз атаның „қызыл гүл“ деп қосық айта беретұғыны ырас, келин-кепшикке жутына беретұғыныңыз я өтирик пе, Байнияз ата?! Әне қызарды, қызарғаны— мақуллағаны. Бирақ, сол қартаймаған көкирекке сай батырлық жоқ бунда. Хаў, бир мысал келтирейиң өтирик болса, кишем менен Тәжибайдың жыл садақасына кетип баратырғанымызда алдымыздан ылыққан ийтлер үрип шығып еди, қарасам, Байнияз ата „жит, жит!“ деп, алдына кишемди қалқан етип тутаберед, өзи артында паналап жүр, „қапса усыны қапсын!“ деген ғой!

Адамлар қыран күлки, Сайымбет столды сабалап: „Тоқ етерин неге айта қоймайсаң, неге керек сениң ұарсақың!“ деп бақырды.

— Ұарсақы болған менен мен жолдас Байнияз атаның минез-қулқын ашып берип атырман! Ийттен қорқып жүрген адам кулакқа қалай қарсы барады?! Кулак деген ийттен де жаман! Сталинниң „ең жаўыз душпан — кулак“ дегенин умыттыңыз ба, Сайымбет жолдас?! Ол ийттен де жаўыз, соның мылғығына, пышағына дуўры бара беретұғын, дуўы-сыйына қарамайтуғын баслықты мен ишимнен көптен бери қолайлап жүрмен . . .

— Есберген аға ма?!

— Жақ, Есберген аға әдеп колхозшыларға үйиниң томарын геўлеткенин қойып алсын! Бул урған қамшының тыртығы еле Қунназар ақсақалдың арқасында жүр . . .

— Сен қасып көрген шығарсаң оның арқасын, қойсанә бала! . .

— „Қызыл жынғыллар“ ҳәзир бир шетинен киятыр,

мына Ерлеш порханға жеткендей етип, бир күни Есберген ағаға да жетемиз еле! Сизлер қарап-ап турың...

— Жолдас комсомол! — Есберген шапшып турды. — Бул кәрада мениң мәселем қаралып атырған жоқ, дыққатты басқа жаққа бурмасын, Саеке!...

— Бурма деп атырмыз-аў, қылмай атыр ғой бул! Саған айтаман бала!...

— Мен ендиги баслықлардың қулағына алтын сырға болыўы ушын...

— Жаңағы батыр аламды айтсаң-ә! Ким ол?!

— Ол ҳооў анаў бала, эне! Алламберген Құдайберген улы!...

— Ол басқа колхоздан, өзимизден қурыды ма!...

— Бола берсин, жақсылардың бәри бир колхозға жәмлениўи шәрт емес. Эне, усыны берің бизге баслық етип! Биз Ленинлик жол менен, комсомоллық хұждан менен көгеремиз колхозды! Мен комсомоллардың атынан ант ишип бер десеңиз, ант ишип беремен! „Аўыл жаман, аўыл жама-ан!“ дей бересиз, неге сонда өзлериңиз жаман адамларды баслық етип кете бересиз, — деп туўысына шыдамай жылап жиберди Атажан.

— Дурыс! — Өрре турды Сайымбет. — Эне, жаңа табылды адамы!...

Алланазар да, басқалар да соны қуўатлап кетти. Жыйналыс дағыды. Жана правление ағзаларына Децабрь пленумының қарарына муўанық колхозды аўыл хожалық артелинің уставына сәйкеслеўди зинҳарлап тапсырып, Сайымбетте шарта-шурт асығыс қайтты. „Исим көп“ дейди, усы жети түннің ишинде не ис екенін айтпады, өзи билетуғындыдағы!

Әбден урқанаты ушқан Есберген қамшылап-қамшылап, атын да апалақлатып айдады. „Баслықлығы садағам, жаңағы жүўернемектики не гәп екен! Шыбылай-шыйқытан тутылған дийўаналардан... ким екен ол! „Қаллы жағыс“ та усы колхоздың сорамында-аў, үх!!.. Тутылса, айтып бере қояр ма екен, жақ, ол өлсе де тигине өлип кететуғын мәрт адам!“

32

— Есберген аға, әйне керек ўағында жатып қалды. Сен бизге көмеклеспесең болмайды, Құдайберген аға. Қасыңа Назарбайды, Жолдас ағаны. Базарбайды ал. Мылтығы менен Шыраз ағаны да алакетің, жол

жаман. Аتكөнектеги партал өгизлердин, суў алған сыйырлардың, арық жылқылардың бәрін тартың Шотанға. Енди көк шығады, өз аяғынан отлап, көгин алып қайтсын. Қалған отқа тиймен, булардың кереги бар. Ояқтан жигирмалаған, бар болса, оннан да көп саўын алып қайтың. Неге керек екенін түсинип турған шығарсаң, Қунназар аға қазыўды хабарлап кетти...

— Түсиндим, түсиндим, — деп шулғынды Шундый. Түни тенен Қудайберген шундый „қырғын берип“ шыққанлар азан менен аткөнекке келисти. Базарбай қылай, өзиниң иши жанып турса да:

— Енди өгизниң көзиңнен алыс болады, ишнңди күйдирип, көзиңше ҳеш ким жумсамайды, журттың өгизлериниң алдындағыны урлап салып та Есиркептен гәп еситип атпайсаң! — деп, Жаңабайдың кеўилин бузып атыр. — Өлсе де алыста өледі, ырзаласып қал, сорлы, көресең бе, жоқ па, сабап көп азап бергенсеңдур, қара, өгизниң жылап тур...

Маллары есигине байланбаса да сыртынан көрип, кеўилин тоқ санап жүргенлер буған да қапаланып атырғанда Қунназар ақсақал менен Мәдияр дәпинип жетип келди.

— Бизниң ат аўырыў, жөтеледи, усы кәрада қала берсин, баслық!...

— Бизниң ат та аўырыў, өтлеў тутып қала береді, — деп, Назарбайды Базарбай хошлайды — „Едигениң кәбиринен“ айландырып зорға косып...

— Бизикиниң де аўхалы шатақ, — дейди Жолдас. — Аўзы көкке тийсе мандымас!

— Атларына үйренисип қалған соң қыймай турған ғой! — деди Шыраз. — Жекке меншиклик сана деген усы шығар. Бундайда бизге жақсы екен, ҳеш нәрсеге қыйналмаймыз! — Усы гәп жағып қалған Қунназар:

— Ҳеш гәп болмас, патлысынан жегип қайтың, мықты көлик енди керек, — деп атыр. — Бәхәрги жұмыс балалайжақ, бирадарлар...

Аткөнекке арба жегип келгенлердин өгизлери, атларын Мәдияр сыйпалап көрип жүр: „Көлигиң арық, бүгінше басқа жұмыс ислей турасаң, ертең тыңынан алып келеди, анаў жерге апарып байла!...“

Арбасын жегип, аткөнекке дарымай, үйинен кеткенлердин де шаршаған, арық көликлери ис басларынан қуўдырып алдырылды.

Жарамлысын, жарамсызын айырып, документлестиріп боламан дегенше де түстен аұып кетті. Үйи жақынлар үйи алыстарды ертіп, түсленип қайтыуға кетті. Жолда егленбеуі ушын сөйткени мақұл түсті.

Қудайберген менен Құнназар ақсақал Айсултанның көк чайына бөгіп атыр. Құнназар ақсақал айтып атыр бар тапқан ақылын:

— Шотанға қатты тапсыр, Қудайберген. Хәмме үй-дің тулыпларындағы бар торақларды жыйнап әкелип, қолына берсин. Сен Балтабайдың складына тапсыр. Соны уқтыр: ағарғанның бир тамшысы ысырап етилмесин, торақ қайнатыла берсин! Қазыұшыларға сол далбызба бола жақ.

— Еситтиңіз ғой, Қудайберген аға, — деди Мәдияр. — Мен Назарбайдан үш ура шигин алатуғын болдым. „Жазлықтан бийдай етип беремен“ деп едим, келісе қойды...

— Арпа дегенде бомыйтуғын ба еди, ол маңлайы қаттыға!

— Жақ, хәзирги шигин ертеңги бийдай дан абзал болып тур...

— Сениң Сыдығың ерлеген екен! — деп таңланды Құнназар. — Бес қалта бийдай беретуғын болса үлкен қарасық ғой! Кешеги дән планда қалай алынбай қалды оныки?

— Он қапшық ғаллениң түсирискен, өзим еди, — деди Шундый. — Алажақ едим, „жақында келди, уят болады“ деп, Алланазар қылмады.

— Жақсы болған екен, бүгин алдыңыздан шықты. Қарыз арасына суў ене ме, не де болса, қазыұ мәселесин шешкениңіз жақсы болды, — деп қуўанып атыр Құнназар ақсақал. — Торақ көп болса, күниге еки-үш мезгил шигин жарма ишип тұрсын, қазыұшының гүршилдиси думан тұрғызады! Хәптесине бир-бир қойдан да беріп тұр, Мәдияр иним, суў болмаса, барлық исинң кери кететуғынын билемисең! Дәўекеге де өгиз бергенше шигин, торақ бере қойғанда болады екен!

— Сол ақыл кеше табылды ғой! Зәлели жоқ, балларымыз жесин. Епди Құнназар аға, ояқтағы саўынлардың көбисин алдырып, усы жерден саўдыраман...

— Оған отың жете ме сениң, жутап қалма тағы, көк алыс!

— Ертеңнен баслап, қорадағы баққылардың да бәрін айдатып бақызаман. „Қызыл жыңғыллы“ лар менен солай келистик. Жәрдем ететуғын болды. Еситиңиз бе сиз, Қунназар аға, хәзир хеш кимнен қорықнайтуғын урылар „Қызыл жыңғыл“ десе ол әтирап-ларға дарымайды сирә!

— Еситип жүрмен-аў. бирақ, дым қатты сабайды екен, биреўлерин зордан арашалап алдым! Адам өлтирип алмаса болар еди, булар, пәтин дым жаман көрдим. Рейимбай Алламуратов пенен Убайдулла Бердимурат улы „Тасқынлының“ өгизин әкетип баратырған жеринен услай қойған екен, мен барсам сулық етип таслапты! Гөне дийўана болғанында балаларға кейий қояйын деп едим, сонда да да кейидим-аў, кейигеним қурысын, олар Қоңыраттан айдалған кулак екенин сорап алып, суў бүркип урып атыр екен, баллардың өзиме тили тийип кете жазлады, бурын „Қызыл таяқ“ еди, атын да таўып өзгерткен екен. Қызыл жыңғылдай шырпылдайды-ә, тийген терин уўдай ашытады.. Аппырмай, мына Бердимураттың Убайдулласы шәббе асықтай болып, мийимди тести-ау, өзи де сөйлемшек екен. оқыйды да екен заңғар!! Маған Сталиниң гәпинен мысал келтирип: „Кулакты аятйуғын сен бе, бул колхоздың малын урлап атыр ғой! Не қылайық, маңлайынан, сыпайық па, сыйпа десең сыйпайық!“ деп киятыр. Зорға бастым. Алламберген де адамларын таўып қойған екен. Малыңа булар қарасатуғын болса, ғам жеме, бир түги де жойылмайды. Олар сонда мудамы қасында бола ма?

— Қасында болмайды, кулак дийўаналардан тазартқан жерлерин силтейди, сол жерлерге бағылады. Өзлери де хабар алып турады. Кеше бесеўине бес ат мингиздим, „күтип қараң инилерим“, дедим. „Ўай, ояғынан ғам жеме, аға!“ деп атыр. „Жақын күнлерде колхозына кулак дарығысыз етемиз“ деп атыр. Сиз де бар едиңиз ғой, Қудайберген аға?

— Қудайберген қала ма сениң бир жағыңнан, — деп күлди Қунназар. — Сөйтип, солардың орнына саўынды байлайман десе! Дурыс, турайық!..

— Он-он бес күн ғана, май планнан қутылғанша байлаймыз. Соң саўынсыз үйлерге үлестирип беремиз.

— Бизде ашлық болады деген бийкар гәп, — деп атыр Қудайберген шулғаўын шулғанып атырып — „Үш ай қаўыным, үш ай саўыным, үш ай қабағым, үш ай

шабағым“ Шуны билмейтуғын ким барәй! Айттымдағы бир . . .

Өткен бәхәрден бери жилиғи шағылған көликлер, желини қағылған саұынлар. „мийнет отпусказына“ шықты да күн бата маңқыйысып, „Дауыткөл курортына“ атланды. Ауылдың тамашаға қарау ушын келген үрпешүрпе майда балаларын да дағыта берип келген Нурдүкенге „дүкен“ сөзин қарақалпақшалап: „дүкан“ дейтуғын Қунназар:

— А-ал, сениң ауҳалың қалай Нурдүкан иним, „қойларың“ семиз бе? — деди: — Қәйтесен. отағасы-ау, құрбанлыққа сояйын деппең! — деп атыр ол да. — Семиз болмай қәйтеди булар, күни менен ауызы тынбайды. Бизге бир маржа табасаң, ақсақал аға, болмаса, „қойларыңды“ өзиңе бақтырып, Қостанайға кетип қаламан: Газиттен оқыдым, қазақларды елине шақырып атыр, жақ, шыным, ойбайау, мынау, күледі ғой-әй, өзиниң кемпири болған соң! Тойымда буны соймайман, қорықпай-ақ қой, Шотан ағайин шықты! . .

— Табамыз Нурдүкан, табамыз маржаны. Ал-ал, Мәдияр, ендиғи мәселе не, Әметиниң ауҳалы қалай? Қурбаның-ше?

— Бел, зәмберлер тайын, аға. Қазыушы менен жөнете беремиз. Бүгин МТС тан Рәмет келиуи керек. Отқараз мәселесин шешип қалайық, ишинде болың. Оңлатып, Қудайберген ханқалының гөне тамына құрғызаяқпан, қалай көресиз? . .

— Хау! Қойып турса, иним, журт күлип жүрер! Бийдай писсин!

— Оннан соң, қол тиймей қалады деймен аға! Хәзир, хәзир питсин! Егистиң баса-басын өзиңиз билесиз ғой!

— Хәзир құрсаң, оған да бир қарауыл байлауың керек-ау, кулак бузып кетер болмаса! Дән туратуғын жер ғой. Мылтық та керек. . .

— „Шымшықтан қорыққан тары екпейди.“ Мен отқараздың моторына бир ярым тонна брак өгиз өткерип, қашшан сқладқа әкелдирип қойдым. . .

— Не дейди?! . .

— Бес колхозынды абад етемен. Мен көрдим ондай отқаразды Ташкентте. Он килодан бир кило дән қала береді. . .

— Әй, мейли, қаразшыңды да ғамластырып жүр усы бастан.

— МТС тан Арзымов келетуғын болды, Исмайыл-ше?!

— Сен бала, көзабаға ойласқаның менен, өз басы-ңа кетип жүрсең!

— Ойласайық десем, жүрмей атырсыз ғой, жүрің Әмет ағаникине!..

„Көмирге кетип еди, кешеден бери дәрек жоқ,“ деп, Бийсеннен қаўтерленип, Әмет бир қысым болып отырған екен. „Буның ат-арбасын алып қашып кеткен, ким болса соған исене береді“ деп тоңқылдап атыр хаялы. Қунназар: „бәле көринип пе, келер,“ деди бий-ғам. Мәдияр шоршынып: „алдынан адам шығарайық!“ деди де сыртқа жууырды.

Оның алдынан Құрбан менен Рейимбай деген ком-сомол кетип еди, кеште ат жабыўға орап, өлигин алып келди. Әмет бирден талып қалды; өзинен өзи гүбир-ленип-гүберленип, Мәдияр: „Жылдам ГПУ ге адам жи-беріў керек!“ деп қаўлықғы, адамлар: „өзиң жинли-мисең, көрмей турсаң ба, арбаны таслап, атын сойып жеп кеткен! Қайсы поскыншыны, қайсы дийўананы тек-серип жүреді ГПУ!“ деп, шебине алды. Деген менен, баслықтың аты баслық, айтқанын болдырып, Құдайбер-генди Шымбайға шаудырдыдағы, өлини салқын жерге қойдырып, жан жууытпады.

Кеште Шымбайдан емес, Халқабадтан Дәўлетбай УРА докторы менен келди, Шымбай соларға телефон-нан буйырыпты. Даўлетбай:

— Киятырып, Шундый аға менен өлген жерин көр-дик, — деди ийнениң ушындай да жаны ашымағандай бийпәрўалық пенен. — Сиясий мәселе менен өлтирген-ге усамайды, урылар атты жеп, сүйеклерин жайратып, таслап кетипти. Жаққан отларының күли де еле тур. Құрбан аға, арбаны атқа сизлер қосып келдіңіз бе?..

— Оның не әхмийети бар, анаў өлинди изертлесенә!

— Өли изетленди, бууып өлтирген, — деди қоян жы-рық доктор жигит. — Көме бериўиңізге болады...

Әмет қашшаи есине енген еди, мынаў гәплерди тыңлап отырып: „Бийсенди өлтирип, атты да, арбаны да тастап кеткен. Бос жүрген, я жибине оратылып атырған аттың үстинен поскыншылар соң шығып, сой-ып жеген болыуы жүдә ғана мүмкин! Соны да билмей

неғып қызыл жаға тағып, хукүўметтиң атын минип қо-
қаңлап жүр булар!“ деген ой тилин сөйлете жазлап
барып, өзін зорға ирикти; „басыма бәле болар, жөни-
ме жүрейин, бул солардан келген бәле!..“

Атлылар кетти. Есбергеннің иши уллы гүпилди... .

33

Даўыт көл „курортынан“ „маңқыйысып, мийнет
отпускасынан“ қайтқан өгизлер, жылқылардың
миннетли ўазыйпаларына жегилгени жегилди, жегил-
мегени гүндени күтип тур. Шыраз дийўана да:

— Ыах-ўах-ўах, келинлер-эй, мына ҳалалға ҳарам
араласты-аў! — деп, саўыншыларға күн сайын пәзне бас-
қаны болмаса, ҳеш нәрсе деп турған жоқ. Жигирма
үш сыйыр қатара байланып, саўыншылар да тәўир-ақ
көбейип қалған. Оның үстине, азанда, кешқурынлары,
қулласы, саўымның ўақтында дизим бойынша асқатық
алыўшы саўынсызлардың үйлеринен келген қатын-ба-
ла-шағаға да аткөнектің этирапы Халқабаттың қысқа
базарындай толып кетеди. Булардың ўағыр-ўағыры
кеңседегилерге еситилип атады:

— Ыай-ўай, мынаў ширкин сүтимди ҳарамлағаны
менен турмай, шелегимди тумсығына қыстырып кетти-
аў, ҳә бәш! — деген ашшы даўысы еситилди әлле бир
қатынның. Дийўал кеңсе менен жапсарлас, бәри ап-
анық.

— Бай-буў, енди қалай ҳадаллап аласаң! — дегенин
Жаңабайдың Тойманының даўысына шырамытты
Мәдияр: — Ҳаў, мынаў бизикине киятыр ғой!..

— Ҳә бәш, деймен! — Пәтпаның даўысы шаңқ етти,
— Пай, баслық бала да қайдағыны табады-аў! Ҳаў,
мынаў доңыздай үсип баратыр ғой!..

— Доңыз болған сон доңыздай үсе үсдидағы! — деп
күлди Мәдиярға Аман бухгалтер. — Ҳаялларға үш күн,
еркеклердики еки мийнет күи, уқшаттым ба, еркеклер-
дің еки күнин, ҳаяллар үш күнде табады, уқшаттым!

— Уқшатпадың, Аман! — Мәдияр басын шайқады.
— Усыннан Қоңыраттың „Азат“ колхозындағыдай, қатын-
лар көтерилис шығарса бизди уқшатасаң, уқшатқаның
сол, партиядан өширтесен! „Азаттың“ баслығы қамақ-
та! Өйтпе сен, теңбе-тең шығара бер мийнет күнди...

— Әй, Мәдияр, — деди шыраны жағып қойып атырған Ескиркеп. — Усыны не деп қуады екен, „бәш“ десек те бәшпейди ғой?!

— Сен қарақалпақшалап жүрсеңдағы, — деп күлді Аман. — Бәшинди орышала, сонда бәшеди! Айтнақшы, Мәке, не деп қуады буны, билейик?

— Қатын жолдаслардың „бәш“ дегени дурыс ғой!

— Жарайды, жарайды, — деди шығып бартырып Ескиркеп. — Сөйлей берсең доңыз да қарақалпақшаға түсинеди...

— Тоқтап тур, Ескиркеп. Қатынларға былай де: шошқалар бурын шелектен жем жеп үйренген. Шелекти көрсе жууыра береді. Соның ушын, қатын, жолдаслар ертеңнен баслап, ауыз қабаққа саусын, бул бир. Екиншиден, Нурдүкен ағаға ескерт, қатынлар сауып кеткенше шошқасын киргизбесин.

— Жарайды, Мәке, жарайды, — деп шыққан Ескиркеп ауызда биреу менен сәлемлесип атты. Бул — Мурат екен. Бағана көргенликтен иштегилер менен сәлемлеспеди. Қағазларын жыйнап, Аман қайтып кетти.

— Ұай, шошқаны жора-әй, — деди Мурат Мәдиярдың еңсесинен нуқып. — Назарбайыңның гәпин еситтін бе? Бир қызық усыныс етип атыр, күлкили!

— Не усыныс, базда күлкили усыныс та пайда береді?

— „Дауыткөлден“ келемен дегенше жолымызды он еки дүркин падалы кесип өтті. Баяғы жылғы баспашылардан айнамайды. Хүкимет гөш планға доңыз алатуғын болса Шундыйды басшы қылып неге мергенлербригадын дүзбеймиз, күниге жүз шошқа атыуға болады“ деп, Қудайберген ағаны да хауаландырыпты! Шошқаны бағып жүрген сен, адамлар бақпай-ақ ешейин шошқа табыудың аңсат жолын тапты буның!

— Болмайтуғын сауда! Бул журт еле бара-бара „қырғауылдан мәйек план өндиремиз“ деп шығар. А-ал, Хәккелек, айтажағың сөл болса, мен жумыс ислеп отырман, сыз құрдасқа қарап! — деп қолын шошайтып атырғанда Қунназар менен Алланазар кирди. Мурат өрден-ыққа хәккелеп гүрси қойып жүрип: „пай Қунназар аға деймен-ау! Ауылдағы хукимет қусап, яғный анау күнги биз қусап баслықларды бармағыңыздың ушы менен шақыр-ып, хуким етип отырмайсыз ба! — деп атыр ойынлы-шынлы. — Қашан көрсеңиз қолпыл-

датып ат шаўып жүргениңиз! Хәўиздей кеңседе бир өзим қашанғы отыраман мен! , . “

— Қойып тур, ғошшым, шақыртыў да қашпас, — деди ақсақал столға әңменин артып атырып. „Т“ хәрибиндей болып турған еки столдың ийек артқанының еки жағына ақсақал менен ячейка секретары шықтыдағы. Мәдияр төрдеги өзиниң столында бурыннан отыр еди. Батқан қуяштың лалаптай қызылы қыр арқасынан сағымын салыңқырап турғаны менен өжирени жақтыртып турған жанаға Есиркеп жағып кеткен ортадағы шамның жарығы еди.

Мурат айнаның текшесине жамбасын қойып, ийилмейтуғын аяғын топтың түтесиндей есик бетке гөзеп отырды. Партячейка секретары тийиспе қылып:

— Мурат айтқандай бизиң кеңсемиз жоқ, ғошшым, сонъң ушын отырған орынында шығармай кете беремиз, — деди муртынан күлип. Күлгени қурысын, түри жылымады — Кегейлидеги Нарымбет баслықшылатып, жериңе ақ кесек төктирип атыр екенсең, бул жақсы.

— Енди сениң бир кемисиң бар, ғошшым. Қыз-келиншеклерден белсенди шығармай атырсаң. Бул хәзир ойландыратуғын мәселе. Правлениеде бир де хаял жоқ. Бригадирликке қолай келиншеклер жоқ па?

— Көп ғой ондайлар. Базар құрдас та, Гүлзийра жеңгей де бола береді. Өзлериңиз „арыстан шыққаның“ бәрін бригадлыққа усына бересиз!

— Ким, мәселемкиден?

— Мысалы, Ақтөре аға батрачкомлық тарқатылған соң бизге жиберилди. Бирден кетпенге салыў қыйын болып қалды. Өзи, төрт бригадамыз бар. Быйыл тағы еки бригада ашайық онда?!

— Ашың, буўынларды да көбейтиң. Келиншеклерден қолайлысы болса партияға таярлап барың. Быйыл болмағаны менен жарын алынар.

— Прием деген қалды ғой өзи!

— Оған биз айыпкер емес, партияны гөнepatлақлардан тазалап алғанша болажақ емес. Мениң айта жағым усы, а-ал, Қунназар?

— Мениң уйқымды қашырып жүрген мына нәрсе-аў, Мәдияр, мынаў қатынларыңа не қырғын тийди, тынышлаў ислей алмай ма! — деди дийўалдың аржағынан шығып атырған шаўқымнан түңилип.

— Суў серппек ойнап атырғандай қыйқыўласады-ә заңғарлар. Кеңсени дым жаман жерге салған екенсең...

— Поселкаласқанша кетти енди не де болса. Қулақты тастай тығып ислей беремиз, — деп атыр Мәдияр. — Бизлерге нәрсе кәр етпейди.

— Үйренгенсиздағы. Ал енди: жигирма бес гектар есинде ме, жоңышқа егиўиң керек, туқым заўыт сениң ушын салынып атыр Нөкистен.

— Оны билемен ғой, егемиз жигирма бес гектар.

— Билесең бе, жигирма бес гектар пахта жериңниң шереги! Шашың жибитилмей алынады!

— Боздап он үш гектар ашқан ўақытта жер тонлап қалды. Бизиң оқыў да салқынын салды-аў деймен! Ес-берген аға Қудайберген ағаны басына қойыпты да өзи басқа жұмыслар менен машқул болып кетипти. Қудайберген аға менен болса, билеклер ойнап кетипти...

— Енда пахтадан соғурлым майдан қысқаратуғын болса дадыңды алла берсин! Сол ойнап кеткен билеклерге тағы жигирма бес гектар партаўдан аштырмағың لازم. Сол ойнағаны жетер!

— Яқ, Қунназар аға, — „усы адам алжасты-аў“ деген ой менен Мурат дүзетпекши болып атыр. — Жигирма бес емес, он еки гектар, он үши бар.

— Түсинип турман, Мурат жан, он үш гектарыңды быйыл партал егиске бер, Мәдияр. Тары ектир, қуласы, ерте писер дақыл болса, салдыра бер, мен мына „бес қонаққа“ исенгенди қойдым! Мына қатынлардың шаўқымы тегин емес, сен барып бир хабар алып кел Мурат?

Мурат шығып кетти. Ақсақалдың сөзи аўызында;

— „Ат жеми“ деп ектире бер. Жер көп, меншигине-ким қанша ашып алып ексе, ексин мейли. Есигиниң алдыларын бағ етсин. Усы быйыл, өлмесек, соны ислетейик.

— Бирақ, колхоздың жұмысынан ўақыт аўыстырып ислесин!

— Әлбетте, енди Алланазар! Халықты тоқшылыққа бир шығарайық, қаўын да, ғарбыз да, алма да, жүзим де. бәри өзинен питетуғын болсын.

— Кимде ким есигиниң алдын бағ етпесе, мәселесин жыйналыста қарайық, — деп қосты Мәдияр. „Нәлик салынсын!“ деди ақсақал.

— Салықты малыя салады. Биз мәселесин уқшатып қарасақ та болады. Жоқарыда сөйткен. Ташкентте көрдик бизлер; бағсыз үй жоқ, базарға жууырмайды. Бизің халық қасеки ерик пенен жийдеден басқаны билмейди. Жақсы айттыңыз-ау Қунназар аға! Мен бир бағман излейинши! Есжан аға менен Шынықул ағаны тартсақ қайтеди?

— Есжаның боладыдағы, Шынықулың болмайды, хуқуқы алынған оның!

— Биз оны колхозға алмаймыз, Аланназар аға, был айынша келисемиз. . .

Негедур, Алламберген есиктен қарады да сәлемлеспестен басын тартып алып, ишке кирмей сыртқа жуырды. Соның арасынша болған жоқ, есиктің алды бирден апыл-тапыл болып, ишке зонқ ете қалған Мурат төрге бир-ақ секирди. Бир жерде тура алмай столды айналып хәккелеп жүр. Тили гүрмеуге келмейди. Бара төрдеги қаўсырмалы айнаны тырмалап, аша жақғай, аша салып қаша жақтай: „қашың, қаш-ың!“ дейбереди, болғаны, ким не сораса да артын айта алмайды: „қашың!“ Өзи қашайын десе, саңлақ таппай жүр!

„Не болды, ҳа, не болды! Башпашы ма?!“ — отырғандар өрре-өрре турысты. Есиктен көзи әлле-пәлле болың, Қудайберген төрге бир ырғыды да; „шатақ! . . .“ деп-ақ үглерди. Изинше сүре жығылған Нурдүкен ет бетинен муздың үстине түскендей столдың астына сырғанап кетти. Пәт пенен ырғыған Қатша оның еденде сүйрелип баратырған бөксесине бир тепкини берип болып, қораздай бир шетке қаймықты. Тойман керилип турып сол бөксени темир жаба менен ғырш егтирежақ еди, абырай, жабаның дәстесине Мәдияр жабысып үлгерди. Есиктен селдей қуйылған қатынлардың биреўлери бойына шапшып жудырықлап, буның да малақайын оқ тийген ғарғадай жалп еттирди. Қатынлардың бығырлысы Қунназардың да, Алланазардың да, Шундыйының да даўысын, абай еткенин еситтирер емес. Мурат еле қашыўға саңлақ таппай, айнаны тырмалап атыр екен, „жеңге жан, апа жач“ дегенине қарамастан желкесинен жулқып бир қатын былай силкип таслады. Онлаған қол Мәдиярдың жағасына бирден жармасып; „Бәрин таўып жүрген усы ширкин, тарт бери! Сыртқа шығарып өлгирейик!“ десе, бири „анаў қазағы ыстолдың астына еңбеклеп баратыр, тарт аяғынан!“ деп бақырады. Сон-

ша қол қойсын ба, сыйыр туұдырып атырғандай Мәдиярды есиктен армаған полт еттирип суұырып алып кетти. Столлардың шайқалыуы менен моржасы сынып, шыра өшип қалды. Ким менен ким жагаласып жүр, бұны хеш ким билмейди, қатынлар бири бирин де былшылдатып урып жүр. Алланазарға да, Қунназарға да жан керек болып қалды. Кимдур шырпы шақты, жалт еткен жақтыда қараса, шалына жақ текедей сақалынан жулқылап атырған Шундыйдың өзинің қатыны! Созанай маңлайын шөкелеп киятырған ғаррысының мушын да. ұсы жақтыда көріп, қаймығып үлгеріп еди, шырпы өшип қалып Шундыйдың маңлайдан адасқан мушы пахсаға тийіп сызлады. Сырттан Мәдиярдың „Атаман! Атаман!“ деген дауысына қатынлардың; „ат, ширкин!“ деген бажалағы қосыла еситиледи. Әне, усы ўақытта; „сарт!“ етип наған атылдыдағы, бажылдыға еркеклердің ғауырлылары, сөгинислери қосылып, сөзлердің, шауқымлардың мазмұны өзгерди; „Хаў, мынаў ширкин атты ғой, Тойманды! Қайдасаң Жаңабай!“ деген дауыс ышқынып шықты.

Сыртта адам адамды айырып танығандай ымырт-ымырт жақты бар еди. „Паңқ!“ еткен дауыстан қатынлар да хәккедей үркіп үлгерген.

— Тойманды сүйен! . . .

— Ҳа даңғыр, қайдасаң, қатының өлди ғой! — Патпаны шайтан арба айдағандай шатқаяқ урғызып, былай алып баратырған Жаңабай бул сеске жалт қараса, тап бир сәудигиндей Мәдиярдың мойынына асылған қоллары кем-кемнен сылқымланып, Тойманы ырас-ақ бууынсыз жыландай тауыланып жығылып баратыр!

Кеңсеге кеше өзи төгип берген бир арба жыңғыл томардың үстине қолындағы Патпаны пәт пенен зыңғытқан Жаңабай нәхән томардың шырпысынан қатты қысымладыдағы, хаялының лашының үстинен баслыққа ырғыды. Баслық басына сарт еткен бир нәрсени, арқасының дийўалға тырналып, өзинің шөгип баратырғанын билгенде биреў „баслық өлди, ўай-ўай!“ деп бақырғандай болды қулағына, соң дым хеш нәрсе еситилмей қалды: „қай баслық, Бабанияз ба, Нурнияз ба, онеге өледі? . . .“

Турған қаш, қаш-хәқаш! Жаңабай Тойманын арқалап қашты. Шундый менен Назарбай Мәдиярды сүйреп алып кетти. Жолдас қара менен Базарбай Нурдү-

кенди апарып таслауға кетти. Қалғанлар шыраны мор-жасыз-ақ жағып, қыйсайып кеткен жағаларын дүзестіріп, домалап кеткен малақайларын излестіріп атыр еди. Назарбай кирди; „сынықтан аман, Шундый аға кийиз күйдирип басып қалды!...“

Қунназар уйпаланып қалған сақалын саўсақлары менен тарамыслап орнына шөкти. Алланазар мурнының шемиршегин услап көріп гүрсиге отырды. Айнаның текшесине қуйрық басқан Мурат аяғын Мәдиярдың бос гүрсисине қарап сәррийтти. Назарбай столдың астына шашылған қағазларды жыйнап сөйленип жүр.

— Япырмай бала, жаман екенаў қатынларың! Бизиң қатынның жоғын айт! Бизлер арба туұарыуға келип едик, бес-алты қатын бажалақласып, Есиркеп пенен Орыншаны жулып атыр түүе!...

— Сен көрдің бе? — деп сөзди бөлди Қунназар. Аланазар тымтырыс ойға шүмип, басын шайқап отыр. — Айтөс, шырағым, нә болды өзи?!

— Патпа шешем пәгленип, шошқа қуұып жүр екен, Ишек-силемиз қатып күлдик, түүе!

— Нәге күлдіңиз!

— Күлмей не қылады, бир шошқа Патпаның шелегін тумсығына қыстырып қашып баратыр! Патпа хәр „бәшхә-бәш“ти салып...

— Сөйтип?

— „Ойбай өлдим, Назеке, айырсаңларшы!“ деген дауысына да итибар бермедим-аў Есиркептің мен дорақ, „ҳимм, ҳаққыңнан сениң, урың қатынлар, бекиштирип урың“ деп күлемен-аў дорақ басым! Хаў, дорақ болмасам, жуұырсам болады ғой! Қайдан билейин, „ойнап атырған“ дедим. Соның арасынша еки қатын: биреуи Тойман түйтенки, екіншиси Қатша деген, көзине терискен шығып, мудамы тебен тағып жүреғуғын калтанбас қатын тызақайлатып қуұып киятыр Орыншаны. Омыраўында аппақ бир нәрсе салпылдайды, жақынлаған соң қарасам, ол емшәғи екен! Үстин қақ-қақ айырып таслапты, шашы уұдар-дуұдар, соннан қаш-ә!...

— Кимо?!

— Мендағы! Қайдан билейин, „жин урған шығар“ деп едим. Ол пахыр мени паналап-қашып киятыр екен, ҳа, айтып жуұырса боладығо! Соннан мен қазыққа сүрниктим, маған Орынша сүрнигип қосарлана жығылдық! Соннан тесә!

— Кимди?!

— Қызықсаң-әй өзиң, Хәккелек! Мени не қылсын. Орыншаны да! Соннан арашаға Нурдүкен келип еди, тебә соны! Ол тура берман қашты, қуға соны! Жилли болдым ба, билмеймен, изинен мен де қуға бериппен!...

— Химм, — деди Құнназар мурынынан ғимилдеп. — Ғайратты салыпсаң, Назарбай. Дым азаматлық етипсең!...

— Хаўўа, енди оғырлым азаматлық етпей!

— Бассыңа бәле, сениң, қатынек! — Столды сарт еттирди Құнназар. — Бар, Орыншалардан хабар алып кел!...

— Яқ-яқ-яқ! Мен өмиримде өлинің жүзине үңилип көрген емеспен!

— Мен ғой өлини көп көрдимдағы гражданлық урысында, бірақ мына қатынлар тағы жыйыла баслады, — деди нәўбет өзине қарағанын сезген Мурат, өзін сақландырып. — Мен ғой барар едим, жекке жигитпен, улым да жоқ, — деп атырғанда „диңк“ етип, есиктен Құдайберген атлады:

— Шундый боларын билип едим-аў! Қатынлар қайтадан жыйналды, не мүдләхәси бар, шуны бир билейик, Алланазар?

— Құдайберген-аў, — Құнназар өлпең ғана. — Мына Мурат жанның барғысы келмей тур, сен хабар алып кел аткөнектен, аман болса жәрдем ет, Есиркеп пенен Орыншаның қалы нешик кешти екен, Мурат жан; „мен жекке жигит едим“, — деп, жағдай айтып атыр ғой!...

— Хаўўа, мен ийттей ызғып атыр едим! — деп Муратқа шақшыйды Шундый. — Шулақ яшасын! Халыққа, хұкиметке кереги бар еди, буның! Толы журтқа дәркар еди бул! — деп сол шақшыйыўы, Муратты сол сөгийи менен шығып кетти Құдайберген.

Есиктиң аўызы тағы апыр-топыр болып, кимдур, берман қарап зытғытқан Тойманның бөксеси еденге диңк етип тегис отырдыдағы, изинше қалшылдап-ғарғанып Жаңабай көринди. Мурат тағы айнаны тырмалап анаў екеўи тағы өрре турдыдағы, Назарбай мүйешке қашып тығылды. Жаңабайдың қатты тисленгенлиги соншелли, езиўи еки жаққа жигер менен ырбыйған аўызынан асқабақтың шопағындай ип-ири тислери, мойынының билеўленин кеткен гүрре тамырларын биймәлел санап алабересең. Өзи де үлкен шерим етикке таға қақтырын

жүретуғын, қарыұлы адам, дийұалды тепсе солқылдатқандай сол аяғы менен, сол пәти менин Тойманның еңсесине құнжыйта қойғанда ғой күни ертең журт Жаңабайдыкинен таза сорпа ишип, Қудайберген ийти көп аұылға намзаға айтып кететуғын едидағы, абырай, араға ақсақеал турып қалды! Баска турғанда, да Тойманың тебилетуғын еди, тепкиден күши емес, ақсақалдың абырайы сақлады, Қунназар ақсақалға муш көтергенди булаұылдың үлкениұ-кйшиси әкесиниң сақалына жабысқаннан кем гүна деп билмейди. Ақсақалдың алақаны арқасын қағыұы мәтдал, Жаңабай еңиреп жиберди, өзи ири болса да буның бир жыланғанда ўаңқылдаған ийттин даұысындай мурыннан шығатуғын жағымсыз даұысы бар екен. Сол „ўаңқылды“ алды менен Алланазардын етин түршиктирип, Муратгың қуйқасын жуўлатты; „Бул, өлдим, деп мени алдап-ап, баслықты маған өлтирти-ип! Бәри бир атыламан, оннанша усыны да өлтирип биротала ғана басымды пахсаға урып өлейин! Жибер аға, мени жибер!...“

— Яқшы, яқшы, Жаңабай, сөйтсең сөйте ғой, — деди Қунназар жүдә хайран қаларлық бир салқын қанлылық пенен. — Бирақ, биз алдында Тойман менен сөйлисип қалайық, сен өлтиргеннен соң сөйлей алмай қалатуғынын өзиң билесең. Я сениң бурынғы өлтирген адамларың сөйленип өлди ме? „Сөйленип өлгенин биреўлер еситипти“ деседи.

— Не деп турсыз, Қунназар аға, мен кимди, қашан өлтирдим?!

— Исенбейгуғын едим, „қанхор“ дегени дурыс екен! Бирден баслықты өлтире алыўың мүмкин емес еди, ақыры сениң! Сен алдында майда-шүйдеден баслаған қанхорсаң! Қәне, шық, „шық“ дегенде, бирақ, қашып кетпе, биз Тойман менен тиллесе жақпыз. Буған да жел берип жүрген сен!

— Олла, мен емес аға! Жети нәрестем бар! Қайта мен арашалайман деп шатылып турман бул бәлеге!...

— Қәне, шығасаң ба, жоқ па, үниң өшкир! — деп еди, бурынғы қәхәр-ғәзептин бәри албыраў менен алмасып, шегіншеклеп шығып кетти.

— Қәне, Тойман келин, не де болса бир ғайратты салдың бүгин! Сирә кемисиң жоқ, шырағым, бир аўылды қырылыстырып, азаматларды майырып таслайтуғын бузақылық өзиңнен басқаның қолынан келмейди,

бул анаў-мынаў кулактың қолынан келетуғын да ғайрат емес, шаршап қалған шығарсаң, тур шырағым, үстинди қақ, тиллесип алайық?

Ауызда бар қатынлар да жоқтай, сирә биреуи жыңқ етпейди. Тойман белинен арба басып кеткендей буралып орынынан турғаны болмаса, бул да „иллә“ деп ауыз ашар емес, тырнағын шуқылап еки көзин етигиниң қайқайған тумсығынан алмай, өзинен өзи тығылып тур. Ҳеш ким ләм-мим демеди, Алланазар маңлайын таянып, көзин жумып, қатты қайысып отырды дағы, сауалдың бәрін зилли, мысқыллы күлки менен Қунназар ақсақал берип отыр, ҳеш ким төрелик те етпейди.

— Қалай, келин, сауалып кеттиң бе әйтеуір, „оқ тийди“ деп еди?

— Тиймепти ғой, әдира қалғыр, тийгенде бул азап жоқ еди!

— Қойса келин, қаяқтағы азапты айтпай, азаптан қутқарып қалды ғой қайта! Назарбай, келинди баслықтың орнына апарып отырғыз...

— Жақ, болады ғой, усы жер.

— Отырғыз деймен саған! — Назарбай соқырдай жетеп апарып, иппинен басып, отырғызды. — Әне, келин, баслықты байыңа сулайтып таслаттырдың, енди өзин басқара бересең колхозды. Кеулиндегидей егип басқар. Бирақ, мен еле ақсақалман. Сайлаған өзлериңиз. Усы жердеги Кеңес хукиметимен. Сен баслықсаң, мен сеннен талап етемен! Малыңды көбейт, азайтсаң президиумда мәселеңди қарайман, бирақ, гөш планыңды да тапсыр! Колхозыңды байыт, колхозың байымаса, колхозшың аш болады, ол аш болса колхоздың да, сениң де бул гүрсиге кәпекке керегиң жоқ! Гөш бер, гөш бермесең трактор жоқ, тракторсыз қарының қалқымайды, бер гөшти, пахтаны бер! Рабочий трактор берди ғой, сен гөш бер енди оларға! Берсең малың азайып қалады-ау, ә? Сыйыр биреуин туұады, шошқа қырқын туұады екен-ә? Қәне, берман кириң келинлер, ол жерде аязлап қаласыз, өзлериңиз ғайрат салып терлеп қалған адамларсыз, сонша жулыспа аңсатлық пенен бола ма, кирип тыңлаң!

— Айтабериң, тыңлап турмыз, усы жерден-ақ!...

— Мен нени айтаман; мынаў „баслығыңыз“ айтсын, ең болмаса мәйек санап көргенди-ау! Айтшы қәне, бир

мәйек жақсы ма, қырқ мәйек пе? Қыры-ық! Әне, Назарбай дурыс айтты, қырқы жақсы екен. Ал енди, қырққа жуұырған ақмақ па, бирге жуұырған ақмақ па. „Қарыныңды тойдыраман“ деген ақмақ па, я „тойдыраман“ дегенди сабаған ақмақ па?! Қой келин, жылама, баслық та жылаймекен! Жаңа өлтирсеңиз де жылаған жоқ ғой бир баслық! Ақмақ!! — Столды қойып қалғаны қоян сүўрегги ақ шыны дәўет шоршып орынына түсти, шыраның жалыны да Тойман менен бирге созылып барып пәсейди. — Тез айт, тез, тез, тез! Жаңабайыңның басын жалмамасыңнан бурын айт, исиң сотқа өтпестен бурын айт, ким баслап жүрген усы гәпти?! Жаныңның барында айт!!!

— Пәтәтиў шешем...

— Өйдеген ким, жөнлеп айт, ондай ат болмайды!

— Патпа десең, жағың тайса да! — Жаңабай бул бақырған.

— Және ким? — деп атырғанда Құдайберген кирди:

— Еккисин-әм Жолдас пенен сүйемеллеп, үйине апарып жатқардық. Сынықтан, шыққаннан аман, хеш гәп болмас, — деди де Құдайберген Тойманға тесирейди:

— Үрпе-шүрпе бала-шағаң бар, Есиркептин де аўхалы жақсы емес, Мәдияр ушын байың жуўап береді, Орынша ушын он сәккиз жылға сен қамалып кетсең, балларыңа қыйын болады-аў, айыпты бир өзиң арқалай бермей айт шыныңды, ким сизлерди бүйтип жүрген, айт?

— Созанай шешем!...

— Мен емес! Пәтәтиў менен қалтаңбас! — деп бақырады сырттан Созанай. — Не өзиңнің отлап турғарың Тойман, өтирик пе олардың биреўи молланың, биреўи кулактың қатыны екени, өтирик пе, а-айт!...

— Ал, ГПУ дан адамлар келди, қашың, қатынлар, қашы-ың!...

— Хәй былай қарап қаш, алдыңнан шықпасың!...

Турған-қаш, турған-қаш! Еркеги де-қаш! Жаңабайы да-қаш! Тойманы да-қаш! Өжиредеги белгили бе-сеўин таслап қашты хәмме.

— Бул не гәп?! — деди Алланазар. — Ким қашшан ГПУ дан сүйинши сорап жүрген?!...

— Алламберген шаўып баратыр еди, — деди Назарбай. — Солдағы!

—Шатақ болды! — Кунназар бас шайқады. — ГПУ енди буннан саясый мәнис излеп аўдар-теңкер етегү-ғын болди-аў! Сталиннің сүўрети бар газетке насыбай орағаны ушын сотлап жиберипти кеше биреўди Сайымбетлер. Бизден де излейди саясый мәнисти!

— Саясый мәниси көринип тур буның, несин излейди! — Алланазар тикленди. — Тәлим-тәрбия жумысымыз бос, Қунназар ақсақал. Колхозға мал жыйнаўға қызығып, сана тәрбиясын умытып баратырмыз. Бизің баслы ўазыйпамыз усы болыўы керек еди. Ең болмаса қатынларға шошқаның пайдалы жағын бир аўыз айтпағанбыз-аў! — Бас шайқады өкинишли. — „Массадан айырылыў“ деген усы шығар?

Изинен қутырған ийт қуўғандай тапырлап Сайымбет ишке сүнгиди;

— Не гәп, Алланазар аға?! Мәдияр қайда?!

— Мәдияр бар, иним, қолыңды бер, көрисейик, өзинди бас, ҳеш гәп болған жоқ. — деп Қунназар ақсақал қолынан услап отырғызып атырғанда нағанын гезенип Оразымбег кирди:

— Шетинен тутаберейин бе, нәшәндик?!

— Нағаныңды салып қой-й! — ден буйырды Сайымбет, — бир мақтаншақ жигит екенсеңдағы өзин! Ал, Қунназар аға, Алламберген „көгерилис“ деп қапылты ғой, не гәп өзи?!

— Алламберген асығыслық еткен, — деп жайғастыра баслады Қунназар. — Усы заманда колхозшы көтерилис шығаратугын ба еди. Мәдияр онлаған мегежин әкелгени,...

— Ал, не болыпты?!

— Жақында фермадан жигирма үш саўын әкелип байладық. Саўыншы қатынлар; „хадалға ҳарамды неге араластырасыз, житириң шошқаңызды!“ деп шатақ шығарған, болғаны сол.

— Дурыс, қатынлардики! Неге басқа қораға қамамадыңыз?

— Сайымбет жан, аўылдан кеткениңе неше жыл болды өзи, аспаннан түскендей сөйлейсең. Демнің арасында аткөнек саламыз ба, мектеп пе, кеңсе ме, шошқаны ким ойлапты?!

— Мен активлердің қорасын айтып отырман Қунназар аға, еситтиңиз бе?! — Сайымбет сөзди бөлип, столды дүкилдетти. Буның гелесинің жылдырымдай

жылдам жол табатуғыны Қунназарға да, Алланазарға да мәлим. — Халыққа түсиндирип болғаныңызша неге солардың қорасына қамамадыңыз?! Яқшы, Мәдиярда қора жоқ болсын, сизиң қораңыз не, Қунназар аға?! Я кулақлар от қойып кетти ме, я Сәхәргүл кишемнің жай намазын шошқа басып кетеди деп қорқасыз ба, я сизиң қуманыңызды аударып кете ме?! — Қунназар албыраған сайын Сайымбет дөндире бермекши еди, Алланазар төгилген қабақтай лақылдап күлди де:

— Қойып тур, Сайымбет. — деди. — Қызыў хәмменің де қолынан келеди. „Партийная этика“ дегенди бизиң қулағымызға күнде қуйып жүрген өзин. Бул айттып отырғаның сол қулаққа қуйғанларыңа қайшы келип атыр, ҳаўўа дең. Басшыны алды менен басшы сыйламаса оны пухара сыйламайды. Оның қуманын не қылайын деп едіңиз. Қатының сыйламаса, балаң геўишиңди зыңғытады...

— Бул гәп дурыс гәп! — деди Сайымбет.

— Кеңес хұкиметин сыйлаўды да, мойынлаўды да биз ақсақалдан басладық әдеп, хәзир де солай, Сайымбет. Шамалы тыңла. Енди буныкине „шошқа қама“ десең, қамаймыз онда. Бирақ, буның үйи басқа колхоздың аўылында. Ертең ол колхоз да Қунназарға шошқасын әкелип, сегиз колхоздың шошқасын бағасаң, Қунназар. Хәй, Қудайберген, шошқаны жыйна да Қунназардикине айда!...

— Мақул, — деп кетип баратырған Қудайбергенди қайтымы тез Сайеке:

— Хәй, қойып тур, Қудайберген аға! — деп, шалғамнан услап егледі. — Өзиндикине апар, бизики қате екен, әпиў ет, Қунназар аға?

— Яқшы дедик ғой енди, ҳаў, шалғайымды жибер! — деди Шундый пешин тартып. — Бирақ, Сайымбет, бизиң кемпирди өзиме бағындырып бересең. Болмаса ол шошқа менен қосып бизди де қуўып жибереди. Бүгинги көтерилистиң иштырақшысы да, ирахбарының да бири шу маңлайы қатты!...

— Қойсаң, Қудайберген, хеш көтерилис те, ирахбар да жоқ! - ..

— Ҳаў, жаңа Тойман айтты ғой, Қунназар! Неге ялған гәпирасаң?!

— Әй, бир сандалап жүрдағы! Бар, жумысыңа бар!...

„Тойманның не дегенин ким дурыс айтар екен?“ дегендей, Сайымбет турғанлардың бетинен нәзерин бирим-бирим жылыстырып Муратқа келгенде көзін қарашығын дирилдетті де түрине айбат беріңкіреп:

— Сыпыртып айт, тез айт, биреуін де қалдырма! Мыңқылдап-сыңқылдап, жау қашып үлгергенше айтпай бизди еглесе, өзін алып жүресен, Оразымбет! — деп еді бетіне суу бүрккендей Мурат бір сергип түстидағы, Құнназарға да, Алланазарға да нәрсе қарамауға тырысып сыпыртты да шықты.

Енді Сайымбеттен сабыр кетті. „Буны бұлдирип жүргеннің бәрі жаңағы Патпа деген, Сыдық молланың елтиси! Молланың өзі тасадан тапсырма беріп турған. Қәне, қайсы аснабанияға тийкарланып алдыңыз оларды колхозға?! Колхозға хәр қандай Пәтәтиұ-Сәтәгиұлерди алабериўге ким хуқық берди сизларге?! Жабың кеңсени, ериң изиме!“ деди де сууырылып шықты.

Жаңабайдикі айнасының алды қошқаршақланып хәк-ләнген жолдағы жай еді. Сайымбет өзін соған урды. Тойманын Оразымбет бұл әйраплардан таба алмай ишкери кирсе Жаңабай: „жеті балам бар, мени қамамақшымысаң. Тойманың тирилигин билгенимде баслықты биллә урмайтуғын едим! Хеее...“ деп маңлайына былшылдатып урып жылап атыр. „Биз сени қамамаймыз, бир санарға қалдырамыз. Енді сөйтип Пәтәтиұ-Сәтәтиұдің сөзин ерсе, балаларыңның әмели аңсат, сизлердсй ладанның үйинен детдом жақсы, қатыныңды өзиң жолға сал! Түсир қолыңды, пәгияңды басыңа жақ!“ деп бақырып шықты оныкинен Сайымбет.

Созанай еспгин қулыплап, гилтин жемелигине қыстырып, қашып кетіп қалыпты. „Балаң қайда?“ деген Құнназарға қараңғыда ағараңлаған шошқаларды қамай алмай жүрген Құдайберген; „Отты беріп болып, өзинің колхозына хайт қойыпты, бала тура ма!“ деп бақырды, былай жууырып баратырып: „Былай қашты, хәй Нурдүкен...“ — деди.

— Сыдығын да, Пәтәтиұн де алып жүр, Оразымбет!

— Жақ, сен өйтпе, Сайымбет! — деди Алланазар. — Қашанға шекем адамларды зәкүн менен қорқытамыз! Түсиндирейік.

— Түсиндирип болдыңыз жүдә! Адамлар тап зәкүннен қорқпайтуғын болғаншелли қорқыта береміз түсинбесе, жүриң кеттик.

— Мына баланың қателесип турғанын қара, Алланазар?! — деди Қунназар ерип баратырып уяң дауыс пенен. — Зәкүн бул убыжық емес. Оны қорқытыу қуралына айналдырған күни хұрметтен қалады иним. Хұрметтен қалған нәрсеге қарсы көбейеди, гүресіуши көбейеди. Сен өйтпе, таслап кетебер деймен иним. Өзлеримиз жақсы гәп пенен түсиндиремиз зәкүнди, журт зәкүнди де, бизди де сонда хұрметлейди!

Усы гәпке питегене ыңғай да билдирип еди, жолда: „Мәдиярды көріп шығайық.“ деп, соны көргеннен соң хәкис тапты.

Хаўлығып қалған Айсултанның жайған таза қурақлы көрпешелериниң үстинен атлап кәтке бардыдағы, „шыраны келтир!“ деп буйырды Муратқа. Сөйтти де өзи кәттиң бир шетине бөксе басып, шыраны туттырып үңилсе сулық болып атырған Мәдиярдың қаралтым жүзи ақсары жақты менен кем-кемнен қууарып, өли шырай урып баратыр.

— Мурат, сен Оразымбетке ер, сен де, Қунназар аға, ирейимшилигинди, аман болсаң, жигирма биринши әсирде ислерсең, кәтқудашылығыңды да, билдің бе, аўзыңды тастай қыс та буйрықты бежер! Бузғансыз, бұлдиргенсиз сизлер бул аўылды еки кәтқуда! Мен буны бул турсында қалдырмайман, шаңғытаман, шығың кеттик! Хоо, кәгқудалар, абыйға бабый боп қосылыпсыз түўе! Химм, билдик енди, билдик! Усы өлсе сизлерге де жүрим... әй билмедим, барын! — деп бас шайқады. — Алланазар бий бала, Қунназар ақсақал, Назарбайды ертесиздағы „қалтаңбас қатын“ дегенди Сыдықтикине байлап апарасыз! Сизлер маған абай болып қасымда жүрмей-ақ қойың, өзимнің саям да жетеди. Уқтыңыз ба?!

— Уқтырдың, шырағым!

— Уқсаңыз, жөнең! Қанымды қыздыра бермең енди көзиме күйик болып!...

Хеш кимнен хеш қашан бундай гәп еситип көрмеген бийбала да қарсы гәп айтыўға батылы бармай кетти де барды. Қалтаңбас қатынды олар сол кетистен үйинен емес, Туубайдың ишинен тауып алып шықты.

Бунда келсе Жаңабайдың жыланған дауысы Сыдық-тың дәнханасынан шығып атыр екен. Ауызын қулып-лапты. Белсендилер болса, өйер-бүерди түртинип, гү-дилерди аударып, Патпаны паныс жағып ізлеп жүр.

Жаңабайдың ауызына қарауыл егип қойып кеткен Кунназар ақсақал қараңғы әйуанда былай-былай: „бул қалай болды?“ деп гүбирленип жүреді. Есиктен биреу сып етип кирип түйіншик услатып атыр. Қараса, ба-ғана табалмай кеткен Тойманы: „Маңлайың қурысын, қаш келин!“ дегенин өзі де сезбей қалды. Оның да есиктен зытыуы мәтдал: „Тойман қашты, ға Тойман қашты! Қолында балтасы бар қууайын десем! Мылтық болса да меннен көрме!“ деген Назарбай қатынектің шарбая дауысы анау жақта паныс алып жүргенлерди бермаған ентелетті. Албырақлаған ақсақал қолындағы түйіншикті гүдинің үстине зыңғытып еді, дүрс еткен дыбыстан үриуі менен гүдиден ырғыған сары қаншық әлленемирде қуйрығын қысып орнына барса, нанның ийиси шығады, мурынын қыйсатып ийискеп көрді де түйіншикті жулқылады, енді үриуге де уақты жоқ...

Буның өзі бир адам күлсе де, жыласа да арзыр-лық хәдийсе еді. Түн ишінде Тойманды табалмай қалғанлар қудықтың басына жууырысты. Тауып берген де Сыдықтың өзі екен: „мениң дым шатағым жоқ. Сайымбет, қой десем де қоймайды, кеп алып кеткен ауызы терис үгигке сүйреңлей береді, қатып мында, усыны писирип жең, мен халық алдында да, қудай алдында да ҳақпан, шықәй қатын!“ деп, қудыққа үңи-лип бақырып ағыр. Буның өзлигинен шықпасын бил-ген Сайымбет Оразымбетке:

— Мә, — деди арқанды берип. — Белиңе бууып түс те, көтерип алып шық!

— Түссин со, қуданың не салғанын көрейин! — деди қудықтан. — Ураман ишиине пышақты!...

— Айтабереди, пышақ түе зымбықылы да жоқ, — деди Сыдық. Екиленип, қорқып турған Оразымбетке „Түс!“ деп буйырды Сайымбет. Сылтау табыуға Оразымбет шебер-ақ!

— Мениң қуяңым бар, нәшальник! Бир душпан кем, атып кете қояйық! Түбинде атамыз ғой.

— Сөйтемиз бе, сөйтсек сөйтейик онда! — деуі мәтдал Сайымбеттің, қудықтың ишінде шортан таласып атырғандай шамбырлап, Патпаның байбайлаған сесті

адамлардың қуықаларын жуулатып жиберди. Сыдығы да „ырза бол, хаял, мыналар атайын деп атыр!“ деп қудыққа үңілген сайын оқ тийген торайдай шыңғырды. Оразымбет жаланаш нағанын қараңғы қудыққа сұғып: „ишине панысты тут. Шундый, мен гөзлеп атайын!“ деп атырғанда Патпа салбыраған арқанның ушын жулқып:

— Тартың! Хәй! Өзим шығаман, мине, асылдым, тартың! — деп дауысы тарғылланып қыйғырды.

Сыдық хаялын: „Пәтәтиұ болса да ийесине дәри! Аязлап қалар“ деп, ишке ертип кетип, жыллы кийиндирип шығарғаннан соң Жаңабайдың зулпы сынғырлап, буннан буяғына иркиниш болған жоқ. Назарбайға „арба қосып шық!“ дөп буйырып еди, „сояққа бара қояйықтағы?“ деген ақылын ис буйырған Сайымбеттин өзине мақуллаатты.

Қамалғанларды таңның алдында бөлим начальнигиниң кеңсесине Оразымбет емес, орыс жигити айдап кирди. Басының қаны орамалдың сыртына қатыұашланған Мәдиярды тирилей көргенде Сыдық алдында бир дизерледи де Жаңабай менен Тойман, Патпа жылап жиберди...

Начальник Сайымбет тапсырған нағанды усынып: „ең соңғы оғың қалыпты, буны да аспанға атарсаң, атқандай жау жоқ енди,“ деди.

— Буны ұақыт көрсетеди, турың, кеттик, Жаңабай!...

Сыртта адамлардың түрин анықлап танығандай жақты түсип қалған екен. Қараңғыдан шыққанларға әлем бирден рәушандай көринди...

34

Жыландай жылысып тоқсан жығыудан-ақ наұрыздың ақша қары жауды. Бундай қалың қар көптен бери жаўған жоқ еди, түнде жылымтық болып турдыдағы, таңда оянғанлар мал қораларына қонышыннан қарды сызып барды. „Мынаў жерге жағатуғын бир таптырмайтуғын қар болды, қар емес нур бул!“ деп ғаўқылдасып жүрди ғаррылар. „Қар жаўды деп қуўанба, аязы болар соңынан“ деген ғәп бийкарға шығып, жадыраған қуяш ақ мамық бүркенген бүклердин, айдын-айдын алаңлықлардың үстилериндеги көзге жағымсыз аппақ қарлардан демленген палаўдай жеңил

леп шығарып жылытыуға қарады. Деген менен, бирден жер жаңара қойған жоқ. Сәрсенби күни сәскеде алабуйра булытлар бирден түнерип, аспан астан-кестен болдыдағы, арықтаурақтың жети жүйресинен өтип сала беретугын сел сиңгеллеп берди, сүдигарлардағы тыйықтың табын жойтқан да, ақша қардың ең соңғы излерин шайып кеткен де, атызларға төгилген ат басындай ақ кесеклерди уныратып, топырағына қоса баслаған да сол сел, сол селден соңғы үш күн дауамында бүркіп жауған майда жамғыр.

„Ызғар тебиктен арыға кетти“ десип еди биреулер, ырас шығар, оннан бери қанша күнлер өтті, еле азанлары қойыу бир боз думан боладыдағы, түске таман этирап шайдай ашылып аспанда тағы қуяш жарқыраудан тап бир жер бети түтеп атырғандай далаңлықлардан пуулар ысырылады да көк жийектеги көгилдир сағымға қосылып кетип атады, мисли, тәбият булауға түсип, самалға желпинип атырғандай.

Есберген Мәдиярдан соңғы улыуа басшылықты қолға алғаплықтап, бурынғы Құдайбергендей майдашүйде жұмысқа араласа бермейди, тәртип берип, мұдамы ат үстінде жүреді. Егис жақынлағалы берли дым аттан түспейтуғып болып жүр. Өзине бундай жәрдемши табылғанына Мәдиярдың қатты кеуили тоқ. Кеше қазыудың басына да азық-ауқатқа бир қапшық шигин жарма, бир қой апарып сол хабар алып қайтты. Азан менен скеуи кеңседе табысады, мынау жақтан шақырсын, шақырмасын, Шундый тап болады, бири биринен ерте келиуге тырысады.

Бүгінги ерте келген Шундый, гилти болмағанлықтан кеңсениң дөгерегин сыпырып жүр екен. Оған Мәдияр ертең пленумға кететуғынын айтып, „Жаңа талап“ жақтағы бозға барыуды тапсырған соң Есберген келди.

— Шотаннан өзиңиз хабар алатуғын болдыңыз, Есеке, — дейди Мәдияр өзинің бара алмағанына өкинишли кейин пенен. — Ақшам Алланазар аға келип, ертең пленумға баратуғынымды айтып кетти. Обкомның биринши секретарының өзи қатнасады екен. Сөз беретугын қусаған; не гәп айтса болар, сиз басшылықта көп ислеген адамсыз ғой?

Есберген ойланып қалды, қалай болмасын буның бир унамсыз жағын район басшыларына, әсиресе, об-

комның биринши секретарына көрсетип, қайтып тикленгисиз бир тепкиге ушыратыуы керек еди, соның утыры бүгин келип турғандай. Сын нәзери менен қарады да:

— Мәселесине қарап көресендағы оны, хәзирги басшыларға унайтуғыны — аяўсыз сын, усыныс, исполком болып көрдик ғой, мен олардың соны унататуғынын жақсы билемен, — деди бир нәрселерди шыжбайлап отырып. — Не екен өзи?

— Дән жыйнаўдың қорытындысы, бәхәрги егиске таярлықтыдтағы...

— Сол дән жыйнаў қарарында душпанның қолы бар ма деген...

— Ыәй, яғәй! — Гәпти бөлди баслық. — Қарар дурыс шыққан шығардағы. өзимиз аңсыз жаман болған шығармыз, „жыңғылды қырғын“ еттик-аў!

— Бул гәп усы жерде қалсын, мен Кегейлиниң секретарынан илгериде еситкен едим. СредАз Бюроның экономответи: „Қарақалпапстанда ҳәр жылы сегиз мың тонна жүўери аўысып қалады, соны Шаржаў пиво заводына тасытып пиво сығып алсақ, пәлен мың манат ақша түсиремиз. Қарақалпақлар бул дәнди ат жеми қылып заялапатыр“, деп дәлиллеген қусайды. Анығын билмеймен-аў, еситкеним сол. Ал енди, ойланып қара өзин, қайда сол дән, сондай жүўери бар ма?! Ыдыратыўшылық емес пе бул! Пиво кимге дәри усы күнлери! Мен буны „айт“, деп отырған жоқпан, айтсаң қарманлық болар едидағы, пәтиўаң кетеди...

— Ойланып көретуғын мәселе екен, — деп басын шайқады баслық. — Усы гәпти бурын да көп адамнан көп мәрте еситкеним бар, „жел болмаса қамыстың басы қыймылдай ма“. Қалаберди, Кеңестиң сорамындағы басқа жақларда ашлық бары да рәсмий хужжетлерге, мәселен, газеталарға неге кирмеген? „Буның өзи бизиң обылыс ушын қолдан жасалған ашлық емеспекен?!“ деген қыялға барып атырған бир усы емес. Баслықтың ҳаўаланғанын сезип, Есберген қатты қыйналған түр менен:

— Тамашасы бар еле буның! — деди қабағын шытып. — Складтағы ыссы жерде жыйналған дән қызып баратырған соң, муз түсиўден бир қатты ыссы болды-аў, ырас сол күнлери бизиң қаракеңлер еки баржа дәнди Шаржаўға жөнеткен ғой! Өзиниң хабарың бар,

анаў күнги ыссылардан, баллар жалаңаяқ кетти-ә, Шаржаў бизден де ыссы, түсликке барған сайын қу-
яшқа жақынлап күн шыжғыра береді өзі. Әне, көзиң
енди қызықты көрсін! Шаржаўға жақынлағанда еки
баржа, бир катер қайырлып қалып, дәрпенбестен бир
хәпте жатады. Шыжғырған ыссыға шыдамай, түтиге
баслаған дәнди хеш кимге билдирмей, дәрьяға төгіп,
еки баржа да бос қайтыпты, деген де гәп бар. Бул
жақта журт жонышқаның көгин қайнатып, ун шайып,
шайғы ишип, бетин көгертип жүр! Бул бүлдириўши-
лик емес пе! Душпан бар жоқарыда, оған сенің, ме-
нің қолым жетпейди! Бирақ, буның ырас-өтиригин бил-
меймен, кеше мына Кегейлиден Шымбайға өтип бара-
тырған бир кемениң капитаны айтты маған, суўға тө-
гилген дәннің дәрегин. ал?!

— Усы гәптиң жаны болса, душпаннын бары ырас
онда!

— Мыш-мыштың да төркини бар депти ғой. Онда мен
кетеберейин бе, не гәпиң бар?

— Қырқымға таярлығын, мал-қалының аўхалын, әси-
ресе, сүримге өгизлердің таярлығын бил, басқа мәсе-
лелер болса көре берерсіз — деди де: — Әй, яқ, — деп
пикиринен қайтты тағы. — Соң хабар аларсыз, екеуи-
миздің бирден кеткеніміз болмас, ауылда болың...

— Ықтыяр өзинде.

— Мени жаңағы мәселе қатты ойландырып таслады
ғой, бала!

— Ойланбайтуғын мәселе ме, хәмме де коммунист.
Болмаса, мени жибер, атылып кетсем де өзім ғана
айтайын, қорқсаң фермаға кете бер, — деп пәзнени басты.

— Несіше қорқаман! Биз дән қарыз сораў мәселе-
син үш баслық болып келистик, бирақ, жаңағы жағ-
дайдың ырас-өтиригин билмей айтыў қыйын. Ең бол-
маса бир хұжжеттің ушлығын көрмесең мыш-мыштың
бири болады да қалады. Бирақ, дән сораймыз.

— Ал, жолың болсын онда! — деп, қол қысысып Ес-
берген кеткен соң да жаңағы гәп мазасын алаберди.

Есберген буның гәпти бир басласа қызып-қызып, бир
нәрсе айтып салатуғынын бурыннан биледи, „хотлаған
шығарман“, деп үмитленгени де сол.

Буның изинше Мәдияр да кеңседен шықты. Азан
менен Қудайберген жөпелтилген Туўбайдың күн шы-
ғарындағы бурынғы „Жаңа талапқа“ қараслы он алты

гектарлық боз тек тракторды ғана күтип жатыр. Сол тәрәптен трактордың гүрилдиси еситилди. Келсе — қайда жиберсе де жууыра беретугын Шундый:

— Суу шықпайды, — деди басын шайқап. — Жыңғыл, томарларын ғой яқшылап алдықтағы, шығырдан быйыллыққа қандырып болсақ яқшы дейбер. Жауының тынғаны кеше, сирә ләм тиймегендей, мына қарашаңғытыуын! — деп, бир бел топырақты зыңып көрсетип атыр. — Бирақ, туқым түссе өкиреді. Және тағы өкиретугын бир жер бар, оны соң көрсетемен. Районға барсаң, туқым мәселесін яқшылап айтқайсаң, — деп қалды Құдайберген. Баслық қойын дәптерине: „Шығыр, жақ, насос сорау керек“, деп жазып қойды да Құрбандикине барыу ушын изіне қайтты.

„Жаңа талап“ пенен „Жақсылықтың“ арасын науқарағай қамыслы, доңыз жатақлы дүт тоғай „Атан кеткен“ ойыслығы бөліп ататуғын еді, қамысларының арасында атлы түе атанлы көрінбейді. Соның ушын әм аты „Атан кеткен“. Алдында таң азанда өткен трактордың излери патлйып атыр, бул усы бозға көп заманлардан бери түскен туңғыш из еді. Исиметтің „адасаман, аударыларман“ демей усының арасынан төтелеген тәуекелшилигине ҳайраи қалды. Адым сайын атын қырғауыл үрkitип, күн тәуір-ақ көтерилгенде аяқ соқпаққа зорға шықты.

Құрбан: „көликсиз жер сыйпап қалдым, түйем ушпадан кетти!“ деп өкинишли бас шайқап шықты. „Хәзир түсликке Базарбай келеді, арбасы менен еки күнге шекем сениң хызметінде болады, мени айтты де. Адам керек болса, тағы беремен. Тап жаздың ортасына шекем шығыр соға бер, аға“, деп кетти буның қасынан. Ендиги жұмысы Дәуеке менен еді.

Дәуеке мектептің күн шығар таманына былтырдың бурнағы жылы-ақ көмек пенен еки қат өжире жабыстырып салып алған. Үйи жақын болғанлықтан мектепке де өзи қарауыллық етеді, бийпул. Үйленгенинше бир өзи турды, сонда да ҳаялсыз үйдей емес, усы кәрадағының азадасы болды.

Халқабаттан келген пәти усы еді, екинши сменаға кетиу ушын асығыс екен, отырар-отырмастан: „гәпинди айтабер баслық, пай, келетугын ўақытты тауыпсаңдағы!“ деди әжепленип. „Жас ҳаялға үйленип, сор-

лы. еркек киндиктің келгенин жақтырмайтуғын болдың-ау!

Ал, сен асығыс екенсең, мен де асығыспан, — деп баслық та бірден иске өтип кетти. — Құрдасты жүдә биз құмар адамнан тауыпсаң“...

— Өзимиз де шийткіген жоқбыз!...

— Доктор болмаса да, санитар болып ислегени-ақ бизге унап тур. Ең болмаса тазалықты уқшатадығо! Балаларға кереги сол. Сен правлениениң бир ағзасы сыпатында „яқ“ деўге ҳақың жоқ. Үрпе-шүрпениң бәрин құрдастың қолына тапсырамыз, мийнет күн жазамыз, үйиң „үйрекхана“ болады, жас баласыз ҳаял жоқ, билеклерден сөйтип, өнимли пайдаланбасақ, болмай-жақ. Азық-ауқаты складтан. Өзи писирип, өзи қойсын. Ал, асығып, отырған болсаң айтып болдық, биз кетемиз, — деди де турды. Сирә буған Дәуеке ыразы ма, жоқ па, ҳаялы көне ме, көнбей ме, буны ойланған да, сораған да жоқ, отырғанларды ҳайран қалдырып, шықты да кетти. Бул нәрсе ҳаялдың итибарынан шетте қалған жоқ:

— Мен келіншек болып түскенде ешки сойды-ау! Ҳеш ким енкейтип те киргизгеп жоқ. Бундай да ел боламекен! Енди бала бақшаға биз керек болыпбыз буған!... — Тағы да көп тонқылданды...

Қазыұдағы қатынлар: „Хәй баслық. тиймеймиз, қорықпай-ақ қой. неге қыңырайып қайырылмай баратыр-сан, нан жеп кет!“ деп, өзлери шақырып алды. Қалтаңбас қатын басын қалтаңлатып салмадан ылай алып атыр еди, берман бурылған баслықты көріп:

— Хәй, Тойман, баслықка жаңағы нанды апар, ауыз тийип кетсип? — деп еди: — Мен қорқаман, шеше, Айтгүл, сен апара ғой? — деп оралған дастурханды Айтгүл ақ қатынның қолына услатты.

Баслық күлип, дәлкеклесип, ҳармасын айтып болып, ауыз тийиу ушып дастурханды ашып қараса, нан емес, жуқалан алынған бир кепше ылай! Бир қатын анадайдан:

— Қалай, мазалымекен? — деди қышқырып.

— Қаймақ татыйды! — деп күлди баслық ылайдан гүрек тислери қап-қара болып. — Жасымда кесекти көп жедим.

— Ойда биз не, кесек жеп қаза берейик пе қазыўды?! — деп қыйғырды шыдамсызлаўы. Гәптиң парқына түсинген баслық:

— Ертең Шымбайдан ылай қаденизге бир тандыр нан әкелип бармен! — деп еди, ақ қатын артына қайрылып: — Шымбай қайда, биреў қайда, оннан нан келемен дегенше азып қаламызғо, бизге Халқададтағы Қурбанбай нанбайдан-ақ алдыр, — соның наны да түрпиди емес, — деп күлди.

— Шап онда, — деді биреўи. — Тез қашпасаң, қатынлар түйе басты етежақ! Көрдің ғой қатынлардың ғайратын!...

„Бир тандыр нан“ деп жазды баслық „туқым“ дегеннің артына...

35

Аткөнектен онша алыс емес жерге бир жаман шатыр қурылып, бес-алты күннен бери балалар „лолы келди, лолы келди“ десетуғын еди. Буған Шыраз да онша итибар бере қойған жоқ, бар билгени тек: „лолы урлық етеди, сақ болмақ керек“.

Аткөнектеги сыйыр саўыспақ, көлик алыспақ қусанған азанғы ғалмағал ап-сап болып, Есиркеп пенен Орынша да үйлерине кетип, қараўылханада Шыраздың бир өзи қалған еди. Шатыр бетген усылай бағдарлап бир дийўана келе берди. Шыраз, өзи атайы дийўана болған соң дийўананы жүрис-турысынан аңлайтуғын еди, мынаның шылғый қуры емеслигин абайлап: „жумысы болса оңашада айтсын, жумысы болмаса өтер кетер“ деген пәм менен жән-жағына хәккедей қаранып, хеш ким жоқлығын байқады да қараўылханаға сүнгиди. Дүмшеден қурсаўлы кесасына жыллы суў құйып, тыңтыңлады. Тәжирийбесиз екен, даўысты узағырақтан жибермеди, таныды Шыраз: „Шайы Мәширип...“

... Бухара, Самарқанд кетсем,
Мени йоқлар кишим бармуў...

Қалендер, жас жигит екен, жаңа қырылған, пәпәкизе муртына, ашлықтың әламаты урмаған мәширен көзине бежирейип күлди де:

— Келистире алмадың, ашна, — деди. — Яр дегеннен босағадан атлап айттың, ғаззел деген босағаның

аржағында айтылады. Қалаберди, Шайы Мәширипти шала айтып атырсаң, айтып берейин бе?...

Аржағын айттырмады, қалендер көкірегінен ийтерип жиберіп, қапыны жапты да ентигип сөйлей бастады: „бүгін таңнан трактор келди, гүрилдисине қара! Эне, усы трактордың биреуінде мың колхозшының, бес колхозыңның күши бар, соның ушын, бүгін тракторшы-практоршың менен пыхх, — деди қалендер өзін өзи шалып көрсетип. — Соны сен Сыдыққа ислетесен, киши әрұақ Байқадамов сөйдеди! Бүгіннен қалдырмайсаң. Еплей алмаса, басыңа күн туўса, мени байтеректен изле, Есберген билмай-ақ қойсын...“ деди де шығып кетти.

Бул жерде болмағаны менен басқа жерлерде бундай бир-еки жумысты „қум қаптырғанлықтан“ Шыраз албырамады. „Я пәлек!“ деп, Сыдықтың хәйуанынан атлады. Сыдық бел саппап атыр еди, таслап жибере жақтай дәстени салмақлап-салмақлап, буған ишти нускады.

Сыдықты оқытып атыудың, қорқытып атыудың кереги бар ма, жоқ па, сол жағын жөпли ойлап көрместен „Сыдыққа ислетесең деди гоӣ, өзлери келискен шығар“, деген нәмсизлик пенен „әруақ сөйдепти, сен сөйтесең,“ деди де бстине қадалды, жақ, Сыдық албырап турған жоқ, демек, келисимли екен, жүдә қәтиржам болын келип, қараўылханасына турды.

Шаңқай түсте аўыл-әтирапты силкиндирип, тракторын айдап, болдық бала изинде, Исимет атыздан келди. Үйинде Қудайберген шундый менен түсленди. Тракторға да. Исиметке де ырзаласыў незери менен қарап, буның бәрип аткөнекгиң алдында қостаңлап жүрген Шыраз бақлап турды. Буның тусынан, негедур, түрин сурландырып, буған өшпенлилик пенен қарады да Сыдық өтип кетти, гүбелек Шыраздың ишине бунда да кирген жоқ, Исимет пенен бир нәрселерди сөйлесті, бунда да кирген жоқ, соң Қудайбергенди былай алып кетип, бир нәрселерди астыртын түсиндире бастады, эне, енди оның ишинде ақ гүбелек, көк гүбелек пытырлай баслады.

— Бир, Қазымәуликтен „Ғәрип ашық“ деген қысса әкелип едим, аға, Көширп алып, ендиги пийшембиде апарып бериўим керек, соған, шыра майым жоқ, бир, ағалық ет, мен жатып қалған қыссаханлығымды қай-

тадан жүрите жақ едим, себиң тийсин, Исмет қылмай атыр, айт, мына тракторын саўып, бир шийше май берсин, — деп жалынып еди Құдайбергенге Сыдық. Буны „айтты, айтты!“ ға жорыған Шыраз, жұмысы питпей қайтқан Сыдық тағы түрин сурландырып, көзі менен тағы буны ондырмай сөгип, үнсіз масқаралап былай өткен соң орынында турып қарар таппады. Изинше жылысып-жылысып аткөнектен алыслады да әдеп тасатаса менен, соң ыраштың басы менен хәңкийип, байтерекке хайт қойды.

Бул байтерек те былай өткен лолы, былай өткен дәриуиш, дийуана саясында түнеп өтип атырған белгили байтерек еди. Саясында бир нәрсени үйтпе қылып, қуйқа ийисин сасытып атырған төртеудің биреуи алыстан таныды да саядай созылып бермаған жүрди. Бағанағы жигит екен. Шыраз хәўлығып-хәўлығып, күйип-жанып айтты. „Шундыйға айтып қойды, енди ол мениң түбиме дуз егеди!“ деп жыланды, „бир жақларға басымды алып қашсам ба екен!“ деп еди, „сен өз байдалыңа жүрген адам емессең, оны Әрұағыңның өзи айтар, бар да орныңа барып, тымтырыс тура бер, хеш гәп болмайды, сен кетсең, биз ғарип болып қаламыз“, деп, жақсы сөз бенен қайтарды.

Булар бундайда жақсы сөз бенен қайтарса я артыңнан атып, я жолда өлтирип, я жала менен өзинди тутың берип қутылатуғын еди, хәўлығыўдың үлкенин енди көрди Шыраз! Артына қарап-қарап, әдеп адымын әсте-әсте атып, соң шаққан-шаққан алыслагы, „оқ тийеди-аў“ деген желкесиниң тусы, қақ жаўырыны жыбырлап, қарсақ жортыстан солқылды жуўырыспаға етти. Лийкин, мылтық атыла қоймады, хеш ким пышақ та урмады.

Күн батыўдан өмири бататуғындай, әжел төнетуғындай қорқты. Сылт еткен сытырлыға шоршып, қулақ түреді, туў алыста трактор гүрилдеп атызға кетип баратыр, үни өшкен жоқ...

* * *

Азанда Мәдияр кетиўден Шотан келип, азанғы чайды Айсултан менен бирге ишти. Ферма жақтың хабарын айтты. Түс аўа атлана бергенинде кеңсениң қасында Есбергенниң атын көрип қайырылды. Зампред иште екен. „Пай, келгениң жақсы бөлди-аў, тас бол-

маса хәлек бола жақ едик," деп, жай-жағдайды күта ашынып тыңлады да: „қайтсаң жолың бөлсын, жүр, Төғыз орғаққа шекем жолдас боламыз," деди. Жол-жөнекей Мәдиярдың айтқан тапсырмасының бәрін шегелеп тапсырды да Төғыз ортақта хошласып, Аллам-жардың бағына қайырылды.

Бул кәрада да көп иркилген жсқ, негедур, кеуили алагада болып, қайтқысы келе берди. Алламжардикине бир нәрсеге келгендей еди, умытып, ақыры қайтты. Ерик нәл алыў ушын келген екен. Буны ол жолда еследи, „мийден хәм айырылды-аў!" дедидағы Атанкеткен тамандағы трактордың гүрилдиси бетке бурылды.

Адамлардың көбиси сояқта еди, „хәйт-пәйт!" деп, көзге көринип қайтпаса „атаңа мың нәлет шундый деген барлайды да жүреди!".

Трактор көп болатуғын жерде алды менен қудығы қазылатуғын. Туўбайға түсе бергенде шөл ат өзін ұлтандағы ылайдың үстиндеги қаңылтыр шелекке қарап урып кетти. „Бундай қолай келмес, суўғарып алайыншы!" деген ой келди де Есберген қудықтың алдында аттан түсти.

Шундыйдың егеле-егеле тұқылы шыққан полат бели ылайға шаншыўлы тур, соннан-ақ қудықты Қудайбергеннің бүгин қазғаны белгили еди. Есберген қыл арқаннан услап, шелекти жаңа қудыққа жибере бергени, недендур, ат үрkip, қулағын қайшылады, қараса, артындағы қамыслықты тысырлатып, биреў шығып киятыр, дийўана!

Есберген қаша жазлап барып, өзін тутты. Дийўана келди де еки қоллап, Есбергеннің қолынан алды. Буның қимлигин енди таныған Есберген есеңкиреді, албырады, соң: „Сен түрмеде емеспең?!" деп әжепленди. Дийўана буның саўалына жуўап қайтарған жоқ:

— Мени әрўағыңның кишкенеси жиберди! — деди. Есберген булардың кишкенеси қайсы, билмейтуғын еди, билегуғыны тек — булар көп. Ең үлкен онлаған оданбасысы қақламайды, онлағанының он-оннан оданбасысы бар, олар да қақламайды, булар он оданбасыны танийды хәм тек соларға ғана есап береді, усы соңғы жүзлеген дийўананың да он-оннан дийўанасы бар, пүткил қарақалпақстанды бойлап қақлайтуғын, буйрықты жеткеретуғын әне, усылар. Есберген мынаў турғанның қайсы буўыннан екенин ойлап атпады, тезлеў қутыл-

ғанша асықты, лийкин, дийўана асықпады. Қамыстың арасы тағы сытырлады, Есберген буны да дийўана шығар деп еди, жақ! Қудайберген шундый! Қабақ арқалап киятыр! Есбергеннің аяғынан жуўырған муз тас төбесинен шықты.

— Буны суў ишпейтуғын етип шығарғанда нетеди екен?! — деп сөйленип келди Қудайберген хәм қудықтың басындағыларға әжепленип қарады. Бул ўақытта Есбергеннің аты шелектеги суўды ишип болып, бос шелекти тумсығы менен думалатып жиберген еди. Шундый дым билмегендей жаўқылдап сәлемлесип, шелекти алдыдағы қудыққа жибере берди.

— Атың шөлден өлип қалыпты, колхоздың малығо! — деп, аттың алдына тағы бир шелек суў қойып атырып, қараса:

— Хәй, маңлайы қатты, Тәжимура ат! — деп бақырып жиберди. — Келипсеңдағы тағы! — Тәжимурат я бас саларын, я қашарын билмей апалақлап атырғанда Есберген есине келип:

— „Енди адам бол“ деп атырман мен бұған! — деди. — Тили таңлайына жабысын, өлип қалыпты, хәйўан бүйтип жүрмес! Кешеги Шыраз дийўананы, көр хәзир қандай хожалық болды?! Қойынында атар тасың болмаса, хукүүмет сени қатарға қосады! Мына Шундый аға айтқанда мен алмап едим, колхозға, инанбап едим, енди кө-өр!..

— Сен де қой бул жүрисинди, маңлайы қатты, ашылмаған маңлайыңды терлет, жаманлықты кеўилиңнен жой, сени де адам қыламыз!...

— Сөйтиң, берекет табың, аға?! — деп жалынды Тәжимурат Шундыйдың қабағын толтырып атырып.

Шундый „каўетерленип кеткенімди билдирмеймен“ дегени менен:

— Қурыды бәри! — деди Есберген, қуйқасы жуўлап. — Енди бизиң бир-еки күнлик ғана өмиримиз бар, ақыры қурытып тындыңыз мени!...

— Қурымайсаң, тапсырманы тыңла! Бүгин Шундыйпундыйың, трактор, тракторшың гүм болады!..

— Хош, хош, қайтип?!

— Исиң болмасын! Бизлер көппиз, қараңғыны түсире берип, бир қой жеткересең усы манға, сөйт те қараңды батыр!

— Қайда?!

— Ақсақалдың, я баслықтың үйінде бол. Қулласы сеннен гүман етпейтуғын болсын, тапсырма сол. Сениң усланбауын хәм жасауың керек бизге, Сыдықтың антын алдық, жаңа! Қәуөтерленсең нийети бузылған күни жаны жәннемде болады. Шыразыңа айт, не болса соған апалаклай бермесин, өйте берсе, пыхх! — Тәжимурат өзін алақаны менен шалып көрсетти де камыслыққа сиңип кетти. Дизинен димар кеткен Есберген еки-үш абынып болып, атына зорға минди, минли де жөн алды қарабарақ кете берди. Былайырақ шыққан соң өзін басып, тағы изине қайтты. Партау ашып атырғанларға хармасын айгты. Пазналар жерди бауырдай тилер еди: „Жарайсаң, Исимет!“ деп марапатлады да „аллабәрәк-әллә, бир нәрсени умбытппан!“ деп, ауылға қарай асығыс атланды, ол бир жерде хеш тақат таппас еди бүгин. . .

36

Урықлар қашшан қыздай сыланып шығып, жол бойындағы көк сөкитлер жарнақлауға қараған. Анда-санда әтшөктің дауысы еситиледи. Аттың епкини мемен танауға гүп - гүп урған таң сәхәр самалының бәри әтираптағы көк ийнсин тек сениң ушын әдейи алып ушқандай аймалап-аймалап өтө шығады. Суу жорға еле суудай ағып баратыр. . . Алланазар, Қунназарлар кеше түнлетип кеткен, буның үәдеси сәске. „Сәскеден бурын сирә басланбас“ деп еди, айтып болама, асығыс. . .

Күнди „Көшкинбай көлде“ шығарды. Бул соқпақ — төте, соның үстинен өтеди. Жаңа шашырап шыққан қуяш айдындағы шырпылдақ майда толқынлардың үстине сансыз гүмис теңге шашқандай балық қабыршақ етип жылтылдатып атыр. Анау сүйриктің сулыұынай!

Не қылған сулыұлық, баслықтың жүреги суулап сала берди де аттың басын солай бурды. Кебирлеу, құмлы жағада бийтәртип шашылып атырған кийим-кеншектің тусына келип дизгинди тарттыдағы сууға буғып атырған, балағын жууан санына шекем түрген бир ғаррыны шақырды. Ғарры унатсын, унатпасын, кемсалыйқалау, сууды самбырлатып келди.

— Мынау терип жүргениңизден, наны болса нанынан бир гүйир бериң, емге керек еди. Қорықпаң, орнына

шигин зағара бермен, — деди ғаррыға Ғарры зағаранын атын еситип, ишинен қуғанса да түринен сездирмей: „емге бермесек болмас“, деди де суўға шайып-шайып жылан дастықтай нәрсени усынды. Гүнжара түслес нанынан да тарақтай сындырып берди.

Мархум анасынан үйренип қалған Айсултанның ырымы — күйеуі күнлик жолға шығар болса, қойынына шөрек салып жибереди. „Дастурханның наны дастурханның басына тартаремиш“ Шигин зағараны ғаррыға созыуы матдал, анау жақтағы ярым жалаңаш суў қармаланғандар үлестен қалатуғындай самбыр-самбыр берман қарата жууырысты. Атқа қамшыны бастыдағы, зағараның шүберегине жаңағы алғанларын жүрип баратырып орады да қойынға тықты.

Тазғараға шамаласқанда „Комсомолдың“ баслығы жолдан қосылды. Бабаньізға айтқанын буған да айтты. „Айтайық, сен басла, изин аламыз оның! Бақа жуттыра ма бизге!“ деп қатты пәтленди ол да.

Олар қаланың падасы көпирге өрмелеген уақытта шәхәрге кирди.

— Кеңсениң алдында көлик жоқ ғой, тарт үлкен клубқа! . . .

Клубтың алдындағы қара таллар сығасқан ат, зәңгиге зәңги қағысады, шарбақшының шарбағы да бундай болмас. Қара тер, қара суўға шомылған атларын зорға орын қағыстырып қаңтарысты да ишке асығысты.

Клубтың нәхән жарма қапысынан ғоддасласқан баслық, ақсақаллардың бири кирип, бири шығады. МТС тың да ғожықлары усы манда екен.

Айтыуларына қарағанда бюро ағзалары обкомпартия секретарының келиуін кеңседе күтип отырған көринеди. Бул кәрадағы районның әмели киши, жеңил аяқлары узын столдың үстине қызыл мауыты жауып, жыйрығын жаздырып, кими суў, кими стакан келтирип, кими гүрсилерди дизип, әтирин келистире алмай болып өтип атырған екен.

Районлық бөлимлер түүели менен гүүелленген дигирдей төменге дизилди, азаннан берги сазланып атырған узын столға Төрткулден келген үш адам, райкомпартияның биринши секретары, Қарабеков, жууырыуға қолайлау жағында тауықтай жеңил аяқ Әмирбай Оржанов жайғасты.

Пленум пәкизе ғана болып ашылды, сайланатуғынлар да сайланды, төрлейтуғынлар төрледі, төрлемейтуғынлар орынларында отырып қалды.

Оржанов жасаған баянламада артық-аспай, кемис те сөз жоқ. Хәмме баянламада болады ғой, ылғаллылар мақталады, қалақлар қатты минеп-сыналады. Мәдияр өз колхозының шын мәнісиндеги жетискенликлерин биринши мәртебе усы баянламадан билгендей болады. „Жақсылық“ тың жақсы ислери маңлайға тутыла берди, тутыла берди. Бул ҳауа райы деген манлайы қаттыға ҳеш жылы жақсы ат жоқ ғой сирә! Жақсы келсе де! . . . „қолайсыз жағдайына қарамастан“, жаман келсе де „қолайсыз жағдайына қарамастан . . .“ мийнеткешлер пидәкерлик пенен баянламаларда пахта, жоңырышқа туқым, ғәлле, гөш, май планларын орынлап атады. Бірақ, өткен жылдың „бес қонағын“ айтпағанда жыл онша жаман келген жоқ, халықтың кеўилин алғысы келгендей „бес қонақтан“ кейин жақсылап турып ысытып берди. Лийкин, журттың кеўили сол „бес қонақта“ суўып қалған, енди оны „бес қонақтан“ соңғы күннің ҳеш қандай жылытыўы да жылыға алмайтуғын, орыны толмас жоғалтыўлар болып еди. Бул жөнипле баянламада ҳеш нәрсә делинбеди. „Қолайсыз жағдайына қарамастан пахта, дән . . орынланды“ делинди. Қалай орынланғаны айтылмады, декабрьдің дәслепки он күнлигиндеги түп деген түпирик жерге түспейтуғын суўық сыранларда журттың қардың арасына қолларын тығып, бармақларын суўықларға алдырып биримлеп жыйнаған ғөреклери, түни бойы кирпич қақпай от басында биримлеп суўырған ханалары айтылмады. Орынлағаны айтылды, екинши бес жыллықты төрт жылда орынлаўға шақырық тасланды, қалай орынлаў кереклиги айтылмады, қалай орынлаў мүмкин екенлиги айтылмады. Баянламаны талқылаўшылар усы дөгереклерде бас қатырып атты. Негедур. Мәдиярға буның хәммеси нышанға дәл тиймей атқандай туйыла берди . . .

Еки мәселениң додалаўын бирге ислеўге келисилгенликтен қапталдан гәп қосыў да, сөз сораў да бийкар. Екинши мәселе бәхәрги егиске таярлықтын барысдийханлардың ўазыйпасы жөнинде еди. Бет әлпетки үкини еслететуғын иймек тумсық, орта бойылыдан келген Қарабеков қайсы колхозда неше өгиз бар, солардың нешеўиниң қараўсызлықтан көни қалды, қайсы колхоз

өткен жылы қанша гектар пахтаны ұәкил бармайтуғын жерлерге урлап екти, бәрин сыпыртып айтып атты,

—Соларға жумсаған билек күшин, өгиз күшин, төгин күшин планлы көлемге жумсағанда, — деп, трибунадан былай шығып кетти:

—Еримбет тайлақ қусаған манлайы қатты баслықлар әри артық миннеттен, әри өтирик сөйлеуден, әри жалған мағлыұмат берип мәмлекетти алдап, есаптан ғабырыстырыудан қутылар едидағы, әри аз жерден көп өним алып, зүрәттиликти шын мәнисинде арттырып, мына жерде бетин шийедей қызартпаған болар еди, — дедидағы бирден бақырып жиберди: — Жойылсын аспаны цифр, жойылсын жалғаншы! . .

Көпшилик Еримбет тайлақ дегеннің ким екенлигин онша биле бермейтуғын еди, тап, алдында-ақ отыр екен, секретарьдың нәзеринің түскен жерине карап, адамлар танып қойды, танымауы мүмкин еди, қобалжып отыр екен, өзи танытып алды.

—Хәй, Пирнияз улы Жолдасбай қызыл бет! — секретарь бирден сурланды. — Сен гәриңе күлемисен қәне, тур орныңнан! Шық былай, Еримбет тайлақ, сен де былай шық! Хүкиминизди хәзир халық оқыйды сизлердің! . .

Жолдасбай қызыл бет деген арсыз жигит екен бе, я секретарьдың әжийнесин тырыстыра бергиси келип атыр ма, күле береді, бети помидордай қызарып күле береді, тиси де сойлақ екен. Райпрокурор оған сурланып;

—Күлип қал! — деди секретарьға сүйеу болған кейип пенен. — Әбдиғаный мақсым менен хаялың Кәрийманы саудагершиликке Хийұаға жиберип,харам пулдан бетинге қан жууырған екен сениң! Шымбайда зат саттырып қойған Татымағың тутылды! — деп еди. Жолдасбайдың бетинин қызылы бирден сарғыш, меллелеу бөз иреңге дөне қойды. Қалай да Еримбет тайлақ екеуи ортада қақайды. Қарабеков көз бенен атқылап алып:

— Көрип турсыз, „Жаңа жол“ деймиз-ау, жаңа жолдан кетсин садағам! — деди түңилип. — Қызыл бети соның баслығы, анауысы „Еркин мийнеттің“ тайлағы! Мине, булар келисип, пункттен пахта сатып алған!

— Шырұаны нийақтан оның? — деп дауыслады биреу арттан.

— Шырғаны — халықтан! Билеклерге тийисли пулды тапсырмаған пахтасын сатып алыўға жумсап, өзи аш халықты бурынғыдан да өлеси еткен! Жоқ сыйырынан планға пул өткерип, май план орынлаған да усылар! Базарға түскен сары майдың бәрин сатып алып, планға өткерген. Нәгийжеде, базар халқы майсыз қалған, майдын нырқы шығып кеткен. Буның бәрин баслықлар, мына уятсыз баслықлар қара басының мәртебесин көтерип, халықты ашырқатыў ушын ислеген! Қандай шара қолланамыз?!...

— Душпа-ан, контр?!...

— Шығарылсын, партиядан!

— Қамалсын!!!...

— Баслықлықтан шықсын, болды! — деди Айжарық ақсақал орынынан турып, аянышлы ашынар даўыс пенен. — Планды орынлаў керек, ақыры! Орынламаса, бәри бир, шығарылады, сөгиледи, керек ғой планды орынлаў! — деп еди, негедур, Еримбет тайлақтың жылағысы келип, аўызы мүйешленип салаберди. — Бирақ қара басының абырайы ушын халықты ашырқатпақшы болса, ол адам душпан! Баўырың бос екен, тайлақ жора, әй, сенәм бир, енди гөрине жылаймысаң! Қара басыңның ғамы халықтың ғамынан артық па, усы пес әдетиң сонғыларға қалмағай сениң! Усыныс — залдан кетсин булар!...

— Шығарылсын хәўлиден, ақмақ адамлар екен!...

Сөйлеп турған шешен бир жақта қалып, усындай ўарра-ўарра узаққа созылыўы игимал еди, соның алдын алды ма, не қылды, мәжлисти ўақытша басқарып отырған рай ГПУ Жорабаев: „басқа қылмыслары соң ашыла берер, онда залды таслап шықсын!“ деп еди, буны басқалар да қуўаглап, екеўи бирден залдан шығарылды хәм ғаўырлы басылды.

— Тағы бар ма усындайлар?! Шықсын ортаға! — Жым-жырт. — Табамыз!...

„Табамыз“ дегенге көп баслық қолп етип еди, изи жайшылыққа айналды. Буның да тилине тийек болған — „Жақсылықтың“ табысы. „Апырмай, — дейди Мәдияр. — Жақсысы бизиң колхоз болса, жаманы қандай екен буның!...“ Шығып сөйлегенлер де биринен соң бири сөз жарыстырып, минберден сықпанап түсип атыр, минберге өрмелеп минип атыр, хәммесиниң сөзи бир жерден шығып атыр, бириниң аўызына бири шайнап

салғандай: Ел тоқ, халық абад, суу апатларын, тәбиғаттың хәршеңки қыйыншылықтарын жеңіп, гәп-сөз керек емес, бес жыллықты төрт жылда бежереди!...

Мәжилистің изи сарқылып баратыр, Бабаниязға қараса, Бабанияз бұған ымлайды.

— Менде бир гәп бар! — Буйдалының Айжарық ақсақалы, жилиншигинен мынажағы ағаш кәтген шығып жатауғын, узын, қайың қапталдан келген, әри өжет жигит. Ақ арақ табылса оған айранның кереги жоқ. Өзге түүе өзін де, журтты да минеп-сынағанда, сойып салатуғын, Ерназар алакөздің әулады екенлигин мақтаныш ететуғын, ақ көкирек, өр көкирек жигит. Мәдияр оның усы минезинен үмит етеди. „Тынлайық, бир айтса, усы айтар“ деген ой менен жаңа барлық дыққатты ортаға шығып баратырған Айжарыққа берип атыр еди, буққышлап келип, буны Оржанов түргелтип алып кетти. Сыртқа шығарып:

— Хәзир сөз сеники! Қарабековқа қәтере қылып, зорға жаздырдым. Мине, мынаў тексти, — деди бир бет қағазды созып. — Оой, көзге көрсететуғын жерди билемиз ғой, көринип қал обкомға, ол жаққа мың дилұарсығанының пайдасы жоқ! Сен өссең, бизге де шеп болмас, сени көтережақ...

Екеуи бирден орынлы-орынларына барып отырысты. Айжарық ақсақал:

— „Өзлеримиз ашпыз“ деген сылтау менен колхозшылар дән бермейжақ еди. Тыңладық па сылтауын, район ўәкили Оржановтың ғайраты менен қабағындағы туқымлығын да тықырлатып алдық да план орындадық! — деген соңғы сөзлерин айтып атырған екен, болғаны, түсип кетти минберден. Алдында не айтты, бунысы Мәдиярға белгисиз. Айжарық ашыұлы. Оның ашыұына итибар берген жан болмады. Қарабеков өлпен дауыс пенен салдамлы, парасатлы:

— Баянламада да, шешенлердің сөзлеринде де „Жақсылықтың“ жақсы жақлары көп гәп болды, — деди журтқа. — Усы жақсылыққа қалай еристи екен „Жақсылықшылар?“ Қәне, Аллаяров, қысқа, мәнили етип айтып бер, көп созба бирақ. Соң сөзди доғарайық деген усыныслар бар...

Орнынан трибунаға жетемен дегенше-ақ Қарабеков „айтқаным усы адам“ дегендей жылды шырай менен, ым-жым менен обком секретарының дыққатын Мәдияр-

ға аударып атты, дыққаты қалай аўса, залдың дыққаты да сол жақта еди.

— Мен жетискенликти айтажақ емеспен, бизиң колхоздағы жетискенлик, бул жетискенлик емес, — деп тынып алды баслық. — Жаңа-маған жолдас Оржанов: „Ташкентте болдың, оқығаныңды, үйренгениңди билдир, жандырып өт! — деп Ташкентти жақсы ядыма салды-аў, — деген сайын Өмирбайдың көзи алақлап баратыр. — Биз бул жерде зүрәәттиликти гектарынан он центнерге жеткериўге шақырық таслап атырмыз, сол да гәп не! — деп еди, обкомның секретарының жүзи жылып салаберди. — Ташкентте болғанымызда бизди „Қызыл шахмат“ колхозындағы Мәлләбай әкениң хожалығына алып барды. Олар өткен жылы-ақ отыз бес центнерге жеткерген зүрәәттиликти! Биз неге он центнерди хәўес егип отырмыз! — Обком секретары қол шаппаглап жиберди, отырғанлар да алақанларының қышыўын қандырып қалды. — Олар аўылларын поселкаластырыў, радиоластырыў, электрлестирйў ҳаққында гәп қозғап жүр, бул гәплер бизде қашан қозғалмақшы?! Я отыра беремиз бе усылай? Он центнердиң тилегин тилеп, шүтик жағып?! Я бизлердиң бир жеримиз кем бе?! Ҳаў, бизлер де солардай адамлармыз ғой...

— Олардың жери басқа-а, ўәй, сенәм бир тепериш деген сайын!...

— Дурыс, жолдаслар, жери басқа, усылы да басқа! Яқшы, жердиң басқашылығын, суўыққа жақынлығымызды есапқа ала қояйық, сонда да мениңше, солардың усылың қолланса, жигирмадан бериўге болады...

— Берсең, берсеш енди! Белсене бермей!...

— Сен, Мамыт шүллик, өйтип қыза берме, жора, — деди Мәдияр бас шайқап. — Биз жигирмадан беремизәм, олардың усылын қолланамызәм! Бул кәраға мақтанысып кетиў ушын келген жоқпыз, кемшилигимизди айтысып, соны болдырмаўдың жолын қарастырыў ушын келдик. Биринши кемшилик: мениңше мынадан ибарат: өним туқымнан басланады. Бизге берилетуғын туқымның ишинде ҳәр қыйлы сортлар араласып жүр, шийкили-писигин айтпай-ақ қояйық. Бир ерте, писсе, бири дым писпей қалады. Буны неге күнде көрип жүрип сөзге шыққан жолдаслардың ҳеш қайсысы айтпай баратыр, я бул әҳмийетсиз мәселе

ме! Шигитти трактор менен себиў хаққында нәрсе гәп болған жоқ...

— Трактор менен де шигит себе ме екен! — деп гүңк етти биреў.

— Буның бәринен жаманы — суўдың кеш келиўи. Қазыўдың өнимсизлиги. Ал, қазыўды болса, буннан артық өндириў мүмкин емес. Соны сезе тура райком-хоз да, экскаватор, насостан дым гәп қозғамайды, ҳа, бул қалай, жолдаслар, түсинбедик ғой буған?! Суў ерте келсин, шигит трактор менен себилсин, эне, оннан соң көрсетемен Мамыт шүллик, жигирма центнерден алыўдың жолын саған! Екинши бес жыллықтағы ўазыйпаның болғаны сол — аўылхожалғын механизацияластырыў, зүрәатликти арттырыў, көрейин сонда колхозшының тоғаймағанын! Бүгин адамлар аштан-аш ислеп атыр, олардың қабағындағы туқымлық дәнине шекем ойсызлық пенен қағып алдық. Биз сөйтип орынладық дән планды, бул жерде биз сөйтип плап орындағанымызға мақталып атырмыз, неге мақталдық?...

— Мәселеден шетлеп баратырсыз, жолдас Аллаяров! — Көп мақтағаны ушын ба. — Өмирбай шыдамады. Қарабеков та столды дүкилдетги. — Тезлетиң, жолдас Аллаяров, дара хожалықты неге аз тартып атырсыз, сол дөгеректе ойнаң!

— Буғаң кешеги „жынғыл десе қырғын“ деп, өзи аш халықтан дән жыйнаўымыз себепши болып атыр. Кирежақ болып, колхозға басын суғып киятырғанлар да тартып алып қашты. Халық аш...

— Ал, керегиң сол болса! — деп бақырды бир тақырбас. — Нағыз кулак мынаў! Аш жүрсе кулактағы ашырқап атырған! Түссин минберден!...

— Заготзернодағы дәнлерди халыққа қарызға үлестиріў керек. Болмаса, егис кеш қалажақ, жолдас обкомның секретары!...

— Яқшы, — орнынан Қарабеков өрре турды — Еки саат тәнепис!

— Хәзир, жолдас Қарабеков, бир минутқа! Мен мынаў Оржановтың қағазын оқып берип алайын! — деўи мәт-дал, Оржанов жўуырып келип, Мадиярдың қолындағы қағазды қақшып алып кетти. Сайымбет суўдыр:

— Қойып турың, жолдас Қарабеков! — деп бақырды орынынан турып. — Мәжилис жаңа нске бағдарлан-

ғанда тәнепис кимге дәри! Оқылсын Оржановтың қағазы! Ол неге жыртып-жыртып таслап атыр! . . .

— Отырса! — деп пешинен басты оның Құнназар ақсақал. — Сен исполкомларға шыққан бәле болдың-ға! Баяғыда Есбергенди сөйтип едің. . .

— Отырсаң, Құнназар аға, не айтып отырғаның! Дән мәселесін шешіп қалайық! — деп, пешин жулып алғаны менен. буның гепин тыңларлық құлақ болмады, баслықлар клубтан шыға баслаған, енді буларды отырғызыў қыйын еді. Президиумдағылар да қағазларын жыйнап атыр.

Басшылар машинасына Мәдиярды мингизип, артында ўағырлыны күшейтип кетти:

— Хәзир партиядан шығарады, оны таўық сорпаға алып кеткен жоқ. . .

— Не де болса, дурысын айтты, бирақ, — деди Айжарық ақсақал. — Бул тек бизде бар кемтарлық. Басқа жақта есапқа алынбаған. Сонын ушын да басқа жақтан ҳеш ким қол созбайды, себеби, биз айтпай жасырып. . .

— Қазақстандағы жиғирма жети миллион малдан жуттың, кулақлардың салдарынан хәзир үш миллион қалды. Басқасы қырылып кеткен! Сонын салқыны хәзир Қарақалпақстанға түсіп атыр. . .

— Ол қалай, бир жақтағы Қазақстанның салқыны түседі, жалған!

— Жалған деп, жора жан-аў, солардың есабынан халық көбейип кетти ға! Запастың баяғысы баяғы. Қәйтип күнин көрсе де журт сол запастан жеп атыр, ҳаў! . . .

— Пай-пай, мына баланың аўхалы шатақ болды-аў! „Айг-ха, айт!“ дегенлер хәзир арамызда буғып отыр, — деди Бабанияз баслық.

— Нурнияз тапалға қара, бизлерге де қосылыўға қорқып баратыр! . . .

— Ҳаў, бири сен емеспең, „айтайық“ дегеннің?!

— Сөз бермедіҒо, айтатуғын едимаў, қорықпағанымда! . . .

— Сен бундай жалатайшылығыңды қой, ақымақ екенсең! — Саекең бул. . .

— Сен тоқтап тур, өзимиз шақырамыз, — деп Мәдиярды Любаның қасына отырғызды да бюро ағзаларының, пайтахтан келгенлердің бәри секретарьдың кабинетине төрлеп кетти. Шамасы, ойласып атырса ке-

рек. Иштең ғаўыр-ғаўыр шығады, тыңлаўға машинка кесент етеди.

Көп өткен жоқ, Мәдияр да ишке шақырылды. Хәм-меси суўық. Төрде — Қарабеков, қарсы столға таялған креслоға обком секретары жайғасқан, айнаның аўызында ОГПУ начальниги Айсберг қолларын көксинде шалыстырып, бийпәрўадай отыр, РайГПУ Марат Жорабаев ақсақ аяғын еденге беккем тиреп, гижинип отырғандай туйылды. Есиктиң аўызында қыйт етсе үркежақ хәккедей Өмирбай Оржанов аманат-ғана отыр. Қарабеков түнерди:

— Қәне, сөйле партизан, неге қышқырасаң пленумда?!

— Бул бюро ма, түсинбей қалдым?

— Мәселең қаралып атыр, түсиндиң бе, енди!

— Ҳимм, бюро екен. Не қылайын онда, бастан тәкирар етейин бе?

— Бағананызды еситтик, жолдас Аллаярлов, — деп муртынан кулди обкомның секретары, жүзин жылытып, бүйтиўдиң дым ирети жоқ еди, „албыратпайын“ дегени шығар. — Усынысларыңыз бизге унап еди, жарайсыз, он центнер гәп пе, дурыс! Ал енди, ашлығыңызға түсинбей қалдық. Дурыс, жер аўдарылған кулақлар аш, тапсырған исти бежермейди, демек, биз де оған иреҳим етпеймиз. Бир жерде ҳадал мийнет етсин, нан тапсын, қарыны сонда тояды. Ал, масса аш емес ғо?..

— Ыәәй, — деп тискинип түңилди Оржанов. — Таўып жүрдағы бир! Биз билмеймиз бе Халқабатты! Көшеде сандалып жүргенлерди танха өзим тексерип кеше келдим мен, шетинен кулак! „Ашпыз“ деген колхозшы көрмедим мен.

— Бөлмейик, жолдаслар, пикирин айтсын! — Бул Жорабаев. Салқын.

— Хәзир қазыўшыға азық табыў қыйын болып тур жолдас секретарь, — деди Мәдияр тек обком секретарын ғана нәзерлеп сөйлеп. — Аш адам қазыў өндире ме? Қазыў өнбесе, мәҳәлинде суў келмейди, суўсыз сирә егин жоқ. Дәнди жыйнап алғанымыз ырас. Колхозға кирмекшилердиң басын тартып алғаны да ырас. Айтып турғанымның бәри ырас, өтирик десеңиз комиссия шығарын, оннан соңғы жазаның бәрине тайынман! Колхозға кириў ғой былай турсын, көшип атыр..

— Мәселенкиден, ким? ...

— Билек еди Жуман деген, көшип кетипти ғәлле жыйнаспада. . .

— Демек, санасына жөнлеп жеткере алмағансыз колхоздың артықмашлығын, айып өзлериңизде! Басқа колхоздан неге көшпейди, я олардан ғәлле жыйналмады ма, көшкенде айтар еди, хеш ким айтқан жоқ-ғо, демек, көшпеген, хеш ким „ашлык“ та деген жоқ. Дуұрысын сиз айтасыз, басқа айтпай ма, я олар коммунист емес пе сиздей?!

— Мен билмеймен, жолдас Қарабеков, олардың бәрине кепил қағазды мен бергеним жоқ. Районлық партия комитеті бюросынан өткеріп қабыллаған екен, демек, бәрі де коммунист. . .

— Сонда неге олар айтпаған хеш нәрсе, сизиң бир өзиңиз бе сыншыл, басқалар өз-ара минеўди түсинбей ме?!

— Кеширерсиз, жолдас Қарабеков, — деди баслық ашыўлы, — олар ақыллы, мен ақымақ екенмен!

— Әне, жаңа кемшиликти мойынлап киятырсыз. Провокаторлық жаман!,

— Дурыс айғасыз. жолдас Қарабеков! Бизиң ақымақшылығымыз сонда — өз-ара сынга районымызда қысқы барын, Оржанав берген текст бойынша сөйлемесек мәселемиз бюрода қаралатуғынын олардан сон түсинип қалыппыз. Адымақ екенмен, енди ондай ақымақшылық етпеймен, жолдас Қарабеков. . .

— Қойып турың, — Обком секретары тикленди. — Сиз Карабековке емес, бюроға жуўап берип атырсыз. Айтыңызшы, не текст-ол?

— Ол текст емес, тезис, — деди Оржанов — Тезис!

— Тезис не, текст не, сизики дурыс емес, жолдас Оржанов! — деди обкомның секретаты. — Қашаннан бери бар сизде бундай әдет? Шығып сөйлегенлер өз пикирин айтпаймекен? — Көзин Оржановтан айырмай отырған Айсберг оның өзгеріп кеткен күлкили аўахалын көріп, селкилдеп күлди. — Бюроға тағы не айтасыз, жолдас Аллаяров? Өзиңизди не менен ақлайсиз?

— Мен айыплыман деп турғаным жоқ, не ушын, неден ақланаман?

— Сиз мәселеге түсинбей отырсыз, — деди Қарабеков. — Әнгиме сизиң „ашлык“ деген сөзиңизде болып отыр, бул не, айып емес пе?!

— Сол сөз болмаса, мен де дән сорамас едим!..
Сонша машақат пенен жыйған дән Шаржаўдың жолында катер қайырлап, от болып қызып кетип, дәрьяға төгилипті ғой!

— Не, не?! — деп танланды Қарабеков. Мәдияр екилениңкирәп турып, уяң ғана дауам етти:

— Еситкен қулақта жазық жоқ, ығыуашы деп айыпламаң, өзли-өзиңиз отырсыз ғой, айтқанның айыбы болмас. Сред Аз Бюроның өним кенеңи. „Қарақалпақта пәлен тонна жүўери аўысады, соны Шарджаў пивозаводына апарып, пиво қайнатыў керек“, деп қарар шығарыпты. Сол ырас па, журт жармалық жүўери таппай жүргенде киминң пивоға ынтығы қурыды екен?!

— Қысқартың! — деп орынынан турып кетти Қарабеков. — Сред Аз Бюросының үстинен ревизия жүргизиў сизге жүкленбеген, ревизионист!

— Бул әбден хәддинен асты. Анық ашлық болғанда, биз дәнди жыйнап қоймаймыз! — деди Оржанов та жанланыңқырап — Аллаяровсыз да илажын етимиз, сонша адамның көзинше „ашлық“ деп неге жар салды, сояғына жуўап берсин бул ревизионист! Дәлиллей алмайды ашлық екенін. .

— Дәлиллей аламан, жолдас Оржанов! — деди қойынына қолын суғып түйиншикти шығарды да. — Мине, мынаны татып көриң, — деп обком секретарының алдына қойды. — Журт хәзир усыны терип жүр, татың? Меи айтып болдым, қарызға гәлле бериўинизди өтинемен. — деди де отырды. Өзинен өзи болдырып шаршап қалғандай ентигеди.

Хеш ким түйиншикке қыйсайып та караған жоқ. Қарабеков хәммени бир шолып алдыдағы, саатына қарап:

— Тәнепис те шамаласыпты, — деди. — Кимде қандай усыныс бар, не шара көремиз буған? — Марат Жорабаев оған хайранлық пенен қарады да:

— Шара көриў ушын, жолдас Қарабеков, айыбын табыў керек, — деди, жасқаныңқырап сөйледи. — Хажыйқый большевикти жойыў аңсат, табыў қыйын. Аллаяров дыққатқа ылайық көп нәрселер айтты. Не шара көриў мүмкин буған, дурыс гәпти айтқанды жеккелетиў қыйын, оның сүйенетуғын партиясы бар. Бул партия хеш кимди де натуўры жазалатпайды. Жазалайтуғын болсақ айыбын табайық...

— Усы қырағылығыңыз болса айып табасыз сиз, жолдас райГПУ! — Қарабеков мысқыл менен сөйледі. Жорабаев өз начальниги Айсбергке қәхәр менен қарады. Қарабеков буны сезді ме, сезбеді ме, жаңағы пәтин босаңластырмастан ийегін көтерип:

— А-ал, жолдас Оржанов, айтың усынысыңызды? — деді. — Жуұмақлайық!

Оржанов орынынан түргелип, алды менен обком секретарына алақлады.

— Аллаяров жақсы коммунист еді, — деді сонғы сапарға узатып атырғандай күтә қыйналып. — Илаж жоқ, Егерде исимизге кедерги келтирсе әкемизді де аямауымыз керек. Бул ислер районлық партия комитетиниң, — деп нықлады Қарабековке қарап, — атына жақсы ислер болмады. Атқарыу комитеті ғой, енді қалды аяқ асты болып. Қим исенеді бизиң гәпимизге енді! Өзиңиз билесиз, жолдас Қарабеков, баянламаны бюрода қарап алдық. Дән план орынлапса бунда, пахта план орынлапса бунда, от қараз қолға алынса бунда, басқа қайсы колхозды мысалға келтириуіміз мүмкін еді! Өз есабынап мектеп, кеңсе, аткөнек салып алған болса булар. Хәзир колхоз өнерментшілдіктен басласа да санаатын жолға қойып атыр, қалада колхоздың дүканы да, үш-төрт жерде жууазы да тынымсыз ислеп тур...

— Жақсы-ы, күтә жақсы-ы!—деді обком секретары. Қарабеков Оржановқа мырс етті. Оржанов көп мақтап жибергенин билип, еринни тислеп ала жазлады. — Тағы не бар, Оржанов?

— Көп!—деді Оржанов көзиниң ағын ирилендирип. —Булар шошқа ферма да ашты. Хәзир он, жылдың ақырында жүзден асырамыз деп отыр мына баслығының өзі. Я меники қәте ме?! Айтсаңызға сөйдеп?! Колхоздың планлары менен де таныстым...

—Қандай екен, айтаберің?—деді обком секретары —Жасырмаң.

— Жасырып жиллимен бе! Қырқ биринши, қырқ, екінши жылдың ақырына шекем хутордан поселкаға өтип, радноластырып, дибижок пенен болса да электрлестиріу планластырылған, несин жасыраман оңын! Мен соларды умытып қалар деп, қолына түртіп берсем, өзиме жабыстыға бул! Сизге бағдар бериуіге районлық

комитетлердің қақысы бар, жолдас Аллаяров! Әбден мақтаған сайын бұл жерде көп табыстан басыңыз айналып, көзіңіз жер көрмей хәддиңізден асқан екенсіз сиз! Биз «колхозласқалы қотайдық» деп, хәмме жерде айтып жүрмиз, айта беремиз де. Газеталарға жазып атырмыз, жаза беремиз де. Бұл бизің колхозды үгітлеудеги бирден бир құралымыз. Сол арқалы дараларды жәбдилестириўге ерисемиз хәм ерисип те атырмыз. Енди, жолдаслар, буның зыянкеслиги сонда, биз районлық партия, атқарыў комитетлериниң атларынан «тоғайдық» деп, басқаның емес, өзиниң колхозының жетискенликлери менен дәлиллеп айтып атырмыз-аў! Соның менен жәбдилесиўге шақырып атырмыз дараларды. Ал, енди, бұл «бәри өтирик, биз ашпыз» деп, бизің шермендемизди шығарып тасладығо, жолдаслар-аў! Енди бизің гәпимизге ким исенеди, толдас Қарабеков, сизге исене ме, маған исене ме?! — Оржанов қараса, Қарабеков ат шоқайды услап көрип атыр. Обкомның секретары тилине нанын тийгизип көрып, бетин бүристорди де, Айсбергке услата сала орнынан турып, түпиретуғын ыдыс излеп кетти. Бұл Өмирбай сонда-ақ қоя қойғанында болатуғын еди, бирақ, басланған сөзди ноқатына жеткермей тынбайтуғын қызық әдети бар:—Исенбейди енди бизің хеш қайсысымызға! Тағы тәкирарлап айтаман, жоқ ашлық. Усы провокациясы ушын қаматыўға болар едидағы, басы бостанлықта қалдырылсын, енди сөйтсе қамалатуғыны ескертилсин, бирақ, партиядан «хұшт» деў керек бундай ығыўашыларды!

— Маған сөз берің, — мыс пенснесин дүзеп, Айсберг орынынан турды. Даўысы жүдә уяң, әскерий адам дегендей емес.—Дурыс, жолдас Аллаяровты жазалаў керек!—Оржанов: «қалайсаң!» дегендей Мәдиярға қаран жымыйды.

— Бұл жолдас тар шеңберде айтылыўы тийис нәрсени пүткил район активлериниң арасында айтып жибергени ушын, сиясий қырағылығының төменлиги ушын айыпланады. — Қолы пенснеге бара береді екен бұл кисиниң. — Коммунистлерге де айтылмайтуғын сыр бар, жолдас Аллаяров. Мәселенкиден, мына менде хеш кимге айтылмайтуғын мәмлекетлик сырлар бар. Буны мениң айтыўға қақым жоқ. Тап, усындай район

масштабындағы, бірақ хеш кимге айтылмайтуғын, тик-келей маған айтылатуғын жолдас Жорабаевтың да құпиясы көп. Бул исенбесликтен емес, қырағылықтан. Сол сырды ашып қойсақ, биз мәмлекетке пайдадан кө-бирек зыян етемиз. Еки адам билген нәрсе, сыр болыў-дан қалады. Еле партия қатары толық тазаланып бо-лынған жоқ, сиз не ушын сол отырғанлардың ишинде коммунист кебиндеги душпанлар жоқ деп ойлайсыз, жолдас Аллаяров?! Әне, сизиң сиясий қырағылығыңыз-дың кемислиги!—Пай-пай, Өмирбай басын ырғап хэз етип атыр-аў.

— Ашлық бар, жолдаслар!—деп, Айсберг Өмирбай-дың түрин бирден өзгертип жиберди. — Биз бул жө-нинде белгили мағлыұматқа ийемиз. Аллаяровтың бул гәпин бийкарлаўға болмайды. Сиз шығып турын, жол-дас Аллаяров. Бизиң өз-ара гәпимиз бар. Сыртта кү-тин, жуўмағы айтылар,—деп Мәдиярды сыртқа шы-ғарып жиберди.—Ашлық бар,—деп тағы тәкирарлады сыбырланып құпия даўыс пенен. — СредАзБюроның өним советиниң қарары гүман туўдырып, Москва тәре-пинен хәзир тексерилип атыр, айырым адамлар хәзир қамаққа алынды. Аллаяровтың айтып турғанының жа-ны бар. «Шарджаў пивозаводына тасылып, пиво қайна-тылып сатылсын, пайда калады», деп мәселе көтерген бир контрнастроениедегилер, өйткендеги мақсети хәмме-ге айқын. Суўға кеткен еки баржа дән ҳаққында да мағлыұмат бар. Кәрдиңиз бе, душпанлар қашшан та-ратып үлгерген, хәмме еситип қалған. Мениң буны бул жерде айтыўымның кереги жоқ еди, бир ҳадал коммунист жазаланып кете жақ...

Мәдияр иштен питегене жеңил тартып шыққаны менен сол он-он бес минуттың өзи бир өмирге татыды. «Не қарарға келди екен?!» Буның геллеси сааттай сырт-сырт, Любаның машинкасы сырт-сырт.

Оны хеш ким ишке шақырған жоқ. Иштегилер узақ уақыт гүңкилдести де үн-түнсіз өзлери шықты. Мәдияр-ға хеш ким хеш нәрсе де деген жоқ. Машинаны да Қа-рабеков үнсиз ымлады. Бул да үнсиз минди, машина да орынынан жылысты.

Пленум жумысын даўам етти. Бағана қасында Баба-нияз отыр еди. Ол да артқа қашып шығып кетипти.

Шеп жағындағы Шанышпай көпирдің Мамыт шұллиги я пәмсиз, я батыр, я ҳеш нәрседен хабары жоқ. Тек сол шоштыйып отыр.

Сөз берилгенде «енди обкомның секретары да мени айтатуғын шығар» деп еди Мәдияр. Жақ, ол аұылхожалығының жақын күнлерде механизацияланатуғынын, аұыр мийнеттен тез арада қутылып, халықтың абаданласатуғынын, жақында Халқабад өз алдына район болып, шаңарақ көтереуғынан айтты. Адамлардың мийнетиниң дурыс бақаланыуы кереклигин көп сөз етип айтты.

— Мәселемкиден, «Варламов» колхозындағы ең жақсы кетпенши августта он жети мийнет күн, сентябрьде отыз бир мийнет күн таұыпты,—деп өзинен өзи таңланды. —Ал, сол колхоздың қарауылы августта отыз еки, сентябрьде қырқ сегиз мийнет күн таұыпты! Завхозы да, складшысы да сондай! Сонда планды билеклер емес, складшы, завхозлар салқын саяда отырып орышлап атырған ба! Гәп болғаны-ңа!—деп күлип еди, «дурыс, дурыс», десип атты из жақтан биреулер, әллекимлер қуұысланғандай, төмен буқты.—Егер мийнеттиң табысы солай үлестирилсе, онда бир де бир ударник шығара алмайсыз. Не ушын үш билек ислеитугын хожалықтан әпиұайы бир дүканшы әри абырайлы, әри ход турады, сол дүканшының сөйтип жасауға мораллық ҳақысы бар ма!..

— Әне, өтлеу тамырға жаңа тийдиңиз!—деп бақырып жиберди Айжарық ақсақал орынынан турмастан бийәдеплилик пенен қолларын сермен.—Яшуллылар да бири бириниң гәпиң сөйлетуғын болып баратыр...

—Яқ, дурыс. Сөйтпесе бардамлының, пара бергенниң иси жүрмейди,—деп ат қосты мына жақтан Тәжен деген. Сирә Қарабековтың көз алартқанына да, обком секретарының сурланғанын да ҳеш ким тыңлар емес.—Қим қаранғы қонақ берсе, сауға-сәлем, қонақ асы берсе жоқарыдан келгенлер соның гәпин жөнлеп кетеди.

— Қәне, сен тур, Тәжен Жүзимбетов, кимге сен қаранғы қонақ бердиң! Ұәй, өзинәм бир сампылдайсаң-ау, ким сорады сеннен!..

— Райзем сорады, Ташкенттен келген Таштемир сорады! Неге сампылдайды екенмен! Сенде бар парт-

билет, Қарабеков жолдас, мен де де бар, ҳе!— деп, мойнын созып атыр еди, артындағы биреу еңсесинен басып отырғызды. Сонда да бул қоя қоймады. — Қайда сөз еркинлиги деген, неге мениң ҳуқуқымды шеклейсиз!..

Бундай кескинлик тап усы бүгин бола қойған жоқ еди. Қарабеков бир түрли болып кетти, президиумдағылар да, минбердеги де ыңғайсызланды. Бир-еки қысынған аксақаллар: «хә, тилиң қышып баратырса сөйлейсең ғой, отырсаң!»деп тәуелле салған болып еди, ақыбетинен айбынды ма. Тәжен де бирден болмағаны менен тонқылданыңқырап тыртым болды.

— Сизиң ҳуқуқыңызды ҳеш ким шеклемейди, — деп, негедур, обком секретары Тәженге мыйығынан күлди. —Бирақ, интизам, тәртип дегенди бузыуға ҳеш кимниң ҳуқуқы жоқ. Сөйлегиңиз келсе, сөз сорауыңыз, шығып сөйлеуиңиз керек еди, — деген дауысынан нарыызалық пенен қоса, усы киси арқалы район басшыларына деген өкпе-гийне де сезилгендей еди.—Райзем қараңғы қонақ сораған болса, әлбетте, қәте қылыпты. Ташкентли Таштемирге де сол гәп. Егер айтқаныңыз ырас болса, биз бундай бузақыларға партия катарынан орын бериуимиз былай турсын, жәмийеттен де орын бермесимиз. Ондайлардың орыны домзақ!—деп еди, ең алдыңғы қатарда тәуир-ақ қоқырайып отырған Мухаббет Әметов деген райземниң баслығы кем-кемиен шөгип, кем-кемиен қунжыя баслады. — Ҳаууа, домзақ! Бирақ, биз оларды сизиң бир өзиңиздиң гәпиңизге бола ҳәзир қамамаймыз. Истиң анығына жетиу менен тийисли адамлар ҳәзирден баслап шуғылланады. Анықланған сааттан баслап, ондайларга аяу жоқ! Қатынпурыш, даңқпараз, паракор, жалған мағлыұмат берип ҳүкиметтиң көзин бояуш, жырып жеушилер, сонысына мәсирип журтты бассынуушылар, ҳәмелин халықты езиу, үстемлик машинасына айналдырыушы жаман кейпли адамлар социализм жолында бизиң менен жолдас бола алмайды! Басшының пухарадан артық жасауға урыныуыпың өзи коммунистлик норманы жабайыларша бузыу! Наркомпрод Церюпаның Ильичтиң кабинетинде аштан талып қалғанын билесизлер ме сизлер?..

— Биздеги наркомлар алды менен өзи тойып алады-ә! Енсизбаев дегенлер...

— Ким бул, тәпти бөлеберетуғын, тыныш отырсаңыз-дә бир!..

—Биздеги наркомлардың қалай жасап атырғанын сизлердің көбиңіз еле билмейсизлер. — Обкомның секретары дауысын көтерип, минберди де тықылдатып алды. — Сонлықтан да «алды менен өзи тойып алады» деп атырсыз. Төрткүлдеги наркомлардың көбисиниң еле төрели баспанасы да жоқ, бир чемодан менен жора-жолдасларыникинде жасап атырғанлары да баршылық. Булардың күни хәзирше складшының, я колхоз баслығының күнинен жақсы деп болмайды. Булар нағыз халық арасынан, жалаңаяқлардан көтерилген наркомлар. Олар еле онлаған қабат жай салып, қасқыр ийт шынжырлаўды, турпайы хуким сүриўди қыялына келтирип көрмеген наркомлар. Биз хәмийше халық аш болса аш, тоқ болса тоқ наркомлардың тәрөпиндемиз! Бизиң хәзирги наркомларымыз, мине, усындай наркомлар. Булар қолына қурал алып хукиметти қурысқан, қорғаған, аўдарыспақтың машақатлы жолларын басып өткен, билимнен, партбилетинен, хұжданынан басқа дымы жоқ ҳақ жүрекли наркомлар. Әлбетте, қай заманда да адам мийнетине қарай ҳақы алыўы, алған ҳақысына қарай жасаўы керек,—деп болып негедур, нәзерин Мамыт шүллийтиң үстиндеги мөрели шапанға тикти. — Мәдениятты еңгизийди өзимиздің үсти-басымызға, тамақ-асымызға қараўдан баслаў керек. Миллий кийим сүрени астында келиссин, келиспесин, жарассын, жараснасын, ойма жағалы көйлек пенен шапанды, шәгирмениң ишинен ысыда тақыяны басып кийеберийди онша хәжети болмас деймен. Жаңағы Аллаяров айтқан Мәллабай әке деген жолдас Ахунбабаевқа: «биз мына жипек шапанымыз бенен-ақ заманагөй кийинген колхозшылар менен президиумда отырыўға уялдық» деген екен ылағллылардың Пүткил союзлық қуралтайықта. Буны мен жолдас Икрамовтан еситтим. Билимлендирий мәселесинде де гәп көп. Хәрип таныдың ба, қалған жағында саўатты өзиң ашасаң. Билесизлер ме, хәзирги пүткилсоюзлык наркомлардың көбиси мектеп көрместен-ақ хәрип танып, наркомлыққа отырған адамлар еди, елшиликти де, әскерий наркомлықты да, қараңлар, пай, бежерип атыр-ә?!—Секретарь усы әтирапта тәўирақ айналшықлап еди. Айтыўына қарағанда ендиги

өнердің бәрі билимге келетуғын қусаған. Өнерди ийелемей, механизмди меңгермей тоқшылық жоқ қусаған. «Нөкистин құрылысы пәт пенен баратыр, от қараз салынып атыр» деди секретарь. «Завод», «фабрика», «шойын жол» дегенлерине түсинсе де «комбинат», «этаж», «коммунал жай», «отопление» дегенлерине түсинбей бүлип атыр биреулер. Деген менен, Қарақалпақстан, мына секретарьдың айтқаны ырас болса, хотқа кете жақ, соңғы он жылдың ишинде урыс-қағыс болмай турса қой үстинде боз торғай жумыртқалаған бир әжайып дәуран болажақ, қарақалпақтың бахытына қонатуғын ол дәуран ертеклерде де болмай жақ. «Әй, яға, енди жигирма жылдан ҳәр үйдин алдында жеңил машина жалтырап турады дегени бийкар»... «Яқ бала, булардың дегени болып атыр». «Бүгинги кулактарға соңғы атланыс—сол әжайып күнлерге атланыс. Екинши бес жыллықтың жауынгерлик ұазыйпасы ҳәммеге мәлим. Мен болдым, тыңлағаныңыз ушын рахмет...» — Гәп питти. «Ҳаў, «яшасыны» қайда?!»—деди Мәдиярға Шанышнай көшрдин Мамыт шүллиги.

— «Яшасынсыз»-ақ яшайды ғо. Не де болса сөйлеңкирегеннинде болатуғын еди, — деди Мәдияр сыбырланып. — Сораў берсекпекен, мийнет күп...

Қарабеков миңберге шықбастан мәжилисти жуўмақлап, сиясий аңсызлығы ушын бармағын шошайтып турып Мәдиярды уқшата баслағанда:

— Бай-боой, ғошшым,—деди Мамыт шүллик буған аяныш пенен қарап.— Қарабеков секи сойып салып атырғо, былайырақ, отырайық, қаның шашырап кетер!

— Комиссия шығарамыз, анықлаймыз. Биз бул провокациясын аяқсыз қалдырмаймыз. Бюрода биз оған ҳәзирше қатты сөгис бердик, анықлаймыз еле, ол бунның менен қутылмайды: Усындай ығыуашылардан сақ болың!—деп жуўмақлады, сөзи пәтли болса да, негедур, жүзи жыллылаў еди...

Пленум ай туўғанда тарқады. Ҳәмме қостаңласып, ғаўқылдасып атлы-атларына жүристи. Илажы болса, шоқ-шоғы менен алыстағылар да аўыллы-аўылларына қайта бермекши.

Мәдияр Қунназар ақсақалға: «мына пулды ал, аға. Қурбанбай нанбай жатып қалған болса да бир тандыр нан алып, барып, аўылдың қазыўшы қатынларына бер,

мен үәде етип едим» деп еди, «Өзин жүрмеймисең?!» деди бірден Алланазар шоршынып.

— Жүргенди айтасыз-ау, аға. ГПУ «атынды тапсыр» деп атыр, алып кетің атты да, бизди егледі.— Құнпазарға буның дауысы мұңлылау көриніп, жән-жағына апалақлап шақырды:

— Хәй Сайымбет, қайдасаң! Мынау не деп тұр?! Сөйлеспеймиз бе?!...

Хәш кимнің сөйлескенін, қатересін жақтырмады Мәдияр. Адамлар жолға түсті. Мәдиярды жерлеп қайтқандай. Жетекте «оққа, қаңғымай оққа ушқан батырдың» аты салтаң жортып киятыр. Хәш кимде үн түн жоқ. «Ұах-ұах, ұах, бала өңін аялапты-ау, жүрт айтайын десе көрмей отыр ма, тегінен тапты ау!..» Құнпазар қайысыуда. «Қарабектің жүні жыллығо, хәш гән болмас, бірақ ГПУ араласқаны шатақ-әә, жоқ, Марат ондай емес едіғо, не қылады, түргін болса, сондай бола қояды да: Көп қамамас, бір ай. Не ушын ол дурысын айтқанына жазықлы?! Әдиллигимиз қайда сонда!»—Алланазар ашыұлы. «...Усыннан Мәдияр камалатуғын болса айқасқаны, тоқалақ сыйырды сатынып, тикке Мәскеўге тартамандағы Сталиннің датханасын дастанаман. Ол да оның қамалғанын мақулласа, жасамайман адамлардың қатарында, ауылаға барып, Базарбай, қылайдың қыйсық жийдесине асыламап да өлемей, жақ, Москваның.—Қызыл алаңның өйер-бүеріне асылып өлемен, көрсін Мәскеўдегілер де!..» — Сайымбет сазырайыуда...

Оғыры ауыр, машақатлы, бурын-соңлы жүріп көрмеген қыйын жол болды бул. Ашыұ менен атты сабалай бергенге ме, бірақ, жол ауыр болса да өніп баратыр, көлікке жәбирин-ай, ийелери үлкенлерінен сөз еситсе де усылар сабалана береді.

Сайымбет суұдыр Құрбанбай нанбайдың да үйін ашыұ менен сабалады. «Жатасаң-ә тыр-тыр қасынып! Күн батпай уйқылап, кирпичіңнен асылып баратырған шығарсаң жүдә! Бер мына пулга бір тандыр нан!..» Бул қазақтан шыққан биринши нанбай болыуына қарамастан «бежеремизди» басқалардан да уқшатып жиберегуғын әбжил.

Сайымбет нанды Құнпазардың қоржынына салды да қарап қалмай Құнпазар ақсақалдың атын қамшылап-

қамшылап жиберди. «Хаў, мынаны жин ура ма!..»—деп былайлаў барған соң атының дизгинин зорға тартып алды ақсақал.

— Сен түсинбейсең, Қунназар, Сайымбет жылап қалдығо! Уах-уах-уах!

Күйеуиниң бос келген атын, оны байлап атырып алдап-суұластырған ақсақал менен Алланазарды көріп, Айсултан да шоршынды, бірақ жыламады, бул, тегинликте күйеуиниң дурыслығына шек келтиретуғын, анаў-мынаўға жылайтуғын қатын емес еди.

«Жалпақ жапқа» барып, бала-шаға менен түнермен, десе де мынаў қолайсыз жағдайда колхозда болыуы кереклигин уққан Алланазар бағана жолдан қайырылмай келеберіп еди. Ақсақал менен кетти.

Келсе төрде боталақтай аўнап Есберген буларды күтип атыр. Фермадан булар кетиуден Шотанның өзи келинти, Шотан кеткен соң үйде тақаты болмай, «булардың хабарын билейин» деп берман қарап шауа бергени екен. «Назарбайдың, Базарбайдың, Жолдас қараның жеккен атлары аўызы көкке тийиуден-ақ қарам өлипти...» — Әне, Шотан жақтың хабары!

—Бул жақта өлгенде де денгене болар еди,— деп қыйналды Қунназар. — «Үйде бузауы емгенниң, дүзде ылағы жамырайды» деген усыдә, бизлер де ғарқ емеспиз. Мәдиярды алып қалды, Есберген, — деп, ақсақал сарсылып салаберди.

Оның пленумда не дегенлерин Алланазардан усақтүсегине шекем еситкен Есберген: «Билип едим-аў Мәдиярдың душпан екеңин, ондай провокаторларды қамамақ түўе атса арзыр! Оның несин аяп отырсыз?! Қаяғыңыз сизлердиң большевик?!» деп, бірден дауысын көтерди уақытша баслық.

— Қойсаңә Есберген!—деди Алланазар. — Сен соннан жақсы большевикпен, деп отырмысаң!..

Өзин баслықтың күрсисинде елеслете баслаған Есекең үйине қалласлап қайтты, пәл-пәллеп ушып қайтты, жолда тың тыңлап турып, бірден қаулықты.

—Трактордың үни өшиптиғо! Шундыйдың мени хатлайық деген аўызына қум құйылған шығар қашшан! Усыннан аман қалсаң мың жасарсаң! Ха... усыннан аман өтсем мен де... — деди өзине өзи,

Кунназар ақсақал бир тамаша адам еди. Өзи бинәй өмиринде өтирик сөйлемеди. «Хемме өзимдей» дей ме, өтирик сөзге де исене береді, сирә «адамлар мени алдайды» деп ойламаса керек. Усы уақытқа шекем талабы қай жағынан келіспеген болса, соның бәрі исенгишлигинен екенлигин өзи де жақсы биледи, «әй, енді ауызым пискен шығар» дегені менен, сақ болып жүргиси келгени менен қай жағынан тағы да қамлық жиберіп қойғанын абайламай қала береді. Қала берді, қатты кеширимли, кек тутпайды. Әй, «жаңылмас жақ болмас, сүринбес туяқ болмас», деген, бендешиликте бола береді», дейді де өләмата өтирип баратырмаса кеширип жибере береді. Тағы бир қәсийети — буның жаман көрген адамын хеш қандай мақтау-сақтаулар менен жақсы көрсетиу мүмкин емес, көріп исенеди, сөйтип, бир жақсы көріп қалса, енді оннан балталап айырып ала алмайсаң, өзи жаңағы «өтирикке исенгиш» дегенге қайшы келгиси келип те турады. Өзи өсек айтпайды, биреудің үстинен айтылған гәп дурыс болса да өсектей туйыла береді оған. Биреудің сондайлығына журттан соң исенетуғынның да бири усы. Исенген адамы дийдинен шықпаса, буның күни қарап, буған уйқы да, маза да жоқ.

— Япырмай, Алланазар, Есбергеннің жаңағы не гәпи!—десе де үндемейді. «Апырмай, бала, бул журттың усындайда неғып уйқысы келе қояды», деп, «колхоз көрпеді» өзи менен берге жатырған Алланазарға да ашыуы келгени менен: «қанекей тарса қатын уйқылап қала қойсаң, бүгінгі көрген-билгенинің бәрі түсиң болып шықса!» деп хәуеси де кетип атыр. Уйқысызлықтан ауыр кесел жоқ, буны көрген адам биледи. Бастырынып кеп жатады, жақ уйқы жоқ. «Ойланбайыншы!» деп кеп жатады, жақ, ойдан бул безгиси келгени менен буннан ой безежақ емес! «Көзимнің алдында өсти, есейді. Мәдиярдың зиякес болыуы үмкин емес. Зиянкеслик етейин десе, Орыс-герман урысында көрмеді ме, қызыл әскерде жүргенинде көрмеді ме, Турксиб жолын пишип, ала таяқ көтерип жүргенинде таяқты былайлау қыйсайтқанының өзінде жолды пәлен шақырымға бурып жиберіп, зиянкеслик етиу қолынан

келетуғын еди ғой. Енди колхозды өзи қурып, буғурлым тик аяғынан турғызып, зиянкеслик ете ме, әй, яға! Сонда қалай, Қарабеков өтирик сөйлеп тур ма, обкомның секретарының көзинше, я? Әй, аға! Ал, Қарабеков дурыс сөйлеген болса, Мәдияр зиянкес онда! Бул қалай болды, үхх, ислеп жүргенинің бәри дурыс едп ғой. Жақ-жақ, хәзир төрт батрак қол қойып, «пәленше душпан» десе, туғыянсыз кетип атырған заман. Бул сондайдан тауып атырған жоқпекен, Есбергеннің неге жүзи жайнап сала берди оның егленгенин еситип, усыннан келген иллет емес пе екен?! Қой-ха кеуилим, қайларға баратырсан... Сонда қалай?!»—Төңбекший берди, уйқы жоқ, жоқ...

Азанда тула-бойы зил қара тас болып, шаршап, болдырып, сабылып түргелди. Кирпик айқастырмаған лықтан уйқы шығып, жүзи де май қабақтай жылтырап кеткен.

Алланазар сергек оянғаны менен оның да кеуилинин хошы жоқ екен. Чайға да қарамады. Бети-қолын жууып, «ораза ауызымды ашқаным болсын» деди ме, дастурханнан ауыз тийип:

— Мына жақтағы колхозлардан айналамандағы, кеңсеге кешқурып соғаман, Мәдиярдан ғам жеме, ол ерте ме, кеш пе, ақланып келеди. Иси жатып қалмасын, кеңсесине соғарсан, — дедидағы атланып кетти. Соң, бул да көп ошарылмады.

Азанда кеңсеге келсе Есберген қашшан Мәдиярдың орнына жайласып алын бухгалтери Аман Қыдырбаевқа дүньяның тапсырмаларын берип, жауқылдан отыр. Көзлеринде сирә Мәдиярды қайғырған қайғының изи жоқ, ақсақалдың түңиле жазлап қалғанын сезді ме: «кеткен ктседи, колхоз қала береди, буның ғалмағалын тоқтатыўға хеш қайсысымыздың ҳақымыз жоқ. Бәримиз де большевикбиз. Балтабай складшыны бир қапшық бийдай менен услап алдым! Бул да белсенди ғой, еле арамызда душпан деген ызғып жүр-аў, Қунназар аға! Баслық сайлағанша тонайжақ булар...» деп киятыр еди, ақсақал еки қолы менен қулақларын тастай басып: «Гәпинң қурысын сениң, баслығы бар бул колхоздың, баслық сайлаўды айта көрме, тыңламайман, қулағыма

киризбеймен ондай сөзинди Есберген!» деп орнынан турып, шықты да кетти.

Енди өзиниң кеңсесине кетпешки еди. Жаңа нарт шығара баслаған геллектеги атын шеше бергени, аўылдың үш-төрт тентек баласы бир дийўана қатынды кесеклеп қуўып киятырғанын көзи шалды. «Ашлық жоқ дейди-аў, ашлық болмаса бул не!» деген ой кешти ақсақалдан. Атына миндидағы дәпиин келип: «хә, оңбаған сумтекелер, өзлериңизден үлкен мүсәпирди кесеклеўди ким үйретти сизлерге?! Қулақларыңызды кесип алайын ба?» деп балаларды қуўып салды. Өзине сүйеў табылғаиына елжирегеи ҳаял еңиреп жиберди!

— Мениң де усындай перзентлерим бар еди. Балаңдай жүўернемеклердиң қорлағаны батады екен, қудайдың берген азабы аз ба еди мен бейбаққа!..

— Қой, жылама, шырағым, бала дегенде ес бар ма, —деп қараса, кирпичкери сүйриктей шаншылған бир бота көз нашар, соиша азыў-тозыўлар да сирә сулыўлығына нуқсан келтирмегендей. Қәпелимде ақсақалдың ойына Нурдүкеннин: «маржа таи, ақсақал, болмаса, шошқаларыңды өзиңе бақтырып, елге кетемен», деген хәзили түсе кетти. «Лекин мынаў нашар оған жаслаўдай көрингени меней, буларға қален тийетуғын күн қайда хәзир, ҳақлағанынан тәўир ғой, еки муңлы муңласар, қойынласып, кеўиллесин кетер, себеи иенен тағы бир дийўана кемир. Шыразды иске алып, не зыян көрдик?» деген ой геллесинен зуўылдап өттидағы, анадайда кетип баратырған дийўананың изинен атын бурды да жортақлатып жетти.

— Хәй, тоқтап тур, шырағым, — деп атты алдына кесе тута елжиреди:—Мен усы аўылдың ҳүкиметимен. «Қожыраи келгенде ийт пенен қусына шекем қолай көрди» дегенди сирә қыялыңа келтирме, қарындасым. Мен сени қорықпастай, тарықпастай бир өзіндей қыйраған шаңыраққа апарып киргизсем, уўығы көтерермисен, қалай көресен? Қимсең өзін, жасырмай айт, қайдан жүрсең?

— Япырмай, агажан-ай, — деди қелиншек солыған баса алмай лықлық атып турып.—Дийўанадан жол болсын сораған адамды усы биринши көриўим. Биз ким болғанда, қайдан келе жатқанда не сизге! Бизин сирә керек адамымыз қалдымекен?!

— Олай демен, шырағым, күйингениңизден айтып тұрғаныңызды түсинемен ғой. Адамның адамға керек емес жери жоқ, адамның күни адам менен. Жол-жөнекей сөйлесе берермиз, анау ашық қапыға қарай жүр, — деди Балтабайдың складына қамшысын шошайтып. — Жарма-жауғанлық бір нәрсе болса ала кетермиз, — деп еди, хаял тәңіржарылқасынын жаудырып, бурынғыдан да еңиреп-еңиреп сала берди.

Дийғананың босаға атламайтуғын дәстүрине садық болып, хаял сыртта қалдыдағы, ақсақал хәкимлерге тән шайқалыу менен костаңлап басып, ызғар ийиси мүңкиген, есик бети жақты, төри қараңғы складқа кирди.

— Қайда жоғалдың, Балтабай? — Ақсақал қараңғы төрге көзин үйрете алмай, тап бир нур қамастырып баратырғандай алақаны менен көлегөйлеп теснрейди. Әлле қандай бир жарқанат сып-сыплап ушын жүрген қараңғы түпкирден «Барманғо», деген Балтабайдың суу түбинен шыққандай уяң дауысы еситилдидағы усы дауыс: «не буйым?» деген сауалды да аңлатқандай болды ақсақалға. Құнназар сирә ойланып тұрған жоқ.

— Нурдүканға бараман, — деди салдамлы.—Мынау бир мүсәпирди де алып баражақпан. Сеп маған бес-алты кило жарма-жауғанлық бир нәрсе бер, арпа болса да мәйли. Өзімнің мойшыма жаз. Еситтің бе, неге самсазсан?—Сонда да сес болмады, бпраздан соң негедур, қолларының шаңын қағып, берман шықтыдағы:

— Әпиу ст, аға, — деди басын шайқап.— Бурыңғы баслықтың тусы болғанда, гәп басқа еди, мынауын, қатты, ийт биле ме буны...

— Не деп тұрсаң өзің?! Бурыңғын ким, хәзирги баслығың ким?! Болмаған, гәп. Қой, қой, қой!— деп қолларын одағайлатты Құнназар. — Сөйлеме, қой, түсинип турман айтажағыңа. Бир ыдыс таптағы, өлше, бар...

— Жақ, аға, мени қыйнама? — Балтабайдың үшқұлағының құлағы басын силиккен соң жалпылдады. — Есекеннен тәртип сол: оның қағазысыз бир бийдай да складтан сыртқа шықпайды. Қағаз әкеліп, бәрін алып, — деди жыллы ғана жүз бенен.

— Оның дурыс. — Ақсақал буған ашыуланбаған түр билдиргени менен ишеги түйілгендей маңлайын жыйырды да кеңсеге емес, кеңсеге барса Есберген кө-

зине шаншылатуғындай шимиркенип атына қарай жүр-
ди.—Хәй, қарындасым, жүр сен де былай, атқа мин...

Балтабай қатты әбжил адам еди. Складтан жылп
етип шығып қара тал геллегіндеги атқа жуұырды. Қун-
назардың тағы бир әдети—бийтаньс адамның көзинше
сыйланғанды тәуир кәрер едидағы, оның бул минезине
Балтабай басқадан қанық.

Атты шешип, зәңгисин басып, мінгизип болып та
айтқанын бере алмағаны ушын әпиұлик сорай бер-
ди, «жағдай солай, мен не қылайын, болмаса сеннен
аярым бар ма, жан аға», дегенди көзи менен де, аұызы
менен де айтып атты, айтып атты. Ақсақал кеуили
ушын-ақ питегене түрин жибитип, «сеники дурыс, тәр-
тип хәммеге бирдей» деди де анаұ мүсәпирди мингес-
тириүди өтинди.

Келиншектің аты Қарлығаш екен, еки баласы, күй-
еуи Ақмешит жақтан берман аұысқанда жолда қаза-
ланыпты. «Жүрегін жараламайын» деди ме, уңқыл-
шұңқылын онша сорай бермедидағы: «бир сүринген
жерде еки сүринбек лазым емес, аяқты аңлап бас, хәр-
гиз хұкиметке терис пикир ойлап жүрме, қарағым,
ойлағанын менен де өзиңнен басқаға зияны жоқ. Биз
ондайларды терис нутақ деймиз де қыямыз да тас-
лаймыз, қызымдай адам екенсең; аталық нәсийхатым
сол, шырағым».., деген үйреншикли гәпин айтты. «Өл-
мектин изинен өлмек жоқ, тири тирилигин етеди. Жул-
дызыңыз жарасып, бас қоса қойсаңыз, ендиги нәсий-
хатты саған Нурдүканның өзи-ақ айтар, айналайын»
дегенди де қосып қойды. Келиншек не десин, жылайды,
гүрсинеди, болғаны.

Нурдүкеннің қамыстан қыспаланып соғылған шер-
теги, этирапы нуұқарағай нар қамыс болғанлықтан,
тәуир-ақ жақынлағанша көринбеди.

— Хәзир жетемиз, Қарлығаш қарағым, Нурдүкан
жақсы адам, кемли күниңди умыттырады, эне, анаұ
қос, — деп қамшысын шошайта бергенде көл жийегин-
деги қамыслықтан: «Мен мындаман, ақсақал ағай, не
деп былпытып баратырсыз?» деген Нурдүкеннің даұ-
ысы шықты. Атлы гилт тоқтап, атты солай бурды:

— Қашанға шекем сен қопадан ат үрkitкениңди
қоймайсан? — деди еркелеткендей бир даұыс пенен ақ-
сақал, соң:

— Еле аяз ғой, не қылып атырсаң, суу сууық, — деди Нурдүкеннің жууан санға шейін балағы түрилип, сууда тұрған, сууықтан қызарып кеткен балтырына қарап. Ол екі бау қыршылған қамысты суға батыстырып атыр еді. Бұның келиуін бұрыннан күткен адамдай сирә таңлапқан да жоқ, «сууық қазақты не қылсын», деп күлді де суудан самбырлатып шығып, ақсақалға қолын созды: «Көріп тұрсыз ғой, қолымды суудан алдым, қадал» деди күліп, соң мингесиктегі нашарға едирейіп қарап, «уқтым» деп қосына жүре берді.

Ший тоқып алмақшы екен, Орыншадан бір-еки домалақ ешкінің қылынан ийирілген жип алыпты. «Өлмеген бендеге оңысық керекемиш, тиришилик тири жанлыны сүйеремиш, өмір дегеннің өзі жасау үшін гүрес, гүресіу үшін жасаудан ибарат қусаған...» Шийден шығарып айтқан менен мына гәпи унады ақсақалға.

— Хаууадағы, — деди, қостың алдына атты кесе тартып. — Түпәлам, үй-дәскелі болып қалыпсан. Елеберин гүрлегеп хожалық болып кетессең. Бірақ, «өмір — жасау үшін гүрес» дегеннің ғой, дурысадағы, усы кәраға бір уқтырып өтпессең болмас, қоңшымы, кеуліңне ауыр алма...

— Аттан түссенши ақсақал-ау?..

— Қойып тұр, гәпті бөлме. Гүрес дегенді дурыс түсинбек керек, Нурдүқан, гүрес пенен гүрестің басыағы көп, инім, хәмме нәрсе тиришилик үшін гүреседи ғой, қулақлардың гүресін өзің көрдің, ақыры не менен пиптіп атырғаның да өзің көріп жүрсен: Айтайын дегенім, бір сум ауқат үшін, — тиришилик үшін қонызақтай қыбырлаған, бириншиден, бұл еле гүрес емес, гүрес болмағаны үшін хәм өмір емес. Гүрестің мәнісі — жығылғанды түргелтип, жылағанды жубатып, бирдин емес, бирлі ярымның емес, топлым журттың мәніне жарағанда ғана шын мәнісінде гүрес болады. Гүрестің бәрі бір гүрес ғой, бірақ, мен шын мәнісіндегі гүрес деп усыны түсіндіргім келеді саған, инім, Нурдүқан, неге олай екенлігине өзің түсініп тұрған шығарсаң. Ал, мына қарындасымды түсіріп қал. Мийман деп қарама, «мына тикленип атырған жаңа шаңарағымның бийкесі, бұл әлемдегі ең жақыным» деп қара, муңлас, сырлас, тил табыс, жылағанды жылаған түсінеди инім.

тәғдир сени де аз жылатпаған шығар, иниң, мен жас үлкенлик парызымды өтедим, — деди де кетти де қалды. Тауелле, мирәтке турмады. Кеуилиниң негедур, хошы жоқ. Ол шошқа бағып жүрген Шолтайды былайырақта ушыратты.

— Апалы болдың Шолтай, өз анандай көр, балам? — Бала күлип турып, бирден муңайды...

Аттың басы жаңа Туубайға тирелип еди, алыстан қуыйнлатып шауып киятырған атлыны көрди. Атлы туппа-дуұры кеңсеге келдидағы аттан жумаланды. Қунназар онын Қудайберген басқарған бригаданың табельшиси Тәтен деген бала, өзи тирсеклик етип, колхозға кирмей жүрген Уақым жаран жақтағы Ораз Шәнияз дегенниң баласы екенлигин таныды. Ақсақалдың жүреги хәулирип, бир нәрсениң болғаплығын абайлады. Ауыл арасында ат бүйтип тегинликке шабылмайды! Бул ат шабайын десе: «аманлық шығар, жаман ырым тилемейин», деп, шаппадыдағы, қыстастырды атын.

Кеңседен үлкен бир салдамлылық пенен Есберген шығып, Тәтенге атты әкелиуди буйырып атыр еди. Ақсақал жетип келип:

— Хәә, Тәтен, жүрисиң жайсызғо, балам? — деди әжепленип.

— Он алты геқтар тақталық бар ғой, кешеги, сондағы камыслықты өртеп кетипти кеше!—деди бала албырап.

— Өртесе, дым жақсы болыпты, неси бар, өзлеримиз-ақ өртейик деп жүр едик. Оның астын жер етиуимиз керек ғой быйыл, — деди ақсақал хәдийсеге түк түсинбей.

— Бай-бооой, ақсақал-ай! — деди Есберген атланып. — Әңгиме жолда болады, атыңды теже де изиме ер: Усыннан қамалмай қалсақ, мың жасаймыз! Турған жеринде трактор да, Шундый да жоқ дейди!

— Не дейсең, не дейсе-ең?! — деди ақсақал атын жорттырып. — Дурыслан айт, тракторы не, Шундыйы не?!..

Хәш ким хәш кимге тил қатпады, хәмме бирден атына қамшы басты.

Аралық жети-сегиз шақырымдай бар еди. Жыңғыл, жийде, қамыс аралас өскен бир жал тоғайлықтан

өткеннен соң пысқыған түтин көрине баслады. «Өрт анаў-мынаў болмаса керек, Қудайберген неғып ғапылда қалды екен, трактордың жойтылғаны неси!» — деп киятыр ақсақал. Есбергеннен ҳеш нәрсе сорағысы келмейди, неге, намәлим...

38

Таң алагеўгимде Шымбайдың халқын аэропланның патырлысы шоршытып-шоршытып оятты, Соннан қайтып ҳеш кимәли төсегине кирген жоқ. Қелин-кепшиклер суў жылытып, кемпир-ғаррылар қуманларын алып қора-қопсылардың түплерин тасаласты. Түңлиги ашылған әйўанлардан көзлери суў моншақтай қарлығашлар жәўлан урып, ушып шыға баслады. Ким есигиниң аўызын сыпырып атырған, ким аўыз қабақларын шайқап төгип, сыйырларының пұтына кирип атырған. Паррашлар көшелерди шаңғытып, суўшылар бөшкелерин тақырлатып, азанғы ғалмағал басланды...

Секретарьдың аэропланын ушырған соң олар қалаға қайтып кирмеди. Еле заводтың гудоги де қышқырған жоқ еди. Бәри де шала уйқы, пленумнан соңғы төтенше бюродан жақында ғана тарқаған. Шегилген шылымның түтини кабинетте еле дағымаған да шығар.

Қабинаға, әлбетте, Айсберг отырды. Өмирбай Оржанов, Марат Жорабаев, Мәдияр Аллаяров, заготзерноның Мәтжан ала көзи кузовқа минди.

Ғаўа теңиздиң бойындығыдай дымқыллаў еди. Машина жоқ жеринен самал тартыш үстиндегилерди қуныстырып баратыр. Я артта, я алда болып, сылт өткен я машина, я арба, я ятлы жоқ. Полутонканың алдында өзиниң кешеги нағыслы изи патыйып атыр. Бир орыс жол бир өзиники.

— Пай, Мәдияр деймен-аў! — деди билегине асылып киятырған Оржанов қулағына қатты бақырып. — Халқабадқа исполком болып тур си, қурыттың!

Күнди Тазғарада шығарды. Ғә демей Халқабад. Сайымбеттики. Қомиссияның бир ағзасы сол еди, оннан өзи бийхабар. Мәдияр ағзалықта жоқ. Аўылындағы ашылықты көрсетиўн керек. Көрсете алмайтуғы-

нына Өмирбай қатты исенимлі, айтқаны дәлилленбесе, мәселесі қайта қаралады.

— Ҳау! — деди Мәдиярды көріп Сайымбеттин хаялы. Әскерий кийиміндегі Маратқа, Айсбергке үркек нәзер менен қарады. Түсиникли: «булар Мәдиярды тутқан, Мәдияр бизин суўдырға жабысқан, енди соны қамамақшы!» — Турсам, жоқ, чайын өзи қайнатып ишип кетип қалыпты. МТС қа..

Келсе МТС тың Өтенияз Оразов деген рабочкомын: «сен неге ылғаллылар ҳәрекетин ен жайдырмайсаң рабочий класста?!..» деп, қысып атырған екен. Булардың изинен қуўып келгенин көріп, бул да көзин дөңгелендирди. Истин мәнжайын уққан соң бирден тиришеленип «хә қалай ойлап едиң, басқаша болыуы мүмкин емес! Сен, Оржанов, ақыры басыңды жутып тынасаң, қәте сениң алып баратырған жолың!» деп кийлиге кетти.

Жорабаев зордан арашалап алған соң шоферға қайтып сорамастай етип, төте жолды силтеди. Мәдияр усынысына қуўанды. Бул жол «Көшкинбай көлдің» ернегин қырып өтетугын еди. «Бүгин шықпай қалмағай дә...»

«Орыс жолдан» түскен соң атам заманғы ойлы-бәлентли арба жолдан салпылдап-тарсылдап тартып отырды машина. Төбедегилердің өлгенине қарайтуғын шофер жоқ. Олар да узақтан шат көрінген сайын бугә!

Арқан бойы көтерілген қуяштың қаснағы қойыу буўалдырдан суў тийген сыя қалемнин сызығындай шайылыңқырап турғаны болмаса шашыраған шуғла дегеннен нышан жоқ. Көлдің алыс-жақынын да бурын жүрип көрген адам жол силеминен ғана биледи. Көлдің буўалдыры буннан да қалың екен, машинаның дөңгелегі суўды шашыратып барып қаймықты. Суў бетикен де ҳеш нәрсе көринбей, Мәдиярдың жүрегин суўлатты.

Кабинаны ҳеш ким қаққан жоқ. Шашылып атырған кийимлерди жалпайтып басып, машинаның өзи гилт тоқтадыдағы, үстиндегилерди төбисинен асырып таслай жазлады. Алдыңғы тақтайға ентирилип барып қәддин алғанлар Айсбергтин иште биреу менен жаға-

ласқандай жулқынып түсикенин, қатты геҳәр менен қапыны қулашлап «зыңғытқанын» көріп қалды.

— Бул не бетсизлик!!! Түсиндир маған Аржанов?!! — деп қышқырды кузовтағы Оржановқа орысшалап. Оржанов оның қолы шошайған жаққа қараса сайрам-сайрам балтырлар, ярым жалаңашлар! Хәмме жалп-жалп жерге ырғысты. Соның арасыпша болып кетти бир үлкен самбыр-сумбыр. Изинен жайып қуып, сансыз көк қутан айдынды сабалап қырға қашқандай, көлдегилердің бәри жийекке лап қойды да соррыйысқан сатанлар көлге айран атлауды салып жиберди. «Машын, машын! Хийяай, жууырың, машын!..».

Шымбайдағы аэропланды көрмегенлер де бир жөн, мыналардың машинаны көрмегени-ақ көп екен: «машын көріп, қалың, машын!..» Селкилдескен сақаллар, желкилдескен қатынлар, самбырласқан сатанлар, көйлексиз, тыржалаңаш сағыйралар... Самбыр-самбыр, гүмбир-самбыр, гүмбир-гүмбир, тан қырқ-елиў дәнши қосылып бир намань қагады-аў!

— Бай-бай, машын деген усы екен-аў, ийнеликтин көзиндей көзин айтса буның тасырайған! Бизің балларымыз да мингейдә!..

— Хәй, айланып қалың қатынлар, жүрин кетпесинен бурын!..

— Хәә, дамбалыңды кийсеңә пәдеріңе нәлет, қалықтың абырайын төктіңғо! — ден, қолларын арман сермелеклен бүлин атыр Оржанов. Сирә буны тыңлайтуғын ийтим жок, биреў анаў жерин, биреў мынаў жерин услап, гэси маңлайын тийгизип, гэси буғып қаран:

— Буның қаери дөдетлейди екен! — десе, түк түсинбеген Айзберг «не деп атыр?!» деп, Өмирбайды қыстастырады.

— Эййй, дораақ, сәпсим дорақ! — дейди Өмирбайдың нәхән салпы еринлери сора жалмаған үлектің ерининдей салпылдап. — Уот этә шүйт-шүйт дорақ, — деди бир көйлеге бар, бирақ, дамбалы жыртық биреўди көрсетип. Соң дамбалсыз бир ғаррыға түңиле қолын шошайтты: — ўот этә сәпсим-йим, сәпсим дорақ!..

— Дура-ак, как дурак!

— Билдіңиз бе, бул орыс не соран атырғанын! — деп билгишсинди бир ҳаял бир ҳаялға. — Бул, торақ

сорап атыр, соған торақ таппай, мына бизиң бала, — деди Оржановты нұсқап. — Қысынып атыр. Орыс бар жерде арақ бар, арақтың ауырыуын торақ жазады...

— Бай-бай, бала қысынса қыйың болды-ау! — деп алға ентеледи бир кейуаны, Өмирбай қайт десе де «өзим жайғастыраман, қайним, қысынба», деп, Айзбергтің алдына келди де: — Меники торақ жоқ, меники ат шоқай бар, — деди хәм дасмалдан шығарып Айзбергтің қолына бир түйирин услатты, соң: — Шәйнап-шәйнап жибер, аш өзегің питегене жалғанады, соң көзиң де тынбайды, — деди.

Айзберг бюрода көрген иплас нәрсесин танығаны да сол, көзлери дөнгеленип сала берди, ол сирә бул жағымсыз, бәд нәрсени усыншелли машақат пенен табылады деп ойламаған еди. Қалай түскен болса, солай жулқынып, кабипаға мипди де «айда!» деп бакырди. Сайымбеттің де, басқасының да кеуилинде хеш нәрсе жоқ, қараса, машина кетип баратыр, қууалап жүрип, асылып жүрип, зорға министи.

Шымбайдан шыққандағы машинаның бағдары «Жаксылық» еди, Мәдияр хәйран, табаннан бурылған машина табаннан тартканда да үстиндегилерди оңлы-солына қаратпастан, тиккелей Халқабадка тартты. Зымырағанда да яманә зымырады, бар пәти менен зымырады, аўдаңлап-аўдаңлап, ырғып-ырғып зымырады. Үстиндегилердин де шалғайлары желпилдесип, малақайларын қоллары менен басып, бирине-бири соқлығысып, салқылдаған кузов гә кепшиктей екшеп, гә үйирип-үйирип, жыламаса да көзлеринен жас парлап, әй, зорға киятыр-ау! Буның сирә тоқтайжақ түри болмады. «Орыс жолға» өрмелеген соң еки еселенип, сууырылып тартты. МТС тың тусында да токдайжақ емес. «Бул не бәлеге дус болдық, бала!» деген Сайымбеттің шаңқылдысын шамал алып қаштыдағы, бир нәрсе дейжақ болып, «Ха...» дейбергени Өмирбайдын «салт» еткен машын тилин тислеткени менен де турмай еринин салпылдатып жиберди. «Булар ғой Шымбайға баратыр, мениң Шымбайлық не жумысым бар? Қайтыуы бар-ау, буның, ат қайда! Қимнен көлик сорайман, кимге жететип жиберемен». Сабыры сарқылған Сайымбет әри-бери тарсылдатып, көрип еди, я еситпедидағы, я тоқтатқысы

келмеди, қайта пәт алып ыңыранғандай болды, кеўлине. «Шопыр болса боптыдә, не маған құрбақа жуттыра ма бул!» — Усы ашыў менен «ҳей, падаждыясаң ба, жоқ па!» деп бақырып, сабалап қалды кабинаны. Бирден сирескен артқы дөңгелеклер изинде еки «қарық» қалдырып барып тоқтағаны да сол, зәрре егленсе тағы алып қашатуғындай машинадан бойын атты Сайымбет. Соннап: «ақырғы мингеним болғай машын дегенге» деп, тоңқылданыўы менен томп-томп басып кетип баратыр еди, кабинадан басын шығарып:

— Э-э-э, алло! — деп бақырды Айзберг, буған да тоқтайжақ емес еди. Шофер дөдетлеткен соң артына қайырылды. — Сен комиссияның ағзасысаң. Мин машинаға! — деди буйырып. — Аллаяров, түс, миссияң тамам сениң!..

Машина орақ тисегендей «ғыррық-ғыррық» деп турдыдағы жүрип кетди.

39

Кеше таң саз берип княтырғанда Айсултан менен шалақта-шулақ бир чай ишип еди, соннан күни мененги басабас, тәшўишли пленум, түни мененги бюро, таң саз бериўден тағы Халқабад жолы жыштығын әбден қурытып таслаған екен. Жүрегиниң сазып, өзегиниң талып баратырғанын ол машинаның шаңы басылғаннан соң сезди.

Жол жүрип, пайыў-пияда аўылға жеткендей шамасының жоқлығын абайладыдағы баққал дүканлардың алды, чайхананың күн шығары менен әўлийе тамандағы Сайымбеттиң сырты сыбалмаған пахса жайына тартты. Азанғы чайдың дастурханы еле жыйналмаған екен. Сайымбеттиң ҳаялы жаңа ғана машиналы излеп келип, дәрегин еситип кеткен адамның күйеўисиз тағы келип турғанын көрип, бурынғыдан да шоршынды. Ҳаялдың кеўилине тап-бағанағы ГПУшилар кисисиң қамап таслап, енди мынаў Мәдияр баслық соның жаман хабарын еситтириўге келгендей туйылып, жүреги суўлаған еди. Бул да аўыр көшетуғын кем сөзли адам ғой, бирден гәп қозгай қоймады, көргенли жердиң нашары еди, бирден байын сораўға ҳаял да тартынды, жигит есиктиң аўызына таман бө-

кесин басып, аяғын шешейин деп қонышына қол апарып атырғанда дүрсилди еситилдидағы сырттан Дәулетбай УРА:

— Ҳа, Сайымбет аға, шық тезирек, «Жақсылыққа» / от тийди! — деп даурық салды. Сайымбет емес, Мәдиярды көрди де артқа жууырды. — Ауылыңа от тийип атыр, трактор урланып атыр, адам өртелип атыр, — сен неғып жүрсең буяқта қамақтан қашып! — деп жекиринди, баслық ақланып дағы етип атқан жоқ, асығыста болатуғын дағдысына гөре өзін ат қораға-сейисханаға урды, кимнің қорасы екенин де ойлаған жоқ. Мәдиярға көзди ашып жумғанша ат ертлеп, атлана салыу әскерликден бермаған киятырған дағды. Дәулетбай Сайымбеттің дәрегін ат ертлеп жүрген Мәдиярдың изине ере жүрип билип алдыдағы: «Бол, бол, политотделден биреуди алайық! Шундый деген биреу өрттен шығалмай тоғайдың ишинде қышқырып жүрипти, дейди», деп Мәдиярды бурынғыдан да түршиктирди, қаулықтырды. Мәдияр Сайымбеттің түни менен жол жүрип, терден жүни сабалақланып қалған қызыл гүреңин қорадан шығарғаннан соң, еки атлы атлардың басын теңестирип, туұры политотделге келип еди. Бундағы хатшы-қәтип қыз бир комсомол өлтирилип, политотдел ўәкилинің Оразымбет пенен «Бирлик» колхозына кеткенлигин хабарлағаннан соң, олар бул манда да егленбей туұры «Жақсылыққа» лап қойысты. «Сени неге қамады?» дейди УРА.

Мәдияр жол-жөнекей билди. Өртти жаңарақта Қурбан уста хабарлапты да: «баслық та қамалып калыпты Шымбайда, жаңа баслық Есберген қуры алапаға ат шауып, қеш нәрсени келистире алмай атыр», дептидағы, кери ат шауып кетипти. «Қоябернің бул журтты, қашшан бизди қамалдыға да жорыпты», деген ой кешти Мәдиярдан.

Бундай өртти Мәдияр Орыс-герман урысында Дон бойларындағы бир тоғайдан көрип еди, соның дәл өзи. Айырма, тек атылып атырған оқ, партланып атырған бомба жоқ. Қара шоры аламанның қыйқыуы, шаушууы алыстан-ақ еситилди. Өрттің бир жағы пысқып атырса, бир жағы лаулап жанып атыр. Бул бир ауыл, бир-еки үйдің өрти емес қабақлап суў серпип, топырақ шашып өширетуғын. Жалын путадан путаға, ша-

қадан шақаға, ағаштан ағашқа қызыл тилин созып, қуурағын, жасын қалдырмай, шетинен жалап баратыр, шетинен жалмап баратыр! Шатыр-шатыр, гүү-гүү, абырай, күн тымық, самал жоқ, боламғанда Туубайдың еки жағалауындағы аралас қамыс, шенгелли бүклерди қууалап, Шағал тоғайынан бир шығажақ скендағы, бул қарағанда ел шоқ емес екен.

Қунназар ақсақалдың сақалына от тийип, бир жағы жылап жулған қарлығаштың қуйрығындай шонтыйып қалыпты. Мәдияр өмири тууып бул адамды усындай жеңил аўхалда ҳеш қашаи көрмеген еди. Булыттай буўдақланған ала түтин арасынан:

— Қайдасан, да Қудайберге-ен?! — деп, былай бир шауып өтеди, былай бир шауып өтеди. Қамшылай берсе ҳайуан да қорыққанды қояды екен. Атты урып баратыр. Бақыра-бақыра, әри түтинге шақалып, қашшан дауыстан да қалып баратыр ақсақал, қырылдап, сести өзинен былай шықпайды.

— Хәй, сен неге бай-бай сала бересен, ешейиннен ешейин жаман ырымды баслап! — деп кейип атыр Созанайға Алланазар яшейка. — Қудайбергеннің өртиң арасында қалғанына көзиң жетип тур ма, хә!..

— Жетип ту-ур, халқы-ым, жетип тур-ааў, қалмаса қайда енди. Сонша шаўқымға бир жақтан шықпас па, әрманлы кеткен шабазым-әә...

Үш тракторды бирден патырлатып, МТС директоры Тайыров келмегенде бассыз аламан өрден ыққа, ықтан өрге ығысып, қыйқыуласып-шууласып, әтираптын бәрін өртке берер ме еди, әлле қәйтер еди.

Тайыров Исмайыл Арзымовтың тракторына миндидағы, тракторшыны түсирип жиберип, анаў екеўине: «маған қапталласып айдап отырың» — деп буйырды, тап бир командирдей. Үш трактор жанба-жан — енли бир жал бинә етип, өрбип киятырған жалынның алдын бөлди де таслады. Сүрилген жер белге де бос келип, жол бере қойды, қатыныў-еркеги, баласыў-шагасы, жарқылдасқан бел, бурқылдасқан шаң, алампурхан түтин, қақалған, шақалған, жөтелген, түкиринген, сөгинген, шақырынған сеслердеп ийт ийесин, пышық бийкесин билер емес. Мәдияр менен шабысып келип, бетлесип қалған Есберген, негедур, бежирейип қалды да, бийықтыяр мыйық тертып, атын қамшылап өтип

кетип еди. «Жинли ме өзи!» деген қыял Мәдиярдың мийине жылт етип үлгерип еди, изинен Есберген қыйқыұлады: «Район билмей қалдығо енди буны, Мәдияр?!» деп ойласқансып атыр, жаңағы албырағанынан күлгенин жуұып-шаймақшы қусаған. «Халқабад хабарламай тура ма!» — деди баслық изинен жортып киятырғанға бурылмастан қышқырып.

Салмаларда суўдың жоқлығы, өртке қарсы адамлардың әнжамының кемислиги, қолдың азлығы өртин күн батқанша созылыўына себепшы болып атыр...

Күн батып баратырған болса керек, күннің қызылы ма, я қызыл жалын ба, аттан аўып баратырған Мәдиярдың көз алдынан созылып кеткендей болдыдағы, көз алды тастай қараңғыланып, қулағы ҳеш нәрсени еситпей қалды. «Айыл үзилип, ер аўып баратырған шығар», деген пәм менен аттың жалына жабысқан қоллары да жаздырылып кетти. Арғы жағында ҳеш нәрсе билмейди, ақ халатлы биреў өткир бир нәрсени ийискетип атырған екен, қараса, суўда сынғандай сынып-сынып, жыландай ийреңлеп-ийреңлеп, көзиниң алдына шыпаханадағы Мәпириўза деген лолы тақаббил, саллақылаў қыз келди. Айсултанның, баласы Дәниярдың даўыслары еситиледи, демек, үйинде екен.

— Аштан қулаған, суйық етип шамалы жарма берин, — деген сестин еситти Мәпириўзаның. Доктор басқа ем ислемеди, кетти. Соннан, таңның алдында, Алланазар менен Қунназар келгенде питегене даянып, есине енген еди.

— Бул ғана трактор айдамай, бәлени айдағыр! — деп Исиметти анасы Гүлзийра қарғап отыр. — Ҳә жүўернемек болмасаң: майың питти ме, басында өзін жат, өлсең өзиң өл, сол қолыңнағ келмейди екен, трактор сениң не теңин, Ҳә жама-ан!...

— Өзи қылмады, апа, өзи-ии! — деп күйинип созады Исимет — «Алаң болмай, жақты түсиўден турып кел, уйқың қанбаса, күни мененги жумысын бийберекет болып, өнбейди, қайт ға қайт» деп, өзи қуўып жиберди. «Соған шекем май ғәм жетип келер», деди, қайдан билейин мен бунындай болатуғынын! Трактор да жо-жо-оқ турған орынында, Шукдый атам да жоқ, жер жутты ма, жоқ трактор!

— Сизлер мәзи ғалаұйт таба бермен, Құдайбергеннің еле өли, тириси белгисиз, тракторды болса табамыз, айдап кеткенде де гөрге апара алмайды. Тынышланың, бирадарлар, тынышланың, — деп атыр еди Алланазар, Қурбан кирип келип тракторшылық кәсиби менен қоса баласын бекиштирип сөктидағы, Алламбергеннің де, анасынның да өрт болған жаққа кетип қалғанын, услап турыў, еглеў ҳеш кимнің қолынан келмегенин айтып қыйналды, сарсылды, сөгинди.

Отырғанлар бири бирине қарасып, Құдайбергеннің, үйинің жағдайын үнсиз уғыныстыдағы, орынларынан өрре-өрре турысты. Қунназардың «сен қалабер, тағы қулап қаларсаң» дегенине де қарамастан, Мәди-яр да шықты.

Гүлзийра атлылардың изинде жылап киятыр. Құдайберген атасын өзи өртегендей, айыплыдай Исимет «үхх» деп гүрсине берди. Қурбан қатты қәхәрли.

— ГПУ дың ийти неге келмейди усы ўақытқа шекем, енди душпан тура ма?! — деп күйинди Алланазар. Қунназарға ийт керек емес еди:

— Бул, есейини бир жазатайым болып кеткен өрт болыўы керек, Аллааназар, — деп болып, өзиниң пәмсизлигине өзи таңланды: — Апырмай, бала, мен де ладан екеимен-аў, өзлигинен өрт кетсе, тракторды жер жута ма, үхх, қашан бир тынышлығы болар екен?!

— Хәй, Исимет, сениң комсомолларың қайда, ячейка секретарына ғүлпет түсип атыр, болмаса тик аяғынан турғызар еди!..

— Пырқылдай бермей жый есинди, жыйна жигитлеринди!..

Бир нәрсе есине жаңа түскендей, Исимет жигерленип, кейнине қарай жуўырып кетти.

Жән-жаққа жаңа-жаңа жақты түсип киятырған. Өшкени өшкен, өшпеген жерлердің томар, тезек қусағанларының шоқлары ҳәлсиз самал менен үрлекип, аннан-саннан гүлдей қызарып көришип атыр. Әтирап оғыры жымжырт еди, келгенлер де бири бири менен сөйлесип, ғанғурласып, бул жымжыртлықты бузған жоқ еди. Өрт болған қара куйиктың туўу аргы жақларынан Алламбергеннің: «Аға-ааа! Хә-аа ағааа!...»

деген дауысына анасының: «хааа тиримен, шабазым-аууу!...» деген муңлы дауысы қосылып, әтираптағы жанағы ғана жым-жыртлықты жаңғыртып жибергендей болдыдағы, келгенлердің сай сүйеклерін сырқыратып жиберди. Енди Гүлзийраны хеш ким тутып тура алған жоқ, дауысын барынша жиберип, Созанай шешесінің зары еситілген жаққа гүңирениуі менен кетип қалды. «Япырмай бала, еситтиремиз бе, не қыламыз, өлди дейик десек, сүйегін таппаймыз, тири дейик десек, тири қалатуғын итималы жоқ», деп сарсылды Алланазар.

Мәдиярдың көзіне Қудайберген шундый елеслеп киятыр: тап, кешегінің алдындағы күні ғана бир бел топырақты анау кәрадан алып, шыңғытып көрсетип еди. «Суу шықпайды, суу шықса өкиреди».., деген сеслеріне шекем қулағында тәкирарланғандай. «Сен неге үндемейсен, қуры саядай ерип жүрген сүлдерсен, я пикир айтпайсан, басшы қусап!» деп, Қунназар Мәдиярға бақырды. Адам дегеннің тәбиятының өзи сондай, кеше Мәдияр Шымбайда алып қалынғанда: «амансау келгенин бир көрсем, әрманым жоқ», деп тилеген ақсақал, енди геллелеріне зил түсіп, хеш ким төрели ой таба алмай қыйналып атырғанда ашыуын басқа биреуден алажақ, сөйтсе, адам питенгене жеңиллейди, сөйтетуғынын билип-хәм ислемейди адам, ғайры тәбийий сөйтеди.

— Қурбан, сен қайт та үйін таярла, жән-жақларын сыпырт, — деди Алланазар, — Мәдияр, сен Аллаберген менен кемпирін алып қайт. Күн шыққанша районнан адам күтемиз, келиуі керек еди. Тайын турың, бизлер дауыс шығарып барамыз...

— Паах, ялғаншы-ә; — ақсақалдың димары қурып, дауысы тарғылланды. — Қудайбергеннен де айырылғанымыз ба. Бар, Мәдияр, бар, Қурбан, сен де кет...

— Үххх, — деди олар кеткен соң Қунназар Алланазарға: — Ишиме дебдиұим сыймай баратыр, Алланазар, бир ұай-ұай салып, өкирип дебдиұимди шығарсам деймен! Бул халық болажақ емес екен, усының бәри өзиміздің, өзиміздің халықтың мына кулак деген иллетинен келип атырған бәле. Елдің басына қонған дәулет қусын көзі менен көрген соң, өзлері-

ниң қолынан жүзиктин кеткенин билген соң, бурынғы дәўлетиниң қайтып келмеслигин аңған соң бул ғана үйиңе от түскірлер мыңсан еки тесигиниң бәрин қыспаймекен, үхх, өлдим-аў!

— Баўырың бос екен, Қунназар, жы-ый есинди! — Алланазар хай берип отырған. — Хеш ким де алдындағы майбыламығын биймиллет бере қоймайды. Мал ашыўы — жан ашыўы. Сонша мал-халдан айырылып, үй-дәскеден, мәканнан жүдә болып дийўаналық аўхалға түскен кулак енди несин аясын, өледі қолыңда, қырқысып өледі, өртейді, жағады, өлтиреді, дым жақсылық күтпе..

Сыдық өзинен өзи ҳаўлығып, бир жерде тура алмай пошалап жүр, изинен Шыраз саядай ереди де жүреді. «Усылардан келген бәле бул! Айтып қояр деп, мени өлтирмесе болар еди!» деген гүдик пенен өзін қалыңға урады, изинде Шыраз. Ақыры оған: «сизлер дос, я душнан болғанда маған не аўыр-жеңилиңиз бар, ҳүкүümet пенен де, сизлер менен де исим жоқ, мен бийтәреп жанман, тиймеймеп, тийдирмеймен. Меннен гүманланып аңлымай-ақ қой, бул сыр табытым менен гөрге кетпесе қаламылла урсын!» деб сыбырлады..

Мәдияр менен Қурбан Алламбәрген менен анасын алып кетиўден-ақ районнан бир топар атлы саўў ете қалды, ишинде Дәўлетбай да, ГПУ дың агентлери де, МТС басшыларынан да бар, басшысы рай ГПУ Марат Жорабаев екен. Бул кеше келген жоқ еди, басқалары кеште кеткен.

Марат дәрхал Исиметти излетти. Ол «Қызыл жыңғыл»дың жети-сегиз жаўынгери менен жетип келди. Ендиги ислер бирден урда-тут бола баслады. Қызыл жыңғылшы комсомолларды екиге бөлди. Бир топарын Шағал тоғайына бир милиционерди бас қылып жиберди. Рейимбайдың басшылығындағы үш қызыл жыңғылшы ийтли Дәўлетбай мепен өрттиң жийегинен жағалап из қыдырысып кетти. Аўылдан — Қудайбергендикинен Мәдияр да шақыртылды. Хәмме атлы Жорабаевтың этирапына шоғырландыдағы, оның барлық дыққаты Исиметке аўды:

— Ал, бастан айт, иним, түсинип алайық, асықпа, албырама? — деп тапсырды. Айтқандай да жартыўлы хеш нәрсеси жоқ екен. Кешке шекем суўшы баланың

орнына суўын өзи қабақлап тасысып, Қудайберген Исиметке жер сүрискен. Бул дәуірде этирапқа бийсәўбет ҳеш ким келмеген. Суўшы бала болса, Жолдас қара менен бирге МТС қа май әкелиўе кеткен. Күн батып, қаранғы түсип, ҳәмме колхозшыға Қудайбергенниң өзи рухсат берип, дағытқандағы, Қуннардың баласы Айназарға: «үйиңнен май салып, паныс әкел», деп тапсырған, Айназар үйине бармастан сол жерге жақын Яқыптың баласы Дәлибайға үйинен паныс алдырған да екеўи кетип қалған. Бул гезде бакте еле май тәўир-ақ болған.

— Бүгин таңға шекем шу алапты болайық, майшы шүерге келер МТС тан келген болса, ертеге тракторды басқа колхоз күтип тур, алып кетежақ, — деп, қылмады. — дейди, Исимет күйинип. — Сөйтип, өзи трактордың алдында паныс жағып жүрип отырды, мен изинен айдап сүре бердик. Бир мәҳәли қарасам, көзим илинип баратырған екен, лаппа түсип, муздай суў менен бетимди жуўып алдым. Майды қарасам, қурттай ғана қалыпты, «бай-бай, Қудайберген ата, аўылға, я жетемиз, я жете алмаймыз, май дым аз қалды», деп, зорға дегенде қайтыўға көндирдим. Сирә бундай болады, деппен бе мен, тоқтап қалды...

— Қәйерде, қамсықпай, дурыс турып айт! Не қыйпаңлай бересен?!

— Атанкеткенде тоқтап қалды. Панысты көрип едик, онда да бир-еки қасықтаң аспады май. «Сен қайт, уйқыңды питкерип ерге кел, мен қараўыллап қаламак. Қараўылламасам болмайды, бағана суўға борғанда гүманлы биреўлерди көрдим,» деди, «ким?» десем, «жақында өзим тутып беремен, сонда билесен» деп, айтпады. «Түни менен шала уйқы болсаң күндиң манаўсырап, исиң өнбейди», деп, қайтарып жиберди. Бар гәп усы...

Панысты да «адасып кетерсен, я қорқып жүрерсең» деп, буған берип жиберипти. Ол тек полат бели менен қалған.

Жән-жағы түйе сиңир шырмаған жыңғыл, шенгел, жигилдик, нуў қарағай нар қамыс, түнде түүе, күндиз адам жүриўге қорқатуғын. Атанкеткен деген үлкен қазан шуқырда «жолбарыс жатады, қашан көрсен карақулақлар сояқтаң улып шығады» деп қапылтады

журт, бир жыққында сол кәраға атан кедкенеміш. Енди сол. Атанкеткенди қаплаган тоғайлықтан қап-қара күйе болып, соррыйсқан қыйсық таллар, пысқып, атқан бүклер қалған. Бир түрлі бир жаман ийис бар, қолаңса сасыйды, «өртеген қоян-поян, кирпичи-ниң ийиси шығар, буның өзи, доңыз жатағы да әнейи емес еди, доңыз үйтилсе де меннен көрмен, үйтилип атырған шығар бир жерлерде, қуйқаның ийиси шығады», деп жорттырды Есберген. Сөйдти де: «Әй, бала, сен әнтеклик еткейсең! Екеуиңиз болғанда ҳеш ким дарымауы, қорқыуы мүмкин еди. Кулақлардың ызғып жүргенин билесең, сөйтип мойнындағы тракторды таслап кетсесең, жүз қос өгизден қымбатлы ол, қаяғың комсомол!» деп Исиметти күйдірди. «Ярым ақшамда тап усылай қарап сараладым, ҳеш қандай өрттиң аламаты жоқ еди, сағымы қызарып көринбей ме ақыры» ден тастыйықлады Мурат. Демек, ярым яқшамнан соң болғаи. Бир ҳәйран қаларлық жери, турған жеринде трактор жоқ. Дәўлетбай ийт пенен баслап кеткен Рейимбай қызыл жыңғылшылар: «өрттиң әтирапын айналып шықтық, келген изи бар, шығып, кеткен трактордың изи жоқ», деп келди. Әне, тамаша! Бөлип-бөлип арқалап кетиуи мүмкин емес, темирдиң жанып, ерип кетиуи дым мүмкин емес, еонда қайда кеткен?:

МТС тың директоры Тайыров бир трактордың қаншелли қымбат туратуғынын айтып, усы ўақытқа шекем жынаятшыларды жоқ ете алмай жүргени ушын Дәўлетбайды, политотделдиң Сайымбетин гәп пенен шымшып алабереди. «Буны жер жутуы мүмкин емес-го, ақыры, жер жутпаса, табылар, Қудайберген ағаны қарайықдағы!» дейди. Сайымбет.

Шымбайдан болдырып келиўден былай шапқан Сайымбет «Дәўлетбай мени райкомнан таўып алып телефон урып еди, мен буны Қарабековке хабарладым. Таныстырдым Қудайбергенниң ким екенлигин. Қыйсық сырнай менен жерлеймиз, өзим де барама деп қалып еди, буның еле өлиги де табылмай атыр!» деген соң, әтираптың, сай-саласы бар ма, оқпаы бар ма, ҳәр ким ҳәр жаққа патыраи излеп кетти. Соның арасынша Шағал тоғайы тәрәпке кеткен милиционер атлы шаўып келип: «Жағысқа қарай онлаган из кетти, — деўден Есберген қуўарып сала берди. Милиционер: — Ийитти алып, өзиңиз бирге жүриң, жарағы болса

тәәжип емес», деп Дәулетбайды, «жарағы бар» деп Мәдиярды ертип кетти. «Атың патлы, сен-әм шап изи-нен!—деп буйырды Сайымбет Әметке. —Оларға адам көплик едпейди!» Әмет «қорқаман» дейин десе уялды, өлимнен уят күшли, атқа қамшы басты.

Басшылар самал ушырып атырған қоламтағы еспе-леп, былай ат шабысты, былай ат шабысты, трактор-дан дәрек жоқ.

—Хәй бала!—деп дауыслады Марат Жорабаев ат алдында жортып жүрген Исиметке. — Анау бир бел жа-тыр ғой, әпер маған!

Бара белге жабысқан Исиметтің ғайыбын тири тапқандай, көзи құлип сала бердидағы қууанышында шек болған жоқ. Кеўлине енди Қудайберген атасы-ның өзи де усы кәралардан шыға келип, Төрткүлден берги жолдасы болған белин сораитуғындай сезилип еди балаға, Қууанғапы соншелли. «Қудайберген атам-ның бели-ғо!» деп, бақырып жиберди. Лпйкин, белди Қудайберген емес, хөктем дауыс пенек басқа биреу сорады. Жорабаев дәстесп бир қарыс қалғанша жанып питкен, әбден туқылы шыққан белгили белди қолына алып, сер салып қарадыдағы:

—Усы кәраларда оқпан болыуы керек, —деп шама-лады. —Оны я өзлери менең алып кеткен, я өлтирип, оқпанға тығып кеткен, көмип кетпўге олардың уақты болмайды, —деп айтып ауызын да жыйған жоқ:

—Атты жер тартты!—деп бақырды Алланазар.—
Хау, келөссиң!

Жууан санына шекем жерге сиңип кетсе де, алдың-ғы аяғы менен, тумсығы менен жер тиреп қояндай шонқайып отырған ат, қоламта етин кўдирди ме, жанталуасында урынар еди. Аттан ырғып түсип, алды менен жууырған Қунназар ақсақал, Алланазарды сүйе-меллеп атырып, «күлде шоқ бар екен, абайлаң!» деп бақырды. Хәмме солай жууырып еди, «трактор да усы жерде!» деген ғалыуыт шығып албырағанынан тура алмай «бел жыйнап келейин», деп, Есберген ауылға ат қойды. Қайткенде де пидайылық көрсетиу керек еди. Ол беллери менен қоса көп адамды да ертип келди. Арадан көп уақыт өткен жоқ, трактордың этирапын адамлар маектен шыққан шөжедей тасырайтып, жала-ңашлап таслады. Соның арасынша анадайдан: «уах-уах, азаматым-ай!»— деген Есбергеннің жүдә бир жа-

ны ашығандай дауысы еситилди. —Мынау Құдайберген ағаның малақайының құлағығо!».

Хәмме солай жууырысты, ойды тегислеп, тепкилеп турғанда жалпылдайтуғын да, қамыстың жапырағындай бирдейине сынып туратуғын да усы құлақ, лийкин. бул жерде де Құдайберген жоқ еди.

Оың өлигин, малақайдың этирапынан да емес, Жорабаев айтқандай оқпаннан да емес. Шағал тоғайынан, тили сала құлаш шығып, шыбын үймелеп, қыйсық тораңғылға асыұлы турған жеринен Мәдиярлар тауыпты. Бир өзи ат жабыұға орап, алдына алып өнгерип киятырған Мәдияр Қунназар ақсақалды көрип муңласын көргендей егитилип, жылап жиберди.

—Неге бир өзин! Әметлер, Дәулетбайлар қайда?— деди Алланазар бозарып.

—Из қууып кетти! Мине, Қунназар аға!—деди Мәдияр ат жабыұдан солтаңлап шығып киятырған өлинің өкшеси туқыл, гөне етикли аяғын көрсетип. Қунназар:

— Аттан түсирмей-ақ қой, дуұры ауылға тарт. Мәдияр, —деп тәртип берди. Соның арасынша болған жоқ, гүрилди еситилип, биреулер «трактордики», биреулер «машындики» дести. Туу ана жақтағы өрт жетпей қалған нуұқарағай қамыслықты қақ жарып, полутонка өгиздей сүзип шықты. Үсти толы бала, бир нәрселер қуяш пенен жалтырайды. «Қарабеков келди, анаулар интернатта оқыйтуғын сырнайшы баллар!» деди Жорабаев.

Хәмме ауылға қарап ығысты. Көз ушында Құдайбергеннің көрер көзге қорениш, журттикин сыбаса да өзиникин сыбауға қасла қолы тиймегенликтен басқаникинен бурынырақ тозған жайы көринер еди. Әне, усы жайдан кенсеге қарай бир соқпақ, мектепте қарай бир соқпақ. Мәдиярдикине қарай бир соқпақ. Халқабадқа қарай бир соқпақ, хәр қоңысыныкине қарай бир-бирден соқпақлар созылып атыр едидағы, бул соқпақлардың хәммеси Құдайберген шундай деген коммунист салған ақ соқпақлар еди. Гаплет уйқысында жатқанларды усы соқпақтан барып күнде түртип оятар еди. Ол усы соқпақлардың хәр бирипен барып, бир жумыс питкерип, қайтар еди, ол жумыс тәнха өзинин жумысы болыуынан бийғарез, хәммениң ортақ , хәммениң мәндар иси болатуғын еди. Әне, усы соқпақлардың ең узынынан, ең узағынан аламан тырна қатар дизилип,

узыннан-құйын тауланып, дауыс шығарып киятыр. Ең алдында Алланазар, Қуназар, бәринің де бүйірлері таянған, атлары жетегінде. Бұл жақта қашшан жалғызын жоқлағандай Есберген: «бауырым!...» деп жер тепсип, жыландай тауланып атыр. Кеуили алағадә: Тәжимурат тутылмаса болды...

Қарабековтың машинасы қыйсық сырнайшылар менен бирге атлылардан бұрын-ақ қашшан жетип қалған екен. Сайымбет оған Құдайбергеннің баяғы Петро-Александровскиде ревкомның жайына туңғыш байрақ қадаған большевик екенлигин түсіндирип, бир нәрселер —деп атыр. Тайыров: «Биз МТС тан гүл алдырыуымыз керек еди, не қыламыз, өзим бармасам, басқа еплей алмас», деп еди. Қарабеков негедур, рухсат берген жоқ.

Бұл ауылдың адамлары қыйсық сырнай дегенди бұрыннан соң хеш көрмеген. Биреулер «адам өлгенде де сырнай шертилемекен», деп айып көрип атыр, «усының бәринен сес шығатуғын болса, әлем гүниренер» десе, биреулер: «гүниренген менен Құбайберген аға тирилип келер дейсең бе!» десип атыр.

Жорабаев өлини ишке киргиздирип, ортаға қойдырдыдағы белсендилерди шақыртып, ат жабыұды ашқызып жибергени, бундай сумлықты хеш көрмеген Қуназар ақсақал шалқасына таслай жазлады. Құдайбергеннің еки құлағы, мураны орнында жоқ болып шықты, еки көзин де ойып алыпты. Үсти қызылқараған қан, қатыұашланған бети гүн болып исип кетипти. Сауашларда көп болғанлықтан шығар, Қарабековтың да, Мәдиярдың да, Жорабаевтың да өлиден я тискинип, я қорқатуғын түри болмады. Усындай болыуы нызамлыдай Қарабеков сирә таңланбайды да, өләмата ашынғанлық та сезилмейди, былай-былай аударып көрдидағы, «үстиндегилердің бәрин шешің, таза кийимлерин кийгизип, әтир сеуің, доступ ислең, нағыз большевикше шығарамыз», деп еди, хәмме бирден сазырайысты да қалды. Бұл жерде, бұл үйде не қылған таза кийим, не қылған әтир суу! Хәмме жым-жырт, райқом секретарына хеш ким сеники намақул дей алажақ емес. «Доступ» дегени не өзи?!» Алланазар Қуназар менен үнсиз келисип алдыдағы:

—Биз доступқа түсибей қалдық?—деди. «Орысшалап көмиұдағы!» деп билгишсинип жиберди Мурат

хәккелек. «Табытты ортаға қойып, бетин ашып, хәмме айналады» демеси бар ма хаткериниң, Қунназардын әбден хұрреси ушты.

— Сөйтсек те болатуғын едидағы, Қудайберген жан-ның буған ылайық хызмети де бар еди, буған не хызмет ислесек те, не иззет қылсақ та арзыйды, — деди ғамгүн дауыс пенен райком секретарына ақсақал. — Бирақ, бурыннан соң бул халыққа ол нәрсе үрдис емес еди. Үрдис емес нәрсе де дәстүрге әнейдей болып сиңисып, үрдис болып атыр ғой, бирақ залымлар Қудекенди көп бұлдире қойыпты. Хәмме айналатуғын болса, ҳаял-балашағалар хұрейленип жүрер, шырағым. Қадир-билислериниң көз алдында сол бурынғы шағлаған Шундый күйинде елеслеп қалақойсын-дағы, Қарабеков иним, сизден ұсы нәрсени халық атынан өти-немен?— деген соң, секретарь да ынғай билдирип кия-тыр еди, Сайымбет созылып турып:

— Ұсы сен не деп турсаң, Қунназар аға! Заманды артқа тартқаныңды қоямысаң, жоқ па?!— деп еди, «хеш кимниң иси болмасын, мен әкемди орысшалап шығараман» ден шулғынды Алламберген: «Мен өлсем. қыйсық сырнай менен көминлер деген гәпи де бар еди» дегенди де қосып қойды. ырас-өтиригін хеш ким билмейди. Сондай-ақ «орысшалап қөмнү» дегенди Алламбергенниң өзи де билмейтуғун еди.

Қәнекей енди бул аўылдан тәўир кийим табылса, сонша жыл халық хызметинде жүрген байғус ғаррының кийилмеген тўе жамаўсыз да шапаны жоқ екен. Өлини таярлаў тапсырылғай МТС директоры Тайыров «Мен бармасам түк болмас,»—деп татаршалап, полутон каны мпнип кетти. Машинаға мынаў турған Халқабалдың жыр ма, демде келди. Бул бир, жомарт киши еди. шылт жаңа қоверкот костюм, шалбар, былғары етигин алып келипти, табытты кепинлейтуғын қызыл таўарды политотделден алып шығыпты.

Қурбан уста Мурат хәккелектниң көрсетиўи мекен бурыннан соң хеш ислеп көрмеген заты—орысы табытты тоқылдатып соғып атты. Сыдық ғаррылар менен ғаўырласып: «бул—шейит, жуўмаса да, жыназа оқытпаса да болады», деп рәсмейлестирип жүрди. Шыразаддин: «мусылманды бүйтип хорлаўға болмайды. Орысшалайды деген не сумлық!» деп, қатынларға от берип атыр еди, мерекениң бас бийи Есберген: «Кет

ары, оның жөнін сеннен сорамаймыз!» деп, қуып жиберді. Есбергеннің гәпи бұл жерде екі болып атырған жоқ. «Шап» деген жағына ат шабылып, айтқаны айтқан, дегені деген. Қарабеков: «буындай кәдқұда адамды хеш көрмедім», деп мақтады Қунназарға оны көзінше, қойын дәптерине: «журт сыйлайды екен, итибарлы жұмыс бериу керек!» деп жазып қойды.

Қутылы орысы арба есіктің алдына тартылдыдағы, оның үстине қызыл борлат пенен кепинленген орысы табыт қойылды, табыттағы Құдайбергеннің бетине ақ сүп жабылыпты, сақалының ушы ақ сүптен екі елидей шығып тур. Мийнетти көп шеккен, көп адамдардың құдықтарын қазып, пешлерін салған, жайларын сыбап, атызларын орған, не бир көпирлерди оңлап, жолларды салған қырқ жарық жапакеш қолларын «хәмийше хызметиңизге тайынман», деген адамдай әлиппам алып атыр. Үстінде, өмирде кийип көрмеген коверкод костюм, аяғында былғары етик, булардың бәринің де өзине пишилип тигилмегенлиги, кеңлиги билинип турар еди.

— Усы Құдайбергенге өмирінше арналып бир кийим тигилген жоқ еди. Өлгенде кепин де тигилмеди-ау! — деген сөзди айтарында айтса да Жорабаевтың сууық түсіне көзі түскен Сыдық бирден апалақлап қалды. — Үйренген ауыз кете береді екен, иним, дым жаман ойым жоқ...

Дауыс шығарғанын қойғызып, иштен Сайымбет Алламбергенди алып шықты да әкесинің бас ушықа қақайтып, қапталында өзи жалаңбаслақып турды. Мурат хәккелек: «Бул, хұрметли қарауылға турыу деген! Орыс-герман урысында талай генералдын басында үсейтип турғанбыз!» деп түсіндірди қасындағы Есиркепке хәм өзи Қарабековқа көриніңкиреп, соған таманлау барып турды.

Қарабеков, қәдимги, өлинің басында сөйленетуғын ғамгүн, сынық дауыс пенен сөйлей баслады: ол көп нәрсені айтты, он алтыншы жылдан ВКП(б) ағзасы екенлигин жаңа жол салыудағы, колхоз дүзиүдеги... қулласы, табақлас болып жүрген адамының қандайлығын, қадир-қымбатын усындай соңғы хошласыуда, онда да сырттан биреу келип айтса билетуғын, тириде билинбеген қадир өлгеннен соң билинетуғын қусаған. Қарабеков сөйлеген сайын азалылар алдында

көсип атырған мархұмды усы бастан-ақ сағынып атырғандай туйылды.

Ешейінде сөзге шебер Сайымбет, сөйлей алмай буулықты:

—Биз, большевиклерди сан мың армия менен патша қурыта алмаған. Актанта қурыта алмаған! Енди төрт түйир дийұана кулак қурытар енесиниң шонтайын!..— деп жудырығын силтеди. —Қудайберген аға тек өз ошақ басының емес, хәмме үйдин адамы еди. хәмме үйге керек... Бизди мына кулак деген жети атаңның.. әпиұ етиң, жолдаслар, күйип кетиппен, эне, усындай керекли адамымыздан айырды! «Өзлеримизге тиймесе болар», деп, сизлер жүре берин, қәне, не болар екен ақыбети!.. Усы ишинизде душпанлар да бар, душпанларды танийтуғынлар да бар,—Сайымбет тикке Есбергенге қарағандай сезилди оның кеуилине, бірақ, нәзери де, ойы да басқа жақта еди. Туұ анаұ жақтан, көз ушынаң бир шоғыр қара көринди. Сайымбет, биринши болып, Әметтиң төбел торысың таныды. Соң, адамлар айдыпласа баслады. Сайымбет бирден бақырып жиберди:

— Қараң эне, тутып қиятыр адамлар!— Көремиз Қудайберген ағадан бир қап тарышы артық ишкенин! — Көзи әлле-пәлле болып, Есберген тас болмаса өзін сездирип ала жазлады. Шырааз «я-а, пәлләк! Бенде-ниң көрмегени-ақ көп екен!» деп, былай жалтарды. Аламан солай қарап қәхәр, ғәзеп пенен жапырылып еди, алдына Жорабаев жууырып шықты: «Өзинизди басың, жолдаслар! Өзинизди басың! Жынаятшыға да бийзакон қол қатыұға, өш алыұды нийет етиұге ҳеш кимниң ҳақысы жоқ! Қайтың, жолдаслар, қайтың!.. Сайымбет аға, айтсаңа мынаұларыңа!..»

Сайымбет те, Қунназар, Алланазар да аламанның алдына атларын кесе тартты. Атлылардың коршауында байланған бес адам келер еди, оларды Дәулетбай, тағы бир милиционер нағанларын жалацашлап, аламанның топылысынан қорғап киятыр.

Арасында Избасқанның да, Тәжимуруттың да жоқлығын билген Есбергенге жаңа жан кирейин деген еди. Соның арасынша биреу азсынғандай: «болғаны ма?!» деди. Дәулетбай басық шайқап: «Тәжимурат пышақ алып жууырып еди, милиционер атып қойды!» деп,

еди: «Тил тартпай өлди ме, муқ капсына!» деди Есберген. Дәулетбай едирейип қарады.

— Қалай таныдыңыз булар екенин?—деген Қарабековқа Дәулетбай сүйек саплы пышақ берди: —Жақында ғана мынау тұрған Әмет уста Құдайберген ағаға усы пышақты соғып берген екен. Уста пышағын таныды, адамлардың да үстінде қан бар,—деп жууап берди.

Балалар түе ересеклердің кесеклеулерин күш пенен қайтарған соң, табыт тийелген арба жылысты. Алдында интернаттың балалары төрт қатара дизилип, кайғылы сазаға аспан-жерди гүңирендирип жиберди. Арбаның изинде Қарабеков, Сайымбет, Құнназар, Алланазар, Мәдияр, олардың изи шубырған аламан. Сырнайлар гә «ах» тартды, гә сыңсыйды. Сырнайлар жылар еди, ах шегип жылар еди, олар өмиріше адамларды өзине күлдирип өткен, биймәлсә. Құдайберген шундый деген коммунистти жоқлап жылар еди.

Тутылғанлардың өзине бийтаныслар екени кеуилин тоғайытқан Есберген тәуір-ақ сергекленип еди, бирдең кеуили жүдеп сала бердидағы «қәнекей, усындай болып өлсек еди, қайда бизге бундай өлим!..» деген муңлы қыялларды кеширди ойынан хәм терең тын алып гүрсинди, жылады. Адамлар оны Құдайбергенди қайғырып жылап киятыр деп ойласа керек. «Қой, Есеке, биз жыласақ болмайды», деп, Мәдияр тәселле берди....

40

...Жума ақшамы түн жарпын аўдыра берип, дийўана сүрейли биреў шыйықшыны оятты да ким бар, ким жоғын сорады. Бурынғысы усланып кетип, жақында болған шыйық бул адамды танымады. Жана шыйық өликсе бир ғарры екен. Шыйқылдап жөтелип алды да: «усы күни ким болатуғын еди, бир адам жатыр анаў тамда! Анаў торанғылға байланғай жинли, мен, болғаны» деп, қайтадан жатыўға мейиллене бергенде келген дийўана: «мынау нәзірим еди ҳақлап тапқан, пәтиянды бер де сол адамның үстине апар» деп қағаз ақша суўырып берди. Шыйық қағаз пулды көриўден-ақ жалбырақлай баслады, келгинди оның жағымпазланып чай-пай қайнатыўына да, палаў жылытыўына да қаратпады. «Тәңирдің таңы атсын, ишермиз,

мен жатажақпан» деген соң зияратшылар жататуғын өжиреге алып барды.

Келгинди шыра да жақтырмады төсек те селдырмады, шырпысын алып қалды да шыйықшыға тәңір-жарылқасын айтып есиктен шығарып жиберіп, тәмоисин беккемлеп ғана басты. Сөйтіп шырпыны шақты. Шобыт кийімлерін қапталына үйіп таслап, мешиттің бөз көрпесін жамылып әкесінің үйіндегідей құрылдыны урын атыр. Көрпени серпіп жибергені де сол, анау да апалқта-жумалақ жуп жағасынан жабыса кетті. «Өзинди бас, Адамбаев, мен Избасқанман», деген сыбырлыдан анау қолын жаздырды, бұл жағасын дүзестірді, кейін екеуі де біраз тыртым қалысты.

— Бухарадан қашан шықтың? — деді Адамбаев сыбырланып. — Күтпеп едим.

— Бір айда жетіп тұрғаным. Усы жердегилігинди Шыраздан еситтим. Шундыйдың өлігінен соң ол да қорқып қалған. Питкерген дымы жоқ. А-ал, сен не қылдың?!

— Түк те келген жоқ қолымнан! — деді Адамбаев ашыулы, үмітсіз сынық дауыс пенен. — Мынау «Қызыл жыңғыл» дегенлерің соңғы хәттеңің ишінде-ақ адамларымызды қырып салды. Тутылғаны тутылды, тутылмағаны тым-тырақай болып қашып кетті. Биреуін де таба алмай жер сыйпап қалабердим!

— Жүдә ерлепсіз! — деді Избасқан сөгистен жаман мысқыллы дауыс пенен. — Трактор не жараңызға дәри еді, Шундыйы көзіңізге тийіп пе еді сизлердің?! Кім өз басына кетіп жүрген?!

— Қәйтесең кимлигин, қашшан муқ қаптырды ғой ГПУ дың төтенше соты!

— Еле де аз сизлерге! Нешеуін муқ қапқан?!

— Бесеуі, домзақта тағы да муққапқалы жатқаны еле көп, қарағым-ай, қәйтесең санай беріп, басың аұырады ғой!..

Избасқан басын қысымлап біраз үнсіз отырдыдағы «тойған бийттей гүрбеңлеп, жаманлар, шаққан жерінде тутылып, қырылып-ақ болды-ау! — деп гүбірленді. — Нешше ирет айттым мен сизлерге, майда мақлуқты қойың, халықты көтерің, белсенді, теперишке тиймен, ГПУ ийтлі изиңізге түсіп алар деп. Ал, не болды кейіні! Қарап болды бәрі! Ең болмаса бәхәрде Әмиұ-

ди жығып арқаны суўға да береалмады-аў булар! Сол бир трактор, әлме неткен шундый ушын да сонша адам заң болар ма?!

— О ой, айтабересең-аў! — деди Орынбасар. — Қарсы бас көтермек түүе қара басты алып қашып зорға жүрмен. Усы сенин қалпағың ба бас көтеретугиң, қашты бәри! Мен де қашпақшы едим Иранға, Аўған жақларға. Онда өткен бизиң қазақлар көп, туұмаларым да, танысларым да табылады. Тек сени күтип қалдым, қалқам, үйренисип, баўыр басып қалыппыз. Изеке-аў, серт бар емеспеди: «өли болсақ бир шуқыр, тири болсақ бир төбе» деген, қазақта сөз бир. Сениң қатыныңнан еле дерек жоқ, Айтмурат деген жалмаўыз келмеген бул дөгерекке!..

—Адамлардың қайда кеткенин билмеймисең? «Қызыл жынғыл» тек екінши аўылда ғой. «Жыңғылсыз» жақларға қашқан шығар, таўын алайық?

— Мәссаған! — деди Адамбаев бирнеме берип атырғандай. — «Жыңғылсыз» ел қалды ма, Шымбайынның бөринде ГПУ менен милицияға ерин, «Қызыл таяқ» дегенлерин таяқ шақылдатып жүр. Қырып салды деймен-аў, қырып салды! Қырылмаған аманы да бизге дарымайды, басын алып қашады. Соғардын өзлери бизди тутын бермесе болар еди! Елден кеткениңе бир жылдай болып қалды ғой өзиңнің. Түк билмейсең-аў, ашлық та болған жоқ, бәле де болған жоқ! «Жақсылық» дегениң тарқамақ түүе күшейип, машин алды, мал дегени мыңғырып кетти! Жазлық, арпа пискелі халқы не сөйлеп, не қойғанын билмейди! Қатынлары типти дигирман тартқанды да қойды, колхоздың от қаразына жүз кило астық анарып, тоқсан кило унды алып қайта-а береді.. «Арзымов Ысмайыл деген қаразшысын жоқ қылсаңшы, сонда үни өшеди ғой қаразының. Қатынның бәри қайтадан тартқышта жулқынса да колхозға зиян болғаны менен бизге үлкен пайда. Соны Сыдыққа өлтиртиниз», дегенди айтып едим ғой, Шыразың не дейди?

— Мен оны сорамадым. Мен сондай майда-шүйдеге дым қызықпайман, қуры билинип қалғаның болмаса нәрсе кегің қайтнайды. Бирақ, колхоз тоғайып кетипти, колхоз-оз! Ишиме чай тартқандай болды. Биз Иранға барғанда да: «ал, не питкерип қайттыңыз?» дейди-аў

ояқтағылар, сонда уятын айтса! «Жүр» дегенде баяғыда кетпеп едим, питкен ис жоқ, уятын айт!

«—Қайқаяқ! Уяттан айрылмаймыз деп жүріп, бастан айырылып қалармыз, тек қатының ушын жүргениңди, онысыз саған өмирдің жоғын да билемен, аңтым сол: қатыныңның хабары тап Иранға барғанда шықса да сениң менен усы жаққа бирге қайтпасам, анам қатыным болсын! Қазақтың сөзи бир болады, әкел қалқам қолынды! — Екеуі қатты қол қысысты. — Ким биледи, сеннен қорқып Айтмурат та Иранға өтти ме әлле? — деп еди. Избасқанның да көкиреги қауып қалғаны соншелли, Иранға ушқанынша қанаты болмай таңның атыуына да асығып орнынан өрре турды. — Жүр, кетемиз. Шыразға барамыз. Сол арқалы Есбергенге бес жылға шекем ислейтуғын ислерин тапсырып кетемиз. Олар қолларын қанға былғады, енди басларын тартып ала алмайды. Бирақ, кететуғынымызды хәргиз тисиңнен шығарма, салқа түсер. Әрұағымыздан қорқып-ақ ислей берсин жынаятты, бүлдирсин, қурытсын! Ендиги жағында басқа илаж қалмады. Өлтирсин, шапсын, өртесин, атасына мың нәлет бул хүкиүметтин!...

41

1936 -жылдың февраль айының он жети, он сегиз күнлери еки күн удайына қар аралас жанбыр жауып, Қуйбышев районының орайы Халқабадты көширип жибере жазлады. Жолшыбай бир машина менен келип, түс ауа бул кәрадан түскен Хайтмурат хәкленген кеңселерге, қатар-қатар жайларға, көше толы адамларға, олардың үстиндеги жаңа пишимли орысы кийимлерине қарап хайран қалды. Изиндеги бес-алты жасар Баймураты менен келиншеги Зүбайданы ертип «Қызыл чайханаға» барды.

Чайхананың алдында бир-еки машина, - телеграф ағашларына қаңтарылған атлар көринеди. Нәжен ийшанның мешити беттеп клуб салынған екен, баламанның сести усы караларға да ап-анық еситилип тур.

Барып бир ярым кило балық қууырдақ, еки чайнек чай алын сыпадан аяғын салбыратып отырды. Хаялының геуиши бар еди, баласының етигин шешип, төрге

алып шықты. Чайханадағы жигит-желеңлер елиўден асып баратырған мынаў кисиниң анаў ақ қубадап келген, жуқа жүзли, тобы кишилеў, бөтекедей, жутып жиберсе арзыйтуғын суп-сулыў, жап-жас нашардың я келини, я кызы екенин билмей жутынады, таўтаңлайды.

— Сен чайханашы, неге чайхананды тил менен жалағандай, докторханадай таза қылып қоймайсан?! Халат қайда-а үстиңе! — деген сестен чайханашы, қуўырдақшы, от жағарлары да апалақласып қалысты. «Сайымбет аға келди, тыныш!» деди Хайтмураттың мына жағындағы кесе дүгистирип атырған биреў үлпетлесине. Чайханадағы ғаўырлы бирден суў серипкендей басылып қалдыдағы, Хайтмурат даўысын шырамытқан менен кимлигин билмей отырған мынаў адамының баяғы Сарыатаўда серкесин жеп кеткен Сайымбет суўдыр екенин, сондағы оның «хәр қашан басыңа ис туссе я мени, я Құнназар ақсақалды, я Мәдияр баслық дегенди тап» деген сөзлерин еслеп, бирден қуўанып сала берди. Бунның ғой, басына күн туўып турған жоқ, «шыйырыўына қарағанда ел ағасы болса итимал, хабарласып қалыў керек» деген пәм менен барып қолынан алды. Сайымбет пенен көрисиўшилер көп еди, сонлықтан ол буған қыйсайып та қарамады. Шығып баратырғанда изине ерип жүрип сөйлеп тоқтатты.

Бунның арзын да отырып тыңламады. Бир ўақытта «Хай!» деп тоқтады. Күлди Қайтадан қол алысты. Зүбайда еситпесе де булардың бәрин көрип отыр, ғаррысының тырнағы илгени қуўжыңлаўынан, анаў бийтаныс исшиниң күлиўлеринен, шулғынып сөйлеўлеринен мәлим еди. Бир ўақытта жаңағы исши: «Арзымов!» деп бақырып жиберип еди, Зүбайданың былайлаўындағы кесе дүгистирип отырған он көзи қысықлаў қара пәрен жигит «шатақ болды!» деп аўызын сыпырып турып кетти. Исшиниң бийәдеплик пенен қатты бақырғаны соншелли: «Ақмақ! Еле сениң шөже заўытқа баслық болатуғын балаң да ишеди!» — деген шаңқылдысын Зүбайда да еситип қалды.

Хайтмурат шадыман болып, Арзымов қатты қысынып келип орынларына отырды. Оппан соңғысын екеўи де тездетти. Чай да шалақ-шулақ ишилип, балық та шалақ-шулақ желинди. «Кеттик!», — деди Арзымов, Хайтмурат баласының аяғын етигине суқтырды.

Арзымов деген, бул, шофер екен, Ҳайтмурагты төбеге мингиздидағы, Зүбайда менен баласын қапталына алып, ғығылдатып-дығылдатып, машинаны жолға салды. Буның өзи сөйлемшек жигит еди, ишкен арағы да кеуилин ғалласлатқаны менен қасындағы нашардың я саў, я гүңелек екенин билмеди, анаў-мынаў гәпин еситпей ме, итибарға алмай ма, үндемейди. Жуп-жуқа, суп-сулуў жүзине көзиниң қыйығын салып жутынды да:

— Жолың болып, маңлайың кере қарыс ашылған нашар екенсең! Сайымбет аға сени атлешний колхозға жиберди! — деп мактады. — Басқа колхоздың қатып-ларындай жулқынып дийирман тартпайсаң, қараз дегени бәнгиниң ешегиндей қарылдап тур. Луўбой колхозға бар, бақша таппайсаң, ал, бул колхозда бар, так что, арқайыи туўа берсең болады. Мына балаң оқый ма?

— Жақ, — жаңа бир үнин шығарды келиншек хәм жалт қарады жигитке.

— Нийшаўа, Дәўеке демниң арасында академик етеди!

— Өйдеген не?! — деди келиншек ырасы менен-ақ танланып.

— Қай-дап билейин, мынаў тракторшыдай, ушыўшыдай бирисемедида! Воошым, колхоз атлешний, мынаў да соның машыны, ҳәзир жылқысы бес жүзден, шошқасы мыннан асты, қайда бар бундай колхоз! Мен усыны саған несиңе айғып отырман, қызығып отырмысаң өзиң?! — Келиншек жуўан орынына назлы бағыс пенен, «соны да сораймекен?» дегендей сырлы тәбассүм менен мыйык тартты. Жигит буннан жеделленди:

† — Төбедеги атаң ба?

— Күйеўим...

— Ҳа!!! Вопшым, ондай да болады. Басыңа бек бол, қатты айдайман.. Әне анаў колхоздың бағы, Ес-жап аға деген бар онда. Әнжирди жеп күргенбисең, яа-ақ! Мине, колхоздың кеңсеси, стоп!..

Ол бир нәхән ақ жайдың қасына келди де кузовқа: «ха түс!» деп даўыслды. Түсти. Әйне, усы ўақытта ана жақтап Қурбан:

— Ҳай, мынаў Ҳайтмурад-паәй! — деп, даўыслап, жуўырды. Апақ-шапақ болып көрисиң, баласының маңлайынан сүйди де: «Мен Гүлзийраға айтайыншы, ҳа, анаўў бизиң там, кеңседен шық та тикке бара бер?»

ден кетти. Соң Арзымов бой-бойына дизгендей етип: «менің изимнен кеңсеге марш!» деди. Келсе, Мәдияр менен Есберген бир қағазға үңилип; «тап, усы кәра по-селка болады, мынаман клуб,..» деп атыр екен баслық. Арзымов әкеткен шошқаларын тапсырғанын айтып, қағазын берди.

— Минне, мынау жолдас Ғайтмурат! — Есбергеннің төбесинен музлы суы қуйғандай болды. «Буннан нешше жыл буран еди Избасқанның буны излеткени! Шатақ! Тағы бәле болды-ау!» — Минне, мынау ғаялы, анау баласы. Сыйымбет аға: «Әметтің үйіне орналастырсын, қатқан кузнес», деди. Әкеп тапсырдым, ұазыйпа нитти! — деди де шығып кетти

Мәдияр Ғайтмураттың сөзін бир тамаша ертек тыңлағандай таңланып тыңладыдағы, «Сиз не дейсиз?» дейсіндей Есбергенге қарады. Есберген Мәдиярдың қолындағы докуменнтлерди бирим-бирин көріп отырып:

— Жақсы ислепсиз колхозда, дырыс-с, орта ғаллы дийқан — кузнец те болыпсыз, дурыс-ыс. Бәри дурыс, Мәдияр, менің бул иске аралақсым келмей отыр. Не ушын десениз, әшипки бар, — деди.

— Ол қандай әшипки өзи, Сайымбет аға кепиллик берип отыр!

— Жеме-жемеге келгенде Саекен де басын алып қашады.

— Не мәсләхәтиниз бар сонда, жасырмай, ашық айта берің.

— Ғә, жаңа дурыс айттыңыз, мен өзи ашық айтқанды тәуір көремен. Бизден мәсләхәт сорасаңыз, иним, телефонның құлағын таулаң да ҳәзир Деулетбай капитанға телефон урасыз, «тез келиң, бир жынаятшы ту-тылды» дейсиз, — деп еди, Ғайтмураттың көзлері пат-тыйып, ғаялы: «не саўдаларға дус болдық, қудайыме-ей!» деп бақырып жиберди. Булардың ҳеш қайсысы менен Есбергеннің иси болған жоқ. Орынынан өрре ту-рып, колларын артына қайырып услап, узын кабинетте былай-былай адымлап жүрди де:

— Жинаятыңыз көп сизің! — деди Ғайтмураттың өңменине суқ бармағын қадап. — Не деген құрбан бердик биз Тахтакөпир көтерилисінде! Жолдас Федотов дегенди сиздейлердің мыңына алмайман менің, өзим! Сиз көтерилистиң таярланып атырғанын билесиз, ҳәте, қоржынлап оқ апарып, бөресиз, қәне сизің хада-

луйлығыңыз?! Сиз ҳадал болып, ҳукиўметке хабарлаганыңызда биз «қып» еттирип бәрін тутып алатуғын едикдағы, ордасын талқанлап, ҳеш адам өлмейтуғын еди. Федотовтың, тағы анаў өлген агроном орыстың, басқалардың ҳақ қанына сиз қалғансыз, сиз, билдиңиз бе, сизз! — деп қалшылдап барып, телефонға жармасты. Мәдияр да, Ҳайтмуратты жети жининен бетер жек көрип кетти. Ҳайтмуратта сөйлерлік шама жоқ. Есберген шақыртар милициасын шақыртып, трубканы қойды да Ҳайтмураттың қасына келип: — Қәне, тұрың орнынызда-ан! — деп буйырды. Соң тулабойынтинте баслады. Қонышынан-ақ сүйек саплы, өзін соққан узын, қынсыз қанжарды алып баслықтың алдына атып урды:

— Абырайыңыз, жүримиңиз бар екен, жолдас Аллаяр, бул маған еме-ес, сизге қайралып келген қанжар! Саддасыз-аў, па-ай...

— Қудай урсын сондай ойым болса! Мен ақыры, Жыланлыда сонша жыл колхозда жақсы иследимғо, өдарник кузнес болдым...

— Чепуха бәри! Кимлигинизди жасырып кйргенсиз колхозға! Сизлердей нықаиланып колхозда жүрген душпан аз емес, бәринди қуртамыз, еле, ҳәддинизден аспай жүретуры-ың!...

Машинаға Халқабат дегениң мынаў тұрған жер. «Жынаятшы, қанхор тутылды!» десе милиция да тез жетеди. Деўлетбай Оразымбет пенен келди. Оразымбет қолына кисен салып атырғанда:

— Айтты-ым, шабызым, бармайық деп, қылмадың өзін! — деп ҳаялы жылап киберди, буған қосылып баласы да жылады, болды бир ызық-ызық. Ҳайтмурат еки милиционердин ортасында кетип баратырып:

— Сен мени десең ҳәзирден баслап шық жолға. Қурбанды алдыңа сал. Ол төрели адам. Соның менен жүрип. Сайымбет суўдырды тап, Қунназар ақсақал дегенди тап, мен ҳақпап, сен жылама, — деп бақырды. Қалғанлар менен ҳаял сөйлескен жоқ. Баласын жетеди де кеңседен суўырылып шығып кетти. Есберген өзинен өзи:

— Қарап, қандай ладанбыз! — деди Мәдиярға тийисли етип. — ГПУ қасқыр ийт пенен таба алмай жүрген Бердикәрим аўхунды бұл алтын әребек берип уза-

тып салады, қашырады ғайры елге. Сәйтип бизиң колхозға кирмекши-әә, сиз де алмақшы едиңиз: не ушын өйттиңиз, сизден де гүманланыўға туўра келеди, баслық! Әпиў етиң, большевиклик хұждан, ғулғулалы заман қырағылықты талап етип атыр, — деп Мәдиярды да ҳаўлықтырып таслады. — Ұақыттың өзи қорыққандай...

Хаял жылап-еңиреп, Қунназар ақсақалды таўып алыпты. Ақсақал Сайымбетке ат шаўыпты. Арадан еки күн өткеннен кейин Сайымбет Ҳайтмуратты атқа мингестирип қеңсеге келди де: «усы Ҳайтмураттан душпанлық шықса партбилетим менен жуўап беремен» деп, тил хат жазып, биреўин Есбергенге, биреўин Мәдиярға услатты да устаны бала-шағасы менен Әмет устаның үйине жайластырып кетти.

Баслық пенн орынбасар бири бирине қарасты: «Неге бизиң жумысымызға араласа береді бул Сайымбет!» деп сазырайды Есекең.

41

— Т анымайман Ҳайтмурат, — деди Әмет иши ғыжлап, турса да. Үйинде болып атығралы биринши сырластыўы емес, исенеди Әметке.

— Ондай әшипкили адамлар менен шатағым жоқ. Елтини қалай епледиң-әй, пах, көз бардә ойнақ шыған!

— Сеникинен зор ма? — Буған да ҳаялын мақтаған жағады. — Зо-ор-әә?!

— Зор. Ҳайтеке. Бизики де зор едидағы, қырқ әнейи ме, сеники нешеде?

— Избасқанға он бесинде, ол ийт үш жыл рәхәтин көрди, маған он сегизинде, бала өзимиздики, оннан өкшеси қанамады, ҳәзир түйедей жигирма бес!

— Еле қыздай-әй, қалай қыйып таслап қашты екен саған! Жинли екен өзи!

— Қыяр жүдә! Зүбайда десе жанын қыйыўға бар еди-ә! Ҳаялына бундай ашық-машық болған мусылманды бурын-соңлы көрсем көзим шықсын, «жүзине қал түседі» деп қатты да өппейди екенғо. Аўылдың жигитлеринен де қызғанып өлип жүретуғын еди усыны! Қызғанбастай нашар ма! — Мақтаныш пенен айтты. — Бир

жаққа кетсе, сағынып өлип келеди-ә. Арқалап өсирген жүөернемеғимго. Не қыялын көзінен билемен де тураман. Қолын сууық суға урғызбайды, мийманнан да қызғаннады. «Қызғанғаны қызыл ийтке жем болды», хә, Әмет?!

— Ашықлығы өтирик, ашық адам өзи өлмей ашығын тасламайды.

— Беремиз бе оны! Тап, сен енди мениң аўымды қыздырдыңго...

— «Беремиз бе» деп, өз қатынын хеш ким сеннен сорамайды, хақың бар ма биреўдің қатынында, алады-кетеди, «беремиз бе» дейсең-аў жора!

— Хақым бар, жора, қатынында болмағаны менен өзінде хақым бар. Әкем есигинде болды ма, болды. Үлкен ийшан оны өзине түнеп айыққан бир жинли сурейге үйлендирип карызын өтеди. Соннан мен тууылдым. Хайтта. Соннан Хайтмурат болғанман. Әкем өлеринде ийшан да қасында бар еди: «баланы яратқанға, қалаберди лаған тапсырдым, басқа әменгері жоқ, еси дурыслаў биреўинс үйлендир» деди оған. Ал маған: «өлсең де есигішеп кетсе, усынан басқа жақының, қатын әпертуғын әменгерің де жоқ» деп көзің жумды. Үлкен ийшан хұкімет келген соң өлді. Бизди үйлендиріў баласына қарыз қалды. Үйлендиріў қайда, биреў қайда! Бул жүөернемек «Қарақұмға кеттим» ден жүр еди. «Шыбығып сындырып қаштым» ден келди бир күнлері. Жұрт буны «бәддуғаға ушырады» деп жүрди. Ушырар бәддуғаға! Бул ғана атаман Пийлшиптиң қып-қызыл жүзлігі енидағы, буны мен билемен. Енди буған қайсы жинли қатын түнейди, биз болсақ қартайып баратырмыз. Бир күнлері сыйынып жүрген атаманы да әскер-пәскері менен тас-алқап болды. Буның не қылын жүргенін еле меншеп басқа тири жан билмейди. Еле қайда, кәмпис, хеш нәрсе жоқ. Бул соннан бурын дийханын дағытып, мал-қалып өзи үлестиріп, жақсы ат алды да қалды хұкүметтен. Мына Қунназарыннан сада адам жоқ, Сайымбетнің де сада! Биреўи сезген жоқ усыларды. Бул Избасқан деген үйде түнегенди қойды. Онан өкішесі қанамағанын мен соннан көремен..

— Итимал, — деп гәпти бөлди Әмет. — Сеннен неге қанады?

— Соны айтаман-ау! — Анқылдады Ғайтмурат. — Жүдә сийрек келеди үйіне. Бір қонады да тағы житеди. Гүманлы атлылар түнлетіп келип, түнлетіп кетіп жүр. Гүңкил-гүңкил — гүңкилди. Дийәулдың жарығы бар еді, буяғында мен, ояғында Избасқан, гүзде мақсым жағын сыбап, өз жағыма нәубет қарағанда бизди бір қоржын оқ пенен Бердикаримдикине жиберіп, соннан сыбалмай қалды да барды. Әне, сол жарық дәртимізге асты бизиң. «Хүкиүметти аламыз, Барлықбай, Жәлий мақсым, Юсип ийшан, Бердикәрим...» Химм, оқты неге апарып бергенимізге енді түсиндик биз. Сениң атыңды да еситкендеймедим, қойып тур. Әмет, пытыра қуймаппен?!.

— Хә қойсаңа, шының менен айтып отырмысаң?!.

— Жақ, еситпеген шығарман. Я еситтим бе? Жақ. Усы Толыбай тасманлайдың душпан екенін сонда билдим мен. Есигінен кетейін десем күнім қарап, буларсыз өмірімде күн кешеріп көрген емеспен. Алдым тас түнек.

Сары атауда үш жүздей қойы қалып жүр еді. Соңғы малы. Соған мени жиберди. Әне, сонда қазыудан қайтып қиятырып Қунназар, Сайымбеті менен бизикинде түсленди. Сойып тасладым бір серкени, серке болғанда қандай, ондайға мақсымның қыйқымшылығы жоқ. «Буларға бір нәрсели туйдырайын» деген ойымда бар еді. Қорқып қалдым. Сонда Сайымбет: «бағып жүрген қойың өзиндики емес» десе де «өзимдикп» деуім бар ғой. «Бір жақсы адам екенсең, қойдың кимдикилігін хәзир айтпай атырсаң, сол адам түбинде сени қор қылады. Бизге ақыры ийттей болып қуйрығында қыйпаңлатын өзин барасаң. Сол күнде я маған, я мынау Қунназар ақсақалға, я Мәдияр баслыққа бар» деп еді-әй! Уәлий екен Сайымбет заңғар! Күнде биреу-екеуден атлылар келип алып кетіп турды, хәзир ойланып қарасам, сол қойлар баспашыларға кетіп атқан екен-ау! Жигирма тоғыздың жазында елиүлегени қалып еді сол қойдың. Маған «үйге бар» деди де Нағайбыл деген жигит пенен өзі айдап әкетті.

Буның жортыуы бурынғыдан да гүжиди. Келинге ес боламан, суу-пууына қарасаман. Чайын қайнатаман, үйін сыпыраман, Малай тына ма!

Көзи ұйқыға кеткенше қасында боламан. Муңымды айтып шағынаман.

Бул сорлы да зорлығына ушырап келген бир жарлы мүрийдинің ғана қызы екен. Журттан асқан сулы-ұлығына қарап мақсым шығысына қарамапты. Бунның дәрти меникинен де бетер болып шығып қара-ап тур! Бетим де ашылайын деди. Дүздин жумысына шықсам, үйге жеткенше асығып, енди буны мен сағынатуғын кеселге шатылдым. Енди буғурлым гәи болдығо, өзимдей бир тәўир жигит екенсең, айтайыншы. Сол күни, бала, алпыс еки тамырым, бири қалмай мөлхам болып бүлкилдеген шығар...

— Хим, қәйтп? Айтабер, балашаға жоқ, алақламай-ақ қой. Хаў-ўа?

— Сол ақшам бир әжептеўир тустен шоршынып, Зүбайда мениң үстиме ҳаўлығып келди. Оникине барып жатайын десем қайсы ийттиң артқы сыйрағыман, қорқаман. Избасқан келсе мениң айпамды қағады, айна қағылыўдан бул нашардың бизиң өжиреден орынына барып жатыўына болады. Мен ол жайға барсам, бул айнаның қағылғанын билмей қаламан. Ал, енди, буны өзимдикинде жатқарайын десем, сирә ғана ҳарам жери жоқ, үлбиреген шырағымды, ўай-ўай-ўай, шобыт төсегиме қыймайман-аў! Қыйғандай нашар ма ақыры! «Төсегинди әкеп жата ғой» десем, бунда қорқады, «орыныңа барып жата ғой, билген сабағыңды оқы» десем, «оқыдым, сирә кәр етпейди, көзимди жумсам болды, кулағымда ўаҳаҳа еситиледи!» деп, сирә ғана изеп баспайды-аў, «Онда не қыласаң?», десем жатыўға қайылдай. Тас туссе талайыңнан, шобытты оған бердим. Өзим қол созым жерде шыптада жаттым. Бул нашардың қорқыўы басылмайды. «Шыра жағайын» десем, қылмайды. Мен тоңып баратырғандайман. Өзимнен өзим ентигип, жүреги түспегир дүрс-дүрс.

— Бир қасық қанымнан кеш, шырағым, Зүбайда? Ақ пәтиямды берейин. Ыбирли-шүбирли болғайсаң. Бийбипатпаның тухымына нәзерим түсип көрген жоқ еди, илайым, бир нәрссели бола кеткейсең. Бир саўап ис қылсаңо шырағым?! Дым бийтақат болып атырман-ғо,—деп жылап жибериппен.. Сөйитип, былай қолымды

созсам, жөра жан, үлбиреген гене тәнлерин, деп сый-
пасам, жора жан...

— Пай-пай, Ҳайтмурат, адамның арқасын қоздыр-
дың-ау, қаял жоқта...

— Қозбастай нашар ма?!..

Бендешилик, гүнаңды биреуден көрсен, өзінне де же-
ңил болады. Бирақ жиниң сол адамға түседі екен. Жи-
ним Избасқанға түсти ләззетсиз өмирдің себепшиси
солдай, сол үйлендиргенде қашшан балам ер жетету-
ғындай.

Ертеңине түни менен ишимди тырнай бердим, тыр-
най бердим, қызғанып тырнадым. Кешеги мен кирген
бейишти бүгин Избасқан патаслап атты.

Таң алдына дийуалды дүкилдетип мени шақырды.
Бардым. Айнаға кийпз қағылыпты. Шыра жанып тур.
Бул келген күни отты мәс етип жақтырып, қаялын
тыржалаңаш етип, шыраны да жағып қойып, назлы-
ның қөлеген жеринен сүйіп, машқы етип ақшамласа-
тығынын бурыннан билемен. Сонлықтан айнадагы кий-
изге таңланғаным жоқ. Избасқан дамбалшаң, түри
солғын. Зүбайда болса атлана беретуғындай бууынып-
түйинип отыр.

«Аллабәрекелла! Буның гүнасын сезип, талақ еткен,
нәубет бизге қараған екен!» дегеннен басқа ой қалды.
«Атты ертлө!» — деди.

Қоржын-қоланды муқыятлап байлатты. Өзимди де
жақсылап кийиндирди. «Атты, қоржынды, қатынды
Бердикәримге қалдыр. Өзин басқа ат алып, Барлықбай
болыстикине бар, қатын алып береді. Мен ертен же-
темен. Сәлем айт. «Буяқ тайын» де,» деди де Зүбайда-
ны миңгестиріп, алағеуғимдеги елес-қапаста жөнетти
де жиберди. Былтыр оқ апарған Бердикәримди есит-
кеннен ишим қымм ете қойды. Үйден ат шаптырым
алыслаган сон:

— Қарағым Зүбайда, — дедім муңайып. — Бийны-
шан кететуғын болдым-ау! Буған не жаманлығым бо-
лып еді, мойыныма миңгизип өсирдим. Саған не жазы-
ғым болып еді, мени урысқа жиберіп атырсыз ғой,
шырағым...

Қаял үндемеді. Хабары болғаны, айтылған буған,
шамам дурыс.

Күн шыға Ийшан қалаға жеттик. Ғарға-кузғынлары жәк-жаққа жанталасып кеткен гүжимликлер жым-жырт. Ийшан қалада мен билген мақсымлардың жийен пийени, суұпы-пуұпы қусаған хұкиұметтің нәзерине илинбегенлери, самал тийсе гүұ ете қалатуғын жел қолтық батрақлар қалғанын билемен.

Нәжен ийшанның мешити ымырт тартып артта қалды. Енди биз Халқабат атанып гүрлеп атырған таза қаланың жаңа көшесине түстик.

Темир дүканлар қашшан иске кирискен. Көшелерге паррашлар суұ сеүйп самтықларды өртеп жүр. Құлып-ларын ашын, баққаллар жарма қақпақтарының ауызына шырайлы затларын дизип қойып атыр. Құлласы, қала қашшан қумырысқаның инлеуіндей қайнауға қараған. Тусымыздан онлаған атлы ГПУ муздай қарыу құрсанып гүзелген аталарын ойнақшытып өтти:

— Мыналардың бәри қара басының емес, хұкиұметтің хызметінде. Буларға қарсы барып, мен ақмақ емеспен, Зүбайда қарағым. Мына әжелге мениң қарсы барғым келмей киятыр. Саған да маслақат етпеймен. «Төркінне кетемен» десең, жоллыңды алла ашсын. «Бердикәрімге бараман» десең де зар жылап, зәңгинди басып қала беремен. Ислеген бир жақылығың жаным менен бирге шығардағы ядымнан шықпас, — десем де тымтырыс. Сөзимнің тәсир еткенин билип, минберлете бердим, Қаладан да алысладық. Арқадағы ыраштың тасасына айдадым да аттан сыпырылып түсип:

— Мениң орыныма минип ал. Зүбайда, артқа қарағанда алды жайлылау, — дедім. — де зәңнге аяғын өзим апарып тықтым. — Ал енди, солай тур, шырағым. Қыямет мақшерге шекем ядлап жүриу ушын бийгүна жамалыңа телмирип бир қарап қалайын. Көриспесек, ыразы бол, — деп бетимдн қонышына баса бергеним, кеуилим елжиреп, көзимнің жасы сауу ете қалды. Қәне қоя алсам! Қарасам, ол да жылап тур екен. Ийегім кемсенлеп: — Дийдар несип болса көрнсермиз. Бн-рақ, сен өзінди сақла. Алдыңда ақ түйе менен қара түйе шөгин атыр. Күйеулерің де пыт-шыт болар, өлгени урыста өлер, өлмеғени Сиберде күн сибер болып өлер. «Баспашының қатыны» деп, көринген қаллаш түрткишлеп саған да оңғылықлы күн көрсетпес. Сол күнде де балалық етип, гүлдей тәниңе дақ салып, жас

жанына жазым етип алма, шырағым. Өзің ушын жасамасаң да мен ушын жаса, енди мениң сеннен басқа хеш кимим жоқ, — деп едим, муңлы ғана нашарым-ау, боз-боран болып сала берди. Енди егленсем, ырайдан қайтып Тахтаға кетежақпан. Соны билдим де өзимди беккем тутып, «Орыс жол» менен тартып отырдым. Артыма қарасам айнып қалатуғындай қорқып баратырман.

«Бундай бахты қара боларман ба, жана ауызым асқа тийгенде, мурыным қанар ма!» Маңлайыма урып, жылап баратырман.

Еле қараған жоқпан, ол ары, мен бери кеткен болсам, тәуір-ақ ара алшақласқан, этирапта адам жоқ болса дауысымды барынша жиберип уай-уайлап бир дебдиұмди шығарайын деген ой менен қос бүйирди таянып «уаай-уаай!».. деп артыма жаңа таулана бергеним...

Көз ушында атын адымба-адым жиберип Зүбайда қиятыр! Өзың көрип жүрсен, мен жеңиллеумен ғой, мен қушағымды жайып, қаңбақтай уштымдағы, ол сол сынын бузбастан атын ықтыярына жиберип келеберди.

— Мен құдайдың қылғанына қайыл болдым, — деди сынық дауыс пенен. — Ықласыңыздан қорықтым. Өмириңизше сыйлайтуғыныңызға исенимим кәмил. Мен де сизди өмиримше, сыйлап өтиўге киятырман Тири болсак, бир төбе, өли болсак бир шуқыр, — деп қарап тур. Я күлмейди, я жыламайды, қашшан өзін қолға алған, жылап бир ол мендей ушқалақ па?!

Соннан екеуимиз бир атқа миңгесип тартын отырдық Жөн алды қара барақ, тек Халқабаттан, — Избасқан еситкендей жерден қашсақ болғаны.

Енди Қунназар ақсақал да. Сайымбет те қалды. Зүбайда оның нағаны барлығын, еситсе, тауып алып, екеуимизди де жайрататуғынын айтып ҳаулықты. ГПУ ға барсам «усы уақытқа шекем неге айтпадың?» деп, мени қамап жиберсе, Зүбайда не қылады, қайда барады, буны өлтирип кетеди.

— Ырас-ау бала, жаман қысынған екенсеңго, басқа түссе билесен.

— Қысынғанда сорама жора жан! Таса-таса тоғайлықтың арасы менен тартып отырдық, алтын үйден жан талы. Бағдарымыз — Шортанбай тоғайы.

Зүбайданы тасаға қойып, Кегейлидеги Ғазтурған нанбайдан бір тандыр нағ алып қаржынға тықтым. Баққалдан бір мыс дүмше, бір қадақ чай, бес қадақтай қант алып, буның да қоржынға урдым. Қоржын болғанда қандай, үйдегі нәхән ғалы қоржын, хәр басына бір қойдып ети кетеди. Ақша деген Зүбайдада қанша керек болса, сонша бар, аяп атырған жоқ.

Сонан тар-тә! Ат та патлы. Күнди «Ақ терек» жағысында батырдық. Пул нени ислетпейди, кетейин деп патырған дарға арғы жағаға зоңқ еттирди. Шырашының үйінде түнеп, атқа дем бердик. Таң ала геүгимнен тағы тартып отырдық «алла» деп. Соннан Шоманайдан барып бір шықтық.

«Қой, енди қутылған шығармыз» деп, ата-бабасын танымайтиғын Көшкинбай жалтыр деген баймақлыныкінде әдеп қудайы қонақ, соң онлаған күн болып қалдық. Халмурат меллениң баласы Узақберген қызыл бет деген аұыл кеңеси бар екен. «Жата бергенім-болмас, соған хабарласып, ис-нис қыдырайын. Қайтарсын базардан нан-шөрек алайын» деп шықсам, сатырласқан милийса, қырта-қырт хұжжет тексериспек! Биз құсаған хұжжети жоқ қанғымайларды сыпыртып қамаспақ! «Ха, бул не?» Қулақ салып қарасам, «Тахтакөпирде топалаң болып, баспашылар алыптыдағы, хұкиұмет барып айдап шығыпты. Сол баспашылар Қыраңның етегі менен келип, тобын жазбастан бері өтипти». Онда арасында Избасқан да бар шығар, жаманға өлим бар ма! Шатақтың үлкени енди болажақ, Избасқанға тутылсақ, өтпес пышақ пенен екеұимизди де қарқыратып шалажақ. «Қимнің баспашы, кимнің саұ екенін қайдан билсин, баспашыларды излеп, ким хұжжетсиз болса шабақтай шыпырлатып тутып атыр!» деп, қара-ап тур! Соннан қаш-ә, ийтиң Хайтмурат болмасын! Бизде не хұжжет!

Жақсы билемен, баспашының излегені шопан менен жалғыз үй. Оларға қайырылмадым. Қайырылсам, қанжарын қайрап, Избасқан күтип отырғандай. Қалыңға урайын десем, тексериспексиз қалың жоқ.

«Енди не қыламан! Усы журт Аўғаныстанға аўды ғой илгериде! Мен де кете қояйын!» десем, бір қыялым: «қой, өзимнің тентене болғаным менен турмай, соңғылығында жетти пуштымды тентене қыларман

ғайры елде!» дейди. Шегара бизди жибере ме, жоқ па, ол қаяқта, буны да билмеймен-ау!

Жыланлыда бир темирши яұмыттың үйине түстим. «Атым мажықты, тамыр, қыйналмасаң бире-еки күн дем алайын» дедим. Зор жигит екен. Қашшан жәбдилескен, устахана да колхоздики. Оқыў план ояққа да түсип, бальшой бааласы бар екен. Нарянмар деген жаққа бажбанлық оқыўға кетипти. Биз Төрткүлди алыс деп жүрсек, жаңағы қаланы тап күннің шығып турған ғана астында дейди. Жеринде сазақатан басқа бир тереги жоқ, сахрадағы түркпенлерге бажбанның не кереги болды, елеге шекем түсинбеймен. Өзи жекке қоллы адам, Зүбайда да қаялына қарасып жүр. «Зейиниң илгир, қолың епли екен» деп мақтайды кеп. Соннан басынды аұыртып не қылайын, кетермен болғанымда: «қалабер», — деп жабысты.

«Сондай-сондай әшнпким бар, болмаса елге сыймай шыққан қарақалпақ емеспен, балаң да бальшой екен, қарам жуғар», десем, «ол әшипкн емес, хұкиўмет саған тпймейдп, қатын алыўға ҳақың бар. Ал мен көзимниң тирисинде сени жаўға бержақдәл!» деп қара-ап тур! Бизге кереги де солғо! Баслығы да Ғақабай деген мәрт екен, занғар. Ислеген иснм ушын маған бир билектин мийнет күнин жаздырып, сол жылы бийдайға мыйлығымыздан батып қалдық. Сөйтып, бала, бир жылдың ишинде уста болып шыға келдик! Үш жыл дегенде дүканының қасынан дүкан ашып, пәтиясын берип, бөлек шығарды. Жай салып алдым. Бир-еки түйе, қой-жанлықлы, құдай берип, бир перзентли де болдым. Екиншиси өлди.

Дийдар несип етип турса, қоя бер сен, сөйтип жүрсем аўылға мына Қурбан барып тур! Бурын сырттан танийтуғын едим, сонда да ел көшип келгендей болды. «Сәндай-сондай, душпақ атанып, қашып жүрмен» дейди, «Душапан болсаң гөр бол, қарылпақ болсаң болды» деп, баға бердпм. Бир күнлери базарға мал апарып, өзим дүканға кетсем, малды бир базаршы устап тур: «доғаныңды үлкен бир дәў устаап кетти!» дейди. Дәў деп жүргенн усы Мәдияр екен-ау, мен Қурбанды сонда-ақ «өлди, атылыды!» ға жорып, қуран да шығартып жиберип едим. Буны баслық елине апқайтқан екен.

Соннан, шыпшаң, жети жыл жүрдим. «Дийдар ғайып, несип ғайып» деген, бала. Қыстың басында бир адам ат тағалатыўға келди. Қарасам, баяғы бизди үйине жиберетуғын Бердикәрим аўхун! Азып-тозып қалған. Жат жерде душпаның да болса жаттан жақсы, аўыл адамы. «Маған не жаманлық етипти бул, усының үйине жумсаламан деп буғурлым қатын-бала-шағалы болдым, бул да жақсының шарапаты шығар, не де болса пәтиясын алып, некамды қыйдырып қалайын», деген пәмге кетип, гөттерип урдық бир тоқлыны, таппай отырман ба! Сөйтип, бир ақшам күттим-аў!

Мен де жасырмадым, ол да жасырмады! Оның көрмеген жери жоқ екен, тутып алып, сол жылы-ақ Сиберге айдапты. Көп жыллар өяқта болып, ақыры берман қашқан. Аўылға барып, питегене бой тасалайын десе, дым имкаияти жоқ, жат түўе, «қарасы жуғар» деп, ағайини жолатпайды, қараса, усындай колхоз құрылып, бурынғы каллашлардың арасынан жел өппейтуғын бир қорғанға айналыпты, тумсық тығыў мумкин емес. Сөйтип жүргенде: «Избасқан менен Юсип ийшанды Дарған атада жақында ғана услап атты!» деген хабарды еситиўден нәўбет өзникки болған соң аза бойы тик турып, енди буяқта оңысығының жоғын билгинкен кейин не турыс, жақын-жуўығы менен жөнлеп ырзаласа алмай-ақ қаш-ә! Сөйтип келип турғаны усы!...

—Ендиги мақсети не екен?—Әмет қызықты. —Қашанғы қашады? Қайда?!

—«Ендиги мақсетим, Ҳажыға барып бир зиярат етиў, —дейди.— Диярбәкир шәхәриниң дин хәзирети медиреседе бирге оқыған жорам. Оннан мен алықлаў болған соң мени ол пир тутатуғын еди. Ҳажыдан қайтып, соның саясында жатаман.

«Тири болса, нека түспес едидә, қуданың өзине дәркер болса толы журтқа дәркарлығын не қылсын, Избасқан жигиттиң арысланы еди, ислам жолында шейит өлди. Енди бул нашарға нека түседи»,—деп, жылап отырып, некемизди қыйып берди. Бендениң басына не түспейди, Әмет жора-а, кешеги түп деген түпирги жерге түспей журт түнеген ахунның мына мүшкил қалын көрип, аяп кттим! «Биз гүнакарлар ушын да Ҳажыда алладан тилеп, дуўа қылың тақсыйыр? Гү-

намызды кешсин қәдир құдайым, бийнеке болсақ хәм мынаа бир нәресте туұыла қойып еди маған бермесе де усыған бахыт, ығбал инам етсин тәнирим, мә аға, мынаны ғарежет қыл», деп, тапқан-тупқан пулымды алдына қойып едим. Шамалы алдыдағы: «бул жақтың самтық пулын ол жақ не қылсын, өтпейди ғой, өзин керегиңе сүртерсең», деп қайтып берди. Қарасам, ахунымыздың көзи Зүбайданың мұрынындағы алтын әребекке түсип отыр екен. Сыртқа ымлап шығарып, хаялды зорға көндирдим. Буны үш сыйырдың пулына Избасқанның Хийұада соқтырып келгенин билемен. Соны қолына қысып едим, пәтиясын бере-бере кетти-аў.

Соннан бизге жаў тийгендей болды. Қашып жүрген жаўым Избасқан өлди, енди кимнен, неден қашаман! «Қиси елинде султан болғаннан өз елимде ултан болайын» деп хеш кимнің тәуеллесине де қарамадым. Өткендейдің бәрін сатып-суўып, қалтаға басып, «Халқабадым, қайдасан!» деп, хайт қойдым-аў!

—Бәрәкәллә, тамаша гәп бердің жора! Өз елиңе не жетсин! ..

— Хәуўадағы енди..

42

Шыраз қарааўыллықты қойып үйин көширип әкеліп, былытырдан бери жай билек ғой былай тұрсын, буўын болып шыға келип еди. Сонда да «дийұана» аты қалған жоқ. Буўын болғанда да бурынғы Есбергеннің буўыны. хәзирде бул бригаданы Гүлзийра басқарады.

Ийбалы келиншек бирден хәмелдар бола қалғанына тыртынып, әдебинде журттың айналарын таң азаннан тартынықырап қағып жүрсе де хәзир Шундыйдан да қаттырақ тақылдатады.

Отыз алтыншы жылдың пахатасында үйиниң иши менен жабыла ислеп, Шыраздың буўыны Гүлзийраның бригадасының маңлай алдына шығып жалтырағын сон, Гүлзийраға да қатты жағып қалды. Қолхоздын зам-преди Есберген де мақтай берсе басқаға жақпай тура ма, есигине саўын байланып, өткен жылы аўылдағы мектептен жетиншини питкерип, быйыл Төрктүмдеги техникумға түскен Әләўәтдийини адам болғалы «хее, өйтип-бүйтип, бул пахырәм қатарға қосылды-аў!» деп

сүйсинбеген де, танланбаған да адам жоқ, тақылдамаған да танлай қалмады.

Ҳайтмурат көшин келген күнлери Шыраз да, Есберген де бири бирине хұрейленисип қарасып жүрди. «Әрұағың не деди?» деп, Есберген де сорамады, Шыраз да хеш нәрсе демеди. Есбергенге Шыраздан «әрұақ» қашқалды да екй-үш жылдай болып қалған еди шамасы. Сөйтип жүргенде Ҳайтмураттын баслыққа айтқан сөзикеп Избасқанның өлгенин еситип, әри Ҳайтмураттың өзи жөнинде, көтерилиске қатынасы бары ҳаққында ҳеш нәрсе билмейтуғынына қуўанып, «үхх, қутылдым ба бәледен!» деп, бир жеңил тартқандай болып еди.

Төрт-бес күнликте азан менен Шыраздын түри бузылып келди де: «апырмай, бала, әрұағым жатқармай шықты ғой, гөнежапсақ, тағы қозды-аў!» деп, Есбергенниң жүрегин суў еттире қойды. Есберген тартып атырған етигиниң қоңышын услаўы менен силейип қатты да қалды. Ҳәр қашанғыдай, ҳәмме атызға кетип, үй оңаша еди. «Есикти ил!» деп, демн қысқандай ентикти Есберген:

— Ал, не сумлық, тымсалламай сөйлс?! — деди етик-ти есикке зыңып. Жанын қоярға жер таппай жайдын ишинде жалаң аяқ былай-былай ҳалласып жүр. Шыраз постектиң устыне усқыны қуйылып отырды: — Сөйле?!

— Түнде ешек арбалы отыннан киятыр едим. Қасында бир суп-суўық қазағы бар. «Өлди» дегени бийкар екен. Қайта ажарланып, семирипти...

— Мен оның арық-сөмизин сорап гөш планға тапсырайын деп отырған жоқпан, қайдан билген Ҳайтмураттың бунда келгенин?! — деди усы айтып қойғандай буған ғазеп пенен тислене сыбырлап.

— Түркменстанның Көшки деген стапсасында Бердикәримди көрген. Сол айтқан, «қатының Жыланлыда қалды» деп. Жыланлыға излеп барып, буның булай кеткенин сорап билипти, бөлғаны, шырағым. Ҳайтмуратты «бүгин өлтирсеңиз, ҳаялымды ертен өзим алып кетемен», деп бир ҳәпте мәўлет берди, шырағым. «Соны ислемесениз Есбергенниң өзин, сенниң Төркткүлдеги Әләўәдийин балаңды пышақ пенен қыйқалап сояман, ислесеңиз кетемен»... дейди ғой, шырағым, аўыз жаңа асқа тийгенде, ўай-ўай-ўай, бул не күн болды!..

— Үниңди өширр, гөрине жылайсаң ба! Бәрин тапқан сен!... Арбашы атлардың бәрин қырған сен! Эрұақты тапқан сен!. Тракторды өртеткен сен! Шундайды өлтирткен сен!. Мен өлсем өле қояйын, өзин исле!. Бир хәптениң ишинде илемесең, екиши хептеде балаңның өлигин әкелемиз Төрткүлден, ас-абатын беремиз! Шық үйден!...—Баспүкил өзин жойтқан Шыраз манғырланып, үйден шығып кетди.

Соннан бери Есберген Шыраздың жүзине қарамайды, үйине де бармайды, ол да келмейди. Хаялы «Ис-полком бала, бизиң ғарры жинли сүрейленин баратыр, түни менен баласының атын айтып бақырып-шақырын шығады. Шақыртсақпекен Төрткүлден? Дуқтырға бар десем, кестеллем, бармайды. Үйде сындырмаған чайнек-кесе қалдырмады, бир иләжын ейтессоңо! Қадир билис ағаң еди. Я моллаға бара ма?!» деп кетти кеше. «Хаўўа, хаўўа, сөйтегойсын», деп қалып еди.

Қатыны бүгин тағы келди. «Апарып едим Сыдық моллаға.«Көзи қызарып кетипти, буны бир нәрсениң қаны тутып жүр. Соны өлтирместен бурын ГПУ ға бара қойсын, буның еми сол» деп жибердиго бала! Ол да «ГПУ ға бараман» деп атыр, бир қамалса шығармай жүрер, барып тоқтатөс!».

ГПУ ды еситиўден Есберген есиктен қалай ытқығанын билмей-ақ қалды. Барып: «ГПУ әшипкисиз адамы не қылады, сенин хеш қандай әшипкиң жоқ. Аўырғансаң, барма ГПУ ға! Жинленген болсаң «Ақ кесекке», я Шыбылайшыйыққа апарын байлайық», деп еди. «Мени ғана тезирек өлтирсин деген екенсең!..» деп, балта алып жуўырды Шыраз. Абырай, қашып үлгерди, болмағанда маңлайдың жигин ғана шөкелеп жаражақ еди.

Соннан Есберген бул аўхалды баслыққа келип айтты. Баслық:«онлаған күн шыдайық, есине енбесе Халқабаттын шыпаханасына байлатып апарып жатқараман өзим. Ол кәрадағы доктор Гулайша деген өзимиздин аўылдың қызы. Жақанның қарындасы-ше?...» деген соң хеш нәрсе айта алмай қалды.

Енди, Есбергенниң өзиниң аўхалы буникинен де жаман еди. Бул түни менен мылтығын оқлап, бир өзи бир жайда жатады. Үстине адам киргизбейди. Көз илиндирмейди, көзин жумды тамам, отыз еки тиси саўсап

түсип, өлген әкеси менен бир арбаға, минип баратырғанын көреберди! Таң қыяметқайымлық пенен атады. Аўқаттан да баспүкил қалды. Жұмысына баратырса да еки қонышында еки қанжар, алақлап жүргени.

Онлаған күнге шекем бир жақларда болып келсе болар еди, ГПУ ға қамалыўдың иләжы жоқ. Басқа жаққа барғаны менен, бәри бир өлтирип кетеди. Шыпаханаға барса болар еди, ең болмаса, бир өзи жатпайды ғой, қасында адамлар жатады, бирақ, оған көринип турған кесели жоқ. «Мен жоқта мынаў ГПУ ға кетип қала ма?!» деп, тағы қорқады. Бир хәпте де жақынлап киятыр. Лийкин, енди буннан артық шыдарлық шама жоқ. «Бақшадағы балларды көриўге доктор келипти» дегенди еситип барды. Мәпируўза деген лолыдай қыз екен. Әдеп өзін көрсетти, «уйқысызлық кесели бар, буннан өлмейсиз, бир шийше арақ ишиң» деди. «Шыраз жинлене жақ, соны көрип бер,» деп еди, «жинли-саўды айыратуын доктор жоқ» деп жиберди. Араққа келса, дукан жабық қулпына жең ораўлы. Мектепке келип, мугаллимлердің отыратуғын жайының есигин аша бергени Жумабай қызыл бет деген мугаллим тиси ыржайған, адамның қуў сүйегин қушақлап шығып киятыр екен, шалқасына таслай жазлап, зорға есин жыйнады. Олар да асығыс екен, сабақларына кирип кетты, бул тағы көшеге шықты, этирапта жан жоқ, өлтирип кетсе билмейсең! Оның қайда болса да адамлардың арасында жаң сақлағысы келди, «журттың көзинше шала алмас!..».

Хаяллар жылт еткенин шөплеп жүргени болмаса, еле пахта жөнли ашылған жоқ еди, басқа егинлер де писип жалшымаған. Қатынлардың да, басқа билеклардың де көбиси жоңышқа орақта —туқым планда.

— Хәй, Базарбай, сен неге түйекке жоңышқа тасымай жүрсең?!

— Биз, аға, қаладағы колхоздың дүканына еки барып қайттық. Ат шаршады. Болмаса маған «жуўаздан май келтир» деп қалып еди дүканшы. Азан менен енди соған тартамыз. Мынаны апарып, тайын уннан аламандағы, жуўазларға барып, майларын таярлатаман. Айтпақшы, Есеке, дүканшы «қаўынына басқа дукан ашсын, дүканға да сыймай атыр, мениң бөтен саўдам да қалып баратыр» деп еди, соны айтқаным өзинизге. Бас-

лық не, сиз не, бәри бир. Бизден кешти, айттық. Қараз-лық не жұмысы бар, өзи де билмейди. Ерип баратыр әйтеуір, манғур.

Қудайберген ханқалының гөне тамына қараз құрылғалы тамға қайтадан дәулет қараған. Бастырылған, барлық өжиреси сыбалған. Қат-қабат жайлардың бәри де дәртке асты. Биреуі ғалле склад, биреуінде ун. Үш қабатында бала-шағасы менен Турдымураттың баласы Әуез қаразшы отыр. Қанлыдан келди. Жүдә паң-паң жигит. Төрт колхозға бас тон, күни-түни мотор тынбайды, Әуез тынбайды.

Бийдайын берип, унын алды да Базарбай қайтты. Есберген не қылса екен?! Ақылы хайран, басы манғур. Әуездің буның менен иси жоқ! Я үйине, я дүзге сыймайды, қыйын, қыйын ғой жан саудасы!...

43

Есберген жатыр еди, жатқанда да кийизди түріп таслап, бауырын ызғар жерге берип «хай-хай» деп жатыр еди. «Ким де болса киргизбең» дегани менен хаялы иләж ете алмай қалды, баслық.

Сыртта, баслықтың дауысы еситилгеннен-ақ ол өрре тұрып, оқлаулы қосаны орынына қыстырып үлгерди, кийиздің де қайырылған жерин аяғы менен серпиіп таслады. Соның арасынша хаялы баслықты баслап кирди, төрге төсек салғаны менен Мәдияр төрлемеди.

— Наныңды әкел, жеңге, бизлер кетеміз, — деди, нан ауыз тийди, соң, — Құнназар аға кеңсесинен телефон урып шақырып атыр. Қасында Алланазар аға да бар болса керек, соның дауысы ма деп шырамыттым. Тез кийин, барып хабар алайық, — деп асықтырды. Түннің иши еди, Есберген «бир өзімнің қайтыуым қыйын, қорқаман», деп айта алмады. Албырап жүріп етигин кийіп қойған екен, енди: «өзің бара бер, мен ауырыңқырап турман» деудің де есабын таппады. Мәніси қашып, изине ере шықты.

Атын үлкен баласы жалаңашлап таслаған екен, «диземде дәрман жоқ», деп соның өзине ертлетіп минди.

Құнназардың қутырынып отырғаны ырас болып шықты. Алланазар оннан бесбетер. Буны олардың

кейисип қалған адамдай бири бирине қыңырайысып отырыуларынан, түнерген қабақтарынан, салқын сәлем-лесиулеринен абайлады. Екеуінің де районнан келип отырған пәти болса керек, үсти баслары, дегелейлері шаң-шаң. Буннан Есберген гүдикленди. Қунназар жай-парахатлаудағы, бийбала әжеплениңкиреп қарағандай ма?!

— Саған хеш ким телефон урмады ма? — деди ақсақал баслыққа.

— Жақ, хе, аманлық па? Кеңседен хәзир шықтым мен. Не гәп?!

— Сениң менен Мамытов сөйлеспекши еди. Онда әнтеклик болған. Қел енди, яқшы, соң барып сөйлесерсең. Ал, отырың, шаш алатуғындай түүе, төбемizde зенирейсе қалдыңызғо! — деп отырғызды, соң: — Биз сизлерди маңлайыңыздан сыйпау ушын шақырып отырған жоқбыз, райкомда бизлердин шаңымызды қақты...

— Шаңыңызды қақпаптығо аға! Үстиңиз шаң, шала қаққан...

— Ойнама бала, ойнайтуғын уақыт емес! Партбилетиңиз бенен жууап бересиз. Мынау ячейка тыңлап кетсин деп, жибермей отырман. Енди сизлердың шаңыңызды мен қағаман. А-ал, Таслаққа «төгин төк» деп ким айтты сизлерге?! Хәр бөшкедеги минеральдың қанша ақша туратуғынын сизлар билесизлер ме?!..

— Не гәп өзи, Қунназар аға?!

— Не гәпти көресен хәзир тыңлап отыр! Бүгин машын менен Нөкистен қайтқан екен, жолдың бәри қақпақтай-қақпақтай гүнжара, үйилип атырған төгин, ҳау, өзи көзи менен көрип айттығо!

— Бизге енди төгин керек емес, аға, мәхәлинде бермеди, енди дақыл писти, минеральдың түкке кереги жоқ!

— Мынаңқара, Мәдияр, — столды Алланазар дүкилдетти. — Есберген, саған айтқаным. Бабанияз баслық «минераль кереги жоқ» дегени ушын партиядан шығарылды. Сизлер екеуиңиздин де мәселенизди қоямыз! Керек емес болса сельхозснабтан неге аласызлар, неге Қызылға төгип кетесизлер! Сизлерге бөшкеси керек екен, хә! Көлигиңизге ауырлық, етеди екен, хә! Ҳау, сельхозснабтың өзінде жата бергенде жер көтер-

мей ме?! Неге күлесен Мәдияр, мен саған айтып отыр-
ман!

— Күлмей не қылады, мәзи күйіп отырсызлар. Биз-
лер Нөкіске арба да жиберген жоқпыз, төгин де сора-
ған жоқпыз, я жибердің бе Есеке?

Оның сөйлерлік шамасы жоқ, үнсиз бас шайқады.
Ақсақал қызды:

— Хаўұа, сен жиберген жоқсан, — деди ермеклеп.—
Секретарь Емберген Мамытовтың өзи тутқан ғой бос
арбанды, шырағы-ым! Өзи қайтадан тийеткен. «Жақ-
сылықтың арбасыман» деген, арбакешиниң аты Базар-
бай, ал, керек болса! Енди не қылар екенсең! Хаў неге
күлесен деймен?!

— Секретарьды алдаған, Қунназар аға, басқа кол-
хоздың арбасы ол. Азанда Базарбайды өзим қауын
тийетип, Халқабадтағы дүканға жибердим.

— Дурыс, — деди Есберген. — Түстен кейин мен де
қаразда көрдим оны. «Еки ирет қауын апарып келдим,
ат шаршады» деп, қаразға өзиниң аты менен бийдай
әкелип, ун алып кетти. Әне, Әўез гүўа керек болса!

— Усы айтып отырғанлары ырас па?! — Ақсақал
бийбалаға қарады.

— Ырас емей не? Төгинниң қәдириң бизлер биле-
миз-аў!

— Апырмай бала, — деди Алланазар басын шайқап.
— Уялмай бул журт секретарьды да алдағаным-әй!
Қайсы қолхоздың арбасы екен онда! Нурнияз тапалдан
ба екен, я Хәмзеден бе?! Қайткенде де табыў керек, —
деп төрге өтип, телефонның қулағын таўлап, Нурнияз
тапалдың кеңсесин, оны таба алмағаннан соң Хәмзени
сорап атты. Оны да таппай, ақыры отырды. Ақсақалда
да, бунда да, бәри бир, натуўры кейигени ушын ыңғай-
сызланыў болған жоқ, томсырайысып, тымтырыс қал-
ды.

Май көбейгели шыра көбейген. Қунназар ақсақал-
дың еки жағындағы еки ҳәстеде еки онланшы шыра
парлап жанып тур. Мәдияр күлип:

— Ал енди Қунназар аға, — деди өлпең. — Ашыўы-
ңыз басылса айтып кетежақ бир жумысым бар. Мен
аўылды электрлестирежақпан.

— Ҳимм, тағы не қылажақсаң?! — деп селк-селк күлді ақсақал.

— Ҳәзпр, күле бер, Қунназар аға, соң уяласыз. Баяғыда мен от қараз құраман дегенде де күлмеген адам жоқ еді. «Машин аламан» десем де инанбап едіңіз. Биз бүгін екінші машинаға келісін қайттық, быйыл пахтаны өндіріп орынласақ, басқа планыңыздан бес-жыллығыңызды-әм қутылдық, машина гөрге қашпайды. Енди электрлестиреміз...

— Сен өзің пиян емессең бе ғошшым! — деди Алланазар күлші. — Алды менен Халқабадтағы исполкомның кеңсесін бір электрлестирсін де! Исполком Өтенияз Оразовға жеткенде шыраға жарымай МТС тан шырамай тилеп алып отыр, усы гәпінді еситсе, өлгенше басқылар еді...

— Жақ, Алланазар аға, мен ойнап айтып отырған жоқпан. Электрлестіріу мәселесін нан жегеннен аңсат етемен. Сизлер маған мынаны ислетіп берің: райзем, исполкомларға: мейлі, колхоздың қай жерінен берсе, сол жерінен берсін, бір жүз жеті хожалықты бір көшенің бойына дизіл, қарар менен отыз сотихтан жер өлшеп берсін, аржағы менің жумысым. Кеңсесін де, бағшаны да, мектепті де, аткөпекті де, медпунктти де, бәрін де сояққа көшіреміз. Сонда усы алдымыздағы үшінші бес жыллықта электрлесін, радиоласып болған колхозды көрсетемен көзлеріңізге!..

Телефон шыңғырлан, гәп бөлініп қалды. Ақсақал трубканы сақалын қайыстырын ауызына апарды да: «Ләббай?... Ҳаууа. Қунназарман, әстау-әстау!... Әй, қоя!... Тири ме өзі?!... Ҳәзир жетеміз!» деп, трубканы шарта басты, орнынан өрре турып: «Неге отырсыз?! Шығың! — деп бақырды. — Ҳайтмуратты пышаақлап кетіпті!..»

Есбергеннің жүрегі суу ете қалды. Енди өзің қолға алмаса сезиклендиретуғынып аңлады да есиктен атылуы менен бола берді. «Қалай болмасын белсенділік етіп, көзге түсіуім керек, болмаса шатақ! Тұтылмаса ҳеш гәп...»

— Не болды өзі, Қунназар аға, қайда барамыз?!

— Ҳайтмуратты пышақлап кетіпті, Әмст уста сөйдеп атырғо...

Төрт аттың бирден танаулары желпилдесип, жабы бар ма, шели бар ма, қараңғыда қағылғаны оар ма, сүрниккени бар ма, Хайтмураттың өткен айда ғана питкерип, көшип келгени менен еле шөлмеклерин де салдырмаған үш қат жайының алдына келсе, адамы пышақланған үүге усамайди, есигиниң алдында ҳеш ким жоқ!

Хайтмурат пенен Әмет екеуі үлкен бир ис питиргендей бас-басына бир табақ жарманы алдыларына тартысып атыр. Алды менен апалақлап кирип:

— Ҳа, аманлық екенҒо! — деди ақсақал көкирегине түпирди де: — Ҳау сизлердиң пышақланғаныңыз қайда-а?!

— Ал, былай шығың, — деди Хаймурат түргелип. Зүбайда тазадан көрпешс жайды, бундай нәрсеге булар еле онша бай емес. — Ал, төрлең, пышақланыу қатпас, сөйдемесек келесиз бе? — деп атыр Хайтмурат ойынлы-шынлы. Келгенлер тегис төрлеп, бурынғы төрдегилер ауызға ысырыла берди. Сонда барып ақсақал Хайтмураттың шапанының жауырынындағы бир елидей пышақ тилген тиликти көрди де қайтадан қобалжыды.

— Ырас қусайдыҒо, Алланазар, көремисең ананы?: Қой отырғанымыз...

— Отырып тур, тыңдап алайық! Ал, не гәп Хайтмурат?! Қалай болды?!

— Қалай болғанын билмеймен, тәхәрет алайын деп, жайдың қууысынан айналып едим, арқамнан бир көлеңке елп еткендей болды. Соң жауырыным шымм еткенде, артыма жалт қарасам биреу керилип пышақ көтерип атыр. Алдырып жибердим мыс қуман менен жағының тусына! Бир пудлық шөккишти урып турған қол суу толы қуман менен алдырған соң оңдырсын ба! Мурттай ушты-ә! Еле де басына тиймей ыйығына тийгенин айтабер, абырайым бар екен, буғурлым елден тататуғын дузым бар екен, бир жан садақа!

— Қойын тур, сен жөнлеп айт? — деди Алланазар. — Ким екен ол, тири ме?!

— Милийса алып кеткенде жаны бар еди,—деп атыр Әмет. — Қайдем, жолда өлип қалмаса. Япырмай, бала Шыразды «адам пышақлайды» деп ким ойлапты!

— Не дейди-и?! — Есберген шулғынды қопалланып.
— Ҳе, о неге пышақлайды, қо-яй, ай-яғә! Бирақ ҳаялы:
«бизинң ғарры жинлисүрейленип баратыр» деп, бир-еки
келип еди маған. Сыдыққа да барған екен. Демниң
арасында милиция неғып жүр?!

— Сол мәхәллери мен келмегенимде бул ол маң-
лайы қаттыны урып өлтирип қоятуғын еди. — Бул әл-
бетте Әмет. — Бул қуманды қайтадан көтерип киятыр
еди, соннан сол қуман тийгенде сол мәхәли сеспестен
қататуғын еди! Па-ай, өзиниз де ойсыз екенсиз-аў Хайт-
мурат, жығылғаиды теппес болар мәрт адам! Бара қо-
лына жабыстым. Сизлар ойнамаң мениң менен, мен
де ямана қарыўлыман...

— Сиз қайдан киятыр единиңиз, Әмет аға?!

— Үйден, Мәдияр-аў, қайдан болсын. Қөрмейсең бе,
соқпақ булардың тырнағын басып өтип тур. Анандай
жерде, өй, бес-алты адым бармекен, жоқ шығар, — деп
басын шайқады. — Хаймурат кетип баратырған қусап
еди, бир қарасам, арқасыпа биреў керилип бир нәрсе
қылайын деп атыр. Елес-қапас жақты бар еди. Сирә
пышақ деген есимде жоқ, «хә», дегенше болмады, ат-
тым бойымды, соның арасында бул да урып үлгерген
екен. Ол да урып үлгерген екен. Биз қуманды бул екін-
ши көтергенде тутыппыз. Сондай ма? Ҳә, сондай шы-
ғар. Сол мәхәллери, Ҳеккелек атлы өткендей болып еди
сол соқпақтан, ҳа маңлайы қатты болмасаң милицияға
телефон урғанша бизлерди айыр! Ҳәзир баяғыдай ма,
машын бар, телефон бар, хабар жетти, «ғырр» етип жет-
тидағы. Хайтмуратты өлдимазарда үйине киргизип, пы-
шақтың орынына кийиз күйдирип басып келистире
алмай отырман. Пай, Шундый ағаның қәдири өтти-аў!
— деди Әмет басын шайқап. — Сирә елеберин өте бе-
режақ. Усындайда қолы жүдә шыпалы еди. Сөйтип
«енди анаўсының аўхалы нешик екен, билейин», деп
шықсам, машын келип тоқтап атыр есиктиң аўызына.
Түсип атырғанның бәри қызыл шәпек! Жақанның қа-
рындасы Гүлайша дуқтыр да бар ишинде. Соннан бу-
нын жарасын таңып, ем ислегенимиз, қанын жуўғаны-
мыз ушын бизге кейип, оны алып кетти, көрген-билге-
нимиздан болғаны сол. Излесем бу Мәдияр я кеңседе,
я үйинде жоқ, кеңседе күн батқан соң хәм бир адам
болмағы керекдә! Адамлар күндиз атызда, түнде жо-

лықпаса қашан жолығады сизлерге?! Орынбасар, сен де яман болып баратырсаң, гилтти қалтаңа салып, баслықтан бурын, күн барында хайт қоясаңә! Түнде қорқамысаң?!...

— Қорықпайман-ау, аға, ауырып жүрмен. Соны алмайық дедим мен колхозға, гәпимиз ауыр болмасын. Шундый ағадан бола қойды. Шулғынып шықты «алайық», деп, әне, енди бүгін жууабын бизлер беремиз! Хеш ким енди Шундыйдан сорамайды.

— Бизлер хәм беремиз жууабын, — деди Қунназар; негедур ашыулы, — Усы пайыттан-ақ қорқа берме. Алғанда не бопты, жаман колхозшы болды ма, биреудин гәпине ерген ол.

— Ким гәп берсин оған! Жақыннан бери хәкисленип жүрип еди өзи. Қустың қайтары, арқасы, әруағы бар! Сыдық молла да барса айдап салған.

— Хайтмурат аға, кимнен көресен өзиң? Ким гәп берген? — деп сорады Мәдияр, Хайтмурат ынғайсызланып;

— Избасқаннан көрер едим, ол қашан муқ қапты, қалберди, Шыраз бенен қатынасы да, тамыр шатағы да жоқ.

— Хим, тегін емес, гәп бар....

— Қәне, Хайтмурат, шапаныңды шеш, көрейік? — деди ақсақал.

— Сийле менен таңып таслады ғой, қалай көресіз, бәрін шешейін бе?!..

— Жақ, кереги жоқ, — деп бийбала қойдырды. — Жара көрмедик пе биз! Буғурлым жанын аман қалыпты. Хә, жауырыннан, өкпе тустан урған...

— Ақмақ-дә! — деди ашыулы Хайтмурат. — Қазан пышақ пенен де адам өлтириуге келе ме екен! Пышақ деген мынандай болады. — Қосбауынан баяғы Есберген алған қыл жалаған пышағын шығарып созды. — Әне пышақ, пилди сойыуға болады!

— Қазан пышақ болса да қарыс жыртыпты шапаныңды.

— Арқасының жыртығы да сол құрлым бар, — деди Әмет сүйемін керип. — Тек, пышақ тайып түскендағы, сол құрлым теренге сүңгирмеді!.. Мен буның шыдамлылығына қайылман, я билдирмей тур, я ети өлип кеткен!

— Ҳеш гәп қылмайды, Әмет жора. Жанағыдан қорқып отырман мен. Өлип қалып, бизди қамап жибермесе болғанығо. Барсамбекен?!

— Телефон урып билемиз, — деди Мәдияр. — Оған биреу сөз берген. Қорқытқан: «өлтирмесең өзин өлесең» деп қорқытқан. Қулак арада бар екен...

— Уәй, неғыған қулак-ә! — Есберген жымыйды. — Жинли-дә, жинли. Жинлинің шақы бола ма, қыялына келди, бәле көринди бул, көзине, иследи!...

— Ҳаууа, ҳаууа, — деди ақсақал. — Көзине бәле көринген бул...

44

Хайтмураттинкинен шығыудан, Қунназарға шамалы жалпылдап ерип барып еди, олар буны жары жолда таслап, өз жөнлерине кетти. Соннан биреу гөзеп турғандай ети түршигип, урды атқа қамшыны, атып түсирмесе пияданың буны еглей алыуы мүмкин емес еди.

Атты ишке шала-пула байлады да Шыразаддиннің айнасын «тақ-тақ-тақ» қақты. Ҳаулығып ҳаялы шықты. Шығыудан оған кийликти:

— Атаңның ауызын.. қатын болғаны! Жин урғанын билесең, байыңа неге ийелик етпейсең?! Ҳайтмуратты пышақлап, қамалып кетти! Бар, баслыққа, шығарып алсын! Жинли екенін айт, дәлилле, дәлилле, дәлиллей алмасаң атылды билебер, бар, шашыңды жул, бетинди жырт, қутқарып ал, бар, ба-ар!...

Сөйтти де үйине келип, мылтықты қапталына қойып, етигин шешти де басқасын шешпей, үстине тири жан киргизбестен бастырынып жатып қалды.

Өзинің ҳаялы келип, қапысын сабалады: «Хәй, турсаңә, мына дийуана қайнағаның үйине қан қуйылған қусайды. Бала-шағасы уў-шуў болып атыр». Буған да: «Житсеңә. Билмей атырман ба? Адам пышақлаған!»деп бақырып жиберди. Дийуананың үй бети еле уў-шуў... «Я-аа алла, қудайым, тил тартпай өлген болғайдағы!..»

«Өлди ме, жоқ па, өлди ме...» Түни менен өрден-ыққа аунап шықты. Көзин ашса да, көзин тарса жумса да адамның қуў сүйегин сықырлата қолтықлап: есиктиң алдында Жумабай қызылбет... жа-ақ, Избас-

қан турады да қояды... Көрпени бастырынады, жа-ақ, әрұақ, әрұа-ақ... «Шыраз айтты, қурыдым! Милиция сабап, айттырмай да қоймайды, қурыдым, қурыдым!»

Тан атқан соң бұрынғыдай керилип жатпады. Домбығып кеткеп бетин де жуўған жоқ. Атын минди де дуўры баслықтикине тартты. Күн еле шыққан жоқ еди. Баслық далада майкишен гүрсилдетип отын айырып атырған екен.

— Не қылыпты, аман ба? — деди ат үстинен сәлемлесип. — Бала шағасы-ғо түни менен бизикине жуўырып бұлдирди! Айтпай-ақ қойыўым екен! -

— Сөйтиўин керек еди. Түни менен мени де бұлдирди. «Жинли еди, шығарып бер», деп шашын жулады жеңгей. қолымнан келе ме ол! Аттан түс, чай ишемиз. Жинли болса докторы бар олардың, анықлар, аман екен, өлген жоқ әйтеўир, десем де қылмайды...

— Қойып тур, жинли-саўын анықлайтуғын доктор бар ма?! — деди ҳаўлығып. — Мәпириўза «жоқ» деп еди-ғо?!

— Айтқандә бир, пай анықлайды-аў, өлмепти әйтеўир...

— Өлгенинде болатуғын еди! — деп тисленди атын байлап атырып.

— Ҳә, о неге өлгени жақсы?! — Мәдияр таңланды.

— Жаманның кесапаты колхозға тийди-аў! Гәп боламыздағы енди.

— Гәп болған ҳеш гәп, сыр ашылса болдыдағы, бир-неме десе керек...

Есбергеннің жүреги суў ете қалды. Ишине тийген қалтыратпаны қанша сездирмейин десе де болар емес.

— Аллабәрекеллә! Ҳаялға тапсыратуғын қыстаў жұмысым бар екен-аў! Тарса ядымнан шығынты, чайды үйден-ақ ишермен, — деп ҳайт қойды. «Бир-неме десе керек?!» «Не депти екен, әкеңнин...»

Туўбайдың бойындағы қамыслыққа кире бергени, алдынан дийўана сүрейли биреў шығып, жолда бүйирин таянып турды; Есберген тас болмаса талып қала жазлап еди, жолаўшы жыллы шырай берип, күлди де:

— Қалайсыз қалқам? — деди мысқыллы — Ҳайтмуратты усы бүгин жоқ етип, қатынды анаў тораңғылға

алып барасаң ба я ҳәзир-ақ маңлайыңнан бир оқты жиберейин бе?!

— Олла, апараман, биллә! — Есберген буны таныған еди, баяғы әрұақтың қасындағы ат қосшы бәлеси.

— Жолың болсын, — деди ол жолдап шетлеп. — Айтқанды ислемесениз тағы аз ғана өмириң бар...

«Усыннан, булардан қорқып, Хайтмуратты өлтирип, қатынын қашырсам өзим түўе бала-шығама да өлим, — қолында-ақ өлейин Избасқанның...»

Түске таман Есберген қайтып келин, баслықтан «қуман қатты тийип талып қалған ғой, сынған, шыққаннан аман, бараман дегенше-ақ есине енипти» деген «жаман» хабарды еситти, өзи айтпаса ежелеп сорай бериўге де қорқады: «Буның неге жаны ашый қалды, гәп бар!» деўи итимал.

Қайда жүрсе де ҳәккедей қаранып жүргени, Избасқан гезеппи турғандай. «Көзиме түссе бирден урайын пышақты, өмпримди күл қылдығо, атаңның! Солар аяқты тусамағанда райком болатуғын едим, мәзи өлип кеткеннен өлтирин кетейин», деп түстен бери қонышына пышақ салып жүр, жоқ. Жарақлы купи жаў жолыға ма!

Кеште келип, Шыразаддийиниң қатынынан еситкен хабары да қорқынышлы: «домбазаққа қамапты, көрсетпейди, доктор «жинли емес» депти, «бул үйиң жаңғыр, өзин жинли қылып та көрсете алмағаны!..»

Азап пенен бир ҳәпте өтти «Айтпаған, айтқанда ертеңине-ақ мени тасыр-тусыр қамар еди. Избасқан өлтирмесе, мағаң ҳеш гәп болмас!..»

45

Урда-тут аўыл «қызыл кәрўанға» таярланып атыр еди. Район бойынша биринши кәрўаны болғанлықтан исполком председатели Өтенияз Оразов та, биринши секретарь Емберген Мамытов та ақшам машынылы келип үлкен салтанат пенен кәрўан жөнетиўди қатты тапсырып кеткен. Улыўма басшылық аўыл кеңес бойынша Қунназар ақсақал менен Есбергенде.

Есберген таңнан турып, колхоздағы барлық билек, оқыўшыларды тик аяқтан қойыўы керск едидағы Мәди-

ярға машина безетиў, көлик таярлаў, жарыс шөлкем-лестириў, сүрен жаздырыў қусаған жалпы басшылық жүкленди.

Есбергеннің таңнан айна қағыўы шәрт емес еди. Баласы естиярлы, екеўи бирге жүрип, ақшам райкомлар кетиўден-ақ ҳәр бригаданың бригадирине ғана ескертпн шыққан. Билеклерин өзлери оятып шығара бередн. «Мектепке оқыў басланғаннан соң ескертсе де болады, бәри бир жерде, Дәўекеге бир түрткизсе болды — ҳәррениң уясындай ғаўў етеди».

Усы қыял менен күнди шығара берин келсе, кеңсениң алды лық толы адам. Шылт жаңа бир «Велис» машинасы тур. Адамлар «Сулыўшаш келди, ҳа Сулыўшаш келди. Өзимиздиң аўылдың қызы...» деп болып өтпн атыр. «Пай-пай бала, обкомнан да адам келпшти-аў, кешиккеним қыйын болды, уятын айтса» деп, уялып-қызарып кеңсеге кирсе, теперишлердиң бәри тикештей шаншылып тур. Бәри менен қостаңлап қол алысты. «Ҳе, Сайымбет, сен қалмайсаң әйте-ўир!» деп, оған да мыйық тартты. Ол найсап кәпир тонын терис жамылып турған екен, сазырайып қала бердидағы раймилиция начальниги — жақында Шымбайдан Халқабадқа үлкейип келген баяғы Жақан батрак Мамытов еди. Қасында райУРА капитан Әжимуратов Дәўлетбай бар. Сол Дәўлетбай Есберген менен: «Сизди көргениме қатты қуўанышлыман», — деп кеўилленип қол алысты. Баслықтың орынында отырған жалаң бас, шашы ыйықлықтан қырқылған қыздың Сулыўшаш деген екенин билди Есберген. негедур, ол буның менен салқын сәлемлести. Қыз орнынан турып, жуқа кожанкасының етегин тартып дүзиўледи, наған қыстырылып, қамар қысқан бели бурынғыдан да қыпшанландыдағы, булары қыздың сынын жүде келтирип таслағаны менен түри дым суслы еди.

— Қоммунистлер толық келген болса; баслайық, Алланазар Нурымович. Партияда жоқлардың бәри шықсын, барларды шақырың! Ким жоқ?

— Ҳәзир-ҳәзир, қойип тур, қызым, — Алланазардың «сен айтып жибер» дегенин көзинен уққан Қунназар ақсақал батырсынды:

— Бабанияз баслық.

— Ол қатынаспайды, партиядан шығарылды, тағы ким бар?

— Нурнияз баслық келеди хәзир. Машын кетти, мине, Ақтөре де келди. Мурат усы жерде, Алламберген келиншек алып келиўге кетипти. Болғаны. Жақ, мектептин директоры қалып қойыптығо. Шап Дәуекеге Мәдияр!..

Төрт көз түўелленип, мәжилис басланып кетти. Бул, Сулыўшаш, жасы үлкен, жасы кишиниң бәри «өзимиздин аўылдың қызы» деп сыртынан марапатланып, мақтап жүрген нашар балаға усамай, аўылласларын иренжитип шыйырыўдан баслады:

— Партбилет бар ма хәммеңизде?! Кимде жоқ болса, турсын! — Хеш ким орнынан турған жоқ. — Демек, хәммеңиздин қалтаңызда... Партия уставының бул пунктине садық екенсиз. Егер үйлеринизде қалса алып келиң, рухсат, бар ма сондай?... Жо-оқ, гей бир жерлерде «столға қой» дегенде, партбилет үйинде қалған болып шығып атыр, келисип алайық, сизлер «үйде қалды» деп айтпайсыз, әлбетте. Узаққа созбайман, жоқары жақтан айтылған мына гәплерди сизлерге оқып еситтирейин — дедидағы, қолына бир газетаны алып, оқый баслады: — «Жамай жаўларын колхоздан излемейди, сырттан излейди, азыўы айналып кеткен, еңсеси гүжирейген, ҳайўанның түриндей әбеший, қолына кеспелтек услаған бәдбешер адам сыйқынан излейди. Әжиўаланған плакатлардан көрип келген турпайы сыйқынан излеймиз. Бирақ бундай кулақлар қашшан жер бетинен жойылды. Ендиги кулақлар менен олардың қуйрықлары, аўылдағы хәзирги антисовет элементлер—булардың көбиси «қой аўызынан шөп алмайтуғын жуўас», «минези жатық», хәтте, «әўлийе» адамлар. Буларды колхоздан тыстан излеўдин кереги жоқ, олар сол колхоздың өзинде складшы, завхоз, әсапшы, секретарь, тағы сол сыяқлы хәмеллерди ийелеп отыр», — газетаны столға қойып. — Енди түсиникли шығар неге қелгеншимиз, жолдаслар? — деди көпшиликти шолып.

— О-ой билдик гой...

— Булардан тысқары, жолдаслар, партияның бүгинги талабына жуўап бере алмаған, жоқары өсиўдин орнына геширдей төмен өсин, ески идеологияны қуўатлап кеткен; я өсепей бир жерде теисинип турып қалған, коммунист атын патаслап жүргенлерден де партия қатарын тазалаўға ўақыт жетти. Усындайлар бар ма сизин пар-

тия шөлкемде? — десе хәмме тағы жым-жырт. Оның көзи бийбалада тоқтады:

— Турың, Алланазар Нурымович?! Бар ма ондайлар?

Турдыдағы Алланазар тубалады, «қайдам» дейин десе «соны билмесең не қылып жүрсең?» десе, «мынау» дейин десе, бузып жарып баратырған хеш кимди билмейди. «Жақында келдим» дейин десе, сегиз жылға қарап баратыр. Тығылды да қалды партиячка секретары. Турды, турды үнсиз, хеш ким хеш қашан ауылының көсеми Алланазар бии баланы бул аянышлы аўхалда көрген емес. «Өзимиздин қыз, не қылар дейсең» деп арқайын отырған Қунназар ақсақал да албыран, баслық та қобалжый баслады. Жым-жырт, жым-жырт!

— Япырмай, қарағым-ай, жаман жерден туттыңыз-ау!..

— Хеш қандай қарақ-парақ емеспен, обком партияның ўекилимен хәзир! Билмейсиз! Отырың! Қунназар ақсақал. — Селк етти Қунназар. — Сиз турың, бар ма сондайлар?!

«Ал, керегің сол болса!» — Ақсақал турарын турса да тамағына тобық кеткендей патлыйды да қалды. Хәмме үнсиз, хәммениң нәзери өзінде, «қарағым десем есите жағым жаңағы..»

— Айтып болмас, жолдас Шотанова, табылса табыла қояр. Елшилик, козим менен көрмегеннен соң кимди «мынау» деп түртип берейин!

— Билмейсиз! Отырың! Баслық, сиз турың, бар ма сондай колхозыңызда?

— Жақында бир хәдийсе болды. Еле тексерип үлгермедик...

— Яқшы-ы, сиз де билмейсиз, отырың. Жолдас Досбергенов, сизше?

— Сол жақында болған хәдийсеге ким себепши бола, сол қулак, қамаў керек соны!

— Дурьс айтасыз, бирақ қамар едик, айтың, ким себепши? Ийиниңизди қысасыз ғой, билмейсиз бе?

— Билсем, өзим ғана мына қолларым менен тутып берер едим.

— Эне, жолдаслар, усындай жеделли болыўы керек, коммунист. Отырың. Билетуғын бар ма сондайларды? Қим айтып береді?.. Тымтырыс! Онда не қылайық? Алланазар Нурымович? «Екинши аўылдың ячейкасы жат-

жамайдан тап-таза» деп, протокол толтырып кетемиздағы? — деп Сайымбетке қарады. Қунназар:

— Мақұлы сол ғой, шырағым! — деди бірден қууанып. — Душпан бар ма бул күнде?! Адамлар есейди, оңлы-солын таныды: нағыған душпанә!

— Жаақ, Қунназар ата, биз еле протокол жазажақ емеспиз. Сизиң баяғы садалығыңыз қалмаған екен. Көзиңиз еле жөнлеп ашылмапты. Хәзир енди өзимиз тауып көрсетемиз талапқа жууап бермейтуғын жалған коммунисти де, душпанды да. Ақтөре, тур?

— Мен, жолдас Шотанова.

— Билип турман сиз екениңизди. Қартайыпсыз жолдас батрачком. Қандай екениңизди биз айтып беремиз, — деди қағазға үңилип. — Отыз күн оразаңыз, бес уақ намазыңыз дүзиу. Жылда қуда жолына құрбанлық шалып турасыз. Ески сауатыңыздан пайдаланып, құран шықпаны үйренгенсиз, мектептеги баланыз Төребайға зорлап намаз сабақлығын, иймап үйириуди; құран китапты оқыуды үйреткенсиз. Бул қылмысыңыз ислам динин нәсиятлаушы сыпатында еки жыл қамақ жазасы менен өтелиуи керек. Бирақ, биз сизиң бурынғы сткен хызметлериңизди еске алып, партиядан шығарамыз. Моллалар менен Жарандағы Ерлепес шолақ дегеннің құран шықпасынан бир манат, Кегейлидеги Сапар ақсақалдың құран шықпасынан үш манат... Айта бермей-ақ қояйын, құран менен партбилет дос емес, мына жерге шығарып қойын, билетти! — деди столды түртіп.

Жым-жыртлық бурынғыдан да күшейип, хәмме көз Ақтөреге тигилди. «Жылар, жалынар» деп еди Қунназар, жақ, қойнынан шығарып қойды, дым қыйналған да жоқ, қайтама «ғаррылар «балшойсаң» деп қатарға қоспай жүр еди, жақсы болды-ау!» деп қууаныңқырап, күлиңкиреп отырды. Буның мына қылұасына жығырданы қайнаған уәкил:

— Әне-е Бийбала, Қунназар ақсақал, қандай екен большевиклериң?! Сиз «жоқ» деп атыр едениңиз. Қәне, жоғы! — Раймилиция начальни Мамытовқа:

— Капитан, жазып алың. Тағы баласына, я басқа биреуге диний тәлим берсе, үстинен ис қозгайсыз да қамаққа аласыз! — деди нықлап. Соң тағы бир қағазларды ақтарыстырып:

— «Гүлистанның» бұрынғы баслығы — Балтабай, турың! Сизге де жаңағы гәп, жаңағы айтылғанлардың бәрін сиз де ислегенсиз. Буннан тысқары «Гүлистан» колхозын дағытыуға себепши болғансыз...

— Ол өтирик, дағыған жоқ, усы колхозға қосылды. Қолхоз ириленди.

— Он жети мал, сегиз қой, еки ярым тонна дән кемис шыққан. Өне, усы дағыған деген болады, — деп болып, бирден дыққатты Есбергенге аударып жиберди: — Жолдас Есберген, қалсыз ба партияда? Сиз «қалсын» десеңыз қалдырамыз. Себеби, сиз жақсы билесиз буны.

— Неге қалады?! — деди ушын турып Есберген. — Малдың кемис шыққаны ырас. Оны, бирақ, ағайинлеринен алып төледик. Сол сапары буның партиялық мәселеси неге қаралмады?! Бул бизиң партия шөлкеминиң итибарсызлығынан. Қалаберди, складшы болып турған ұағында, бир ағары дән адам қуны болып турған ашлықта назайдай бир қапшық дән менен өзим усладым ғой буны! Қандай большевиклик жұждан болады бунда, журттың балалары ат шоқай жейди, бул бийдай нан жесин, солай ма, э-эй, бетиң қурысын сениң, былш етпейди-ә! Мойынламай тур ма деймен, мынқ етпейди-ғо! Ис қағазды қараң, басқа емес, өлген ақ ниетли коммунист Құдайберген екеұимиз актлесип қол қойдық!

— Мине, актиңиз! — Сулыұшаш бир бет қағазды көтерип көрсетти. Есберген хайран, бул акт буған қалай жеткен? Ис қағазда қалып еди. — Отырың. Ал сиз, партбилетти бери бериң!! Енди сөйтсеңиз, исламды үгитлеп, дән урласаңыз, қамаймыз...

— Мен бирақ, «Гүлистан» ушын Есбергені менен партиядан бирге шығарыуыңызды өтинемен, —деп гәпти бөлди Балтабай сурланып. — Себеби, ол маған бессарыларын қарсы қойып, хәмелге таласып, колхозды башартпады, талан-тараж еткен де өзи! Бирақ, дән менен усланғаным ырас...

— Болды ғой сонда! Айтқанымның бири ғалет емес, өне, өзи мойынлады! — деди Есберген тағы өрре турып. — Мен бирақ «бессарыларын қарсы қойын...» деген жаласы ушын, мени шовонист деп жаладан гиналағаны ушын жууапқа тартыуын өтинемен УРА жолдас Дәулетбай Әжимуратов! Мен бұрын исполком болып исле-

ген адамман, сондай руўшыл, Балтабай, Ақтөредей ип-лас, ескишил ладан болғанымда мен сонша хәмелге кө-терилмеген болар едим, — дей бергенде Балтабайдың қолынан партбилетти жулып алған Сулыұшаш отырып атырған Есбергенге:

— Жоқ, сиз отырмаңыз? — деди күлип. — Исполком болғаныңызды өзиңиз айттыңыз. Ендиги жағын мен айт-тып беремен. Партбилетти алың Есбергеннен капи-тан Дәулетбай Әжимуратов, бул өзлигинен бермейди!

— Ғақыңыз жоқ! — деп бақырып жиберди бирден туўлап Есберген. — Сизиң мениң партбилетимди ми-лиция менен алыўға ғақыңыз жоқ! Буның ушын сиз гел-лениз бенен жуўап бересиз, Шотанова! Сен, капитан, асылма маған, өзим беремен! — деди де столға тарс ет-тирип қойды билетти.

Күтилмеген хәдийсе Құнназар түўе Мәдияр, Аллана-зарды да: «хәммемизге гезек киятыр, буныки басқын-шылық!»... деген ойға келтирип, баслық сөйлейжақ бо-лып турып атыр еди.

— Отырың! — деп столды қойып қалды Сулыұшаш. Отырды. — Билемен, сизиң не дейжақ есениңизди! Ал, енди, капитан, бул иплас адам нартиядан шығарылды, партбилети алынды. Салың қолына кисенди! — Жым-жыртлықтың күшейгени соншелли, шыбын жоқ еди, болғанда ызылды еситилер еди.

— Сиз буныңыз ушын партбилетинизден айырыла-сыз, саллақы!

Есбергеннің хәйле-пәйлесине қаратқан жоқ, Дәу-летбай қолына гүмистей ақ кис;енди шырт еткизип сал-ды да «тап, пишип соққандай екен, болды да турды» деп күлди.

Гезек өзине келип қалғандай Аллапазардың көзи тасырайып, Құнназардың мийине қаны шаншып, еки шекеси зырқылдап кетти. Дәўскс Сулыұшашқа жинкөз-ленип қарап, қатып қалыпты. Мурат хәккелеп қашажақ-тай есик жаққа ысырылыңқырап отырды. Мәдияр — лал. Сулыұшаш сун-сур. Хәмме демни ишинс тартқан.

— Ал енди, сырттағылардың бәрини шақырың, капи-тан, кирсип, дымы қалмасын!

— Беспартийныйлар да ма?

— Бәри, бәри кирсин!

қалашларға шекем гүў бас салып ийне шаншар жер қалмастан жайдың ишиндегилер тикештей шаншылысты. Жаңа киргенлерди Есбергеннің қолындағы кисен қатты әжеплендирип атыр.

— Енди сизди жолдас демеймиз, гражданин деймиз жинаятшон гражданин Есберген! — деди Сулыұшаш орнынан түргеле дауысын көтерип. — Хәмме тыныш тыңлағайлы болсын. Жаңа сиз исполком болғаныңызды айттыңыз. Сол ўақытта не менен шуғылланғаныңызды айтып берейин бе, я өзиңиз айтақоясыз ба?! — дейди мүләйим ғана тап бир еркелетип тұрғандай.

— Кимлигимди ҳүкиўмет пенен партия жақсы биледи...

— Дурыс, — деп сөзди бөлди Сулыұшаш, — Хүкиўмет пенен партияның жақсы билгенин мойынладыңыз. Енди мен сол ҳүкиўмет пенен партияның сиз туўралы жақсы билгенлерин мына адамларға да билдирип кетиў ушын келген обкомның ўәкилимен. Сыбыр-сыбыр болмасын, тыныш турын. — Сиз, — деп Есбергеннің көзине суқ бармағын шошайтты. — Исполкомлық хызметке көтерилюден-ақ ийшан, улама, байларға жалланғансыз..

— Өтири-ик! Дәлили-ин жо-оқ!..

— Дәлил мине! — деди тилдей әрепше жазыўды хәмме көриўи ушын жоқары көтерип. — Бул Қарақум ийшанның сизге байларды конфискациялаўда кимлерди сақлап қалыўыңыз кереклигин айтып жазған хаты! Буны ийшаннан бизиң агентимиз — Әжимурат деген алып келгендағы, бирақ сизге аўызша айтқан, хатты өзінде алып қалған. Себеби, бул хат Әжимуратқа Қарақум ийшанның ордасын қулатыў ушын керек болған. Енди түсинген шығарсыз гәпке. Толыбай тасмаңлай, Алламурат шағал дегенлер биринши кәмпистен қалды ма, Қунназар ата?

— Қаўўа, қаўўа, әстапыраллааа!!

— Екинши кәмпистен сызылды ма?!

— Қаўўа, қаўўа!

— Нағайбыл Әллекимов деген хат әкеп берди ме?!

— Оны бизге әкеп берди, бизге! — деп тесирейди Есбергенге Сайымбет, — сен өзиң үйиң жанғыр, ишлитыслы болып кәримизди ислеп-ақ жүрген екенсең дә!..

— Мине, Қарақум ийшанның сизге қазыў басында көтерилис шығартыў ушын берген тапсырма хаты! — деп, басқа бир енсиз қағазди көрсетти. — Буны да аўызша

айтып, бизиң жаңағы Әжимурат деген агентимиз өзінде сақлап қалған! Сол агентимиз бул кисиниң әкеси еди, — деди капитан Дәулетбайды журтқа нұсқап. — Оны булар жоқ қылып жиберген, бірақ, үйінде мына документлердиң бәри қалып қойған! — Дәулетбайға қарап, баяғы қатты-қатты гәпи есине түсип, Қурбан қыпылықлап тур. Не ушын сонда Есбергенге шөп тийди қылып сорағанына да жаңа түсингендей.

— Қазыұшыларға көтерилис жасатыуыңыз мүмкин еди, Қунназар ақсақалды сабамағаныңызда. Сиз сол жерде нағыз қабақ екениңизди билдирип қойғансыз...

Гәпти шарта бөлип:

— Бул мениң намысыма тийиу, жууап бересиз! — деп жулқынды Есберген қолындағы кисенди сыңғырлатып.

— Яқшы, яқшы, — дейди Сулыұша мысқыллы. — Жууап беремиз, әдеп сизиң бет-пердеңизди бир ашып алайық, журт тапысын. Шыным, сабамағаныңызда, буны өз уақтында жолдас Сайымбет Айымбестовқа билдирмегениңизде көтерилиске таярлық болған. Саекең соны аңлап, дурыс ҳәрекет жасаған. Соның менен сизиң исполкомлық өмириңиз нитти. Бірақ изиңизде агент жүргенни еле абайламай, тағы қабақлығыңызға барғансыз, дурыс па?! Дурыс, шамалы қууырдақшы болғансыз да, соң келгенсиз колхозға, шөлкемлестиргенсиз руулық тийкарда. Бул кәрада тағы Сайымбет сизге бәле болған! Дурыс ислегенсиз, Сайымбет жолдас! — деп, жаңа бир мыйық тартты. — Усы тактикалардың бәрин қайдан билин жүрсиз-әй! Дурыс, буны баслық етпей кеткениңиз дурыс. Енди, сиз, гражданин Есберген-ау, жаңағы Балтабай жасы уллының айтқанын мойындауыңыз керек. Сизиң себебиңиздеп биз оны қамамай қалдырдық, себеби, колхоз сизиң ала ауызлық салыуыңыздан дағыған! Малларды урлатқансыз өз қолыңыз бенен, сегиз өгиз, бир атты айдатқан урыңыз ҳәзир қамақта жатыр бес жылдан берн. Өлмей келсе сизиң менен өзи бир есанласар. Бәлким, өзиңиз қасына барарсыз! Билмеймекен ҳүкиўмет, дурыс айттыңыз, сизиң хызметиңизди жақсы билин жүрди ҳүкиўмет, бірақ ҳүкиўметтиң арқаны узын, көзи көп. Сиз оны түснбедиңиз. «Халыққа аңлық ислеймен» деп, оны да ислей алмай қалдыңыз. Акт пеней қорқытып Жумаң, Төлеген дегенди

көшірдіңіз, билмеймекен? Биледи-и. Бирақ, буның менен колхоз дағыған жоқ, сиз усыны ақ көкирек коммунистлердің қолы менен ислеўге талпындыңыз. Буныңызды да биледи...

— Мен партиядан не ушын шығып отырман сонда!— ден бақырды Балтабай. — Мени де усы ғой күнде бир усыныс таўып келип жолдан шығарған!

— Сиз жинаятшылығыңыз, даексизлигиңиз, астыртын моллашылығыңыз, бийдай урлағаныңыз ушын шығарылдыңыз! Сиз ҳаққында гәп питти. Сөз Есберген ҳаққында баратыр. Айтыңызшы, Есберген, сиз зампредсиз, бир жылдың ишинде не ушын үш өғиз, бес жылқы аўырып өлди, жөтеллеп өлди?!

— Мен мал дуқтыр емеспен, қалай-қалай өзи сөзиңиз?!

— Қолхозга жан ашыр болсаңыз, қызықпадыңыз ба сирә?!

— Оған биирнши гезекте мына баслық жуўап берсин, мине!

— Яқшы, бул да жуеап береді. Бирақ, тынлап тұрың халайық, ҳәзир тамаша болады бул, бирақ, Есберген, сизге Назарбай, Базарбай, Жолдас дегенлердің атларын душпанлардың тапсырмасы менен аязлатып аўыртып атырғанын сол ўақыттағы қараўыл Шыраз дийўана айтыпты ғой, сиз неге душпан болмасаңыз оны хошаметлеп кеттиңіз?!..

— Бул жала, дийўананың жаласы-ы! Өзи босаныў ушын алдаға-ан!..

— Якшы, алдай қойсын! Неге оған Ҳайтмуратты өлтиртпекши болдыңыз?

— Жалға-ан! Жалға-ан! Қунназар аға, мынаў не деген дөҳме-ет?!

— Түпә жүзиңе! — Қунназар түпирип жиберди. — Шерменде, өләддизна!..

— Соның менен, мәжилис тамам, жолдаслар, коммунистлерден басқалаларыңа урықсат. Усындайлардан сақланыў кереклигин билген шығарсыз. Бәриниз жұмысларыңа бараберин. Жұмысыңыздан қалдырғаны — Есбергеннің ең соңғы айыбы, енди бул нызам бойынша атылып кетпесе, өмиринше тегин ислеп пайда келтире баслайды ҳүкиметке түрмеде. Ислесин ақыры, сонша зыян келтирди бул, өйткени, сумырай..

Партияда жоқлар шығып кеткен соң:

— Тахтакөпір көтерілісине таярлыққа қатнасыңызды айтпақты умытып кетіппен-ау! — деди Есбергенге Сулыұшаш мысқылды күліп. — Ояғын енди тергеуде есите бересіз. Барың, апарын буны Дәулетбай жолдас. Азанда азан менен баслықтикине жетін, мен Айсултан-ның қасында боламан.

— Өйдеген ким? — деп атыр Дәулетбай. — Оның үйі қаяқта?

— Баслықтикине келеберін, сол жерден сорап табарсыз, — деп атыр питегене жан кире баслаған Қунназар. — Оның көз алдына кулақлар хатланатұғын мәжілесте: «жәмәхәт, Есберген душпан, бірақ, дәлилим жоқ, мен көз ашықпан, еле берін биле бересіздер...» деген сөзлери пәтиұаға аспай, жылап тұрған мархұм Қудайберген шундый елеслеген еди. — Мына пәдериңе мың нәлеттин түрін көрсете берме маған. Дәулетбай балам! Тур, хәй!

«Мен не қылсам екен?» дегендей, Жақан Сулыұшашқа сораұлы нәзерін таслап еди, ол көрсе де үндемеген соң, баяғы Жақаншылық, иши пытырлап: «Мен қайтайын, ислерим көп», деп турып атыр еди, обкомның ўәкили жеп жибергендей бир жаман көз қарас пенен қарады да:

— Усы шыныңыз ба, отыры-ың! — деп бақырып жиберди. — Не ушын сиз ўазыйпаңызды умытасыз?! Хәр қандай ғапылда болған қарсылықты сындырыў — сизиң жумысыңыз!...

— Уқтым, бизден бир билмеслик кеткен екен..

— Қашанғы сизден билмеслик кете береді, Жақан қошшым! Енди баяғы Тасмаңлайдың малайы емессең, хұкўўметтин жалаңашланған қылышы, ел-халықтың өрі қорғаиы, әрі ийесисең, — деди Сайымбет.

— Ол дурыс-аў, билмеслик кетти, — деп Жақап есикти беккемлеп жаўып отырған соң Сулыушаш қайтадан қатал түс алды, күле баслағанлар да езиўлерін жыя қойды.

— Қәне, жолдаслар, жоқиекен араңызда душпан?! Айтың?! Қайда қарап жүрсіз сиз Алмапазар Нурымович? Хәуўа, баслық, ақсақал?!

Хәмме жым-жырт. Биреу биреуге қарасты. Нурнияз панкелдің насыбай атқысы келип, басы шақшадан қысып отыр еди, бірден жазылып кетти.

— Сондай хәм болмақ болып па! — Тынышлықты Сайымбет бузды. — Яқшы, бизлер билмеген, соқыр, көр сауат, атысталай болайық! Сондай хәм болмақ болып па ақыры! Есбергеннің кәмписти еглегенін биледи, айтпайды, колхозды еглегенін биледи, айтпайды. Сөйтип жүріп, тәкибайды Қунназар аға менен бизден алады! Тахтакөпир питинесін биледи, айтпайды! Хәммесін биле береді, бірақ айтпайды! Ұа бу не ақыры, сондай хәм болмақ болып па! Қәте, буның бүйткени де, инкибиники де, бәри де қәте! Усы мәхәлге дейін ким ириккен усыларды билип турып туттырмай, әне, сол адам душпанның барып турған басы!

— Дурыс, Сайымбет аға! — Сулыұшаш күлді. — Сол душпанның басы усланды. Соннан кейін ашылды бул ис!

— Әне, айтаманға, сондай шығар, ақыры! Қалай, ким билип жүр ең әдеп?

— Жанағы Әжимуратов деген капитан! —

— Апырмай-ә! Әйтеуір хәр келгенде «Есберген қалай?» деп сорай береді меннен, — деди Алланазар.

— Меннен де сорады...

— Меннен де! — деди Қунназар.

— Әкесинің гөне документлерін көріп отырса, әдеп Қарақум ийшанның хаты шығады! Есберген дегенін көрсе, ол бул колхозда! Сизлерден сорап қараса, нәрсе душпанға усамайды. Соннан көп адамларды тергеп-тергеп, сорап-сорап жоғалған келептің ушын көп жылдарда табады ғой әйтеуір. Әне, душпаңызды кеше тууылған бала сырттан келип тауып беріп атыр. Ол таппағанда жүре береді екендә Есбергенлер ишинизден шалып, кимиңизди өртеп өлтиріп, кимиңизди партиядан шығартып!

— Уә-әй, сол айтқан менен шығып атырмыз ба о! — деди Мурат қарап отырмай.

— Шыққанда хыңғып кетесіз Мурат аға! Алды менен Мәдиярды, оннан соң мынау қысынғанынан бүгін қыз болып отырған еки жасы үлкенди шығарады. Мархұм Қудайберген атаны жумыстан шығартып үлгергени қашшан! Халыққа оннан да жек көрсетіу ушын Шаржау пивозаводына жетпей жолда ширип, дәрьяға төги-

лин жүрген дәнди де Құдайберген ағаның қолы менен жыйнатқан, Қунназар ата. Ол Құдайберген ағаның «хүкүмет» десе жанын аямай жыңғылды қырғын ететуғынын жақсы түсинген! Бұған Мәдиярдың биринши гезекте жууап беретуғынын да, бул түссе баслыққа өзи сайланатуғынын да жақсы түсинеди. Тек сизлер түсинбегенсиз бұған. Шарықты сизлерге жыйнатты, халыққа сизлер жек көринишли болдыңыз, жақсы баслама көтерген болып абырайды ол алды. Шарығы жыйналғанларды қорқытатуғын құрал етип, актти ол алып қалды.

— Сөзиңизди бөлейин, шырағым Сулыұшаш? — деди орнынан турып Алланазар. — Бизин сонша тистырнақлап жыйған дәнимиздин дәрьяға төгилгени ырас па?!

— Соң анықланды, ырас екен!

— Қәтелессек, әпиу еткейсиз, СредАзБюроның эконо Советинде биреу қастыяплық пенен мағлыұмат берип, сегиз мың тонна жүуериге...

— Эконом Советтен көп адам шетлстилген. Ондай қарар табылмай атырса керек. Сақ болмақ керек. Сыртқы душпан ҳәзир қатты күшейип кетти, жолдаслар. Япония, Испания, Германиялардағы урысқа таярлықлар жөининде күнде оқын жүрген шығарсыз, әлбетте. Ал ишки душпан булардан да қауипли, сонын ушын сақ болмақ керек, бул ҳәр биримиздин ўазыйпамыз, — дей бергенде есик ашылып, ишке Шотанның Мәдиярдикинде оқын атырған қызы Ақжарқын жууырып кирди де, эжапасынын мойнына шырматылып сүйе берди, сүйе берди! Көп жылдан бери көрисип турғаны усы еди. Көзинен шыға жазлап турған жасты көрсеткиси келмеді ме, сиплисин көтериуи менен Сулыұшаш есиктеп шыгып кетти.

Иштегилер «келер» деп әри отырды, бери отырды. Сыртқа шықса-жоқ. Биреулер «кетип қалған шығар, дағысайық» десе, «отырыңқырайық, келер», — деди Сапымбет, жууапсыз дағысыўдан тартынып.

Бир ўақытта Дәнияр жууырын келди: «Анам бәрниңизди чайға шақырын агыр» деген соң барса, Айсултан чай демлен, Сулыұшаш усы үйдин үлкен қызындай сыртқы киімлерини шешинини таслап көрпеше төсеп жүрген екен.

— Төрлеңиз, Қыдыр ата! — Дауысы дирилдеп ақсақалдың мойынына шырматылды. Құнназардың да кеуіли бузылып кетті, көзине баяғы Балқұйған елестеді.. Құдайбергеннің гөне тамы, пысқып атырған от, буралып атқан өрім. — Қане, маңлайыңыздан бір сүйейінші! — Сулуұшаш жылап жиберді...

46

Қ амыслы көл шошқаға оғыры жайлы шықты. Қысы, жазы ултанынан сууы арылмайды. Қыста шамалы күн ғана қатады. Қамыслар ала бәхәрден сууға шаншылып шығып жаз ортасына келе бір пайыз болып береді. Қара долап, жап-жасыл нәруан қамыс-лық самал тұрса телегей теңіздей теңселип атқаны. Қашқан-қутқан маллардың да, жыл құстарының да бәрі усы жерде. Таңның атыуынан күннин батыуына шекем құс базары қайнайды. Сууының да ең терең жери адамның көкірек ауызынан келеді. Самбырлатып кетіп кете бересең. Сонлықтан, ғаллығалақ, үйректің палапанын излеген балалар да, үйрек, ғазға құмар аңшылар да табылып тұрады. Тырналар тирсегін көтеріп, бірқазанлар хәукейін салып шабақ аулап жүреді. Не жоқ бұнда, бәрі бар. Баласын жойтқан қатынлар да, урысын қашырған милиционерлер де табылып тұрады.

— Орыстың урысы өз жеринен ауыспайды, мұсылманның урысы бизің малды жемейді, — деп. Нұрдүкен де онша қорқа бермейді. Жигирма-отыздай қойы, бір түйе, бір ат, басбақлы сыйыры бар. Бұл колхоздың ең малы көп билеги усы. «Уры алса бәрін алар дейсең бе, жегендейін аладыдағы алса, бұйырмаса қайда жоқ болмайды мал» деп, булардан да онша қәуәтерлене бермейді.

Есиркеп пенен Орыншадан басқа қонағы да жоқ, уялғанынан нан ауыз тийгени болмаса, олар да ауқатына қарамайды. Сонда да жұрттай деңгегенге қосылып атпайды, екі хәптеде бір қой сойып дузлап таслайды. Баршылық-дә! Баршылық болмай не қылсын, жұрт бір күн тапса, бұл үшеуі күниге тоғыз мийнет күн алады. Қыстағы доход бөліспеде булардың отыз бесінші жылдың жазында көл жийегинен колхоз салып берген үш қабат жайының бір қабаты бийдайға толады да

қалады. Булардың усы табысын күнде көріп, көзі қызып жүрсе де бул дөгеректе шошқа бағыуға тәукеп ететұғын адам жоқ. Назарбай әри-бері ойланып, мейли шаппады. Нурдүкен де, қатын-балашағасы да усы кәсіпке үйренісіп кеткен, қалегени жеркенбестен шошқа жуып кетебереди. Бир жаман жери—жай көмек, той, садақаларға шақырылмайды.

Бир жақсы жери — қырдағыдай жазда жайлау, қыста қыслау ізлеп көшіп жүрмейди. Жайлауы да, қыслауы да усы. Колхоз салып берген шошқа қораның кеңлиги аткөнекке жетеғаба, жемханасы, торайханасы, қудығы, бәрі ишинде. Алдында бес гектардан асламырақ жери бар, суу аяқтан шығады. Егип беретұғын да колхоздың өзи, жыйнап беретұғын да колхоздың өзи, Нурдүкен тек сууына қарайды. Пахта болмағаннан кейін сууы да қыйын емес, қауын, ғарбыз, палауқабақ дегенлердің жазы менен теңкейісіп атқаны, геширин бес-алты адам төрт-бес күнде қопарып ушлығына шыға алмайды, салғам-ләбләби дегенлерін шошқадан басқа ийт жесін бе?! Шошқа да жеп ушлығына шыға алмайды, алабәхәрден қар бир жауып, жер тоңлағанша көлдің ултанының қара ширигин геўлеп жүргени жүрген, «жылда доңыз тумсығы менен сүріп турған соң камысы болық болмай не қылсын!» деседи адамлар, ырас шығар.

Деген менен, буның мийнети де ат өлтирерлик еди, әсиресе тууымынын уағында буған көмекке келетуғын жан жоқ. Гөши түуесилсе МТС тың мал докторы менен зоотехниги жийирек хабар алады. Шаншып кетеди, өйтеди-бүйтеди, сөйтип, шанышқан малының емес, қойдың сур гөшин алып кетеди. Нурдүкеннің қара жумысына қатын, баласынан басқаның қол-қабысы жоқ. Хаялы. Қарлығаштың да бахытына жырымсыз нашар болып шыққанын айтабер. Баласы Шолтай да сондай, бирақ, оқыудан салымы жоқ, өткен жылы бесіншини питкердидағы майда балалар менен оқыуға уялды ма, таслап кетти.

Еки муцлы ерли-зайып оғыры татыу турады. Қунназар әкелип кеткен күнлери бир-еки ақшамға шекем үрпейісіп жүрди. Соң-соң хәр қайсысы өз муцларын айтысып, хәр қайсысы өз жоғалтқанларын жоқласып гүрсинискени менен күнде бир дастыққа бас қойған соң тамырлары бүлкілдесип, уйпаласпайтуғын адам бола

ма, әжик-гүжик болып кетти. Жолбарыстай сийрек көтерсе де сапалы туұатуғын қаял екен, өткен жылы көз жарып, бир көтерем ул туұып еди, нәресте қырқынан шықпай-ақ қыршын кетти, соннан бери салтаң. Бирақ, Шолтайды «қарақ, шырақлап» өз баласынан кем көрмейди.

Сөйтип жүрген күнлердің биринде бир дийұанасүрей биреу келип түсленди. Баяғы күнлери есинде, дийұана көрсе елжирейди, бар тапқанын алдына қойып күтти, пақырлар. Сораса келе бул да Ақмешитли қаракойлы болып шықты. «Мен де өзлериндей сорлыман» деп қамсықты. Қабырғасы қайысқан Нурдүкен: «усы аұылда Қунназар ағай деген бар, көкирегінде сасығың, хукүўметке қайрап жүрген қанжарың болмаса, әпсетте гүрлеген хожалық етеди де жибереди. Баслығы да жақсы, алып барайын», деп еди: «қойың, шалабыңызды шайқаман, мен елге қайтаман! Усы қарақалпақтың ишинде бир тәўир көрип қалған қатыным бар, әкеси бизиң елде моллашылық етип еди, сонда көз қыймас ашық болып қалғанбыз, соның менен бир тиллестирсеңиз болды, елге барып хукиметке берилемен» деп, жатыл-жабысып өлердеги сөзин айтып жәрдем сорады. Ол ким, қашан ушырастырыуы керек, буны айгпады.

Арадан еки күн өткеннен соң сәскеде келди. Үйде Қарлығаштың бир өзи еди. Нурдүкен баслықтан анау күн әкеткен бир машина шошқасының қағазларын дуұрылатып келиу ушын азанда кенсеге кеткен. Шолгай шошқаларын алып, көл жақта жүр еди.

Дийұана чай-пайға да қарамады, қатық ишти. «Ал енди, қарындас, мен елге қайтажақпан. Тисиңнен шығарыушы болма, ойнаслық деген жақсы нәрсе емес, биреуден биреу еситип хожалығы бузылса, обалы менни емес, сенин мойыныңа, айтпайман деп нан усла» деди де нан услатты. Сон қолына шүберекке оралған бир нәрсе берип: «Әмет шайтан менен бирге ислейтуғын Хайтмураттың қатыны Зүбайда, соған апар, қашан, қайда жолығатуғынымызды қағазға түртип берсин, мен сени келгениңше анау жерде күтемен», деп, бир түп жигилдикти көрсетти. Кеуилинде ҳеш нәрсе жоқ қаял: «апараман ғой» деди де, үйин де қулыпламастан шығып кетти. Ғеш ким менен ушырасқан жоқ. Буны дийұана көлден шыққанша изинен аңлып жүрип көрип қалды.

Қарлығаш Туұбайдан өтип аўылға араласа бергенде алдынан Нурдүкен ҳаўлығып шықты. «Түк хабарымыз болмапты, кеше аўылда қыян-кести болыпты» деп, Ес-берген мәселесин, бүннан бир ҳәпте илгери Хайтмураттың пышақланғанын, аяқты анлар басыўы кереклигин саўдырап айтып шықты. Бул хабардан шоршынып қалған ҳаял да өзиниң неге баратырғанын асығып-албырап, ҳаўлығып айтты.

— Тип-тикке Хайтмуратқа апар, — деди тиллә эребекти бурынғысындай етип орап берди де. — Не қылатуғынын өзи айтар, бизиң туўма жай дийўана емес. Қатынына апар десе апарасаң, қорықпа, албырама! Сездирдиң — шетимизден қырып кетеди! Ол-туўма емес, туўа шөксин!

Қарлығаш әдебинде албырады, соң-соң қәддин алды да жүрип кетти. Жән-жағына жалтақлай да бермеди. Темир дүканнан балғаның дүрсилдиси еситилип атты. Артына еплеп бир қарап алды да, солай жүрди...

— Ассалаўма әлейкум, рабочий класс! — Қараса Рәмет екен, қасында Сәдети де бар. Қелип, екеўи бирден булар менси қол алысты. Далада мипип келген машинасы өширилмәй гүрилдеп тур, асығыслығы соннан-ақ мәлим еди. Сәдети Қотанкөлдиң егислерин аралапты, Рәмети «Қаттағардың өкпесин суўырып тарта-туғын етип, «Тельман», «Агроном» колхозларына насос қурып берип киятырман», — деди. «Жақсылык» былтырдан бери насосстан ишип атыр еди, сонлықтан «бизиң колхозға қайда?» деп хәш ким сорамады. Жол үсти ата-анасын көрип кетиўге қайырылған екен, «дийхан қәдесин» етип, хәр қайсысы бир-еки шөккиштен, урып: «бул мийнеттен де кутыласыз, поселкаласқан соң мына кәраға колхозға мастерской курамыз, бәри механизм менен исленеди. Бәриниз рабочий классқа айналасыз» деп жорттырды да, әкесиниң колына шөккишти услатып кеткени де сол, есиктен Нурдүкенниң зайыбы кирди.

Услап-тутқаны шошка болғанлықтан сәлемлесейин десе бирли-ярымының қолын алып қашып берген пәнти бар, сонлықтан келиншек қолын созбады, булар да созбағанына қуўанды. Көриктиң тасасына барып: «әй, кел бери!» деп шақырды ҳаял Хайтмуратты еркек ҳәкимдей.

Сыбырланып қысқаша түсіндірди. де, қолына бир шүберекти берди. Ашып қараса — Зүбайданың алтын әребегі! Апалақлады, албырады, таңланды Ғайтмурат.

— Ғәй, Әмет! — деп бақырып жиберди. — Сен усы жерде турып тур, мен буны Әмет пенен ойласпасам болмайды! — деди де берман киятырған Әметти қолтығынан услап, есиктен шығарып кетти. Пуў, тат ийиси мұңкиген жайда шөккиштиң тоқылдысы тындыдағы, еки устаның жүреги Әметтиң төрги өжиресинде шөккиштей дүрсилдеп атты.

— Бул Хийўада соғылған емес, — деди Әмет әребекке усталық нәзер менен қарап турып. — Шымбайда соғылған, жигирма төртинши жылы мен соғып бердим, алтынын өзи алып келди! «Хийўада соқтырдымы» жалған.

— Қәне сениң «танымайман Избасқанды» дегениң, таныпсаңғо?!

— Мен соның атын еситиўден де, айтыўдан да қорқаман, үйи жансын оның! Мени өртеп кеткен сол! — деп, калтырап сала берди. — Буны басқа емес, тап соның өзи жиберип тур. Бердикәрим менен қайда болса да табысқан. Сеники де жалған, қәне өлгени?!

— Қайдан билейин, еситкен қулақта жазық жоқ.

— Енди не қыламыз, милийсаға жуўырайық па?!

— Онда олар келемен дегенше Нурдүкенлерди шалып кетеди, — деп, жайдың ишинде тордағы бөденедей жуўырды Әмет. — Ғәзир былай ислейик, Зүбайдаға хат жазамыз, Қарлығаш апарып береді, Зүбайда да «Күн шыға Туўбайдың батыс жағасындағы жекке теректе күт» деп жазады да жибереди! Изин соң айтаман! Жаз, жаз!

Ғайтмурат ликбезде де оқымаған еди. Әметтиң әптиек. шыққандай саўаты бар. Хатты да сол жазды, қасына бир тахта қағаз бенен қәлемди де қосты. Хат, қағаз, кәлем, әребекти сол шүберектиң өзине орады, Қарлығашқа айтып, жақсылап шегеледидағы «аал, жолың болсын» деп, өзлери устаханадан шықпай қалды. Ишлери пытырлап баратыр..

«Қамыслы көл»диң гөргүмирашылығы менен Қарлығаштың өзи аўылды аралай алмай-ақ жүрген екен. Барлық дақыл быйыл бассына питкендей болыпты.

Отыздан отыз төрттин арпасына шекем өзекти талдырған тамтарыслықтан қорқып қалған адамлар «қапта қалғанша тапта қалсын» деп, ашық жер қалдырмай себе берген екен. Суу қашып түскен шуқанақларға да кимлердур шашып кеткен, бир қысым кендир хәзир нәрұан болып, булыттай қараұытады...

Еки устаның ай түслес ақ қатынлары — еки ғаррының жасларға несип етпеген, ығбалларына ыразы арыұлары үстилериниң үрпеншектейлиги, жасыл алапта жамалларының жарқыраұлары менен алыстан-ақ ажыралды. Соны көрип, тикке өзлерине тартқан Қарлығаштан гүманлы:

— Зүбайда-а! — деди Шийше қыз әжеп сынық дауыс пенен. — Шошқашының хаялы бизлерге нәзерледі ғой, қол алысамыз ба?! — дейди хұрейленип.

— Сен алыссаң бизге не турыс, сен алыспадағы! — деп еңкейиу менен болаберди Зүбайда. Қарлығаш келип, тас төбесинде:

— Саламатсызлар маа, қатынлар! — десе де дым еситпегендей буғабереди Зүбайда.

— Әй, қатын! Қулағың герең болғаннан аманбысаң! Шық бери! — дегенде барып, басын көтерди Зүбайда. Уят ғой көтермеген. Қараса — буларға көзиниң астынан қарап, Шийше қыз тез-тез терип баратыр.

Шошқа менен алысып, шынығып қалған Қарлығаш Зүбайданың хийле-сумлығына қаратқан жоқ. Қолтығынан «харам» қолларын өткерди де былай қанғалатып әкетти. Зүбайда өзиниң бул қатыннан дым әззи екенин сезип қалды. Анау Пәтпа менен Қатша қалтаңбас қатын буларды алыстан ымласып, бир нәрсе десип атыр. Зүбайданың ақ жүзи уяттан қызарса қатты сулыұланады екен, Қарлығаш сол қызыл жүзиден зиязулпын қайырып сүйе жақ еркектей қос бурымының астынан желкесин жууылдатып алақанын өткерди де, өзине тартты:

— Қулағыңды тут қатын, мен не, жеймен бе сени?! — деп жекиринди. — Мынапы шалың берди, отыра қал да маған жууабын түртип бер!

«Отыр» деп, желкесинен нуқыса да қайқаңлап атырған хаялдың әребекке, хатқа көзі түсиуден дизинен динке кетип-ақ шөкке түсті.

Аңы ушып кетип еди, Шийше қыз шошқашы қатынның тегин келмегенин билип бери киятырса керек, Қарлығаштың: «Ары кет, қатын!» деген ғайбар дауысы еситилди.

Қарлығаш кеткен соң да өзине келе алмай, көпке шекем есауандай болып жүрди. Шийше қыз: «не болды, не болды?» деп апалақласа да тис жармады. Бул нәрсе Әметтің қаялын бурынғыдан да қаулықтырды. Өзи айтпаса да буның өтмишин Шийше қызға байы быжылдап айтып қойған еди. Баймуратын қасына шақырып алып, неге Шийше қыздан узақлау тергиси келе қойды, Шийше қыз қайран.

— Зүбайда, қа Зүбайда, еситтің бе?! Азанда баслық балаға Базар пахта байлаған екен. Бир ылақ әкеліп беріп кетіпти, Айсултанға салы да түйдирип әкеліпти. Өзимиздің таза салыда-ан! Соннан палау асып атыр дейди, еситтің бе, қа қатын, қа-ау!

Тым-тырыс, тым-тырыс! Анау атыздың түслигиндеги көк түтини аспанға жетіп атырған қара талдың астынан Жаңабай данғыр емес, жампыйған нағыз гөне данғыр сабаланды. Бул дабыл хәммеге көп жылдан бери мәлим болса да:

— Түсликке шақырып атыр, — деп келди Шийше қыз. — Өйпей, сен есиңнен айырыла қалдың ғой, өй, бала жан-ай! Айт демеймен, айтпай-ақ қой, сениң жасыңда бәримиздің де журтқа айтпайтуғынларымыз болған! Айтпасаң Айтбайдың қатыны бо-ол! Бирақ журт күлер, ишинде пышық тырнап таласып атырса да бығырлысын сыртқа шығармай күліп жүр! — дейди билегинен жетеп баратырып. Сәл мыйық тартайын десе де келиспей атыр. «Хэй, Баймурат, қайда кеттің!» Баймураты еситер емес, туу анадайда Рәметтің май-май гөне шәнегин қолпылдатып кийіп, жууырып баратыр. «Шүкир, буғырлым ғамланыппан, өзим өлсем балам бар!...»

Қатынның жүрген жери қайқыұсыз, өәхәхиұсыз болмайды. Қатынлар қашшан қара талдың тусын сан мың узақшалы Сары атау тораңғыллықтарына усатып жиберіпти. Анау жақта Пәтпадан озыуға, сөйтп, Пәтпаны патлйтын қара тақтаға жаздырыуға зор беріп, келмей-ақ қойыуға талапланып атырған Тойман түй-

тенкини Қатша қалтаңбас қатын кийпиндетип қууып киятыр:

— Хәй, Зүбайда, үстиңнен бир қабақ суў қуйыў керек сениң!...

— Хәууа, төсегин сен салып берген шығарсаң, көпшигин қойып, ўәхәхә!...

— Жақ, төрт жигит аяқ-қолынан услап, салмаға жаллап алсын-дә! Шошқашы қатын ийисин сиңирип кетти!...

— Жора жан Баймура-ат, шәпкин бир түрли, — деп, бир лампасыйды берип атыр Мәдияр Баймураттың шәпкисиниң қаснағынан қуйылдырып жиберип...

Түски аўхат — баслықтың палаўы кеўилли желинди. Лейкин, қатынлардын ўағ-шағы да, басқыласпағы да Зүбайданың қулағына кирип шығар емес. Ол мынаў этирапларына, мынаў адамларға хошласыў, ырзаласыў нәзери менен телмиреди, ғамгүн телмиреди...

Түстен кейин теримшилер, қырманның басына Қунназар ақсақал менен Алланазар бийбаланың келгенин, Яқып қыпшақтың баласы Дәлибайдың атларын байлап, Айназардың қолларына суў алып атырғанларын алыстан көрип жүрди. Мурат хәккелек те келип аттан түсип атыр.

— Анаңқара, пай-пай, усы киши ийт несибели-аў! — дейди Алтынға Айтгүл ақ қатын. — Мудамы тайынға танық болады! Анаңқара, аўзын сыйпаўын!...

— Сениң кишиң де келди ғой, Алтын?—деди түйетаўықтай аяғының астына қарамай жүретуғын, өзинен аты жақсы — Шпйрингүл деген қыйық көзли, кем сөзли, бирақ сөйлесе қоймайтуғын, озбырлығы басым келиншек.

Алтын қараса ғаррысы пошшадай болып, ырас-ақ ешектен түсип, адамлар менен қол алысып атыр. Палаў жейжақ болып, қолын жуўып атыр. «Хе, сөйте-сөйте бизиң пошша да санға илигер-аў!» деп куўанады көптен көндире алмай, ақыры колхоз исине өзи араласып кеткен Алтын. Хаял буны еситкен жоқ, бул ўақытта:

— Мынаў этирапындағы ең соңғы дара хожалығың, — деп атыр еди Қунназар ақсақал Мәдиярға. — Ақыры өзинен жыраў шықпасын билип, келип турғаны!

«Айт, аға» десе де «яқшы» дегенім менен «баланың басына тийиңкиресин», — деп, айтпай жүр едим. Ҳәзир де шығанағымнан түртип отыр. «Қызымды мектепке де бердим, ҳаялым қазыуға да барды» дейди, сол ырас па?

— Ҳаялы қазыуға барса, бул кисиның шегин қазып қайтты. Жекке хожалық қайта көп қазады. Қызын мектепке бермеуіге ҳәддине бақсын! Мынаў отырған Дәуеке, — дейди баслық ийеги менен нұсқап, — Оразынды жууапқа тарттырып жибереди, ҳәзир ҳәмме жети жыллық билим алыуға миннетли. Баяғыда тәңирдин зарын еттим, айтқанымды қылмады. Аш ўақытта қашып жүрип, колхоз тоғайғанда таўып келетуғын колхозшының кереги болақояр ма екен, Қунназар аға?! — деп атыр жүдә керекли болып баслық.

— Түсинбеслик болды жора, — деп жалынады Ораз. — Ендиги жағында колхоз аш болса аш, тоқ болса тоқ болайын, әкелсе қолды бери!... Әне, Қунназар аға, енди бизди сызың дара планнан, оннан өштик!...

— Алынғаның ҳаққында қарар келсин, жорттырмай қойып тур...

— Биз буны Тәтени менен Алтын кишем ушын аламыз. Өзине қарасаң, колхоздан кетсин садағам, Тәтени бар-дә, комсомол! Әкеси алынбаса да өзи қашшанан тебельши. «Әкем ушын жууап бермеймен!» дейди...

— Уй, оны билемизғо!..

— Кәрўанды күн барында жөнетейик, — деп гәпти бурып жиберди Алланазар. — «Яковлевтин» Пирен гүпшеги, «Агроном», «1-май», «Қызыл Октябрь», — Қулласы, аты «Қотан көлдин» түбелеги түсейин деп тур! Мынаў Алламбергениң де сеннен бурын барыуға талабан, шақыр адамларыңды! Сеиде бар машын көбисинде де бар, Алламберген-әм кеше машын алды, — деди топа-торыстан қыстастырып. Булардың пахтасы тап тиккелей Шымбай заводына апарылып түсирилиуи керек еди. «Шымбай қайда, биреу қайда, шақыр!».

— Базарбай менен Жаңабайдың арбасын түске шөкем кешегі пахта менен-ақ жөнеттим, олар жолда баратыр. Тағы еки арба бар. Оларды Аташ көк шөпектин бригадасына бекиттим. Сен ҳәзирден баслап, соларға

шап ешегинди, Ораз, Бабашы да таярлана берсин. Ал, Тәтен, ур даңғырыңды, тақталарыңды таярла!...

Тақта да таярланды, даңғыр да даңғырлады, сирә хеш ким еситпегендей. Ақыры ақсақал Тәтенди жууыртты. Ол атыздың туу арғы жағындағы Пәтпанын қасында турып қолларын сермеп, «айтқанымды қылмайды» дегенди берман уқтырып атыр. Қунназар ақсақал қамшысын қонышына тығып, былай жүрди, былай жүрди, ақыры:

— Хәй, Сыдық, шақырсаң кемпириңди! — деп бақырды. — «Ешек ешектен қалса, қулағы кесик!». Бұларға мына еки тақта тергизип атыр, сизлар усыннан айырылмаң. Тойынғалы напақадан да бетер намысқа жууыратуғын болды журт, баракәллә! Хей, Базар келин, кел бери!...

Хәммениң көзлери тәрезини жеп баратыр...

Қызыл тахтаға жазылғанлардың көзлери күлип баратыр.

Неге кейипи қашқанын қара тақтадағылардың өзлери билип баратыр.

— Хе-е, қатын, билдың бе, шаманды!...

— Бүгиннің де ертеңи бар, алдында жоңышқа мекен салы тур, сонда көремиз сениң де шаманды! —деп, бирин бири илип баратыр...

Бригадир Жолдас қара ғоддалап нәхәнлердің уранында жүрдағы, қырман қыршыған ғаррылар балаларға таяқ қыстырылған «қуйрықларын» таулатып, кендирден арқан есип атыр. Шақшалар соралып, насыбайлар излу-изинен атылып атыр. Геллелер тынымсыз, тәрези тынымсыз...

Аздак соң алдында шабандозлар қыйқыұласып, машина жолға түсти.

— Анау жерде Қубайдерген қосық айтыл отыратуғын еди, —деди ғамгүн Қунназар машинаның алдына қамшысын шошайтып.—Ал, енди, келинлер, тобыңызды жазбай бир майдан салыға, жоңырышқаға барасызлар, орағы жоқлар балларын жууырттып, орақ алдырсын!—Зубайда Баймуратты жууыртты.

... Хаялларының кешиккен себебин ораққа келген Баймураттан билген олар баласы кеткен соң азмаз шыдап бақты. Қаранғы түскен сайын бири бирине ху-

рейленисип бағып ақыры Ғайтмурат шыдамады; шөк-кишти қойди да:

— Сен иштен илип ислеибер, — деди. — Мен басы-қасында болайын...

— Жақ-жақ,—Әмет тутлықты. —Мен де бараман!

Бир-бирден тутылмаған орақ алып, беллерине қыстырып, есик, түңликті беккемлеп жолға түсти.

Жол-жөнекей алты салмадан атлап, жоңышқалыққа келсе, қаяллар бабайдың сақаллындай уйпаланып қалған туқым жоңышқаны қулашлап тартып, болып-өтип атыр. Сирә булар менен хабарласатуғын ийт жоқ! Жаздырса адасып қалатуғындай хеш ким табынан табжылып, қолық алмайды.

Айдың жарығында екеуі бирден үңилип келип қарайды, жоқ, жоқ, жоқ!

— Не қарап жүрсиз, ғай машайт етпең! — дейди өсип киятырғанхәмелдар Тәтен. — Жарысып атыр ғой, көрмейсиз бе ақыры! Не жойтып жүрсиз, түе?

— Бизлер қатын жойтып түрмиз. Сорайық десек, хеш ким сөйлислейди!

— Қатынларыңды алып кетти! —деп жүрегін жарды да шылым тутандырып мұрынынан шығарды.— Қашшан бығырлатып басты оларды!..

—Хәй, сен, күшик! Не ден турсаң, айтсаң жөнлеп?! Ким? Қаяққа алып...

—«Қаяққа, қаяққа!» Салығадә, интересный адам екенсизлер, марш!...

—Сөйдесеңо жүөернемек-аў! — деп кетип, енди жети салмадан жулқынып атлап келсе, жулқыныспақтың үлкени бұяқта, «ғырта-ғырт, шырпа-шырп», сирә биреудің өлгенине биреу қарар емес. Гилең Қырмандәлидей шерменген қатын, қасыбай атыўға пурсат табалмай атырған кисилер. Еки жарысыўшының, арасында ешектің жалындай бир жал шегара болып қалып баратыр. Атыз да, қатынлар да гүмистен нуў берилгендей ағараңлайды.

Әметке жарақтың аўыры — орақ, бул ярим пудлық балғадан да аўыр оған. Жұмыстың қыйыны— дәстени шашпай таслаў, бул оған гәўҳар жүзикке қас қондырғаннан да мүшкил. Көмеклеспейин десе, анаў қаялына көмеклесип атыр. «оздыражақ Зүбайдасын!» Ақыры

болмады, дизесин бүкти. Кем-кемнен қызып, кем-кемнен йошланып атыр еди, биреу мыс тумар таққан желкесинен көтерди. «Избасқан!» дегеннен басқа ой келген жоқ, былай шапшып, орылмаған салының үстине ырғыды. Көз алдындағы Избасқанның шегир көзи, қотыр жүзи булдырап-булдырап Мурат хәккелектің тәрнектей сопақ жүзи менен алмасты. Мурат сурланып, буйырды:

—Шық былай, қатыңлар шатақ шығарады! Билмей-мисең жарыс дегенди!

«Шық» дегенине Әмет нәрсе қыйналған жоқ. Мурат Хайтмуратты:

— Қолыңыз қышып баратырса, жолдас Хайтмурат, — деп ирйкти. —Мына Баймурат гүрренди қасыңа ал. Әметінди шақыр! Тап алың, пажалыста...

Тап айтқанындай иследи. Үшеуі бір тап алды. Төбелестен пәтқумар қалған адамдай қолларын түпирик-леп, ай сәулесин орақларынан сықпанатып, жаңа тийисе биргени: «Атбо-оой!» деп, хәммени тоқтатты Хәккелек хәккелеп жүрип. Жети жениндей көрген Хайтмурат:

—Дүньяда бир бийқәсийет жигит екенсең!—деп бақырып жиберди хәм өзиниң де пышақ тийген жарасының белги бергенин сезді.

Мурат фонаригине Баймураттың көзин қыздырып жүрип, дәсте сапады. «Тахталарға Тәтепниң өзи ертен жазар» деп дәптерге түртти.

Артларыпда жаўдай жапырылған дәсделерди қалдырпы қатыңлар аңызлықтан шықты...

Аспап бийғубар, ай жап-жақты, гияларға гүмистен пуў берилгендей, әлем бир әжайып гөззаллыққа бөгип атыр еди. Зүбайда айға, жулдызларға, ҳаўайы аспанға, жақсы менен жаманға мәкан болған мынаў әдиран қалғыр дүнья дегенди усы өмирине шығып тап бүгин көрип атырғандай әлле қандайдур да бир муң менен әтирапқа қумарланып-қумарланып қарайды, бундай қараўлар я узақ мәнзил, ғайры сллерге узатылып баратырған қыздың, я болмаса дүньяға дидар қалып, тоймай баратырған қыршыпның мәпги айралық алдындағы телмириулеринде болатуғи еди. Қыз-келиншеклер бирин бири басқылап, шағаладай шақ-шақ күлисип, ҳәр ким үйлериниң тусында хошласып қалып

атыр, Зүбайда хошласқанларға да енди қайтып көрмейтуғындай гүрсинис пененя «ал ақшы», деп қалады.

— Ҳаў, қүлиңкиреп жүрсе, қатын-аў! — деп нуқыйды ҳәзил-шынлы Шийше қыз, Зүбайда қүлсе гүмис қоныраўдай сынғырлап, уқшатып қүлетуғын, лийкин, жорта күле алмайтуғынлардан еди. — Ҳәй уста.— дейди килип Шийше қыз.— Сизлер бизлерди таўыстай тарандырып қойыппыз деп, қамап-ақ қойған екенсизғо! Бүгин, өйпей, аўнап-қуўнап, бир қүнниң арасында-ақ шырайымыз шығып қала қойдығо! Тап қайта туўылғандай, өмирғе жаңа келдик, ях Зүбайда, өппей, ҳа, қатын?!

«Өмирғе жаңа келгенде хош айтыспасақ болғанығо!..» деди ишинен Зүбайда өткен өмирине өкинишлидей гүрсинип, бул әлем, ақыры, сондай яқшы едидағы, буны ғарының да, жастың да, қулласы, ҳеш кинниң де көзи қыймас еди, әне аспаннан ғағырласып, ғазлар өтип баратыр, өмирдин ай, күнлериндей дизилген...

Ҳайтмурат үйиниң қасында қайырыла бергени, Әмет шарппа жабысты, «қорқаман!» деўге уялғаны менен Зүбайда сезип қойды, жигиттиң сыншысы нашар, нашардың сыншысы, ҳәр қашан, ер адам болса керек:

— Кетпе, еки қатын үлпилдеп жүрип, палаў ассын, ерик салсын, қораз қырғаўыл салсын, — деп еди, тамақсаў Ҳайтмураттың суўы шубырған аўызы Әметтикие қарап қыйсая берди.

Аўқат атландырылып, Әметтиң қадимги ашлық жылларында да қуты қашпаған ағыл-тегил дәстурханы ортаның шырайын шығарып турғаны менен Зүбайданың кеўилине ас батар емес. Ҳәр гелледе бир ҳыял, Әметке, жан қайғы. Ҳайтмурат Зүбайдадан, Зүбайда өзинен қаўетерленеди. Қайғысыз тек Шийше қыз, Баймурат,

Аўқат шамаласып тур еди. Есиктиң аўызынан бағанағы кәрўан дүзеп кеткен машина гүрилдеп өтти. Оны тәўир-ақ жерге шекем узатып салған ийт орынына келип, қақала баслағанда: «баслыққа бир аўыз айтсам-бекен» деген ой келип еди, қане. тинышлық берсе! Әметке айтпастан, суўырылып шығып кетти. «Набада болмас ис болып, жазым бола қойсам иниң менен жеңгеңе көз-қулақ болагөр» демекши еди баслыққа. Үйи оңаша емес екен. Исмайыл шофер аўызлаўда пияз туў-

рап отырдағы, МТС тың Иваны бир ақ шийшенин түбин мушлап атыр. Баслық киреберистеги гүрсиге шүйелип, счет қағып, баласы Дәнияр «бир мың үш жүз қырқ жетини ур» деп атыр екен. Шотанның қызы Ақ-жарқын столдың арғы басында бир нәрсе көширип жазып отыр. Буны көриўден өрре турған баслық хәйле-пәйлесине қаратпай төрге шығарды. Айсултан чай дем-лен әкелип қойды.

Хайтмурат тап кеңсеге киргендей болди. Кеңседеги-дей стол, гүрси. Пеши де кеңсениң пешиндей. Едени де қызыл менен сырланыпты. Төрде ақ баслы темир кәт, кишкене гилем, оның жоқарысына да тап кеңсдегидей Лениннің сүўрети қыстырылыпты.

—Ал, енди, айтабер аға, келмейтуғын едін, не гәп өзи, жасырма?... — Хайтмурат баслықты сыртқа алып шығып кетти.

Бираздан сон: «не гәп?» дегенлерге: «усы жерде-ақ айта берсе болады ғой, не гәп болсын, саўын сорап жүр» деп, өтирик айтып кирди баслық...

Хайтмурат кешиккен сайын Әмет апалақай берди. Зүбайдадан да қан қашып баратыр. «Қарап келейин» деп кеткен Әмет хәйўақнан сыртқа шыға алмай, қайта есикти тәмбилеп келди. Устаың қорқып отырғанын абайлаған Зүбайда «бойына қарағанда қорқақ екен», деп шамалады. Усы ўақытта сырттан қапы тақырлап қағылды. «Ие қылар екен?» — Устаға жалт қарады Зүбайда. Хаялының хабары жоқ екен тәмбилегенинен:

— Қапыны неге тәбиледиң, бар, ашып кел! — деп буйырды устаға. — Қамап тур ма?!

Тап биреў қуўып киятырғандай қапы тағы қатты-қатты қағылды. Әметтиң жүреги тоқтап қалғандай сезилди өзине, тили тутлығып:

—Сен ашып кел, — деди хаялына. — Мен терлеп отыр едим...

Өрре турып Зүбайда ашып қайтты: «устаға айтқан қусайды-аў! Бул қусағанлар бундай иске жарамайды. Қорқақ-намәрт, намәрт — опасыз, жаман адам болады. Басыңа күн туўса сатып та кетеди, таслап та қашады. Бизиң аңгөдек соны да билмеймекен-әй!» —деп ирен-жиди ишинен.

Аўқаттан, чайдан соң еки уста баласы менен төрги қонақ жайда, еки қатын оннан қоренишлеў, әйўанның

мына қапталықдағы төрғи өжиреде жатты. Бұрын нәрсе жұмыс көрмеген Шийше қыз күні мененгі жұмыстан-ақ сабылып қалған екен. Басы дастыққа тийиуден-ақ айыудың баласындай пысылдап уйқылады да қалды. .,.

Түни менен кирпичи айқаспаған Зүбайда таң алдында шықса ауыздағы жайда Хайтмурат намаз жайын жыйнап атыр екен. Әмет еле оянбапты. «Хеш қайсысыңа селтең берме» деп сыбырласа да ғаррысының айтқанын қылмай жеңіл пәрүаз бенен Шийше қыздың үстине тағы кирди. «Жақсы-жаман айтыстық па, аз күн болса да дуздәмек болдық, жаман айтпай жақсы жоқ, ыразы бол келиншек...» демекши еди. Ол қулағын кесип алсаң да билер емес, сүйегі лапсып атырғандай жуған санларын жалтыратып таслапты. Үстин жауып, ийманын үйирежақтай бас ушына шөкти де үнсиз ырзаласып шығып кетти.

Әйуанда қанжарының қылауын алып турған Хайтмурат пенен де ырзаласқысы келип кетти усы пайытта. Бирақ, «жигерин жасытарман» деп, үндеместен алдына түсіп, сызып отырды. . .

Хеш ким келип: «жұмысқа шық» деген соң Әметтің үйи бұндай уақытта турмайтуғың еди. Айнадан сары қызғыш сәуле бетине түскенде оянып, қапталын сыйпаса—Зүбайда жоқ. «Хе, чай-пайға айналысып кеткен шығар» деп, жатқысы келип те турды. Тағы турып кетти. Келсе мына жайда ғаррысы намаз жайын жайып атыр. Мына қапталындағы құрақлы дастықта Баймураттың тулымшақ қойылып, қайшы менен гүзелген басы туұшаның терисиндей алағула болып көринип атыр. Кешегиси есте, Әмет қаулықты:

—Зүбайда қайда. Хайтмурат та жоқ ғой, мениң турғаным қашшан!

—Айтаманғо! —деп басланған гәп Зүбайданың атыздағы ауұхалын ийне-жибине шекем айтыу менен адақланды. Әмет апалақта-жумалақ кийинип, «есигиди илип отыр, зинқар, ашагөрме!» деди де қалдаурап Құрбан устаникине қарай жууырды, негедур, бұған тек сол түсинетуғундай...

Хайтмуратлар Әметтикинен узақласқанда адам адамды айырып танығандай жақты түсіп қалып еди.

Баслықтың үйинин тусынан өтебергенде айнасынын жарқырауын көріп, «хә, баслық кеткен екен!» деп шамалады. Жолдас бригадирдин үйи жақтан Жолдастың «турын-хәй, ертекеу қаймылдай қойың!» деп дауыс-лағаны, кимницдур, қапысының тарсылдағаны еситилди. Оны көрсе еглей беретугын әдетин билген соң Зүбайдағы қалыңға тартты. Туұбайға шамаласқан еди:

—Мәрт бол, қарағым,— деди Хайтмурат дауысы дирилдеп, бул дауыста ырзаласып турғандай да кеширме бар еди. — Баслық лағанын оқлап, алдыңда күтип атыр. Қорықпа, ҳаулықпа қостарым, бийабырай болмағаймыз!...

Изинен тасаланып киятырған Хайтмураттың сытырлысы узақлаған сайын келиншектің жүреги хәулирип, жеккелик түсе баслады. Артына қарағысы келеди, бирақ қарамайды. «Бул неге алыста қалып қойды, жетемен дегенинше мени ақ қояыдай быйық еттирип алып қашадығо:...» деген ойы Туұбайға түсе бергензеги сытырлы бөлип, тас болмаса бақырып жибере жазлады. Жар басындағы бүктің астынан пағанның сүмбеси үңирейдидағы: «Мәрт бол, кише, озим барман,» деген сыбырлыдан бәлентлеу дауыс еситилды. Оның кеуили тынышыйын деди. «Қандай жақсы усындайда жекке болмаған! Жалғызлық қудайдан басқаға жараса ма?...»

Ол жекке теректиң дәл түбине барып елеўреп хәулирип турды. Өзиниң мыңсан мергенниң нышанасына алынғаның сезген қуралай усындай етип қалтырар болар. Жекке терек гүўилдеп алыстан, самал шақырады. Самал жоқ, кеўлине сондай. Қулағына бул әлемди жаңғыртып, этираптағы гүллән қамыслықларды, дала-ларды гүңирентип бурын ҳеш қашан еситип көрмеген гүмбир-самбырлы, жаңғыр-жунғырлы, ғайбана, қорқынышлы, биресе салтанатлы бир, саз жаңлағайдай туйылдыдағы, өз қулағын өзи басты. Сонда да бул саз тынбады. Әне, усы ўақытта ырашқа өрмелеп бир дийўана арқайын келе берди. Ғайбана, ғайры тәбийий саздың қорқынышлы гүмбир-самбыры, жаңғыр-жунғыры бурынғыдан да бәдайбат, бәлент жаң-жуң етти де-соған аралас:

— Орынбасарман, жә-әқ, сандалап жүргени дә, Байқадам Адамбаевпан! Изекен Кушкадам мәзи

қайтпаған екен, қалқам,—деген сес еситилди. —Қолыңды соз сулыұым, амаңласайық?

Қолына қолы тийгенде жылан қысымлағандай ети жуу ете қалса да зорға есин жыйған болып еди, бірақ, дийұана оның саұсақтарын жаздырмады. Сықырлатып қысыуы менен ыраштан, төмен жетеп түсе берди.

—Изинде «қоңырауың» болса, айқайласаң, пышақлау тапсырылған, қалқам! Онда обалың пышаққа, —деди ийилместен тирсегин оң қолының тусына әкеліп. Сөйт-ти де қоңышынан жарқ еттиріп...

Қанжарды шығарғаны да сол, Ғайтмураттың бүктің астынан оқтай атылғаны соншелли, аяғынан шап берген Мәдиярдың қолында оның қоңылтаяқ суққан сынар етиги қалып қойды. Енди бой тасалаудың керегине, «Урма, хәй, пышақты урма-ааа!...» деген сестинен жән-жақты жаңғырта жанталасқан Ғайтмураттың изинен баслық та жанталасты. Соның арасынша болған жоқ, Зүбайданы ақ алақ алған қасқырдай арқалап қашқан дийұана сылқ еттиріп жерге таслай сала қанжарлы қолын қулашлап кере бергени де сол, «қақ жүректің тусы-ау!» деп шүриппени басып қалды...

Азанғы тымықта «гүрп» еткен оқтың жаңғырығы хәр жерге бир тийген бочканың қаңылтыр құрсауындай қамыслықтың үстинен дөңгелеп-дөңгелеп секелек атты да тынып қалды. Зүбайда буны еситкен жоқ. Оның ең соңғы көргени тек шалқайып баратырған дийұананың шақшыйған көзи, жыланның тилиндей жылт еткен пышақтың жүзи. Аржағын билмейди...

Мәдияр булардың тусынан зымырап өтип кетти. Қуған жыртқышының изикен адасқан жолбарыстай жән-жаққа тимискиленип, талұасланып жууырды. Қәпелимде қайдан шыққаны намәлим, дойнақ дүбирледи. Лаппа қулақ түрсе, күн батар қубладан!!! Соннан жууыр ҳа, жууыр, ийегинде жаның болса жууыр, қамыслықты қақ айырып жууыр, аңлыған аңлысын, атқан атсын, жууыра бер, жууыра бер! Наганда оқ түүесилгени де есинде жоқ, жууыр! Он еки мүше —аяқ, қол, қулақ та көз, көз де көз, бәри де көзге айналғандай алақлап бир гөне төлеге ырғып түсе жазлап, зорға дегенде табанын тиреп, өзиниң пәтин өзи иркемен дегенше шети унырап кетип, төлениң ортасына дүрс ете қалды. Қа-

раса қағанағы хәзир ғана жарылған жылқының тезегинен пуу шығып атыр!.. Бир нәрсе тысыр етти, жалт қарады, бир жал қамыс жапырылып атырдағы, астынан биреу қолын тартып урын атыр. Наганның сүмбеси менен жал қамысты көтерип жибергени... Геллесинен жуда болған бир геуде қанға малынып аяқтарын зирилдетип атыр! Анадайда бул дүньяға шыққанына пушайман жеп, «бул сырды айтпайман, дос, душпан болдың не, бәри бир, бийтәреппен, айтсам, тилим қырқылсын» дегендей тилин айқара тислеп, бир жумыры геллеинң бети жыбырлап атыр. Өзинен өзи: «Сыды-ық!» деп гүбирленди, соң өзиниң маңлайына өзи былш еттирди де изиген бир атқосшысы ат жетеп киятырғандай: «Ат берин, а-ат!..» деп бақырды ғайры тәбийий халда жинлидей. «А-ат!» деп жаңғырды далаңлық.

— Тоқта, хәй, тоқта Избасқан! — деп бақырып жууырды. — Көрип баратырман... Атаман! Тоқта, хәй намәрт, тоқта деймен!... — Соң-соң өзін басты. Аттың изи екеу еди. Дойнақ излери алшақ-алшақ, керилип тасланған... Атлардың дәлбедеулиги соннан-ақ мәлим еди. Ол өзинен өзи түңилип, өзинен өзи сабылып, өзинен өзи үмитсизленип изине қайтты.

Жекке теректен соншелли узап кеткенин ол енди билип киятыр. Жақынлай бергенде қайдан алғаны Мәдиярға белгисиз, астында Қурбанның аты, қолында балта, Хайтмурат зууылдап өтти тусынан.

— Ба-ар! — деп бақырды изинек. еситсин, еситпесин, бәри бир.— Бар-ар,сени күтип турған шығар!... Ақымақ! Ладан! Ләттепәм! Ийт!.. — Басқа сөз түспей қалды ауызына, түскенде айта бережақ еди, тисин сықырлатты.

Келе-келе қамыслықтан Әмет уста менен Қурбан устаың төбелери көринди. Зүбайда еле сулық болып атыр. Былайырақта бир өлик шалқасына жатырыпты, әлемге айбат етип, тәуир-ақ көтерилган қуяшты пышақлай жақтай қанжарын қатты қысып, күнге қарап. шақшыйып қатып қалыпты.

— Анау жақта, Сыдық деңгеше бөлып атыр, алып келиң, — деди хәрғын, сынық сес непен баслық. Еситпеди ме, хәш ким үндемеді. Әмет тиршеленип:

—Баяғыда бул Избасқанның қасында жүретуғын еди, — деди өликти нұсқап. — Избасқаны кайда екен?!

—Не қыласаң Избасқанын, сағынып турсаң ба?!

—Өлтиремен, оғың бар ма баслық?!

—Ғаууа, өлтиресең. Жау кеткен соң хәмме батыр!... Оқтың да ең соңы екен!

—Ең соңғы душпанға буйырыптыдағы, баслық? Ең соңғы оғың?...

— Әйй, қайдем! — деди баслық сүмбеге үнилип. — Салып қояйық, жау қурыса музейге тапсырамыз жарқты!— Қабына салды...

Екинши китаптың соңы

• Нөкис, 1980-жыл.

На каракалпакском языке

Шаудырбай Казахбаевич Сеитов

ХАЛКАБАД

Роман

II книга

ТРУДНЫЕ ПЕРЕВАЛЫ

Издательство „Каракалпакстан“

Нукус – 1981